

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

ИЛҲОМ ҒАНИЕВ

ФИТРАТ ВА ФИТРАТШУНОСЛИК

**Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Ғаилар Академияси
«ҒАН» нашриёти
2005**

Ушбу китобда Фитрат ҳаётлик чоғидаёқ бошланган фитратшуносликнинг кўп йиллик тараққиёт тамойиллари, адиб драмаларининг ғоявий-бадий таҳлили, образлар олами, фалсафий концепцияси, жадиличлик ва миллий бирлик ғоясининг бадий адабиётдаги инъикоси муаммолари атрофича илмий тадқиқ этилган. Шунингдек, муаллиф «Абулфайзхон» трагедиясининг жанр хусусиятлари, унинг Шекспир асарлари билан қиёси, тарихий ва бадий ҳақиқат уйғунлиги масалаларини ҳам назарий жиҳатдан таҳлил этади.

Китоб адабиётшунослар, аспирант ва магистрантлар, олий ўқув юртининг филология факультетлари талабалари учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Филология фанлари доктори, профессор Б. САРИМСОҚОВ

Тақризчилар:

**Филология фанлари доктори, профессор О. САФАРОВ,
Филология фанлари номзоди, доцент Ғ.МУРОДОВ**

I SB № 5 – 648-03213-7

**© Ўзбекистон Республикаси
ФЛ “Фан” нашриёти.
2005 йил**

*Илмга муҳаббат уйғотган онам
Фотима Муҳсин қизи ҳамда отам
Музаффар Фани ўғлининг ўлмас
хотирасига бағишлайман*

К И Р И Ш

XX аср миллий тафаккуримиз тарихини Абдурауф Абдурахмон ўғли Фитратсиз (1886-1938) тасаввур қилиш мумкин эмас. Унинг ҳаёти ва ижоди тарих чорраҳасининг энг мураккаб, ўта қалтис даврида кечмишдир. Фитратнинг болалиги топталган ўлка - Туркистоннинг фарёди авж пардага чиққан йилларда ўтди: Чор истилосидан эл зада, юрт вайрон, масжиду мадрасалар топталган, гузару мазорлар хароб, ботирлари осилгану отилган Туркистон ва унинг гавҳар гўшаси Бухоро ўз бошидан қиёмат-қойим кунлар кечирмакда эди. Ҳали арабу мўғул босқинининг жароҳатлари битмай туриб, руҳидан «аждоғлар охи», қонидан «Қилич занги» (Абдулла Ориф), Чор Русиёсининг ёвузликлари кетмаган туркистонлиларнинг фиғонини фалакка еткурди. Буларнинг барча-барчаси ёш Фитратнинг хотирасида муҳрланмаслиги мумкинми?! Йўқ! Ҳақиқатан, муҳрланиб қолди! Агар Фитратнинг оддий публицистик мақоласидан тортиб адабий-танқидий тадқиқотларигача (бадий меросини қўйиб турайлик!) дил кўзимизни тиксак, бир ҳақиқатга имон келтирамиз: Фитрат меросининг бутун ботинида Туркистон тақдири учун қайғуришдек маҳзун бир рух устивор: «Эй улуғ Турон, арслонлар ўлкаси! Санга не бўлди? Ҳолинг қалайдур?! Нечук кунларга қолдинг? Эй чингизларнинг, темурларнинг, ўғузларнинг оилаларининг жонли болалари! Қани улуғлигинг, юксак ўринларинг? Қуллик чуқурларига недан тушдинг!»¹.

¹ Фитрат. Юрт қайғуси. «Хуррият», 1917 йил 28 июль.

Биз Фитратнинг ҳаёти, ижодига назар солиб, таҳлилу тадқиқу талқин этишга киришар эканмиз, энг аввало, ана шу МАҲЗУН РУҲ инъикосини ҳис этмоғимиз шарт. Ва яна бир ҳақиқат хотирамиз пештоқида бўлиши керакки, Шарқ улуғлари меросининг ботини муқаддас Куръондан нурланиб тургани исбот талаб қилмайдургон бир чин - аксиома бўлганидек, бу қоида бевосита Фитратга ҳам тегишлидир.

Ҳўш, шундай экан, фитратшунослар бу азизу улуғ шахс ҳаёти ва ижодини ўрганиш жараёнида ҳамма вақт ҳам ана шу мезон асосида ёндашадиларми? Фитрат меросининг қайси бир томони ҳаққоний баҳо олдию, қай бир жиҳати мутлақо ўрганилмади? Гоҳ тўғри, гоҳ хато, ғалату тескари талқину тадқиқлардан мақсад нима эди? Оқибати қандоқ бўлди? Бугунги фитратшуносларнинг умумий аҳвол-руҳияси қандоқ? Бу каби ўнлаб саволлар алоҳида текширишни талаб қилгани боис, биз фитратшуносликнинг мухтасар тарихини (имкон қадар!) ёритишга ниятландик.

Фитрат серқирра истеъдод соҳиби бўлгани боис, унинг қўл урмаган фан соҳаси кам. У - шоир, ёзувчи, драматург, мусиқашунос, файласуф, публицист, муаррих, географ, таржимон, математик, тупроқшунос, ислохотчи-педагог, илми нужум ва манозиру мараё (оптик), муқобала ва шарри аскол (механика), табобат, тавсир илмининг зариф олими, беназир шарқшунос, адабиётшуносу тилшунос. Фитрат ҳаёти ва ижодига қизиқиш тириклик чоғидаёқ бошланган эди. Аср боши, айниқса, 1920-30 йилларда яратилган турли тарих таъкира, баёз, мақола, рисола ва тадқиқотларда адибнинг номи, ижодидан намуналар, ё ёзганларига муносабат у ёки бу сабаб билан учраб туради.

Фитрат ҳаёти ва ижодиининг ўрганилиш босқичини шартли тўртга ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. Фитратнинг ўзи тириклигида ҳаёти ва ижодини ўрганиш.

2. 1938 йил 4 октябрдан - сталинча қатағон сиёсатининг оқибатида ноҳақ қатл этилишидан бошлаб токим 1956 йил (собиқ КПССнинг XX съезидан сўнг шахсга сиғинишнинг расман тугатилиши)гача бўлган давр.

3. 1956 йилдан 1985 йил (собиқ Иттифоқнинг апрель пленуми ва ошкоралик, демократиянинг тантанаси)гача бўлган давр.

4. 1985 йилдан токим шу кунларгача бўлган 20 йиллик (бу фитратшуносликда алоҳида босқичдир) давр.

Фитрат ҳаёти ва ижодини ёритган манбаларни мақсад, характериға қараб эса шартли 3 қисмға ажратиш мумкин:

а) адиб асарларининг нашри, саҳналаштирилиши муносабати билан ёзилган таҳлилий таништирув, ташвиқ ва тақриз руҳидаги ишлар;

б) адабиёт ва санъатнинг умумий муаммолари хусусида ёзилиб, Фитрат асарлари мисолға олинган ишлар;

в) Фитрат асарлари бевосита тадқиқот объекти қилиб олинган ишлар.

Фитрат ҳақида ёзганларнинг умумий рўйхати 150 дан ортиқ бўлгани боис, биз ҳар бир қисмға оид фамилияларни қаторлаштиришдан сақландик.

Таъкидлаш жоизки, сўнгги йигирма йилликда фитратшуносликда жиддий ишлар қилинди. Адибнинг 50 дан ортиқ асарлари нашрга тайёрланиб, сўзбоши ва изоҳлар билан турли матбуотда чоп этилди¹. Қисқа бир муддат

¹ Қараиғ: «Фитрат. «Шарқ» достонидан парча, шеърлар. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1988 (Бундан кейин бу газетни қисқартириб ЎЗАС деб кўрсатамиз - И.Ғ.); Фитрат. «Адабиёт қондалари». «Фан ва турмуш», 1989, 50-сон (нашрга тайёрлаб, сўзбоши ёзган Ш.Турдиев); Фитрат. Ҳинд сайёҳининг қиссаси (парча). ЎЗАС, 1989, 4 август (форсийдан Ҳ.Қудратуллаев таржимаси); Фитрат. Абулфайзахон. «Шарқ юлдузи», 1989, 1-сон (Сўзбоши муаллифи Э.Каримов, нашрга тайёрловчи С.Зуфаров); Фитрат. Ҳинд ихтилолчилари. «Шарқ юлдузи», 1990, 4-сон (ношир ва сўзбоши муаллифи Ш.Турдиев). Фитрат. Шарқда шахмат. «Шарқ юлдузи», 1990, 2-сон (ношир ва сўзбоши муаллифи М.Ҳасанов); Фитрат. Тилимиз. ЎЗАС, 1990, 4 май (ношир ва сўзбоши муаллифи Ҳ.Болтабоев); Яна қараиғ: Фитрат. Тилимиз. Ёпишмаган гажаклар (Ж.Бойбулатовга очиқ хат). Ношир Ҳ.Болтабоев, кириш сўз муаллифи О.Нарафиддинов. «Ёшлик», 1990, 5-сон; Фитрат. 99 феъл талқини. «Ёшлик», 1990, 4-сон; Фитрат. Юрт қайуси. «Фан ва турмуш», 1990, 9-сон. Ношир Саид Акбар Аъям Хўжа; Фитрат. Мухторият. «Фан ва турмуш», 1990, 10-сон (ношир Ш.Турдиев); Фитрат. Амир Олимхон тарихи (парча). Форсийдан Ҳ.Қудратуллаев таржимаси. ЎЗАС, 1990, 31 август; Фитрат. Шеърлар. Ношир ва кириш сўз муаллифи Ҳ.Болтабоев. «Шарқ юлдузи», 1991, 6-сон; Фитрат. Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи (парча). Ношир ва сўзбоши муаллифи Ҳ.Болтабоев. ЎЗАС, 1991, 22 март; Фитрат. Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври. -Тошкент:«Минҳож» нашриёти, 1992; Фитрат. Шарқ сийсати. -Бухоро, 1992. Сўзбоши муаллифи И.Ғаниев, ноширлар Б.Эргашев, И.Ғаниев; Фитрат. Ўзбек классик мусиқаси ҳамда унинг тарихи. -Тошкент, 1994; Фитрат. Бир икки сўз. «Сарф»дан

иҳида Фитрат асарларининг библиографияси тартиб берилди¹.

1992 йил 21-23 май кунлари Бухоро озиқ-овқат ва енгил саноат технологияси институти раҳбариятининг ташаббуси билан «Абдурауф Фитрат миллий феномени, адабий, илмий-назарий мероси, ижтимоий-сиёсий фаолиятига бағишланган биринчи жумҳурият илмий-амалий анжумани» ўтказилиб, ўқилган маърузаларнинг мухтасари (тезиси) алоҳида китоб ҳолида нағр. этилди².

Фитрат номини абадийлаштиришга ҳам жиддий эътибор қаратилиб, мактаблар унинг номига қўйилди ва адиб яшаган, 1921 йили Биринчи Шарқ мусиқа мактабига ўз ихтиёри билан берган уйида (собиқ Дзержинский кўчаси, 7,13 уй. Ҳозир Равғангарон гузари) хотира лавҳаси ўрнатилди. Бухоро университетига Фитрат номида стипендия таъсис этилди. 1991 йил 15 декабрда Бухоронинг ўтмиши, фалсафаси, ижтимоий ҳаёти, ахлоқий таълимоти, дини, адабиёти, санъати, этнографиясини ўрганувчи «Навқирон Бухоро» - «ижтимоий текширишлар маркази»нинг иш бошлаши ҳам фитратшунослик тарихида алоҳида саҳифалар очди.

Аmmo, афсуски, тарих бизга қанча катта имкониятлар бермасин, ҳали Фитратнинг ўлмас руҳи, мероси олдида қониқарли ишлар қила олдик дея олмаймиз. Тўғри. Илмий-тадқиқот ишлари олиб борилаётир. Лекин, энг асосийси, Фитратнинг 135 номдаги асаридан атиги 50 тасининг

парча) «Навқирон Бухоро», 1992, 2-сон (ношир Б.Эргашев); Фитрат. Сарғуҳан (ба асари Садриддин Айни «Одина»). «Навқирон Бухоро», 1992, 6-сон (ношир Б.Эргашев) ва бошқа.

¹ Қараг: Болтабоев Ҳ. Номаълум Фитрат. «Ёнлик» ойномаси, 1990, 4-сон. Фитрат асарларининг 87 та кўраткичи илова қилинган; Эргашев Б., ғашев И. Указатель основных опубликованных произведений Абдурауфа Фитрата (1909-1936). «Навқирон Бухоро», 1992, 7-сон, 18-29-бетлар; ғашев И. Фитратнинг трагедия яратган маҳорати. -Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1992, 135-145-бетлар (жами 135 асар кўраткичи берилган).

² Абдурауф Фитрат миллий феномени, адабий, илмий-назарий мероси, ижтимоий-сиёсий фаолиятига бағишланган биринчи жумҳурият илмий-амалий анжумани материаллари. Бухоро, 21-23-май, 1992. (Бундан сўнг мазкур тўнлам қисқартрилиб «Анжуман материаллари» дейилди).

букунгача ўз эгалари - халққа етказилгани ҳали фажрга имкон бермас.

Фитратшунослик тарихини ёритишга қаратилган биринчи бўлимда биз, асосан, хронологик принцинга таяндик. Аммо, қайд этиш зарурки, айрим муаллифларнинг турли йилларда ёзган тадқиқотлари хусусида сўзлаганда бу тартибдан бир қадар чекинилди. Мақсад: бир шахснинг хизматларини турли жойда, тарқоқ ҳолда кўрсатгандан кўра, бир нуқтада жамландир.

Тарихчадан мақсад келгусида яратилажак тадқиқотлар учун кўмакланмак, ҳозиргача эришилган ютуқларни сарҳисоб қилиб, камчиликлардан сабоқ чиқармакдир. Зеро, Абдулла Қодирий айтганларидек, «ҳар бир ишнинг ҳам янги - ибтидоий даврида талай камчиликлар билан майдонга чиқиши, аҳилларнинг етишмаклари ила аста-секин тузалиб, тақомилга юз тутиши табиий бир ҳолдир».

Ушбу китобнинг иккинчи бўлимида Фитратнинг «Арслон», «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари» драмалари ҳамда «Ўзбек классик мусиқаси ҳамда унинг тарихи» асари таҳлил этилган. Драмаларнинг яратилиш, саҳналаштирилиш, нашр этилиш тарихи; уларнинг ғоявий-бадий қирралари, образлар дунёси, миллий маданиятимиз тарихидаги мавқеи каби муаммолар атрофида баҳс юритилади.

Учинчи бўлим биринчи ўзбек миллий трагедияси - «Абулфайзхон» тадқиқига бағишланган. Унда трагедиянинг яратилиш сабаб ва боислари, тарихий ҳақиқатнинг бадий ҳақиқатга айлантирилишида намоён бўлган драматург маҳорати, образлар олами, Фитратнинг фалсафий концепцияси тадқиқ этилиб, мазкур асарнинг Шекспир драмалари билан қиёсий таҳлили берилган.

Бир сўз билан ифодалаганда, Фитрат асарлари — бу миллат ўтмиши, маданият ва санъати, ғоя ва мафкураси тарихи ҳамдир. Бу ноёб маънавий дурдоналарни қайта ўқигап шахснинг қалбида Ватан ва миллат, эрк ва озодлик, истиқдол ва келажак туйғуси янада чуқурроқ илдиз отади.

БИРИНЧИ БЎЛИМ

ФИТРАТШУНОСЛИК

XX аср инсоният тарихида ўзининг инқилобий талотўплари, техникавий тараққиёти, кимёвий янгиликлари, жаҳон урушларию маънавий-руҳий таназзуллари билан ҳам алоҳида юз йилликдир. Ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий, ахлоқий қийинчилик, маънавий-руҳий ўпирилишлар қанчалик кўп бўлмасин, барибир қоннию руҳида улуғ хислат, фазилат, истезод бўлган эл дунёга ўз буюкларини ҳада этишдан тўхтамайди. Шу маънода XIX аср охири XX аср бошида яшаб ижод этган муфтий Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон, Абдурауф Фитратлар елкасидаги Ватан, миллат юки, ғамю дарди, истиқболнинг изтироби қанчалар залворли бўлганини ҳис этамиз.

Шунинг учун ҳам миллатпарвар Фитрат ўзининг дастлабки ижодини маърифатпарварлик, ислохотчилик ғоялари билан бошлади. Жаҳон мамлакатлари умумий тараққиётдан маълум маънода ортда қолган Бухоро (унинг тимсолида Туркистон) манғитлардан (1747-1920) «мерос» қолган қоқоқликдан қутилолмай, иккинчи томондан Чор Русиёсининг тазйиқидан жони ҳалак эди. «Ҳар нарса узоқдин кўринур аён» (С.Есенин) деганларидек, Фитрат ҳам ўзи ва Файзулла Хўжанинг ташаббуси билан тузилган «Хайрия жамияти»нинг кўмагида Туркиянинг Истамбул университетига ўқишга бораркан, она юртга олишдан назар солди (1909-1914). Фитрат ўз қарашлари, эътиқодию жадиҳчилик таълимот-ҳаракатининг инъикоси бўлмиш шеърый, насрий-публицистик, фалсафий асарлари билан Туркистоннинг хур истиқболни орзу қилди, нажот излади. «Сайҳа»¹, «Мунозара»²нинг яратилиш тарихи бевосита бир

¹ «Сайҳа». Шеърхон форен. -Стамбул, 1909 (Ўзбекчаси «Чорлов»).

² Қараг: «Мунозара». -Стамбул, 1909-1910 (форс тилида); Спор бухарского мударриса с европейцем в Индии о новометодных школах. -Ташкент, 1913;

вақтлар «маданият осмонининг порлоқ юлдузи, инсоният китобининг нузли саҳифаси бўлган Туркистон» тақдири билан боғлиқдир.

Фитратнинг жадидчилик-ислохотчилик ғояларининг қомуси бўлмиш «Ҳинд сайёҳининг қиссаси» (1911)¹ ҳам юрт қайғусида кучли дард-ла ёзилмишдир.

Фитрат ҳаёти ва ижодига муносабат ҳам Туркистон матбуотида худди ана шу асарларининг кучли таъсири, физиклар тилида аниқроқ ифодалаянда, резонанси билан пайдо бўла бошлади.

Фитратнинг «Мунозара»си ҳақида рус олими В.Б.Андреев ўзининг «Бухородаги янги оқимлар» мақоласини ёзди ва Бухорода вужудга келаятган маърифатчилик-жадидчилик ғояларини янги йўл-оқим сифатида баҳолади².

А.Самойлович «Турк халқлари адабиёти» (1919) деб номланган тадқиқотида асосан, Туркистоннинг 1914 йилда бошланган Биринчи жаҳон уруши давридаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий аҳволи, адабий ва маданий ҳаёти, «чиғатой» адабиётининг келиб чиқиши ва маҳаллий театрулар хусусида сўзлаб Фитратнинг номини ҳам қайд этади³. Рус олими 1922 йилда ёзган «Ёш бухороликлар»нинг биринчи яширин тапшиқоти» мақоласида «Бухорода маърифат тарқатиш» жамияти ҳақида сўзлаб, Абдурауф Фитрат фаолиятига ҳам баҳо беради⁴. А.Самойлович айниқса, «Бухороий шариф», «Турон» газеталарининг маърифатчилик тарғиботига чуқур тўхталди.

Фитрат. Ҳиндистонда бир фаранги или бухороли бир мударриснинг бир неча масалалар ҳам усули жадиди хусусида қилган мунозараси. -Тошкент,1913 (Шу кунда ЎзР ФА Шарқшунослик институтига сақланади).

¹ Фитрат. Баёноти сайёҳи ҳинди. -Стамбул,1911(форс тилида); Рассказы индийского путешественника. -Самарканд,1913; Яна Қаринг: «Звезда Востока». -Ташкент,1990, №7; Ҳинд сайёҳининг қиссаси. «Шарқ юлдузи»,1991,8-сон (форсийдан Х.Қудратуллаев таржимасида ЎзФА мухбир аъзоси Б.Назаров сўзбошиси билан нашр этилган).

² Андреев В.Б. Новые течения в Бухаре (О книге Фитрата «Мунозара»). Туркестанские ведомости. 1916 г. 13,15,20 октября.

³ Самойлович А. Литература турецких народов. «Литература Востока». 1919 г. № 1.

⁴ Самойлович А. «Первое тайное общество младобухарцев». Восток,1922, №1, стр.97.

Фитратнинг фикрдош ва қисматдоши бўлмиш Абдулхамид Сулаймон ўгли Чўлпон «Чин севиш»¹нинг сахналаштирилиши муносабати билан ёзган тақризини шундай бошлайди: «Яқинда ўзбек сахнаси улуғ ва улуғлиги қадар юксак ва гўзал бир томонга кўрди»². Чўлпон драмадаги Зулайҳо, Нуриддин, Раҳматуллоҳон, Каримбахшхон образларининг талқинига чуқур тўхталиб, асарни, асосан, бадий адабиёт намунаси сифатида эмас, сахनावийлик нуқтаи назаридан таҳлил этади. Бинобарин, «Боя айтганимдай Нуриддин «чин севиш»га еткан бир ошиқдир, - дейди Чўлпон, - ва шунинг учун у хаёллидир. Машрабдир, Девонадир... Бу рўлни атоқли ўхшатувчимиз Уйгур муни яхши ўйнади. Айниқса, учинчи пардада кўрсатқан қилиғлари тўғри ва жойли эдилар. Тўғриси айтмоғ керак бўлса, 4 ичи пардада Нуриддин рўли етарли чиқмади: аллақандай кўзга ярашмаган ва оддий қилиғлар кўрилди...»³. Бу Чўлпоннинг нафақат фитратшуносликдаги илк тақриси, балки ўзбек театри танқидчилигининг ривождаги муҳим ҳиссаси ҳамдир. Чўлпон «Чин севиш»ни бошдан-оёқ таҳлил этмайди, балки қисқа, лўнда, сермаъно ва руҳли жумлаларда «Карл Маркс» тўдаси томонидан сахналаштирилган Фитрат асарини гўзал баҳолайди. Қаранг: «Сўнг пардада руҳли бўлишка тегиш экан, руҳсиз чиқди... Халқ, томошачи халқимиз буюк армонли, соф адабий нарсаларга ҳам тушуниб келади». Нақадар қисқаю шурмаъно жумлалар!

Фитратнинг «Чин севиш»и ўз даврида томошабинлар томонидан жуда яхши кутиб олингани, «Карл Маркс» тўдаси уни яхши ижро этгани боис 20-йиллар матбуотида бу асар ҳақида илиқ фикрлар айтилган⁴.

¹ Фитрат. Чин севиш. Ҳинд ихтилолчилари тўғрисида ёзилган беш пардали драма. -Тошкент,1920 (Китоб нусхаси Бухоро вилоят Абу Али ибн Сино номли кутубхонада сақлалади); Яна Қаранг: «Санъат» ойномаси, 1991, 4-сон.

² Чўлпон. Чин севиш. Интироқнома. 1920 йил 25 ноябр. Яна Қаранг: Чўлпон. Адабиёт надири? -Тошкент: «Чўлпон» нашриёти, 1994. 73-76-бетлар.

³ Ўша ерда.

⁴ Қаранг: «Чин севиш» ностановкаси ҳақида. «Қизил байроқ», 1921, 17.22 сентябрь.

Чўлпон Фитратнинг 1921 йил 13 декабрда «Турон» кишлоқ биносига қўйилган «Або Муслим Хуросоний» драмасининг ижросида ҳам иштирок этган ва «Туркистон» газетишнинг ўша йил 21 декабр сонига «Або Муслим» номли мақола-такриз ёзган¹. Фитрат ижодига чин бир ихлос, театрлар ҳаётига куюнчаклик руҳида ёзилган мазкур иш бутунгача бизнинг қўлимизда йўқ (Йўқолган дейишга тил бормайди, ноумид шайтон, топилишига тангри инояти ила умидвормиз). «Або Муслим Хуросоний»нинг умумий ғояси, пафосидан бизни огоҳ этиши билан ҳам азиздир.

«Томоша - аралашкучу қахрамонларнинг қўблиги ҳам, - деб ёзади Чўлпон, - тарихнинг энг чуваланқон давридан олиниб ёзилғони учун томошанинг сўнгига унинг натижасини тўла кўрсататурғон бир кўриниш ортдирилғон. Бу кўриниш хийла муваффақиятлик тузилган... Умуман, томошада Фитратга хос сўз усталиги хийла кучлик. Бу жиҳатдан томоша катта бир адабий аҳамиятга моликдир»².

Чўлпон спектаклда Абу Муслим Хуросоний тимсолида сахнада пайдо бўлган Аброр Ҳидоятлов, аббосийларнинг биринчи халифаси ролини ижро этган Сайфиқори (Олимов), Заҳҳок образини яратган Маннон Мажидов, Гулнор тимсолида ўйнаган Маъсума Қориева, Амир Али ролида ўйнаган Шокир Нажмиддиновлар ижроси ҳақида батафсил тўхтайдиган³.

«Энди ўйнағувчиларга келсак, - дейди Чўлпон, - Або Муслим рўлида Аброр томошанинг бондан-оёғигача бир текис олиб бора олмади. Очиброқ айтқанда, биз исломият тарихида жуда улуг давруқларга сабаб бўлғон темир вужудлик, пўлат иродалик, мудҳиш Або Муслимни кўра олмадик». Чўлпон актёрлар ижросининг сует ёки жонли жиҳатларига эътиборни қаратиб, гоҳ танқид қиларкан, сахнадаги ижодий жараённи яхши ҳис этиб, актёрларнинг келгусидаги ижро-роллар учун қўнглини қўтариб, қобилиятини тан олиб, руҳлантиришни ҳам бурч деб билган:

¹ Қаламдар (Чўлпон). Або Муслим. Туркистон, 1921 йил 21 декабр. Яна Қаранг: Чўлпон. Адабиёт надуру? Тошкент, 1994, 76-78-бетлар.

² Ўша ерда.

³ Қаламдар. Або Муслим. Туркистон, 1921, 21 декабрь.

«Аброр эпчил артистимиздир, шу тилагимизни бу сафар бўлмаса, бошқа бир сафар бера олишига ишонамиз».

Шу билан бир қаторда Чўлпон ўша даврда (ҳозир ҳам!) театрлар учун муаммо бўлиб турган, томошаларга халқнинг кам ё кўп бориш-бормаслигининг сабаби бу янги санъатнинг эл ичига ҳали «сингиб улгурмаганлиги» эмас, балки жонли, ёниқ руҳли томошаларнинг озлигида, деб билади: «Халқ театрга юрмайди» деган гап тўғри эмас, халқ юрадир. Лекин, театр-томоша номида бўлатурғон қурчоқ (қуруқ, руҳсиз) ўюнларига, ўз руҳига ёт бўлғон, унга англашилмайтурғон таржималик «ғарбий»га юрмаса ҳам ҳаққи бордир. Йўқ эса ўзини қизиқтирғон замонларда ёзилғон (кўпроқ тарихий мавзуда - И. Ғ.) ва яхши ўйналатурғон томошаларга халқ юрадир»¹.

1921 йилнинг 31 ноябрида «Або Муслим» номли мақола чоп этилган². Муаллифи – Турғунбой. Аниқлашимизча, Фитратнинг замондоши, тилшунос олим Қаюм Рамазонов ўз даври матбуотида шу таҳаллус ила чиқишлар қилган экан³.

Маълумки, Фитрат 1921 йилда «Қон» номли беш пардадан иборат трагедия ёзган⁴. Аммо бу драма ҳам бизгача етиб келмади. Театр тапқидчиси Б.А.Пестовский ва жамоат арбоби Назир Тўрақуловларнинг ёзишича, бу пьеса Бухоро инқилоби ҳақида бўлса керак⁵.

1922 йилда Фитратнинг «Ким деяй сени?» номли шеърлар туркуми «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламида чоп этилиб, бу ҳақда икки йилдан сўнг ўз даврининг таниқли адабиётшуноси Абдурахмон Саъдийнинг «Ўзбек шоирлари»

¹ Ўша ерда.

² Турғунбой. Або Муслим. Туркистон, 1921, 31 ноябрь.

³ Қаранг: Олтой (Бонс Қороев). 20-йиллар ўзбек совет адабиётининг асосий хусусиятлари. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент, 1967.

⁴ Фитрат. Қон. Беш пардали фожиа. Тошкент, 1931.

⁵ Қаранг: Пестовский Б.А. Ўзбек театри. «Санъат ва ҳаёт». Москва, 1922, 1-сон; Тўрақулов Н. Бухоро совет халқ республикаси «Миллий ҳаёт». М., 1928, 1-сон, 195-200-бетлар; Эргашев Б., ганжеи И. Указатель основных опубликованных произведений А.Фитрата. «Навқирон Бухоро». 1922, 7-сон, 24-бет.

деган тақризи матбуотда босилган¹. Тўпламга «Ўзбек билим хайъати» томонидан «Ўз боши» ёзилган бўлиб, жумладан, шундай дейилади: «Адабиёт. Бир элнинг юксалишин кўрсататурган бир қуролдир. Дунёда япаган бир элнинг юксалганин ва юксалмаганин шул адабиёти билан ўлчаб билса бўлур. Адабиёти юксалган бир элнинг билим-хунарда юксалгусидир»².

Фитратнинг «Қиёмат» хаёлий ҳикояси 1923 йил Москвада нашр этилди. Шу муносабат билан китобга «Ўз боши» ёзган Файзулла Хўжаевнинг сафдоши Назир Тўрақулов (Дарвеш) Фитратнинг фалсафий тахайюлотини ҳис этади ва ҳикояни уйғониш даврининг буюк шоири Данте Алигъерининг «Илоҳий комедия»сига қиёслайди³. Таъкидлаш жоизки, фитратшунос Ҳамидулла Болтабосов тўғри қайд этганидек⁴, Фитратнинг «атеизм» байроғи остида энг кўп нашр этилган асари ҳам «Қиёмат»дир. Атеистлар «Қиёмат»нинг фақатгина ташқи томони, бош қаҳрамон Рўзиқулнинг «у дунёдаги» саргузаштлари, «ужмоҳ», «гамуғ» ҳақидаги даҳрий сўзларигагина эътибор бериб (алданиб!), ҳақиқий ботиний маънога диққат қилмаганлар. Тўғрироғи, диққат қилган бўлсалар-да, тушулмаганлар. Ҳолбуки, Фитрат ҳикоя ботинига зўрликка асосланган жамиятнинг инсонга бахт-саодат ваъда қилиб, оқибатда қуруқ шиорни, очарчилик, тенгсизлик, тартибсизликларни раво кўрганлигини чуқур қайғу билан сингдиради. Воқеалар баъзан кишида кулги уйғотса-да, асар трагик нафос билан йўғрилгандир.

1923 йилда Фитратнинг «Ҳинд ихтилолчилари» драмаси Олмониёда таҳсил олаётган зиёлилар томонидан Берлинда нашр эттирилди⁵. Тез орада таниқли адабиётшунос Вадуд Махмуд «Ҳинд ихтилолчилари». Театр китоби. Фитрат асари» номли мақола-тақриз ёзиб

¹ Қаранг: Ўзбек ёш шоирлари (Шеърлар тўплами). -Тошкент: Туркистон давлат нашриёти, 1922; Саъдий А. Ўзбек шоирлари (шу номли шеърлар тўплами ҳақида). «Туркистон», 1924, 12 январ.

² Ушн ерда, 3-бет.

³ Фитрат. Қиёмат. - М., 1923; Яна Қаранг: Қиёмат. - Тошкент, 1967.

⁴ Болтабосов Ҳ. Абдурауф Фитрат. - Тошкент, 1922, 27-бет.

⁵ Фитрат. Ҳинд ихтилолчилари. - Берлин, 1923. Яна Қаранг: «Шарқ юлдузи», 1990, 4-сон.

«Туркистон» газетида чоп этди¹. Муаллиф драманинг мундарижаси-воқеаларини мухтасар шарҳлаб, асардари «тасвирлар, ҳаяжошлар анча тузук ва мукамал» эканини қайд этади. Раҳимбахш ва Дилнавознинг таъсирчан, драматик руҳдаги ёниқ нуқталарини, томошабинни тўлқинлантирувчи, афоризмга тенг Фитрат сўзларини такрорлашни лозим топади: «Ишпоғонлар ишпоғонларни енга олмаслар» каби энг чуқур маъноли насихатлар, ҳақиқатлар, англайтурғон кишиларга катта бир дарс, ибрат бўларликлар. «Тирик экансиз - тебранурсиз, тебранмас экансиз - ўликсиз» каби бизнинг ҳозирги турмушимиз ва тирикчилигимизга мувофиқ калтақлар асарнинг энг фойдалиқ жумлаларидандир»². Вадуд Маҳмуд Фитрат назарда тутган энг нозик, тағдор маъноларни ҳам теран ҳис этади. Чунки Фитрат ҳаммаша ўз драмалари орқали зўрликка асосланган тузумнинг манфур башарасини очишга ҳаракат қилар, сўзлар, ишоралар, мажоз, киноя, истиоралар воситасида ўз эзгу мақсадини яна бир карра халққа англашмакчи бўлурди. Мунаққид жамиятнинг нозик томонларига тегадурғон бул нуқталарни инжа ҳис этаркан, «тирикчилигимизга мувофиқ калтақлар» дейиш ила Фитратни қўллайди. Шунинг билан бир қаторда Вадуд Маҳмуд «Ҳинд ихтилолчилари»нинг камчиликларини ҳам ҳолис кўрсатади: «Эр билан хотуннинг кўпрак гапиргани, мачитда йиғилиш, бир-икки кишининг бирга суҳбат қилини» каби турли иборалар билан келтирилган бир мазмун, яъни англизнинг йиғинни ман қилғони асарнинг 4-5 жойида зикр этилган. Бу эса буюк камчиликдир»³. Мунаққид драманинг тили хусусида ҳам тўхталиб, Фитратнинг ўзбек адабий тилини тиргизмак, ривожлантирмакдаги хизматларини алоҳида таъкидлайди. «Мукамал тасвирларга истиораларга, муболағаларга бой бир асардир», деб «Ҳинд ихтилолчилари»ни баҳоларкан, ўз

¹ Вадуд Маҳмуд. «Ҳинд ихтилолчилари». Театр китоби. Фитрат асари. «Туркистон», 1923, 17 октябр. Яна қаранг: Вадуд Маҳмуд. «Ҳинд ихтилолчилари» (нашрга тайёрловчи Баҳодир Каримов). Санъат ойнаси. 1997, 57-59-бетлар.

² Ўша ерда.

³ Ўша ерда. Яна қаранг: Фитрат афандининг янги асарлари, «Туркистон», 1923, 14 ноябр.

даври адабиёти учун бу драмага фақат биринчи ўринни раво кўради»¹.

Вадуд Маҳмуд нафақат «Ҳинд ихтилолчилари» ҳақида, балки сал олдинроқ, 1921 йил 17 сентябрда «Турон» театрида сахналаштирилган Фитратнинг «Чин севиш»и хусусида ҳам махсус мақола ёзганди².

«Ҳинд ихтилолчилари» ҳақида ўз даврида ёзганлардан бири ғози Юнусдир. У «Ишчи» имзоси билан драманинг Берлин нашри, драматургиямиздаги ўрни хусусида мухтасар тўхталади³.

Фитратнинг шекспирона руҳда ёзилган, ўзбек адабиётида трагедия жанридаги биринчи асар ҳисобланган «Абулфайзхон» 1924 йил Москвада чоп этилади⁴. Орадан икки йил ўтгач Ж. Ғанизода трагедия ҳақида «Абулфайзхон» номли таништирув характеридаги мақоласини эълон қилган⁵. Элбек ўзининг «Гўзал ёзғичлар» дарслигига Фитратнинг «Қор» ҳамда «Ўғит» шеърларини киритади⁶.

Фитратнинг ҳаёт ва сарқирра ижоди ҳақида қимматли фикрлар ёзганлардан бири Садриддин Айнийдир. Адиб ўзининг «Тожиқ адабиёти намуналари» (1926)⁷, «Бухоро инқилоби тарихи» китобларида Фитрат асарларининг ғоявий мазмуни, адабий муҳитдаги ўрни, маҳорат масалалари хусусида сўзлайди. Аммо шунга таъкидлаш зарурки, 1920-21 йилларда ёзилган «Бухоро инқилоби тарихи»да Фитратга бағишланган алоҳида фасл С.Айний «Танланган асарлари»нинг 1967-68 йилги нашридан «замона зайли» билан тушириб қолдирилган⁸. Тожиқ адиби Раҳим Ҳошим «Бухоро инқилоби тарихи»ни ўзбек тилидан тожиқчага таржима қилиб, Тожикистоннинг «Адиб» нашриётида чоп

¹ Ўша ерда.

² Вадуд Маҳмуд. Чин севиш. «Қизил байроқ», 1921 йил.

³ Ишчи (ғози Юнус). «Ҳинд ихтилолчилари». «Туркистон», 1923, 12 май.

⁴ Фитрат. Абулфайзхон. Беш пардали фожиа. Москва, 1924. Яна Қаранг: «Шарқ юлдузи», 1989, 1-сон («Абулфайзхон»ни нашрига тайёрловчи филология фанлари номзои С.Зуфаров, сўзбоши муаллифи профессор Э.Каримов).

⁵ Қаранг: Ғанизода Н. Абулфайзхон. «Қизил Ўзбекистон». - 1926, 14 декабрь.

⁶ Элбек. Гўзал ёзғичлар. (Дарслик). - Тошкент, 1924, 1925.

⁷ Айний. Намунаи адабиёти тоҷик. - М., 1923.

⁸ Айний С. Танланган асарлар. 8 жилдлик. -Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967, 1968.

эттирди (1987) ва «тушиб» қолган тарихий фактларни киритди.

Садриддин Айний Фитратнинг 1910-15 йиллар оралигидаги фаолияти, «Мунозара», «Сайёҳи ҳинди», «Сайҳа», «Раҳбари нажот», «Оила», «Мусулмонони дорурроҳат» (Исмоилбей Гаспирали асарининг таржимаси) асарларининг мундарижаси, Фитратнинг «Мижмар» тахаллуси билан ҳам дастлаб ижод этгани ҳақида қимматли маълумот беради. Қадрли устоз Ботурхон Валихўжаев «Айний талқинида Фитрат» номли махсус мақола ёзганлари боис, биз бу ҳақда мухтасар тўхталмадик¹.

Фитратни ўзига устоз санаган Файзулла Хўжаев «Сайёҳи ҳинди», «Сайҳа», «Оила», «Бегижон» ҳақида ёзиб, бу асарлар «мавжуд тузумни қаттиқ танқид қилган, унинг барча камчиликларини аёвсиз очиб ташлаган»² дейди. У «Ёш бухороликлар» партияси (1908 йилдан расман иш бошлаган) унинг маслағи ва дастури ҳақида сўзларкан, Фитратнинг бу ҳаракат бошида турганини қайта-қайта таъкидлайди³. Файзулла Хўжаевнинг Фитратга аҳтиромидан ҳам кўринадики, адибнинг ўткир фош этини хислатига бой, ўз жамиятининг «айбномаси»дек яралган, бадий баркамол асарлари нафақат адабий давраларда, балки сиёсий-ижтимоий фикрнинг уйғонишида ҳам алоҳида қимматга эга бўлган.

Шу ўринда икки миллатпарвару шўр неона Фитрат ва Файзулла Хўжаев ҳақидаги 101 ёшли самарқандлик Камолхон Жалолхоновнинг хотираларини келтиришни истардим. У киши Фитратни устоз деб билип баробарида, Файзулла Хўжаев билан улуғ адиб ўртасидаги яқин муносабатдан, турли мулоқотлардан бохабар шахсдирлар. Айтишларича, Фитрат Файзулла Хўжаевни «Эшонхон» деб аҳтиром-ла чақираркан. Тузумнинг мураккаблигини ҳис этган бу икки шахс кўпинча ёлғиз суҳбатлашар, негадир доимо маҳзун кайфиятда юрарканлар. Бир гал Файзулла

¹ Валихўжаев Б. Айний талқинида Фитрат. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталиги, 1988, 4 ноябрь.

² Хўжаев Ф. Танланган асарлар. 4-жилдлик. 1-жилд. -Тошкент: «Фан» нашриёти, 1976, 98-99-бетлар.

³ Қўранг: Хаджаев Ф. О младобухарцах. «Историк марксист», 1926, стр.123-141; К истории революции в Бухаре. -Ташкент, 1926.

Хўжаев Фитратнинг элқасига бошини қўйиб, нимадир деб шивирлаганда, адиб «энди бу томони аниқ, эҳтиёт бўлинг, эшонжон!» деган эканлар¹. Фитрат балки муҳаққақ қисматта ишора қилгандир?!

1916 йил Фитрат «жумҳуриятимиз томонидан муваффақият ҳам адолат билан ижро этилмоқда бўлган ер ислоҳотига» бағишлаб Бухоро деҳқонлари ҳаётидан олинган «Арслон» драмасини ёзди². Бу социал-психологик драма ҳақида ҳам даврий матбуотда Комил Алиев, Тўлқин, В.Хўжаевларнинг тақризлари босилди³.

1927 йил Ўрта Осиё давлат унiversитети (ҳозирги ТошДУ) нашр этган китобда рус олими И. И. Умняковнинг «Бухоронинг янги услубдаги мактаблари тарихидан» мақоласи нашр этилган бўлиб, у Фитратнинг «усули жадиd» мактабларидаги маърифатчилик фаолияти, исломий таълим билан уйғун дунёвий фанларни ҳам ўқитиш ҳақидаги фикрларини «Ҳинд сайёҳининг қиссаси», «Мунозара»га таяниб қайд этади. Айтиш керакки, И. И. Умняков Фитрат ҳақида ёзганда кўпроқ Садриддин Айнийнинг фикрларига таянади⁴. Шу йил драматург ҳам олим Зиё Саидовнинг «Ўзбек вақтли матбуоти» китоби ҳам чоп этилиб, муаллиф 1870-1926 йилгача бўлган маҳаллий матбуотнинг обзорини бераркан, ўрни-ўрни билан Фитратнинг номини ҳам зикр этади⁵.

¹ Камолхон Жалолохоновнинг Фитрат ҳақидаги хотиралари менинг шахсий архивимда сақланади. (1989 йилда ёзиб олинган).

² Фитрат. Арслон. Самарқанд-Тошкент: Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1926. (Китоб шу кунлар ЎзФАнинг архивида сақланади); «Арслон» ҳақида Қаранг: Фахиев И. Фитрат. Эътиқод, ижод. Тошкент: «Камалак» нашриёти, 1994, 9-30-бетлар.

³ Қаранг: Алиев К. «Арслон» // «Қизил Ўзбекистон», 1927 йил, 28 феврал; Тўлқин. «Арслон» пьесасининг кўйилиши // «Қизил Ўзбекистон», 1929 йил 22 ноябр; Хўжаев В. Темур қафасдан ажи-ажини кўринишлар. «Янги Фарғона», 1930 йил, 2 август.

⁴ Умняков И.И. «К истории новометодной школы в Бухаре». Бюллетень 1-го Среднеазиатского государственного университета. Книга 16. Ташкент, 1927, стр.87-88.

⁵ Саидов З. Ўзбек вақтли матбуоти. Самарқанд-Тошкент: Ўзбекистон давлат нашриёти, 1927.

1928 йил Фитратнинг «Ўзбек адабиёти намуналари»¹ нашр этилгач, «Қизил Ўзбекистон» саҳифаларида Ж.Бойбўлатовнинг нигилистик руҳдаги, ғайриилмий, фақатгина куруқ даъво - инкор этишдангина иборат бўлган туркум мақолалари босилди. У «Намуналар»нигина эмас, Фитрат шахсини ва, қолаверса, бутун ижодини «танқид» қилди. Фитратни мутасаввуфлик, исломпарастлик, туркпарастликда айблади. Фитрат Ж.Бойбўлатовнинг бу поҳақ, алаҳсирашга монанд ғалат фикрларига жавобан «Ёшишмаган гажаклар (Ўртоқ Бойбўлатовга очиқ хат)» мақоласини ёзди. Бизнинг Ж.Бойбўлатов фикрларини ҳар қандай усулда текширувимиз Фитратнинг ўта илмий, аниқ ва пухта, айни замонда тағдор (чунки Ж.Бойбўлатовнинг асл мақсади - Фитратни бадном қилиш эди-да!)² жавобларига ортиқ янгилик қўша олмаслигини назарда тутиб мазкур мулоҳазалар билан чекландик.

«Ўзбек адабиёти намуналари»га «Сўз боши» ёзган Отажон Ҳошимов китобнинг умумий руҳи, даврлаштирилиш катъиятлари, мумтоз адабиётнинг пролетар адабиётига асос солишдаги ҳиссасини қўллаб-қувватлайди. Аммо чигатой адабиётининг умумий руҳини фақат «декоратив» (зебзийнатдангина иборат) дейиши ҳеч қандай ҳаётий асосга эга эмас³.

Ж.Бойбўлатов фақатгина Фитрат шахси ва ижодини «танқид» қилиш билангина чекланмай, ўзининг ўтмиш меросга нисбатан инкорчилик фаолиятини давом эттирди, «адабий мерос байроғи остидаги пантуркизм» мафкурасини «излади», «топти»⁴.

¹ Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари. Биринчи жилд. Самарқанд-Тошкент, 1928.

² Фитрат. Ёшишмаган гажаклар (Ўртоқ Бойбўлатовга очиқ хат). «Қизил Ўзбекистон», 1929, 15-16 сентябрь. Яна Қаранг: «Ешлик», 1990, 5-сон, 67-70-бетлар. (Изоҳлар билан нашрга тайёриовчи филология факултети номзоди Ҳ.Болтабоев).

³ Ҳошимов О. Фитратнинг «Ўзбек адабиёти намуналари» китобини «Сўз боши». Самарқанд, 1928..

⁴ Қаранг: Бойбўлатов Ж. Чигатаизм-пантуркизм в узбекской литературе. Москва-Ташкент, 1932; Бойбўлатов Ж. «Ўзбек адабий мероси байроғи остидаги пантуркизм». «Шарқ ҳақиқати», 1930, сентябр, 180-183-бетлар.

1930-йилларнинг бошида ўзбек адабиётининг умумий муаммолари, адабий тил хусусиятлари ҳақидаги айрим тадқиқотларда ҳам Фитрат ижодига муносабат кўзга ташланади¹.

Айтиш мумкинки, Фитрат ҳаётлик чоғида унинг ижоди хусусида ёзилган ишларнинг энг йириги Ҳамид Олимжонга тегишлидир. Ҳ.Олимжон «Совет адабиёти» журналининг 1936 йил 4-5-сонларида «Фитратнинг адабий ижоди ҳақида» номли мақоласини эълон қилди². Бу мақола ўша йилнинг ўзида рус тилида «Литературный Узбекистан» тўпламида ҳам нашр этилган³. Сўнгра айрим қисқартиришлар билан Ҳамид Олимжоннинг «Мукамал асарлар тўплами»га (1982, 6-жилд) ҳам киритилди⁴.

Биз Ҳамид Олимжоннинг мазкур мақоласидаги фикрларга олдинги ишларимизда муносабат билдирганимиз билан, бу ерда тадқиқотнинг умумий руҳи ҳақидаги мулоҳазалар билан чекланамиз⁵.

Ҳамид Олимжон Фитрат ижоди ҳақидаги тадқиқотини Туркистонда жадиличиликнинг вужудга келиш сабабларидан бошлаб, 1905 йил инқилоби даврида авж олгани, Исмоил Гаспириинскийнинг жадиждарга таъсири, «Садоий Туркистон», «Тараққий», «Оина», «Турон», «Бухоройи шариф», «Шухрат», «Хуршид» каби газет ва ойномаларнинг вужудга келиши, ижтимоий-сиёсий, маънавий ҳаётдаги ўрни хусусида мухтасар тўхталади. Таъкидлаш жоизки, 1920-30-

¹ Қарағ: Аршаруш А. Заметки о художественной литературе Средней Азии. «Новый Восток», 1929 г. №26-27, стр.368-369; Исмаилов У. «Выступление». Пролетарская литература СССР на новом этапе. Сокращенный стенографический отчет 2-го пленума совета ВОАИШ. М.-Л.: Гос.изд.худ.лит.,1931 г.; Боровков А.К. Узбекский литературный язык. Язык и мышление, 1934 г., стр. 84-87; Мажидий Р. «Литература Узбекистана». М.: Гос.изд.худ.лит.,1935.

² Олимжон Ҳ. Фитратнинг адабий ижоди ҳақида. «Совет адабиёти». 1936 йил, 4-сон, 66-77-бетлар; 5-сон, 63-71-бетлар.

³ Олимжон Ҳ. О литературном творчестве Фитрата. «Литературный Узбекистан», сбор. №5, 1936 г.

⁴ Олимжон Ҳ. Мукамал асарлар тўплами. 10 жилдлик. 6-жилд. -Тошкент: Фан нашриёти, 1982, 205-242-бетлар.

⁵ Қарағ: Фаниев И. Фитратнинг трагедия яратин маҳорати. -Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994; Фаниев И. Фитрат, эътиқод, ижод. «Қамалак» нашриёти, 1994.

ийилар адабиёти, адабий жараён ва жадидчилик татлимоти, ҳаракати билан қизиқувчилар учун Ҳ.Олимжоннинг «Фитрат адабий ижоди ҳақида»ги текширишлари анча бой материал беради.

Ҳ.Олимжон жадид адабиётининг юзага келиши ва Фитратнинг бу давр адабий ҳаётидаги ўрнини дастлаб холис кўрсатади: «Жадидизм ҳаракатининг программасини тайин қиладиган асарлар бошда Бехбудий ва Фитрат томонидан ёзилди. Бехбудийнинг «Надаркуш» номидаги пьесаси, Фитратнинг бутун публицистик асарлари, бадий асарлари шундай эди»¹.

«Фитрат жадидчилик ҳаракатига тўғридан-тўғри келиб кўшилган эмас. У эски усулдаги диний мактаб ва мадраса таҳсилани кўрган ва маълум фурсат давомида - ўзининг ёзганига кўра² - жадидчилик ҳаракатига нисбатан иккиланиш кайфиятларида ҳам бўлган»³.

Ҳ.Олимжон Фитратнинг Туркиядаги таҳсили ҳақида гапириб, бу давр адиб дунёқарашининг ўсишида, шаклланишида муҳим босқич эканини тўғри ёзади: «Фитратнинг дунёга қарashi Туркистон жадидлари, Бухоро жадидлари, Туркия инқилоби ва Туркия миллатчиларининг бевосита таъсири остида расмийлашди ва унинг адабий ижтимоий фаолият даври бошланади»⁴.

Ҳамид Олимжон Фитратнинг 1916 йилгача ёзилган насрий асарларини «жадидларнинг иш ва ҳаракати билан боғланган» ҳолда таҳсил этаркан, «Мунозара» асари ҳақида «жамиятни жадидизм байроғи тагига, ислоҳчиликка чақиради», деб таънаомуз оҳангда ёзади. Ваҳоланки, Фитрат асарларининг асл қиммати ҳам худди шу ҳаракат - жадидчилик-ислоҳотчилик ғояларининг бадий инъикоси эканлигида-ку, ахир.

Ҳ.Олимжон Фитратнинг «Мунозара», «Сайёҳи ҳинди» каби насрий-фалсафий асарларини фақатгина ғоявий томондангина талқин этади. «Юрт қайғуси», «Шарқ сиёсати»

¹ Олимжон Ҳ. Юқорида кўрсатилган асар, 207-бет.

² Ҳ.Олимжон Фитратнинг Ж.Бойбўлатовга ёзган «Енишмаган гажжаклар» мақоласидаги шахсий ҳаётинга оид қайдларини кўзда тутмоқда. Қаранг: «Қизил Ўзбекистон», 1929, 15-16 сентябрь.

³ Ўша ерда, 207-бет.

⁴ Ўша ерда, 208-бет.

ва «Чигатоӣ гурунги» ташкилотининг фаолиятидан «ватанчилик», «миллатчилик», «пантуркистлик» қарашларни «тошишга» ҳаракат қилади¹.

Замона зайли биланми, ва ё шох қайрилмаган тузумнинг бизга номаълум қандайдир тазйқи биланми Фитрат шахси ва ижодини бутунлай бир миллатчи, ислонпараст, туркшарастликда айблайди: «Фитрат романтик эди. Бу, табиий, реакцион романтизмдир. Фитрат суянган ва ўсиб чиққан социал замин инқилоб натижасида ҳалокатга учради, енгилди. Унга ҳеч қандай истиқбол кўринмас эди. Унинг келажаги тўла ҳалокат, фақат ўтмиши ва уни қайтариш кайфияти уни юпатар эди»².

Ҳақиқатан, Фитратнинг кўзига социализм дея аталган, халқларга эрк ва озодлик ваъда қилган, аслан эса пойдевори зўравонлик-ла тикланган жамиятнинг «истиқболи кўринмас эди». Фитрат XX аср бошида дунёнинг кўп мамлакатларида бўлаётган воқеа-ҳодисаларни кузатаркан, уларни Туркистондаги сиёсий-иқтисодий, маънавий, маданий ҳаёт билан хаёлан қиёслади. Унинг дунёвий фикрлапини «Шарқ сиёсати» (1919) асарининг қамровидан ҳам билса бўлади³.

Ҳ.Олимжон Фитратнинг «Чин севини», «Ҳинд ихтилолчилари», «Темур сағанаси», «Абулфайзхон», «Арслон», «Шайтоннинг тангрига исёни» драмалари, «Қиёмат» хаёлий-фалсафий ҳикояси, «Бедил» фалсафий-илмий бадиаси, «Менинг кечам» шеърларини ўз мақсадига мувофиқ таҳлилу талқин этади. Афсуски, «Фитратнинг адабий ижоди ҳақида»ги ғалат талқинлар холис баҳоларни ҳам ўз соясида қолдирган.

Ҳамид Олимжон бу махсус тадқиқотлардан ташқари бир неча мақолаларида ҳам Фитрат ижодига, серқирра фаолиятига мурожаат этади. 1930 йилда «Миллатчилик ва аксилинқилобчилик билан кураш ва ўзбек пролетар адабиёти» мақоласида⁴ муаллифлар (Миртемир билан

¹ Олимжон Ҳ. Ушн асар, 214-217-бетлар.

² Ушн асар, 217-бет.

³ Фитрат. Шарқ сиёсати. Тошкент, 1919. Яна Қаранг: Фитрат. Шарқ сиёсати. Бухоро, 1992.

⁴ Қаранг: «Мақола Миртемир билан ҳамкорликда ёзилган бўлиб, дастлаб «Қизил Ўзбекистон» газетаси (1930 йил 24 август)да эълон қилинган, кейинчалик шоирнинг уч томлик «Танланган асарлари» (Т., 1960, III том,

ҳамкорликда ёзилган) «партиянинг миллий сиёсати тўғри амалга оширилиб борилаётгани» муносабати билан адабий жабҳадаги «Қора доғлар»ни «фoш» этишга тиришадилар. Дастлаб «Қизил қалам» жамиятига аъзо бўлмиш хур фикрли ижодкорларни кинояли тарзда «миллий истиқдолчилар» деб атайдилар; сўнгра Фитрат ва Чўлпон ҳақида қуйидагича ёзадилар: «Юқоридаги мавзулардан эса («Қизил қалам» чиқарган «Альманах»даги шеърларнинг сарлавҳаси тушкун, яъни «Ёлғизликда», «Қора кунлар», «Хижрон», «Алданиш», «Қоронғу тунлар» деб аталгани учун - И.Ф.) янги иқтисодий сиёсат денгизини кечиб, тикланиш даврига кирган ва қайтадан қурилиш арафасида турган ишчи ва деҳқон шуури (!) ва сезгисини социализм қурилиши йўлига ташкил этувчи қўшиқлар эмас, балки Фитрат ва Чўлпонлар томонидан жоп ва дил билан ёзулувчи ҳам Чўлпоннинг «Кўнгул, сен бунчалар нега кишанлар била дўстлашдинг»ини ўқиб, шўро мактабларининг дархоналарида аччиқ кўз ёши тўкувчи Шаҳид Эсон, Мунавварқориларнинг руҳини эркаловчи тароналар вужудга келар эди»¹.

Ҳ.Олимжоннинг «Жаҳид адабиётининг синфий моҳияти масаласига» деб номланган илмий мақоласи 1935 йил «Социалистик фан ва техника» ойномасида босилган². У жаҳид адабиётининг Туркистонда пайдо бўлиш сабаблари, Россия капиталининг кириб келиши, Англия, Франция, Туркия давлатларидаги турли инқилобий тўнтаришларнинг таъсири, 1905 ва 1917 йилги инқилоб ўртасидаги давр жаҳидлар учун алоҳида мустаҳкамланиш йиллари бўлгани ҳақида атрофлича ёзди. Маҳмудхўжа Бехбудий, Сидқий-Хондайлиқий, Хислат, Тавфиқ Фикрат (1867-1915), Тавалло, Чўлпонлар билан бир қаторда яна Фитрат ижоди ҳақида тўхталиб, қуйидагича ёзди: «Февраль инқилобининг

166-171-бетлар), беш томлик «Асарлар мажмуаси» (Т., 1972, У том, 44-49-бетлар)да chop этилган» - мазкур изоҳ Ҳ.Олимжон. Мукаммал асарлар тўплами. 10 жилдликнинг 6-жилдидаги ноширлар шарҳидан олинди. Тошкент, 1982, 317-бет.

¹ Олимжон Ҳ. Мукаммал асарлар тўплами. 10 жилдлик. 6-жилд. -Тошкент: «Фан» нашриёти, 1982, 47-бет.

² Олимжон Ҳ. Жаҳид адабиётининг синфий моҳияти масаласига. «Социалистик фан ва техника», 1935, 1-2-сонлар, 7-22-бетлар; 3-сон, 1-6-бетлар.

ўлимига Фитратнинг «Юрт қайғуси» деган аксилинқилобий наср-шеъри майдонга чиқди. Фитрат Февраль инқилобининг ўлимини бутун буржуазиянинг, Туроннинг, пантуркизмнинг ва ўзининг ҳам ўлими тарзида тасвирлайди¹.

«Харбий коммунизм даврида ўзбек буржуазия поэзияси»²да эса, Ҳ.Олимжон Фитрат ва Чўлпонни «сўнгги буржуа поэзиясининг асосий кучлари» деб билади. У Фитратнинг «Аччиқданма деган эдинг», «Яна ёндим», «Миррих юлдузига» шеърларининг умумий руҳини «ватапчилик-миллатчилик» деб белгилайди³. Ҳ.Олимжон, бундан ташқари яна бир неча мақоласида Фитрат ижодига қисқа бўлса-да, тўхталади⁴.

1938 йил 4 октябр тунда Фитратнинг қатлидан сўнг, мамлакатда террорнинг янада авж олиши, шубҳа ва қўрқув салтанати, сиёсати ҳукм сургач, ҳеч ким Фитрат ижодини тадқиқ қилишга уринмади ва бу мумкин ҳам эмасди. Чунки Сталин сиёсатининг қиличи ҳур фикрли шахсларнинг бошида қилга осифлиқ турарди-да! Фақатгина хорижда Вали Қаюмхон, А.Завқий, И.Тўлқин, Б.Ҳайит, Ҳайит Эртурк, А.З.Валидий каби олимларгина, «халқлар турмаси»дан олисада бўлганлари боис Фитрат ҳаёти ва ижодининг айрим қирралари ҳақида ёздилар. Фитрат ижодини хорижда ўрганилиш тарихи алоҳида фасл бўлгани учун бу ҳақда кейинроқ тўхталамиз.

1956 йил собиқ КПСС нинг XX съезидан сўнг «таркибида жиноят состави йўқлиги ва топилган янги материалларга (?) биноан» Фитрат, Қодирий, Чўлпон оқланди. Аммо бу расман «оқланганлик», узоқ муддат қон ва руҳларга кўрқинч синганиданми ва ёким бизга номатълум қандайдир сабаблар биланми, қатағон қилинганлар меросини ўрганиш соҳасида ҳеч қандай ўзгарини ясамади. 80-йилларнинг охиригача ўзбек зиёлилари сукут сақладилар. Ахён-ахёнда «уларнинг номи оқланди, ижодлари эмас» деган гаплар ҳам оғиздан-оғизга кўчиб, 20-30-йиллар ҳақида

¹ Олимжон Ҳ. Мукамал асарлар тўплами. 10 жилдлик, 6-жилд, Тошкент: «Фан» нашриёти, 1982, 181-бет.

² Ўша ерда, 189-204-бетлар.

³ Ўша ерда, 189-201-бетлар.

⁴ Қаранг: Олимжон Ҳ. «Адабиётимизнинг тикка кўтарилиш даврида». Ўша китоб, 129-бет; «Фон қилиш эмас, ҳасиёнлан», Ўша китоб, 138-139-бетлар.

илмий текшириш бошламоқчи бўлганларнинг, табиийки, юракларига гап солиб турди.

Тўғри, Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар»и айрим «тузатиш»лар билан нашр этилди, Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпоннинг айрим шеърлари яна қайта ўз севгувчиларини топди. Аммо... Аммо Фитратнинг миллий тафаккуримиз тарихидаги бебаҳо дурдоналаридан бебахра қолавердик. Ниҳоят, «Ўзбекистон» нашриёти 1967 йил «атеизм байроғи остида» Фитратнинг «Қиёмат» ва «Шайтоннинг тангрига исёни» асарларини «Ўта эҳтиёткорлик» билан чоп этди. Китобда на ношир кўрсатилди, на бир шахс «Сўз боши» ёзди. Фақатгина «Нашриётдан» деган ёзув остида куйидаги жумлалар раво кўрилди: «Фитратнинг 1923 йилда нашр этилган «Қиёмат» ҳикояси ва 1924 йилда нашр этилган «Шайтоннинг тангрига исёни» пьесаси хурофотга қарши кураш руҳида ёзилгандир. Дин таъсирига берилиб худони, «Қиёмат қойим», «жаннат», «Тамуғ»ни бор деб билувчи на худога ибодат қилувчиларни(?) автор ушбу асарларида мазах қилади, улардан истеҳзо билан кулади»¹.

Китобнинг сўнгида қисқагина «изоҳли сўзлар» лугати ҳам илова қилинган. Олтимш мишг нусхада чиққан бу асар тез орада эл ичра тарқаб кетади. Демак, халқ ўзининг асл дардларини, фиғон, армонию изтиробларини куйлаган ижодкорни ёдидан чиқармаган экан!

1967 йил Боис Қориев (Олтой) «20-йиллар ўзбек совет адабиётининг асосий хусусиятлари» мавзусида номзодлик иши ёзиб, ҳимоя қилади². 207 саҳифадан иборат, Фитрат даври миллий адабиётимизнинг фардий хусусиятларига бағишланган мазкур ишнинг атиги 2-3 жойида адибнинг номи тилга олинади. Бу иш фактик жиҳатдан жуда бой бўлиб, 20-30-йилларда нашр этилган 45 дан ортиқ газет-журналлар хусусида, адибларимизнинг ўша йиллардаги тахаллуслари (масалан, биргина Қодирийнинг 16та, Садриддин Айнийнинг 17та номда ижод этганлари) ҳақида

¹ Фитрат. Қиёмат. -Тошкент: «Ўзбекистон» нашриёти, 1967.

² Қориев Б. (Олтой). 20-йиллар ўзбек совет адабиётининг асосий хусусиятлари. Филология фанлари илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент, 1967, 207-бет.

диққатга молик маълумотлар беради. Фитратнинг «Менинг кечам» шеърига Ботунинг «Менинг кундузим» дея «жавоб» ёзганини таъкидлайди. Адабиёт тарихига оид кузатишлари тақозоси билан Фитратнинг Аҳмад Яссавий, Навоий, Турди ҳақидаги тадқиқотларини эслайди.

1968 йилда таниқли драмашунос Б.Ҳ.Имомов «Ўзбек драматургиясида маҳорат масалалари» (характер ва конфликт) мавзусидаги докторлик диссертациясини ҳимоя қилади ва муаммо тақозоси билан Фитрат драмалари хусусида ҳам анча кенг тўхталади¹.

Бердиали Имомов Фитратнинг «Қиёмат», «Шайтоннинг тангрига исёни», «Арслон», «Рўзалар»нинг ғоявий йўналиши, сюжет қурилиши, характер ва конфликтнинг турлари хусусида анча илиқ гаплар айтади². Аммо давр мураккабликлариданми ва ёким ҳали Фитрат меросига муносабат, ҳадиксирашлар ўзгармаганлигиданми «Темур сағанаси», «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари» ҳақида Ҳ.Олимжоннинг ноҳолис таҳлилу талқинлари йўлидан боради.

«Реакцион романтизм методи Фитрат ижодида, унинг драматургиясида бутун борлиги билан яққол кўринади. У бир қатор сахна асарларида тарихан орқага, ўрта аср воқеаларига ўтрилиб, очиқдан-очиқ реакцион йўл тутлади. Лбо Муслим, Ўғизхон, Чингизхон (?) ва Темур каби тарихий шахслар ҳақида асар ёзади. Бундай асарларида у ўтмиш ҳукмдорларга сиғинади, уларни кўкка кўтаришга социал янгиликларни тан олмасликка ҳаракат қилади»³.

Мунаққиднинг бу баҳоси ҳақиқатан тўғри: Фитрат мавжуд тузумнинг асл мақсади, зўравонлиги, эрксизликка асосланганидан ўта қайғуларди. Ўзининг ўтли дардлари, миллатини озод ва хур кўриш истакларини бадийят пардасига ўраб халқига англашмакка тиришар эди. Аммо бу Фитратнинг фожияси эмас, «социал янгиликларни тан олмаслиги» ҳам эмас, аксинча, кучга асосланган жамиятни

¹ Имомов Б.Ҳ. Ўзбек драматургиясида маҳорат масалалари (характер ва конфликт). Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент, 1968, 568-бет.

² Ўша манба, 33-51-бетлар.

³ Ўша ерда, 28-бет.

тутиб турган барча тарғиб-қоидаларни уларнинг фожиали оқибатларигача кўра олганлигининг натижасидир.

Қисмати Фитратдек мураккаб кечган рус ёзувчилари М.Булгаковнинг «Усто ва Маргарита», «Ит юрак», М.Платоновнинг «Чевенгур»ларини эслайдик. Бу асарлар ҳам худди Фитратнинг кўнгина публицистик мақолаю драмаларидек ўз жамиятининг авра-астарини титишга, ёвуз башарасини фош этишга қаратилган эди.

Бугун мустақиллик кулларида Фитрату Чўлпон, Қодирийу Мунавварқори ҳақида сўзлаш, ёзиш, тадқиқот олиб бориш ворисларнинг бурчи-масъулияти. Аммо бир ҳақиқат доимо кўз олдимизда туриши керакки, турғунлик йилларида бул улуғлар ҳақида қандай ёзишдан қатъий назар, уларнинг номини тилга олиш ҳам бир жасорат саналган.

Талабалик йилларимда (80-йиллар) Чўлпоннинг қўлдан-қўлга ўтиб юрувчи ўнларча шеърларини, Фитратнинг «Темур сағанаси» (1918)дан бир парчани ўқиб юрганимни эшитган ёши улуг бир профессор «ўғлим, эҳтиёт бўлинг...» дегани ҳали-ҳали хотирам пештоқида. Кейин англадимки, бу бир жумла «эҳтиёт»нинг остида қанчадан-қанча шахсларнинг тақдири, қисмати бор экан. Шунинг учун фитратшуносликнинг ёзилаётган бу қисқа тарихчаси талаби билан айрим муаллифларнинг «турғунлик давридаги» бир томонлама, гоҳо ғалат талқинларига тўхтарканмиз, бу асло таъна эмас, ишнинг эҳтиёжидир.

Профессор Б.Имомов ҳам ўзбек драматургиясининг маҳорат муаммоларини тадқиқ этаркан, Фитратнинг бошига кўп кулфатлар солган 30-йиллардаги хато талқинларни инкор этолмади. У ёзади: «Социалистик революция Шарққа, бир вақтлар Амир Темур ҳукмронлигига қараган Туронга қашшоқлик олиб келганлиги, асар қаҳрамонининг жаҳонгир сағанасига қарата қилган илтижолари орқали берилади: эндиликда боғларда сайровчи булбуллар овози сўнганлиги, гуллар сўлганлиги, Турон Кавказлиги ёниб, Озарбайжон йўқ қилинганлиги, туркман алданганлиги, татар таланганлиги тўғрисида асоссиз ва бўҳтондан иборат жар солинади, шаҳаншоҳ бош кўтаришга, бу билан советларга қарши курашга чақиради. Шу тариқа Фитрат ижодий методининг реакцион романтик характери реал воқеликни бузиб

ифодалашга, ҳақиқий воқеликни нотўғри англатишга хизмат қилади»¹.

Ватанимиз собиқ Иттифоқ исканжасидан озод бўлиб, мустақилликка эришгач, ўтмиш 70 йил мобайнида «катта қазон»да қайнаган, миллатларнинг кўзидан сунъий яшириб келинган кўпгина ҳақиқатлар, архив ҳужжатлари дил кўзимизни оча борди. Англадикки, ота-боболарининг кимлигини англаган миллат ҳеч вақт зулм, истибдодга қўл қовунтириб туролмайди. Шунинг учун собиқ Иттифоқнинг «доно сиёсий психологлари» мозийда ўтган улуғларимиз Ўғузхон, Амир Темури, Бобур шахсияти, фаолиятини имкон қадар қора рангларга бўяб, уларни ўз халқига олабўжи қилиб кўрсатиш усулини қўллаган. Ва бу амалда милён пухсаларда чиққан мактаб дарсликларию олий ўқув юр்தларининг китобларигача «синдирилган». Шу маънода мунаққидни тушуниш мумкин.

Афсуски, мунаққид фақат тарихий мавзуда ёзилган «Темури сағанаси»гагина эмас, замонавий мавзудаги «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари» (1920-23) драмаси ҳақида ҳам нотўғри хулосага келади: «Фитрат «Чин севиш» номли сахна асарида ўз реакцион(?) ғоясини ифодалашда бошқача йўл тутади. Уни нашр эттиришда автор китобнинг титул листига «Ҳинд ихтилолчилари турмушидан олинган ишii-ҳиссий (яъни сентименталь) драма» деб ёзса-да, аслида унда реалистик элементлардан холи бўлмаган, ижтимоий-социал моҳиятдан узилиб қолган сентиментализм эмас, балки Европага қарши қаратилган, нафрат-ғазаб билан суғорилган реакцион романтизм ҳал қилувчи хусусиятга эгадир»².

Б.Имомов «Ҳинд ихтилолчилари» хусусида ҳам шу руҳдаги танқидий фикрлар билдирадики, уларга кўшилиб бўлмайди. Зеро, Фитрат Ҳиндистон ҳаёти, маҳаллий халқнинг инглиз босқинчиларига қарши кураши фонида Туркистондаги фожей ҳаётни кўрсатишга эришган экан, бу ҳақиқий санъат асарининг фазилати, муаллифнинг маҳоратидир.

1968 йилда тожик олими Мирзозоданинг «Жаҳид демократик адабиёти» номли йирик мақоласи «Садои

¹ Уша ерда, 28-бет.

² Уша ерда, 29-бет.

Шарқ»да эълон этилиб, унда муаллиф Фитрат ҳаёти ва ижодига ҳам катта ўрин ажратади¹.

Яна шу йили Туреун Собировнинг «Ўзбек совет драматургиясининг тараққиёт босқичлари» мавзuidaги докторлик иши ҳимоя этилди². Т.Собиров диссертациясининг асосий матни 1973 йилда китоб ҳолида ҳам нашр бўлган³. Аммо бу мунаққид ҳам Фитрат драмаларининг бирор-бир янги қиррасини очмади ва ўзидан олдинги даъволарни такрорлади, ҳолос: «Або Муслим», «Абулфайзхон», «Темур сағанаси» каби асарларда ўзбек халқи тарихининг ёрқин саҳифалари эмас (?), балки ёзувчи дунёқарашининг чекланганлигини ифодаловчи воқеалар тасвирланган⁴.

Инсоф билан айтмоқ бурчдирким, Т.Собиров жилла бўлса-да, Фитрат драмалари ҳақида ижобийроқ фикр айтишга ҳаракат қилган: «Гарчи «Або Муслим» драмасида араб истилочиларига қарши кураш темаси қаламга олинган бўлса ҳам, аммо асосий нарса - меҳнаткашлар оммасининг бу курашдаги ролини бадиий умумлаштириш етишмас эди⁵.

У Фитратнинг «Асрлон»ини «Қишлоқ ҳаётини реалистик руҳда акс эттирган» асар сифатида баҳолаб, «Чип севиш», «Ҳинд ихтилолчилари»ни «ғояси ва образлари эътибори билан жуда мураккаб ва мунозара талаб асарлардир», дейди⁶.

Т.Собиров Фитратнинг драмалари тўғрисида янги бир гап айтмаса-да, ўзигача бўлган фикрларни юмшатади ва драматургнинг 1920-30-йиллар ўзбек адабиётидаги алоҳида ўрнига шак келтирмайди.

¹ Қаранг: Мирзоода. Адабиёти демократик жаҳид. Журнал «Садои Шарқ», 1968, 10-сон.

² Қаранг: Собиров Т. Пути развития узбекской советской драматургии. Диссертация на соиск.уч.степ.д-ра филол.наук. -Ташкент,1968.

³ Собиров Т. Ўзбек совет драматургияси. -Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973.

⁴ Ўша китоб, 80-бет.

⁵ Ўша китоб, 80-бет.

⁶ Ўша ерда, 80-бет.

Шу йили адабиётшунос Шерали Турдиевнинг ҳам Фитратнинг «Қиёмат»ига бағишланган мақоласи «Тошкент оқшоми»да босилган¹.

1970 йилда Фитратнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган икки босма табоқ қажмдаги иш Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтида муҳокама этилган. Унда академиянинг етакчи адабиётшуносларидан И. Султонов, Ҳ. Ёқубов, М. К. Нурмухамедов, Ш. Шоабдурахмонов, М. Қ. Қўшжонов, Ҳ. Ш. Абдусаматов, Т. Мирзаев, Э. Б. Бегматовлар қатнашганлар.

1973 йилнинг 23 февралда Саиджон Алиев «Ўзбек драматургияси ва адабий алоқалар» мавзuida докторлик иши ҳимоя қилади². Орадан икки йил ўтгач, С. Алиевнинг мазкур тадқиқоти айрим бир қисқартиришлар билан китоб ҳолида нашр этилган³. С. Алиев тадқиқотининг қимматли томони шундаки, у ўзбек драматургиясининг илк шаклланиш босқичидан тортиб, Ҳамза, Фитрат, Чўлпон, Бехбудий, Ҳожи Муин, Шукрулла, Абдулла Бадрий, Абдурауф Самадов асарларининг саҳналантирилиш тарихи, тақдиригача муносабат билдиради, ўзбек-рус, татар, озарбайжон адабий алоқаларига оид 200 дан ортиқ манбаларни таҳлил этади. Аммо Саиджон Алиевнинг тадқиқоти фактик маълумотларга бой бўлса-да, Фитрат драмаларини ўрганишда ижобий силжиш эмас. Мунаққид, жумладан шундай ёзади: «Фитрат ўтмишни тасвирлашда субъективликка йўл қўяди, пьесанинг («Абулфайзхон» - И.Ф.) ғояси ҳам аниқ эмас(?). Биринчи планда Абулфайзхон ва унинг яқинлари, меҳнаткаш халқ ҳаёти эса сояда қолиб кетган»⁴. Муаллиф 1911-17 йиллар орасида ўзбек драматургиясида икки оқим «шаклланганлиги»ни кўрсатаркан (демократ-маърифатчилар ва буржуа маърифатчилар), Фитратни Бехбудий, Ҳожи

¹ Қаранг: Турдиев Ш. «Қиёмат». «Тошкент оқшоми» газетаси, 1968 йил, 9 июль.

² Қаранг: Алиев С. Литературные связи и узбекская драматургия. Диссертация. Ташкент, 1973.

³ Алиев С. Литературные связи и узбекская драматургия. -Ташкент: Фан, 1975.

⁴ Ўша ерда, 108-бет.

Муин Шукрулло, Насрулло Қудратиллаев, Абдулла Бадрий қаторида буржуа-матрифатчиси сифатида баҳолайди¹.

С.Алиев Фитратнинг «Менинг кечам» шеъри, «Чин севиш», «Бегижон», «Абулфайзхон» драмаларининг ўз давридаги мавқеи ҳақида мухтасар сўзлаб, 1924 йил 29 октябрда «Ҳинд ихтилолчилари» Бокуда намойиш этилгани, уни А.Хусайнзода таржима қилгани ҳақида маълумот беради².

Адабиётшунос Эрик Каримов «Ўзбек адабиётида реализм тараққиёти» номли монографиясида Фитратнинг матрифатчилик, жадидчилик соҳасидаги уринишлари ҳақида анча чуқур тўхталади³. У Фитратнинг матрифатчилик фаолиятига махсус бир боб ажратиб («Матрифатчилик голялари ва давр қахрамони»), кузатишларини адибнинг шахсий ҳаёти, аср бошидаги сиёсий-ижтимоий, маданий мураккаб давр тафсилотидан бошлайди. Э.Каримов Т.Гофманнинг аксиомага айланган «ижодкорнинг ҳаёти унинг ижодига энг зўр шарҳдир» деган ибратомуз сўзларига таяниб иш кўради. Фитратнинг аср бошидаги Бухорода кечган ҳаёти, Туркия даври (1909-14), Файзулла Хўжаев, Назир Тўрақулов, Садриддин Айпий билан муносабатлари, «Мунозара», «Ҳинд сайёҳининг қиссаси» ҳақида охори фикрлар айтади. Мунаққид «Мунозара»нинг жанри ҳақида тўхталиб, уни «фалсафий-сиёсий диалог», дейди⁴. «Мударрис - Шарқ тимсоли, Овруполи - ғарб, - деб ёзади адабиётшунос, - ... У (Овруполи кўзда тутилган - И.Ф.) ақлли, ўқимишли, Шарқни билади ва севади. Унинг мутахассислиги шарқшунослик. Дунёқарашига кўра у юксак маънавий бой (маданиятли) инсон»⁵.

Э.Каримов «Ҳинд сайёҳининг қиссаси», «Мунозара»да Фитратнинг реалистик характерлар яратилганини таҳлилий

¹ Ўша ерда, 50-51-бетлар.

² Ўша ерда, 106-бет. Бундан ташқари С.Алиевнинг «Ўзбек комедиялари» номли китобида Фитрат драматургияси ҳақида айрим қайдлар учрайди. Бу китоб ҳали нашр этилмаган. Мен қўлёзма нусхаси билан танишман. Шу муаллифнинг «Фитратнинг «Аруз ҳақида» рисоласи» номли мақоласи ҳам бор. Қаранг: Муосир Бухоро, 2-жуз, 1995.

³ Каримов Э. Развитие реализма в узбекской литературе. Изд. «Фан», 1976.

⁴ Ўша ерда, 94-бет.

⁵ Ўша ерда, 95-бет.

усулда таъкидларкан, ҳамиша ҳам асар қаҳрамонларининг прототиши муаллифнинг ўзи, деб ҳисоблаш тўғри эмас, деган фикрни айтади¹. Бу билан мунаққид, биринчидан, Фитратнинг адабий мероси ҳақидаги 70-йилларнинг ўрталаригача давом этаётган бир-бирига қарама-қарши фикрларни юмшатмоқчи бўлади. Иккинчидан, муаллиф ва қаҳрамон, ҳақиқатан ҳам ҳамиша бир нарса эмас. Қаҳрамон мураккаб ижодий жараённинг маҳсули бўлиб, қоғозга тушгандан сўнг ўзига хос мустақиллик ҳам касб этади. Бу билан биз Фитратнинг Ҳинд сайёҳи образи муаллифнинг прототиши (Х.Мирзозода) деган фикрни инкор этмаймиз ва лекин уни бутунлай муаллифнинг ёлғиз ўзи, деган фикрдан ҳам йироқмиз. Чунки Фитрат Ҳинд сайёҳи образида бутун Туркистон зиёлилари, аниқроғи, жадицларининг умумий характер-хусусиятлари ғояларини мужассамлантирган.

Э.Каримов ўз китобида Фитратнинг маърифатчилик саъй-ҳаракати, насрдаги ислоҳотчилик ғояларини таҳлил этиш баробарида, шоирнинг «Менинг Ватаним» шеърининг тожикча матнини (С.Айнийнинг «Тожик адабиёти намуналари»дан олинган) М.Раҳимова таржимасида келтириб, ундаги ватанпарварлик, миллатпарварлик фикр-туйғуларини анча кенг шарҳлайди². «Сайҳа» ва «Раҳбари нажот» хусусида ҳам тўхталади. Э.А.Каримов кейинги ёзган тадқиқотларида ҳам Фитратнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида қимматли маълумотлар беради³.

Адабиётшунос Аҳмад Алиев «Адабий мерос ва замонавийлик»⁴ китобида 20-йиллардаги адабий жараён ҳақида сўзлаб, Фитратнинг ҳаёти ва ижоди хусусида ҳам анча кенг тўхтайдди. У Фитрат ижодига «ғоят мураккаб ва зиддиятлар билан тўла» деган нуқтан назардан ёндашиб, адибнинг «Қиёмат», «Абулфайзхон», «Шайтоннинг тантрига исёни», «Ҳинд ихтилолчилари», «Рўзалар», «Бедил» асарларини таҳлил этади. «Фитрат драматургиясига билдирилган муносабатни, - деб ёзади у, - ҳозирги давр

¹ Ўша ерда, 110-бет.

² Ўша ерда, 117-120-бетлар.

³ Қўранг: Каримов Э. Фитратнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1990 йил, 3-сон.

⁴ Алиев А. Адабий мерос ва замонавийлик. -Тошкент: Адабиёт ва санъат нашрети, 1983.

танқидчилиги нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқиш ва объектив баҳо берилишини таъминлаш эҳтисожи туғиляшти»¹. Шундай деса-да, мунаққид яна ўздан олдинги Ҳ.Олимжон, Т.Собировларнинг фикрига яқин гапни такрорлайди: «Бизнингча, Фитрат драматургиясида тарихий мавзуларга икки хил ёндашиш кўзга ташланади. Баъзи асарларида Фитрат ўтмишни идеаллаштиради. Реакцион-романтик драматург сифатида (?) ўтмишни кўмсайди, Ҳамид Олимжон таъкидлаганидек, «тарихий ўтмишни хаёлида тиклаб, уларнинг руҳидан маддид сўрайди». Бошқа асарларида эса ўтмишни қаттиқ қоралайди, хонлик тузуми даври нукул тож-тахт учун қонли курашлар билан тўлиб тошган, амалдоргина эмас, тож-тахт учун ҳатто ота-бола, энг яқин қариндош-уруғлар ўртасида ҳам фақат бир-бирини қирин бутун одат тусига кириб қолганлигини саҳнада гавдалантиради...»².

А.Алиевдан олинган иқтибоснинг иккинчи бўлаги Фитратнинг «Абулфайзхон» трагедиясига тааллуқли. Ўз фикрининг исботи сифатида муаллиф «Абулфайзхон»ни анча чуқур - ҳам ғоявий, ҳам бадиий жиҳатдан таҳлил этади. Аҳмад Алиев 80-йилларда бу асар ҳақида энг илиқ гаплар айтган шахсдир. У «Бедил» (Бир мажлисда) илмий-фалсафий очеркини ҳам Фитрат дунёқараши ва унинг даври нуқтаи назаридан талқин этади. «Шу тариқа Фитрат, - деб фикрига хулоса ясайди А.Алиев, - 20-йилларнинг ўрталари ва иккинчи ярмига келиб, тарихий мавзуда ёзган бадиий ва илмий асарларида, баъзи зиддиятлар билан бўлса-да, ўтмишга замонавий позициядан туриб ёндашишга, тарихнинг янги замон маданий тараққиёти учун муҳим бўлган нуқталарини излаб топишга ҳаракат қилади»³.

Филология фахлари номзоди Аҳмад Алиевнинг кейинги йилларда Фитрат ҳаёти ва мероси ҳақида ёзган тадқиқотлари ҳам қимматлидир⁴. Айниқса, олимнинг

¹ Ўша ерда, 77-бет.

² Ўша ерда, 78-79-бетлар.

³ Ўша ерда, 103-бет.

⁴ Қараг: Алиев А. Фитрат ва унинг «Арслон» драмаси. «Гулистон» журнали, 1988, 12-сон; Мустамлакачиликка ўт очган асар. «Гулистон», 1989, 4-сон; Фитрат драматурги. «Санъат», 1989, 10-сон; «Сенинг нузли кўзингда бахт ўқидим» (Бехбудий ва Фитрат ҳақида). «Ўзбекистон овози» газетаси.

Бехбудий ва Фитрат ҳаётига бағишланган «Сенинг нузли кўзингда бахт ўқидим» мақоласи¹ фитратона ватанпарварлик руҳида ёзилган. Муаллиф мазкур мақолани Туркистоннинг 1900 йилдан токим 1930 йилгача бўлган умумий аҳволдан бошлаб, маърифатчилик ва жаҳидчиликнинг ўзаро муштарак ва фарқли қирралари, Бехбудийнинг «Қатл олдидаги васияти», Фитрат маърифатининг ўзак муаммоларигача батафсил ёритишга ҳаракат қилади. Фитрат ватанпарварлиги, миллатпарварлигининг ёрқин ифодаси бўлмиш «Ўғит» шеърини фикр исботи учун келтираркан, авлодларни мустақил Ватани камиде Фитратдек севишга, эъзозлашга чақиради.

Филология фанлари доктори Умнат Тўйчиев «Ўзбек поэзиясида аруз системаси» номли китобида Фитратнинг Шарқда шеър тузилиши ҳақидаги назарий фикрларини чуқур ўрганади². Фитратнинг «Аруз ҳақида»³, «Адабиёт қондалари»⁴ китобида илгари сурилган кўпгина фикрларни қўзлаган ҳолда, унинг айрим қарашлари билан баҳслашади. «Фитрат аруз ва ритм масаласида, - дейди олим, - сўз очган, аммо арузда ритмни ташкил қилишда қатнашадиган элементлар ҳақида тўхталмаган. Арузни лотин графикаси асосидаги ўзбек ёзувида тушунтиргани ҳолда, сар, дар каби форсча сўзларни икки товушли дейди ва мисолларни араб ёзувида ёзилганидек ҳис этади: «Аруз вазнларини ҳеч бир таъкидсиз ва фоиз қабул қилайлик десак ҳам тўғри бўлмайди», - дейди. У бармоқни ҳимоя қилар экан, уни арузга қарши қўяди, аммо «арузнинг баъзи вазнларида бўлган жонлилик, ҳаяжон, ўйноқлик ва оҳанг ҳижо вазн системасида йўқ» деб бармоқ системасини асоссиз

1992, 9 январь; қайта қуриш ва маданий мерос (Фитрат драмалари ҳақида). «Нафосат» ойномаси, 1992, 5-сон; Фитрат ва Умар Ҳайём. «Нафосат» ойномаси, 1992, 3-4-сонлар.

¹ Алиев А. «Сенинг нузли кўзингда бахт ўқидим». «Ўзбекистон овози» газетаси, 1992 йил, 9 январь.

² Қарағ: Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. -Тошкент: Фан, 1985.

³ Қарағ: Фитрат. Аруз ҳақида. Тошкент, 1936.

⁴ Қарағ: Фитрат. Адабиёт қондалари. (Адабиёт муаллимлари ҳам адабиёт ҳаваслилари учун қўланма, Самарқанд-Тошкент, 1926.

камситади, ҳаётнинг ўзи унинг «аруз форсизми талаб этади» деган тезиси нотўғрилигини исботлади»¹.

У.Тўйчиев ўз тадқиқотида Фитратни йирик арузшунос сифатида таъкидларкан, унинг объектив фикрлари бугунги аруз назариясини ўрганишида муҳим аҳамият касб этишини қайд этади².

1987 йилда Чўлпон ва Фитрат адабий меросини ўрганиш бўйича махсус комиссия тузилди³. Бу гуруҳнинг хулосалари тез орада эълон этилиб,⁴ унда дастлаб бул икки улўф сиймонинг асарлари напирини йўлга қўйиш, илмий тадқиқотларни жадаллаштириш, вақтли матбуотда Фитрат ва Чўлпон ижодини кенг тарғиб қилиш масалалари ёритилган.

Шу йили «Ўзбек совет адабий танқиди тарихи»нинг икки жилдлиги Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси И.О.Султонов таҳрири остида напир этилди⁵. Муаллифлар Фитрат яшаган давр мураккаблиги ҳақида мухтасар тўхталиб шундай ёзади: «Осиёнинг уйғониши Туркистонда илғор кишиларнинг маърифатга дадил юз ўгириши ва ҳаммани маърифатга даъват этишидан бошланади... Фитратнинг илмий ва бадний ижод соҳасидаги дастлабки қадамлари ҳам маърифат излаш, маърифатни тарғиб этишдан бошланди»⁶.

Улар Фитратнинг ижоди миллий маҳдудликлардан ҳам холи эмаслиги ва бу камчиликлар адибнинг адабиётимиз тарихидаги ўрнини заррача ҳам камситолмаслиги ҳақида сўзлаб, унинг адабий тилимиз тараққиётидаги хизматларини қайд этадилар. Айниқса, Фитратнинг шеърляти ҳақидаги фикрлар эътиборли: «Шоир ўзбек адiblари ичида

¹ Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. -Тошкент: Фан, 1985, 21-бет.

² Ўша ерда, 21-22-бетлар.

³ Қаранг: Отаев Р. «1920-30-йиллар адабий меросини, жумладан Чўлпон ва Фитрат ижодини ўрганиш гуруҳи мажлисидан ахборот». «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталиги, 1987, 13 март; Яна Қаранг: «Қайта қуриш ва маданий мерос». ЎзАС, 1987, 4 декабрь.

⁴ Қаранг: Чўлпон ва Фитрат адабий меросини ўрганиш бўйича тузилган комиссия хулосалари. «Ўзбек тили ва адабиёти». -1988, 2-сон.

⁵ Қаранг: Ўзбек совет адабий танқиди тарихи. -Тошкент: Фан, 1987. (1 жилд).

⁶ Ўша ерда.

дастлабкилардан бири бўлиб, фольклор шаклларида шеър ёзди. Бу минг йилча давр ичида аруздан бошқа шаклни билмаган ёзма шеъриятимиз соҳасида новаторлик эди¹.

С.Мамажонов «Эпик драматургия» номли мақоласида ҳам Фитрат драмаларининг бу жанр ривожигаги ўрни, театр тараққиётидаги сезиларли таъсирини алоҳида таъкидлайди².

1920-30-йилларнинг адабиёти, адабий сиёсати, Бехбудий, Қодирий, Чўлпон, Мунавварқориларнинг ҳаёти ва ижодига оид кўпгина архив ҳужжатларини вақтли матбуотда эълон қилган Сирожиддин Аҳмедов Фитрат ижоди ҳақида ҳам қизиқарли маълумотлар беради. У Чўлпон ва театр мавзусига бағишланган бир мақоласида ўзбек актрисаси Турсуной Собированинг «Арслон»даги Зайнаб образини ижро этганидан бизни огоҳ этади³.

Таниқли адабиётшунос Паим Каримов «Мавлоно Фитрат» мақоласида адибнинг ўзбек миллий мафкураси тарихидаги бетакрор ўрни, серқирра салоҳияти, букилмас иродаси ва маърифатчиликдаги беқиёс фаолияти ҳақида фикр юритади⁴. Н.Каримов «Ўзбек адабиётининг жаллодлари» деб номланган туркум мақолаларида 20-30-йилларнинг қатағони ҳақида кўпгина муҳим фактлар, рақамлар, мажлисларнинг айрим баённомаларини келтираркан, улар орасида Фитрат ҳаётига доир айрим қайдлар ҳам учрайди⁵.

Умуман, 1988 йилда Фитрат ҳаёти ва ижодига қизиқиш демократия муносабати билан кучайгани боис, вақтли матбуотда қатор мақолалар эълон қилинди⁶.

¹ Ўша ерда.

² Мамажонов С. Эпик драматургия». Ўзбек тили ва адабиёти». 1989 йил, 6-сон.

³ Қаранг: Аҳмедов С. Саҳнада дунё дарди. ЎзАС, 1988, 16 септябрь.

⁴ Қаранг: Каримов Н. Мавлоно Фитрат. «Фан ва турмуш» ойномаси, 1988, 7-сон, 8-9-бетлар; Каримов Н. Мавлоно Фитрат. «Фидойилар» тўпламида. Тошкент: Фан, 1990.

⁵ Қаранг: Каримов Н. Ўзбек адабиётининг жаллодлари «Фан ва турмуш» ойномаси. 1991, 1,2,3-сонлар.

⁶ Қаранг: Юсунов Э., Каримов Э. Объектив баҳо бериш вақти келди «Ўзбекистон коммунисти», 1988, 12-сон, 70-78-бетлар; Дўстқороев Б. Фитрат (ижоди ҳақида) «муһитум», 1988, 18-сон, 8-9-бетлар; Орифжонов Ф. Айбисиз айбдорнинг оқланиши «Қишлоқ ҳақиқати» гасетаси, 1988, 17 феврал;

1989 йилда Фитрат ижодиёти 1988 йилдагига қараганда турли китоб ва матбуот саҳифаларида янада кенг ўрганилиб, тарғиб этила бошланди. Бу йилнинг фитратшуносликдаги ўзига хос томонларидан бири шундаки, энди тадқиқотлар билан бир қаторда Фитрат асарларидан намуналар ҳам ўқувчиларга тақдим қилинди¹.

Филология фанлари номзоди Сафо Зуфаров «Абулфайзхон» трагедиясини нашрга тайёрлаб «Шарқ юлдузи»да чоп эттирди². Ўша жойда трагедия матнини нашрга тайёрлаш қатъиятлари хусусида «Нашрга тайёрловчидан» сарлавҳаси остида ихчам мақола-илова ҳам бор³.

«Абулфайзхон»га кириш мақола ёзган Э.А.Каримов трагедияда ифодаланган воқеа, давр, ғояни улугъ Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» тарихий романининг қамрови билан қиёслайди: «Агар Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» романида тарихимизнинг энг оғир, қора кунлари - сўнгги Қўқон хонлари ҳукмронлиги даврини тасвирласа, Абдурауф Фитрат пьесасида аштархонийлар сулоласининг (XVIII аср) сўнгги вакили Абулфайзхон вақтида Бухоро ўлкасидаги фоживий аҳвол акс эттирилади»⁴. Олим трагедияни таҳлил этаркан, уни жаҳон адабиётининг дурдоналари бўлмиш Шекспирнинг «Макбет», Пушкиннинг «Борис Годунов»и билан тенг ўринга муносиб кўради ва бу учала асар орасида руҳият тасвирида яқинликлар бор, деган ғояни илгари суради. «Макбет» ва «Борис Годунов» билан «Абулфайзхон» ўртасида нафақат руҳият тасвирида, балки ғоя, тарих ва

Турдиев Ш. Танқид «душман» излаганда... Ўтмиш ҳужжатлари ЎзАС, 1988, 29 июл.

¹ Қаранг: Фитрат. Адабиёт қондалари (парча). Нашрга тайёрловчи Ш.Турдиев «Фан ва турмуш», 1989, 5-сон, 8-10-бетлар; Фитрат. Ҳинд сайёҳи ЎзАС, 1989, 4 август (Таржимон ва нашрга тайёрловчи Ҳ.Қудратиллов). Фитрат. Бехбудийнинг саванасини изладим. «Фан ва турмуш», 1989, 1-сон, 20-бет. Фитрат. Миррих юлдузига (шеър). «Аруз ҳақида» (парча). «Айрим қайдлар» («Тилимиз»дан парча). Нашрга тайёрловчи Б.Қосимов «Соодат», 1989, 7-сон, 15-бет ва б.

² Фитрат. Абулфайзхон «Шарқ юлдузи», 1989, 1-сон, 81-104-бетлар.

³ Ўша ерда, 103-бет.

⁴ Каримов Э. «Абулфайзхон» тарихий драмаси ҳақида. «Шарқ юлдузи», 1989, 1-сон, 81-бет.

шах муносабатларининг ифодасида ҳам ижобий маънодаги муштаракликлар бор. Бу ҳақда махсус ишлар ёзилган¹.

Фитратнинг «Абулфайзхон»и нашр этилгач, филология фанлари номзоди, шоир Жамол Камол махсус мақола ёзди. У асарнинг ёзилиш тарихи, сабаблари, фалсафий мақсадларини тўғри англайди ва таҳлил этади. «Абулфайзхон», - дейди у, - мураккаб шароитда, лекин чуқур ўйланиб, моҳирона битилган драма»².

Ҳақиқатан ҳам, «Абулфайзхон» ўта пухта ўйланиб, фалсафий-тимсолий тафаккур асосида яратилган трагедиядирким, давр ўтиши билан уни такрор ўқиган ҳар бир ўқувчи, сахнада кўрган томошабин янги маъно қирраларини инкишоф этаверади.

«Ўзбек совет бобуришунослиги тарихидан» номли мақола ёзган Мирзааҳмад Олимов, улуғ шоир ушаҳзода ижоди ҳақидаги унинг ўзи тириклик чоғидан бошлаб то 1989 йилгача бўлган тадқиқотлар кўламини ёритаркан, Фитрат ижодига ҳам эҳтиром билан қарайди. «1928 йилда, - деб ёзади М.Олимов, - Фитратнинг ўзбек адабиёти намуналари» хрестоматияси тузилиб, унга Бобурнинг 31 ғазали, 2 маснавийси, 28 рубойиси ва «Бобурнома»дан парчалар киритилди. Хрестоматиядаги Отажон Ҳошим сўзбошисида ва тузувчи томонидан ёзилган қисқача киришда Бобур ҳақида ҳам маълумот берилади. Шунингдек, Фитратнинг Алишер Навоий ва Муҳаммад Солиҳга бағишланган мақолаларида ҳам Бобурга (тўғрироғи, унинг мазкур шоирлар ҳақидаги фикрларига) муносабат билдирилади»³.

1920-30-йиллар адабиётининг йирик мутахассиси Бегали Қосимов «Абдурауф Фитрат - халқ фарзанди» мақоласида адибнинг бутун фаолиятига мухтасар назар солади. «Фитратнинг адабий-бадний асарлари, - дейди мунаққид, - жуда кўп жиҳатлари (ҳатто зиддиятлари) билан адабиётимизнинг бетакрор ҳодисаларидан»⁴. У жуда кўп

¹ Қаранг: Ғаниев И. Фитратнинг трагедия яратиш маҳорати. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1994, 46-57-бетлар.

² Камол Ж. «Абулфайзхон» - тўғри драма ЎзАС, 1989, 14 апрель.

³ Олимов М. Ўзбек совет бобуришунослиги тарихидан. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1989, 3-сон, 4-бет.

⁴ Қосимов Б. Абдурауф Фитрат - халқ фарзанди «Саодат» журнали, 1989, 7-сон, 14-бет.

архив ҳужжатлари асосида Фитратнинг ижтимоий-сиёсий, ташкilotчилик фаолиятини ёритади, 30-йиллардан сўнг Фитрат ижодига муносабат кескин ўзгариб, токим 1956 йилга қадар адабиётшуносликда сукут сақлангани, ҳатто 60-йилларнинг ўрталарида яна бу ҳаракат тўхтаб қолганлигидан афсусланади. Авлодлар жуда улкан маънавий меросдан бебахра қолганлигини таъкидлайди.

Б.Қосимов «Саодат» ойномаси ихлосмандларини Фитрат асарлари билан таништириув ниятида «Миррих юлдузига» (шеър), «Тилимиз» ва «Арз ҳақида» асарларидан олинган парчаларни ўз мақоласига илова қилган. Таҳририят Фитрат асарларини «Ёнмаган ҳақиқатлар» рукни остида чоп этаркан, албатта, унда Фитратга муаббат ва чин санъат асарига ҳар қандай тазйиқ остида ҳам ўлим йўқлигига рамзий ишора қилинган¹.

Б.Қосимов Фитрат ижодига бағишланган яна бир қатор мақолаларида адиб асарларининг янги маъно қатламларини очишга ҳаракат қилган².

Хуллас, фитратшуносликда 1989 йил анча ишлар қилинди³. Аммо Фитрат ҳаёти ва ижодини махсус муаммолар атрофида ўрганиш бир қадар оқсамокда эди.

1990 йилга келиб, айтиш мумкички, фитратшуносликда янги бир тўлқин пайдо бўлди. Фитрат ижодини махсус муаммолар бўйича тадқиқ этиш бир қадар жонланди.

Филология фаилари номзоди Ҳамидулла Болтабосев «Фитрат ва 20-30-йиллар адабий таъқидий тафаккури тараққиёти» деб номланган докторлик тадқиқоти устида жиддий ишлаш бошлади. У 90-йилдан буён шу кунларгача

¹ Ўша ерда, 15-бет.

² Қаранг: Қосимов В. Инсон фожиялари. «Санъат» журнали. Шу муаллиф. Инсон фожиялари. ЎзАС, 1990, 6 апрел. Шу муаллиф. «Фитрат» «Санъат» журнали, 1991, 12-сон, 40-49-бетлар.

³ Қаранг: Адабий замондошларимиз (давра суҳбати) Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1989, 26 май; Алиев А. Фитрат драмалари. «Санъат» журнали, 1989, 10-сон; Мамажонов С. Эпик драматургия «Ўзбек тили ва адабиёти». 1989, 6-сон; Жабборов Д. Фитратхонлик кунлари. ЎзАС, 1989, 13 октябрь. Сафаров О., Муродов Р. Фитрат. «Бухоро ҳақиқати» газетаси, 1989, 30 сентябрь ва бошқалар.

Фитратга бағишланган ўндан ортиқ илмий мақола¹ ва бир рисола² эълон этди.

Ҳ.Болтабоев «Ёшлик» ойномасида эълон қилинган «Номатлум Фитрат» мақоласида ёниқ бир муҳаббат, ўта куйинчаклик билан адиб ижодининг кам ўрганилган қирраларини ойдинлаштириш, унинг миллий адабиётимиз тарихида тутган муносиб ўрнини белгилашга иштилади. Янги фактлар топиб, оҳорли фикрлар айтади. «Амир Бухоросини «аслидай» беришга, унинг муаммоларини енгилатишга иштилинч, - деб ёзади у, - Фитрат публицистик асарларига ҳам хос кайфиятдир. Бу йўналишдаги асарларнинг кўпчилиги Фитрат ижодининг дастлабки даври - 10 йилларга тўғри келади»³.

«1921 йил «Қизил байроқ» газетасида ёзилинича, - дейди у, - Чимкент шаҳрида тузулган театр труппасининг мажлиси бўлиб ўтади. Мажлисни бошқарган труппа режиссёри Абдуқодир Умаров труппани ўзбек театри ривожига салмоқли ҳисса қўшган драматург номи билан аташни таклиф қилади. Труппа мажлиси ўзини «Фитрат театр труппаси» деб аташга қарор қилади»⁴. Бу каби тарихий ва янги қайдлар, албатта, қувончлидир.

Ҳ.Болтабоев Фитратнинг Шарқ мумтоз адабиёти тарихи ва назариясига бағишлаб ёзган тадқиқотларини нафақат рус, балки жаҳон шарқшунослигида ўз мавқеинга эга бўлмиш Е.Э.Бертельс, В.Жирмунский, И.Крачковский, Л.Климовичнинг асарлари билан ёнма-ён кўяди. 1956 йилдан сўнг ҳам (Фитрат расман оқланган бўлса-да!) адиб асарларини напир этиш пайсалга солинаётганидан ўқсинган мунаққид ўз фикрини шундай яқунлайди: «Эҳтимол у асарлар (Фитрат мероси - И.Ғ.) эълон этилиши билан ўзбек

¹ Қаранг: Болтабоев Ҳ. Номатлум Фитрат. «Ёшлик», 1990, 4-сон, 34-37-бетлар; Шу мажлисф. Усули жаҳид мактаблари ҳақида. «Ҳалқ сўзи» газетаси, 1991, 13 декабр; Сайҳа қисматидан лавҳалар ёки шоир Фитрат ҳақида «Шарқ ылдузи», 1991, 6-сон, 19-20-бетлар; Юрт қайғуси «Шарқ ылдузи» журнали, 1992, 4-сон, 181-182-бетлар; Хорижда фитратшунослик. ЎзАС, 1992, 27 март; Бобуриноҳ Фитрат талқинида. ЎзАС, 1993, 12 март ва бошқа.

² Болтабоев Ҳ. Абдурауф Фитрат (Олий ва ўрта ўқув юртлири учун қўлланма. Мисъл муҳаррир У.Норматов). -Тошкент, 1992.

³ Болтабоев Ҳ. Номатлум Фитрат. «Ёшлик». 1990, 4-сон, 36-бет.

⁴ Ўша ерда, 36-бет.

совет адабиётининг «олтин фонди»га кирган айрим бадиий ва илмий асарларнинг нурсизланиб қолишидан тўчиётгандирмиз. Эҳтимол, бунинг бизга номатлум «чун ва чар»лари (Фитратнинг ўзи айтмоқчи) бордир. Лекин Фитрат шундай улкан мерос қолдирганки, уни ўрганиш учун асарларини сақлаётганларнинг нафақат журъату жасоратлари, балки умрлари ҳам етмайди»!!!

Ҳ.Болтабоев мазкур мақолага илова сифатида «Абдурауф Фитратнинг эълон қилинган ва нашрга тайёрланган асарлари рўйхати»ни ҳам тузганки, бу жуда катта меҳнатнинг маҳсулидир. Унда Фитрат асарларидан 95 тасининг номи, нашр йили кўрсатилган¹. Аммо бу рўйхат тўлиқ эмас. Биз Баҳодир Эргашев билан ҳамкорликда тузган «Фитрат асарларининг библиографияси»да мазкур рўйхатдан ҳам фойдаланганмиз².

Ҳ.Болтабоев Фитратнинг «Туркистонда руслар» (1917) мақоласига ёзган сўзбошида унинг ёзилиш сабаби, тарихига чуқур тўхталлади. У Туркистон босқинининг 200 йиллик тарихига мухтасар назар солиб, Фитрат англаган ҳақиқатларни ҳис этишга, истибдод психологиясининг моҳиятини ойдинлаштиришга ҳаракат қилади. Пётр томонидан Хиванинг илк забт этилишию 1899 йилда Туркистон генерал-губернатори Духовскийнинг император Николайга ёзган мактубигача хотирлайди³.

«Бобуршоҳ Фитрат талқинида» деб номланган тадқиқотида у олимнинг «Бедил», «Ўзбек классик мусиқаси ҳамда унинг тарихи», «Адабиёт қондалари», «Форс шоири Умар Хайём», «Ўзбек адабиёти намуналари» каби асарларига таянади. Мунаққид Фитратнинг Бобурга эҳтироми, адабиёт тарихидаги ўрнига муносабати масалаларига чуқур тўхталиб, ўз олдига «Фитрат Бобур шеърларини қайси манбадан олиб хрестоматияга (1928) киритган?» деган савол кўяди. Бобур шеърининг А.Самойлович, Ҳ.Ёқубов, В.Зоҳидов, С.Азимжонов, А.Қаюмов ва Порсоҳон Шамсиев нашрларини бир-бирига синчиклаб қийслаш оқибатида,

¹ Ўша ерда, 36-бет.

² Ўша ерда, 38-39-бетлар.

³ Қаранг: Эргашев Б., Ганиев И. Указатель основных опубликованных произведений Абдурауфа Фитрата (1909-1936) «Навқирон Бухоро», 1992, 7-сон, 18-29-бетлар.

Фитратнинг «Намуналари»га асос бўлган манбани аниқлайди¹.

Ҳ.Болтабоев «Абдурауф Фитрат» китобида адибнинг ҳаёти ва фаолиятига оид қайдлар, унинг илмий ва бадиий асарлари, бадиий олами ҳақида анча бой маълумотлар бериб, давр ва ижодкор ўртасидаги муносабатларни ойдинлаштиради. Бу китоб олий ва ўрта махсус ўқув юртлари талабалари, мактаб ўқувчилари учун ихчамгина қўлланма вазифасини ўтайди².

Ҳ.Болтабоев нафақат Фитрат ижодиётининг тадқиқотчию тарғиботчиси, балки адаб асарларининг ноширларидан бири сифатида ҳам арзирли хизматлар қилаётир.

Таниқли адабиётшунос Озод Шарафиддинов Фитратнинг «Тилимиз» ва «Ёпишмаган гажжаклар» мақолаларининг «Ёшлик»да нашр этилиши муносабати билан ёзган кириш мақоласида адибнинг дунёқараши ва эътиқодининг ўзак моҳиятини ёритаркан, «Фитрат ўзбек адабиётшунослигининг отаси бўлган», деган хулосага келади. Олим 20-30-йиллардаги носоғлом адабий муҳитнинг Фитрат ва Чўлпон тақдиридаги доғлари ҳақида шундай дейди: «Умуман, ўша кезларда, шунингдек, 30-йилларда Чўлпону Фитратларни бир тешиб ўтиш, ўринли-ўринсиз бўлса-да, бир-икки жумла билан ҳақоратлаб, камситиб кетиш, «яхши тарбия кўрган» одамлар учун ҳам фарз, ҳам қарз ҳисобланади»³.

О.Шарафиддинов ҳақ. У «яхши тарбия кўрган» одамлар деб, албатта, мустабид ҳокимиятнинг асл қиёфасини англамаганлар, ёхуд ҳис этган бўлса-да, манфаат, шон-шухрат, тирикчилик важдан унга чин «садоқат» билан хизмат қилиб, истеъдодли, эътиқодли шахсларни ҳар қандай йўл билан бадном қилишдан тан тортмайдиганларни назарда тутаётир. 1920-30-йилларнинг адабиёти, адабий муҳити, мафкуравий кураш жараёни билан таниш бўлганлар шу давр ҳужжатларида муҳрланган

¹ Болтабоев Ҳ. Юрт қайғуси «Шарқ юлдузи», 1992, 181-182-бетлар.

² Болтабоев Ҳ. Абдурауф Фитрат. Тошкент, 1992.

³ Шарафиддинов О. Абдурауф Фитрат. «Ёшлик». 1990, 5-сон, 62-бет.

жуда кўп «яхши тарбия кўрган» одамларнинг «хизматлари»га гувоҳдирлар¹.

Адабиётшунос, педагог олим, журналист ва таржимон Мажид Ҳасанов «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигининг махсус муҳбири Камол Матёқубов билан қилган суҳбатида Фитрат ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ, Туркистондаги жади́дчилик ҳаракатларини ойдинлаштирувчи кўпгина фактларни келтиради. Фитратнинг С.Айний, А.Ҳомидий, А.Бурҳонов, Й.Пўлатов билан муносабатлари, Туркияда Ҳамза ва Сўфизода билан кўришгани, Бехбулий билан ёзишмалари тарихига бир назар солади².

М.Ҳасанов «Тирикларни кечиринг, шаҳид бўлганлар» мақоласида ҳам Фитрат ҳақида, тарихнинг ўрганилмаган саҳифалари - жади́дчилик ва «Ёш бухороликлар» партиясининг фаолияти, ислоҳотчилик ғоялари, турли оқимлар ҳусусида анча бой маълумотлар беради. Аммо муаллиф Фитратнинг туғилган йилини 1888, қатл этиш санасини 1944 деб кўрсатадики³, бу хато. Адибнинг ўз қўли билан тўлдирган анкеталари ва архив ҳужжатларидан аёнки, асл сана - 1888-1938.

М.Ҳасанов 30 йилдан ортиқроқки, халқимизнинг дилбанд фарзанди, мўътабар сиймо Файзулла Хўжаев ҳаёти ва фаолияти ҳақида изланишлар олиб боради. Машаққатли меҳнатнинг маҳсули бўлмиш «Файзулла Хўжаев» номли китобида М.Ҳасанов Фитратнинг 1920-23-йиллардаги сиёсий-ижтимоий фаолиятини мухтасар ёритиш баробарида, улуғ адиб ҳақида диққатга сазовор хотираларни ҳам келтиради. У Файзулла Хўжаевнинг ёлғиз қизи - Вилоят Хўжаева билан унинг отаси ҳақида қилган суҳбат-дарлашувида шундай ёзади: «Китобча («Садриддин Айний ва Файзулла Хўжаев» номли М.Ҳасановнинг рисоласи - И.Ғ.) анча меҳр ва завқ билан ёзилган, - дедилар оша. Аммо сиз «Фитрат ва Файзулла Хўжаев» номи билан китоб

¹ Мисол учун Қаранг: Каримов Н. Ўзбек адабиётининг жаллодлари «Фан ва турмуш», 1991, 1,2,3-сонлар; Боқий Н. Қатлнома (ҳужжатли қисса). - Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991 ва бошқа.

² Қаранг: Ҳасанов М. «Ватан менинг саждагоҳимдир». ЎзАС, 1990, 28 сентябрь.

³ Ҳасанов М. Тирикларни кечиринг, шаҳид бўлганлар «Ўқитувчилар газетаси», 1990, 29 август.

ёзганингизда яна ҳам яхшироқ бўларди. Бироқ, сиз ҳам, бошқалар ҳам бундай китобни ёзишга журъат этолмайсизлар!¹.

Вилоят Хўжаева суҳбатда давом этиб яна шундай дейди: «Айниқса, отамнинг маърифат ва ижтимоий-сиёсий фаолиятларининг қаноатланишида шоир, драматург, адабиётшунос олим Абдурауф Фитратнинг роли бебаҳо бўлган. Отамлар ҳаммадан кўпроқ Фитратни ҳурмат қилар ва кадрлар эдилар»².

Лутфийшунос Содирхон Эркинوف ҳам «Фитрат - навоийшунос» номли мақола ёзиб, олимнинг Навоий ҳаёти ва меросини чуқур ўрганиш, тадқиқ ва тарғиб қилишдаги улкан хизматларини, унинг асарлари таҳлилида ёритиладиган ҳамда ҳозирги навоийшунослик мезонлари билан ўлчаганда ҳам Фитратнинг тадқиқотлари ўз қадрини туришини алоҳида таъкидлайди³.

Ўзбек матбуотида 20-30-йиллар адабий ҳаётига оид жуда кўп архив ҳужжатлари, ноёб қўлёзмаларни тўплаб нашр этгани билан ҳурмат қозongan Шерали Турдиевнинг ҳам фитратшуносликдаги хизмати бекиёс. У Фитрат ҳаёти ва ижодининг турли муаммоларига оид ўнлаб мақолалар ёзди⁴. «Ҳинд ихтилолчилари» драмаси, «Адабиёт қондалари» (парча), «Шарқ сиёсати» (парча)ни турли матбуот саҳифаларида нашр эттирди.

Адабиётшунос «Ҳинд ихтилолчилари»га ёзган кириш сўзида асарнинг яратилиш тарихи, тақдири ҳақида батафсил тўхталиб, жумладан, шундай дейди: «Фитрат Фурқат, Аҳмад

¹ Ҳасанов М. Файзулла Хўжаев. Тошкент: Ўзбекистон, 1990, 180-бет.

² Ўша ерда, 180-бет.

³ Қаринг: Эркинوف С. Фитрат-навоийшунос. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1990, 3-сон.

⁴ Қаринг: Турдиев Ш. Қиёмат «Тошкент оқломи», 1968, 9 июл; Танқид «душман» назмларида...Ўтмиш ҳужжатлари (Фитрат ва Қодирий ҳақида) ЎзАС, 1988, 29 июль; Фитрат жаҳон кезади «Фан ва турмуш», 1991, 12-сон; Маърифатнарвар ва мураббий «Ўзбекистон овози», 1992, 23 май; Ҳосено Кимаду: «Фитрат буюк шахс» (япониялик фитратшуноснинг фаолияти ҳақида) «Туркистон» газети, 1992, 25 апрель; Фитратнинг маърифатнарварлик ва педагогик фаолияти. Фитрат конференцияси материаллари. Бухоро, 1992, 47-51-бетлар; Байналимшиғалчилик анъаналари «Совет Ўзбекистони». 1991, 2 февраль; Фитрат-порлоқ дегани. «Санъат» журнали, 1988, 11 сон ва бошқа.

Дониш ижодида мавжуд бўлган илғор ағъаналарни янги - ижтимоий-инқилобий ва миллий уйғониш даври тарихий шароитида янада кенгайтирди ва ривожлантирди. Фитрат ижодида кўринган мустамлакачиликка қарши кураш ғояси Октябрь инқилобидан сўнг янада кучайди»¹.

Ҳақиқатан, Ш.Турдиев тўғри таъкидлаганидек, Фитрат Октябрь тўнтаришидан кейин Туркистоннинг бутун жабҳадаги аҳволи янада оғирлашганини кўргач (чунки большевизм чор Россияси сиёсатининг мураккаб давоми эди-да!), ададсиз қайғуга чўмди. Бу қайғу, чексиз алам, дард, сўзсизки, адиб сийратининг сурати бўлмиш бадний, илмий ишларида кўринмаслиги мумкин эмас эди. Фитрат асарларининг ботинига назар солганлар бу ҳақиқатни англамай қолмаслар.

Ш.Турдиев Фитрат ҳақида ёзган барча мақолаларида адиб ҳаёти ёки ижодига оид янги фактларни топишга ҳаракат қилади. Чунки факт ва рақамлар энг одил ҳакамдир.

Фитрат ижодиётини тадқиқ этишда аёл олималаримизнинг ҳам ҳиссалари катта бўлаётир. Гулшан Раимованинг «Мунозара» - уйғониш даракчиси²; «Фитрат исёни»³, «Фитратнинг диний мавзудаги асарлари»⁴, «Фитрат - мутафаккир»⁵ каби мақолалари фикримизнинг далилидир.

Г.Раҳимова Фитратнинг диний мавзудаги асарларини таҳлил этаркан («Мунозара», «Қиёмат», «Меърож», «Шайтоннинг тангрига исёни») адибнинг динга эмас, хурофотга қарши курашгани, халқни жаҳолат ботқоғидан олиб чиқишнинг йўлларини ўз бадний асарлари орқали маҳорат-ла тасвирлай олганини таъкидлайди. «Шайтоннинг тангрига исёни» каби фалсафий-рамзий пьесанинг ички маъноларини тушунишга ҳаракат қилади. «Пьеса -

¹ Турдиев Ш. «Ҳинд ихтилолчилари» фожиаси ҳақида «Шарқ юлдузи» журна.и, 1990, 4-сон, 32-бет.

² Қаранг: Раҳимова Г. «Мунозара» - уйғониш даракчиси. ЎзАС, 1989, 29 декабр.

³ Раҳимова Г. Фитрат исёни. ЎзАС, 1991, 25 октябр.

⁴ Раҳимова Г. Фитратнинг диний мавзудаги асарлари. «Ўзбек тили ва адабиёти» журна.и, 1990, 1-сон.

⁵ Раҳимова Г. Фитрат - мутафаккир. Фитрат конференцияси материаллари. Бухоро, 1992, 38-39-бетлар.

реалистик асар, - дейди у «Шайтоннинг тангрига исёни» ҳақида, - унга давр руҳи сиқдирилган» ва бу замон руҳини диний афсоналарнинг бадий талқинидан излайди. Аммо, «Қиёмат»нинг талқинида муаллиф фақат ташқи аломатларга диққат қилгани боис, асл-рамзий маънони чуқур англамайди. «Ёзувчининг мақсади, - деб ёзади у, - нарини дунёни тасвирлаш эмас, балки у тўғридаги уйдирмаларнинг бемаъни, асоссиз, тутуруқсизлигини кўрсатишдир. Фитратнинг буларни хаёл эпизоди орқали жонлантириши бежиз эмас. Бу билан ёзувчи қиёмат тўғрисидаги ақидаларнинг ҳаммаси ёлгон хаёллар эканини кўрсатади¹. Афёуски, ҳикоянинг сирти «Қиёмат тўғрисидаги ақидаларнинг ҳаммаси ёлгон хаёл» эканига асосланганда, туб маъно худди Дантенинг «Илюхий комедия»си, Гётенинг «Фауст»и, М.Булгаковнинг «Усто ва Маргарита»сида бўлгани каби ривоятларга пардапечдир. Чунки Фитратнинг асл мақсади, мавжуд тузумнинг тартибсизликларини, зўравонликлари, бошбошдоқлигию қиёматга яқинлигини кўрсатиш эди. Чунки бадий асарнинг санъат даражасига кўтарилиши учун энг зарурий шартларидан бири маънонинг серқатламлигидир.

1990 йилда ҳимоя қилинган Р.Мустафақуловнинг «Ўзбек адабиётида трагедия жанрининг тараққиёти» номли номзодлик тадқиқотида ҳам Фитрат драмаларига муносабат билдирилади². У муаммо тақозоси билан «Абулфайзхон»ни тадқиқ этаркан, жумладан, шундай дейди: «Бизнингча, бу асарда муаллифнинг драматург сифатидаги маҳорати сўнги нуқтагача намоён бўлмаган: хусусан, характерларни грушалай билмаслик(?), сюжет зашжирининг йўқлиги(?) ва коллизиянинг силлиқ, аста-секин ривожланиши асарнинг трагедия намунаси бўлишига халақит берган»³.

Р.Мустафақуловнинг бу даъвоси Фитрат «Абулфайзхон»нинг умумий трагик нафосига ётдир. Чунки биринчидан, «Абулфайзхон» воқеалари кечган даврнинг ўзи трагик, коллизия «силлиқ» эмас, аксинча, зиддиятлар

¹ Ўша ерда, 57-бет.

² Қаранг: Мустафақулов Р. Развитие жанра трагедии в узбекской драматургии. Дисс.канд.филол.наук. -Ташкент,1990.

³ Ўша ерда, 54-55-бетлар.

кескин, келиштириб бўлмас даражада фожияли. Бир тахт эгаси эмас, бутун бошли жамият таназулга маҳкум. Иккинчидан, сюжет занжири «йўқ» эмас, бор. Бор бўлгандаям шунчалик мустаҳкамки, воқеа(лар)лар бири-бирининг мантқиқий давоми, марказ тўғри тайинланган. Р.Мустафақулов бошқа бир жойда таъкидлагандек «тарихий фактлардан ҳаддан ортиқ кўчирма» олдинмаган, балки реал тарихий ҳужжатлар бадий-фалсафийлаштирилиб, тарихий шахслар бадий характер даражасига кўтарилган. Биз бу ҳақда махсус диссертацион ишимизда батафсил тўхталганмиз¹.

Р.Мустафақулов яна бир мақоласида «Абулфайзхон» ҳақида шундай ёзади: «Бу пьесада характернинг яхлит эмаслиги (?), сюжетнинг тарқоқлигидан (?) унинг асосини ташкил этувчи коллизия етарли ривожлантирилмаган. Шу сабабли Фитрат яратган фожиялар жанр спецификасини амалга оширишдаги тажрибалардан (?) бўлиб қолди»². Бу фикр ҳам аниқ илмий исбот талаб қилади. Юқоридаги хусусиятлар эса Фитрат трагедияси учун хос эмас. Муаллифни бундай фикрга олиб келган сабаб эса, «Абулфайзхон»нинг услубан мураккаб, фалсафий-психологик трагедия эканлигидир. Ундаги характерлар, воқеа-фожиалар, коллизия, конфликтларнинг тадрижи ҳам трагедия жанрининг талабларига тўла жавоб беради.

Таниқли театршунос М.Раҳмонов ҳам «Абулфайзхон»га юқори баҳо беради ва Фитрат пьесалари ҳақидаги мақоласида драматург асарларининг сахнадаги ҳаётини анча кенг, батафсил, таҳлилий усулда ёритади³.

Бахтиёр Каримов ва Шоаҳмад Муталовлар «Пантуркизм» - машғум тамга» мақолаларида туркистонликларнинг бу «ёрлиқ» остида кўп жафо

¹ Қаранг: Рашиев И.М. Фитратнинг «Абулфайзхон» трагедиясини яратишдаги маҳорати. Филол.фанлари номзоди илмий даражаси учун ёзилган диссертация. Тошкент, 1992.

² Мустафақулов Р. Фитрат пьесаларининг жанри ҳақида. (тезис). Фитрат конференцияси материаллари. Бухоро, 1992, 31-32-бетлар; Шу муаллиф. «Абулфайзхон» пьесасининг жанри ҳақида. Фитрат конференцияси материаллари. Бухоро, 1992, 33-34-бетлар.

³ Раҳмонов М. Фитрат драматургияси ва унинг сахна тарихи. «Санъат» журнали, 1991, 3-сон, 17-21-бетлар.

чеккашлигини ёзарканлар, Фитрат драмалари, қолаверса, бутун ижодига мурожаат қиладилар. Чунки муаллифлар тўғри таъкидлаганидек, «пантуркизм» тамғаси остида энг кўп, қақшатқич азоб-укубат чекканлардан бири ҳам Фитрат эди. Улар М.И.Исаевнинг «СССРда тил тизими»¹ китобидаги Фитратга «пантуркизм»чилик ёрлиғи ёништирилган фикрларни инкор этадилар ва адибнинг ғоялари туркпарастликка эмас, «тарихий негизга эга бўлган» Туркистоннинг яхлитлигига қаратилашлигини илмий ҳолис исботлайдилар².

Шоир ва таржимон Ҳамид Аҳмад Исмоил мазкур 1990 йилда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»да Чўлпон ва Фитратнинг машғум қамоқхонада тушган иккитадан суратларини «Мангу сақлансин» руқии остида эълон қилди. «53 йиллик ҳибсдан чиққан ушбу суратларга боқар эканман, - дейди Ҳ.Исмоил, - недандир: йўқ, булар буюк бўлсалар-да, айрим зотлар эмас, балки Ўзбекистоннинг бугунги тимсоли, деган ҳаёл мени қийнайди. Чўлпоннинг маънос ва муноси, дунёнинг тагига етиш нигоҳию, Фитратнинг шўру улуғ пешонаси гўёки бизнинг сўқир ва жоҳил, етим ҳаёлимизга мана бу унутилган сўзларни («Абулфайзхон»даги ноҳақ қатл этилган Сиёвуш руҳи - Ҳаёлнинг «Эй қора куч, эй қуриб кетгур тахт... деб бошланувчи монологни назарда тутилаётир - И.Ф.) айта узатаётгандек туюлади менга».

Дарҳақиқат, Фитратнинг сорғарған, ёнида «С д 4269» рақами муҳрланган маҳзун суратига, Чўлпоннинг, Ҳ.Комил айтмоқчи, маънос чехрасига тикилган киши беихтиёр улуғу шафқатсиз замон (истеъдод қушандалари!) ноҳақ қатл этган бу икки шахс (!)нинг бутун дарду армонини туйгандек бўлади.

1990 йилда Фитрат ҳаёти ва ижодининг кам ўрганилган қирраларини ёритган яна бир талай мақолалар пайдо бўлди³, шу тариқа фитратшунослик мазкур йилда

¹ Қаранг: Исаев М.И Языковое строительство в СССР. -М.: Наука, 1979.

² Қаранг: Каримов Б., Муталов Ш. «Пантуркизм» - машғум тамға «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталиги, 1990, 6 июл.

³ Қаранг: Қаршибоев М. Муҳит эркидаги тутқинлик. «Шарқ юлдузи», 1990, 10-сон; Раҳимов Т. Олмосдек серизирра (Чўлпон ва театр ҳақида. Фитрат ҳақида ҳам қайтлар бор). ЎзАС, 1990, 27 июль; Шарафиддинов О. Чўлпон драмалари (Фитрат ҳақида қайтлар бор) «Санъат», 1990, 4-сон;

янги босқични бошлади. Шубҳасиз, бу ишлар келгусида яратилажак йирик тадқиқотлар учун замин вазифасини ўтайди.

1991 йил 1 сентябрда муқаддас Ватанимиз аждодлар орзу қилган мустақилликка эришгач, 25 сентябрда Абдурауф Фитратга ўзбек драматургиясининг ривожлантиришдаги, реалистик адабий танқидчилик ва адабиётшунослик мактабига асос солишдаги улкан хизматлари учун Алишер Навоий номидаги Республика Давлат мукофоти берилди. Бу муътабар мукофотнинг ўша табаррук кунларда уч буюк, уч ватанпарвару миллатпарвар - Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон, Абдурауф Фитратга берилишининг икки рамзий маъноси бор: улар шундай кунлар деб бутун иждодларини, ҳаттоки ҳаётларини ҳам бағишлаган эдилар («Мен сенинг учун тирилдим, сенинг учун яшарман, сенинг учун ўлурман, ВАТАН!» - Фитрат, 1917 йил); иккинчидан, бу мукофотга сўнг сазовор бўлгучилар елкасига юкланадиган масъулият: худди Қодирий, Чўлпон, Фитратдек Ватан ва миллат, адабиёт ва санъат учун ҳақиқий фидоийлик зарурияти.

1991 йилдаги фитратшуносликнинг энг характерли жиҳати - адиб асарлари нашрининг яхши йўлга қўйилишидир. «Ҳинд сайёҳининг қиссаси»¹, «Машраб»², «Шеърлар»³, «Жоҳил мутаассибликка мисол»⁴, «Ўзбек

Қосимов С. Беҳбудий ва жадидчилик (Фитрат ҳақида ҳам қайд бор). ЎзАС, 1990, 26 январь; Қосимхўжаев С. Муסיқа танқидчилиги илдилари «Санъат», 1990, 4-сон; Раҳимова Г. Фитратнинг «Шайтоннинг тангрига исёни». «Адабий мерос», 1990, 3-сон; Эргашев Б. О раннем философском творчестве Фитрата // Общественные науки в Узбекистане.-1990, №10; Истоки новой культуры «Правда Востока», 1990, 20 ноябрь; Каримов Э., Ғаниев И. Фитрат «туғми истеъдод» дегани. «Бухоро ҳақиқати», 1990, 24 феврал; Ғаниев И. Фитрат ва муסיқа. ЎзАС, 1990, 15 июнь; Қутлимуродова. Ўзбек тилишунослиги тарихидан. Ўзбек тили ва адабиёти», 1990, 3-сон.

¹ Фитрат. Ҳинд сайёҳининг қиссаси (нашрга тайёрловчи Ҳ.Қудратиллаев) «Шарқ юлдузи», 1991, 7-39-бетлар.

² Фитрат. Машраб (нашрга тайёрловчи Б.Дўстқориев) «Ёш ленинчи», 1991, 29 июн, 2,3 июл.

³ Фитрат. Шеърлар (ношир Ҳ.Болтабоев). «Шарқ юлдузи», 1991. 6-сон, 20-22-бетлар.

⁴ Фитрат. Жоҳил мутаассибликка қарши (ношир Ҳ.Болтабоев). «Халқ сўзи», 1991, 13 декабр.

классик мусиқаси ҳамда унинг тарихи»¹ (парча), «Бирлашмоқ учун» («Шарқ сиёсати»дан парча)² каби Фитрат асарларининг ўқувчиларга тақдим этилиши маданий ҳаётимизда воқеадир.

«Ҳинд сайёҳининг қиссаси» Ҳасан Қудратиллаев таржимасида «Шарқ юлдузи»да нашр этилиши муносабати билан академик Б.А.Назаровнинг «Фитрат маърифатининг гултожи» кириш мақоласи чоп этилди. «Қисса Бухорога келган ҳиндистонлик мусулмон сайёҳ тилидан ҳикоя қилинади, - дейди олим, - Аслида ҳинд сайёҳи - ёзувчининг ўзи. Бу ерда Фитратнинг асар қурилмаси борасидаги маҳоратига, фикрни баён этиш услубига тап бермасдан илож йўқ. «Ҳинд сайёҳи» ёзилган пайтда Россияда Столипин ислоҳоти авжга чиққан, биринчи рус инқилобининг «аччиқ сабоқлари» ҳукмрон синфни ларзага солган, ана шулар таъсирида эса Россияга қарам бўлган Бухорода маърифатпарвар жадидлар ҳаракати анча кучайган эди. Шунингдек, бу даврда Туркия ва Эрондаги маърифий-инқилобий ҳаракатлар жонланган, Афғонистонда мустабид амир Ҳабибуллаҳон зулмига қарши Омонуллаҳон, Маҳмуд Тарзийлар ҳаракати юзага келган эди. Фитрат яқин Шарқдаги ҳаётбахш ўзгариш ва янгилашишлардан қаттиқ таъсирлангани асарда яққол сезилаб туради»³.

Б.Назаров асарнинг ёзилиш тарихи, қисмати ҳақида сўзларкан, Фитратнинг Қуръон суралари, Муҳаммад найғамбарнинг ҳадисларидан фойдаланиш усуллари хусусида тўхталиб, унинг услубини замондоши ҳамда ҳамфиكري муфтий Маҳмудхўжа Бехбудий услуби билан қиёслайди⁴.

Филология фанлари доктори, 20-30-йиллар драматургияси билан шуғулланган Қудрат Жўраев Фитратнинг «Арслон» пьесасини талил этаркан, аввало,

¹ Фитрат. Ўзбек классик мусиқаси ҳамда унинг тарихи (ношир Ҳ.Болтабоев). ЎзАС, 1991, 22 март.

² Фитрат. «Бирлашмоқ учун». «Шарқ сиёсати»дан парча (ношир Шерали Турдиев). «Совет Ўзбекистони», 1991, 2 феврал.

³ Назаров Б. Фитрат маърифатининг гултожи. «Шарқ юлдузи», 1991, 8-бет.

⁴ Уша ерда, 9-бет.

унинг ўз давридаги сахна тарихига назар солади ва ғоявий йўналиши, қисман бадий хусусиятлари ҳақида тўхталди¹.

Адабиётшунос «Маърифатли исёнкор» мақоласида ҳам Фитратнинг «Чин севиш», «Темур сағанаси», «Абулфайзхон», «Восъ кўзғолони», «Шайтоннинг таптрига исёни» ҳақида сўзлаб, уларда исёнкорлик руҳи, эрк ва озодлик ғоялари ёрқин тажассум топганлигини таъкидлайди². Драматург Абдуқаҳҳор Иброҳимов «Адабий замондошлар» мақоласида Алишер Навоий ва Фитрат ижодиятининг авлодлар учун ўлмас маънавий-руҳий мерос эканини таъкидлаб, бу икки улуғ сиймонинг бизга ҳаминша мададкор, замондошлигини эҳтирос-ла эътироф этади³.

Наим Каримов Фитратнинг шоғирд-қотиби бухоролик Изомийнинг ҳаёти, устози ҳақидаги хотираларидан ҳикоя қилувчи янги маълумотларга бой мақола ёзди⁴.

Жаҳон адабиётининг зукко билимдони, зариф олим (раҳматли) Талъат Солиҳов ёзувчи Олим Отахонов билан замонавий адабиётнинг умумахвол-руҳияси ҳақида қилган суҳбатида, Фитрат ва Чўлпон ижодини дунёда воқеа саналган асарлар мезони билан ўлчаб, шундай ёзади: «Бизда, ўзбек адабиётида ўша пайтда ҳам (20-30-йиллар назарда тутилаётир - И.Ф.) бунақа асарлар (мураккаб услубли, «Усто ва Маргарита», «Чевенгур» каби - И.Ф.) ёзилган эмас. Фақат Чўлпоннинг шеърлари ва «Кеча ва кундуз» романи. Фитратнинг драмалари ва илмий мақолалари бундан мустасно. Булар бармоқ билан санарли даражада, Бахтга қарши шуларни ҳам ҳозир китоб ҳолида чиқараётганимиз йўқ»⁵. Бухоролик олим Абдуғаффор Мурод Хон «Абдурауф Фитрат даҳоси»⁶ китобида, асосан, шоирнинг шеърларидаги

¹ Жўраев Қ. «Арслон» пьесасининг ғоявий-бадий хусусиятлари. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1991, 1-сон, 14-18-бетлар.

² Жўраев Қ. Маърифатли исёнкор. Фитрат анжумани материаллари. Бухоро, 1992, 21-22-бетлар.

³ Қаранг: Иброҳимов А. Адабий замондошлар. «Совет Ўзбекистони», 1991, 30 апрель.

⁴ Қаранг: Каримов Н. Изомий эмас Низомий ёки кўп йиллар Абдурауф Фитратга қотиблик қилган исён. «Ўзбекистон овози», 1991, 7 декабрь.

⁵ Солиҳов Т., Отахонов О. Ўқигч ва умид. ЎЗАС, 1991, 1 февраль.

⁶ Ўн босма табоқ ҳажмидаги мазкур китобнинг қўлёмаси билан мен шахсан танишдим.

эрк фалсафаси, Ватан ва миллат муҳаббатининг мисралардаги ёрқин ифодаси, давр билан боғлиқ мунгли-маҳзун оҳанглардаги ботиний маъноларни таҳлилу талқин этади. У Фитратни «истиқлолнинг ёниқ куйчиси» сифатида таърифлаб, «Менинг Ватаним», «Миррих юлдузига» шеърларини таҳлил этаркан, бевосита 1920-30-йиллардаги мураккаб ижтимоий-сиёсий жараён билан қиёсан талқин этади. «Ишқимнинг таърифи», «Ўзалим, бевафо гулистоним» каби лирик шеърларни эса Фитрат тақдири билан боғлиқ ҳолда, тарихий фактларга қиёслаб, ички маъно - шоирнинг ёниқ дарду хасрат, армонларини инкишоф этишга ҳаракат қилади. Бундан ташқари, А.М.Хон Фитрат ҳаёти ва ижодига оид яна бешта мақола ҳам эълон этган¹.

Айтиш мумкинки, 1991 йил Фитрат ва унинг ижоди ҳақида ёзилган бир қатор мақолалар² фитратшуносликдаги республика адабий-илмий жамоатчилик фикри, савий-ҳаракатларининг жонланишидан хайрли дарак эди.

1992 йилнинг баҳорида (21-23 май) Бухоро озиқ-овқат ва енгил саноат технологияси институти профессор-ўқитувчиларининг тапаббуси билан «Абдурауф Фитрат миллий феномени, адабий, илмий-назарий мероси, ижтимоий-сиёсий фаолиятига бағишланган биринчи жумхурият илмий-амалий анжумани» ўтказилди ва иштирокчилар маърузасининг мухтасари (тезиси) алоҳида китоб ҳолида нашр этилди³.

«Анжуман материаллари»да 52 та бевосита Фитрат ҳаёти, ижоди билан боғлиқ муаммоли тезис ва 34 та турли

¹ Қаранг: Хон М.А. Эрк фалсафаси. «Муаллим» (Бухоро университети газетаси), 1991, 9 октябрь; Истиқлолнинг шайтқи ораулари. «Дўстлик бийроғи», 1991, 1,5,7 ноябрь; Кенг қамровли зукко олим. «Жондор овози» газетаси, 1991, 1 ноябрь; Гуллар тўшалган ниқ йўли. «Ленин йўли» газетаси, 1991, 30 ноябрь; Истиқлолнинг ёниқ куйчиси «Бухоро ҳақиқати» газетаси, 1991, 6 декабрь. (Фитратга Навоий мукофоти берилиши муносабати билан ёзилган).

² Қаранг: Бозоров А. Фитратнинг «Араб алифбоси тарихи» хусусида «Ўқитувчилар газетаси», 1991, 4 апрель; Аҳмедов С. Фитрат ва Йесавий. «Салғат» журнали, 1991, 8-сон, 19-20-бетлар. Сафаров О., Аҳмад Т., Муродов Ғ. Фидойи. «Совет Ўзбекистони», 1991, 6 июль. Жўрасв А. Барҳаётлик ЎзАС, 1991, 1 февраль ва бошқалар.

³ Қаранг: Фитрат анжумани материаллари. Бухоро, 1992. (Жами 122-бет).

фанларнинг долзарб масалаларига бағинланган мақолачалар чоп этилган.

Тилшунос-профессор А.Б.Абдуллаев «Фитратнинг бухоролик замондошлари» маърузасининг матнида Мулло Мир Аҳмад маҳдум Бухорий (1834-1909) ҳақида ҳали кўпчилик билмаган маълумотларни келтиради¹.

С.Азимов Садриддин Айний ва Фитратнинг муносабатлари, ижодий ҳамкорлик хусусида сўзлаб, тожик тилида нашр этилган «Одина»га Фитрат «ўз боши ёзганлиги (1927, 2-нашри, 1931)², бу икки зулласонайн ижодкор меросини қиёсий ўрганиш зарурлиги, уларнинг ижоди икки тиллилик анъанасининг XIX аср охири XX аср бошларигача давом этганига намуна эканини таъкидлайди. С.Азимов Арабистоннинг Жидда шаҳрида истиқомат қилувчи Абдуқодир Саббоқ Бухорийнинг «Армуғони Саббоқ» китобида (1969, Мадинаи Мунаввара) ҳам Фитрат ҳақида анча маълумотлар борлигини қайд этган³.

Ш.Аҳмедова Фитратнинг «Қиёмат», «Рўзалар», «Захронинг имони», «Оқ мазор» асарларидаги ҳажв элементларини таҳлил этса⁴, О.Х.Вафоев адиб асарлари мисолида миллий ўзликни англаш муаммоларини эҳтирос-ла ёритишга ҳаракат қилади⁵.

Фитратшунос олим Ҳамидулла Болтабоев «Тасаввуф шоирлари Фитрат талқинида» деб номланган маъруза матнида адибнинг суфийлик фалсафаси ҳақидаги қарашларини турк олимларининг тадқиқотлари билан қиёслайди. Фитратнинг Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Умар Хайём, Бедил, Машраб ҳақидаги тадқиқотларидан фикрига далиллар тошади. Фитратнинг тасаввуф олими эканлигини нафақат замондошлари М.Беҳбудий, В.Маҳмуд, Л.Азиззода, А.Саъдий, балки хорижий олимлар ҳам эътироф этганларини алоҳида таъкидлайди⁶.

¹ Ўша ерда, 10-11-бетлар.

² Қаранг: Фитрат. Сарсухан Айни С. Саргузашти як тоҷики камбағал, ёки Одина. - Самарқанд-Душанбе, 1927, 1931.

³ Азимов С. Фитрат анжумани материаллари. Бухоро, 1992, 13-бет.

⁴ Ўша ерда, 14-15-бетлар.

⁵ Ўша ерда 17-18-бетлар.

⁶ Ўша ерда, 15-16-бетлар.

Гулистонлик А.Дониёров «Фитрат ва сўз тартиби»да олимнинг миллий тилшунослигимиздаги мавқейини таъкидлаб, «Адабиёт қоидалари»дан қуйидаги иқтибосни келтиради: «Услубда софлик - сўз тузишда, гап тузишда ётчилик кўрсатмаслик, асарда ёт сўзлар, ё аски англашилмас сўзларни киргизмаслик, ёт тилларнинг наҳви қоидаларига қараб гап тузмасликдир». Фитратнинг ушбу фикрини мезон қилиб олиб А.Дониёров бугунги тилимизнинг умумаҳволига илмий назар солади, ўзбек тилида сўзларнинг эркин қўлланиш тартибини, қисман тадқиқ этади¹. Аммо А.Дониёров Фитратнинг тилшуносликдаги хизматларини ўрганишга жазм этаркан, олимнинг тил соҳасида яратган махсус тадқиқотларига мурожаат этмайди.

Ж.Жалолов, А.М.Мамадалиев, Қ.Шодмонов, Г.Раҳмоновлар ҳамкорликда ёзган мақолада ҳам Фитратнинг «Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба» асари ҳозирги давр тилшунослиги нуқтаи назаридан ўрганилиб, олимнинг тилиш белгилари хусусидаги фикри бугун ҳам ўз кучида турганлиги, ҳаттоки замонавий тилшунослик ўзбекча истилоҳларни қўллашда Фитратдан намуна олиши кераклиги ҳам таъкидланади².

Р.Жумаева ва М.Болтаевлар Фитратнинг «Абулфайзон» трагедияси таҳлили мисолида Фитратнинг демократик фалсафасини, ахлоқий концепциясини ёритишга ҳаракат қилганлар³. Аммо сарлавҳанинг қамрови жуда кенг («Фитратнинг демократик фалсафаси») бўлгани боис, ҳақли эътироз туғилади: бу мавзу махсус тадқиқотга асос бўлса арзигулик бўлганидан, Фитратнинг «Мунозара», «Ҳинд сайёҳининг қиссаси», «Шарқ сиёсати» каби асарларини ҳам чуқурроқ ўрганишни тақозо қилади.

Л.Жўраева ва Г.Мусақулова Фитрат ижодидаги ижтимоий фалсафа муаммоларини ўрганар эканлар, биргина «Ҳинд ихтилолчилари» драмасига асосланганликларини таъкидлайдилар. Аммо муаллифлар ишида муаммонинг таҳлилий ёритилиши эмас, сюжетнинг

¹ Ўша ерда, 18-20-бетлар.

² Ўша ерда, 20-22-бетлар.

³ Ўша ерда, 20-23-бетлар.

баёни устиворлик қилган¹. Ҳолбуки, Фитрат «Ҳинд ихтилолчилари»да жуда катта, ўта муҳим ижтимоий фалсафа - зулм ва зўрлик асосида ҳеч қачон ҳокимиятни бошқара олмаслик, инсон эрки ва озодлигининг қушандаси бўлган босқинчиликнинг ёвуз оқибатлари, ва инқирозга маҳкумлиги, манфаатпарастлик, иккиюзламачилик каби иллатларнинг умумтараққиёт учун зарарини бадиий образлар орқали ифодалаган.

С.Жумаев ва Х.Қодировлар Фитратнинг яратган дурдона асарлари кўп тилларга таржима бўлиб, «олам кезганлиги» ҳақида тўхталсалар², жиззахлик Ж.Лапасов Фитрат томонидан «Юсуф ва Зулайҳо» дostonи тарихининг ўрганилишига назар солади³. Файласуф Г.Наврўзова «Фитрат XII аср Бухоро тасаввуфи тўғрисида» номли ишида олимнинг «Аҳмад Яссавий» тадқиқотига таяниб Юсуф Ҳамадоний, Абдулҳолиқ Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд таълимотларини чуқур билганлиги ва Фитрат учун Ф.Атторнинг «Тазкират ул-авлиё», Абдурахмон Жомийнинг «Нафоҳат ул-унс», Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат», Кошифийнинг «Рашаҳот айн ул-ҳаёт» каби муътабар манбалар асос бўлганини таъкидлайди⁴.

Яхши ният билан ўз ишига «Фитрат ислом динида аёл қадрияти тўғрисида» деб сарлавҳа қўйган Д.Ортиқова, адибнинг «Мухтасар ислом тарихи»дан биргина иқтибос олади-да, ўз фикрини тасдиқлаш учун бошқа манбалардан кўпгина кўчирмалар келтиради⁵. Ҳолбуки, муаллиф томонидан Фитрат асаридан олинган парча исломиятдан олдинги жоҳилият даврларига тегишли. Яъни, оилада қиз туғилса жоҳил одамлар (исломгача) беғуноҳ гўдакни олиб бориб тириклайин кўмганлар. Фитратнинг бошқа жуда кўп асарларида ислом динида аёлнинг қадри нечоғли эканлигини далилловчи мисоллар бор.

Ш.Раупов ва Г.Ғапиеваларнинг «Нурли сиймолар»ни ўқиб» деган маъруза матнлари ўта умумий, унинг ярми

¹ Ўша ерда, 25-26-бетлар.

² Ўша ерда, 26-28-бетлар.

³ Ўша ерда, 24-30-бетлар.

⁴ Ўша ерда, 34-35-бетлар.

⁵ Ўша ерда, 36-37-бетлар.

Мутаваккил Бурҳоновнинг Фитратнинг мусиқага муҳаббати ҳақидаги хотирасидан олинган иқтибосдан иборат¹.

Шоир ва олим Садриддин Салимов ва Н.Бақосвларнинг «Фитрат - муаррих» деб номланган мақолалари адибнинг «Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври» китоби тадқиқига бағишланган. Фитратнинг манғит амирлари ҳақида ёзганларини муаллифлар Мирзо Азим Сомий, Аҳмад Дониш, Садриддин Айнийларнинг Бухоро тарихи хусусидаги ишлари билан солиштирадилар ва аниқ хулосага келадилар: «Фитрат тарихий шахсларга ўз шахсий (субъектив) фикри асосида эмас, балки объектив баҳо берган. Амир саройидаги қарама-қаршиликлар, мансабдорлар орасидаги низо, Бухорода бўлиб ўтган шиа ва суннийлар орасидаги жанжал ҳам объектив баён қилинган... Амир билан ўртадаги сиёсий муҳолифийат ушбу асар ёзилиши учун муаллифни аччиқ тил ва қора рангни меъёридан ортиқроқ ишлатишга мажбур этган»².

С.Ризасевнинг «Фитрат - серқирра ижодкор олим» номли мақоласи ҳам адиб асарларининг номларини санашдангина иборат бўлиб қолган, аниқ бир муаммо қўйилмай, оҳорли бирор ғоя, қараш илгари сурилмаган³.

Ҳ.Саломова, Қ.Шодмонова, Х.Эргашевалар Фитрат ижодида инсон муаммосини ўрганишга шиятланиб, адибнинг насерий, публицистик, ҳатто илмий меросини кўздан кечирадилар ва унинг асарларида устивор фалсафа «инсонни ўз-ўзини англаш»га қаратилганини таҳлилий асослайдилар⁴.

Ҳақиқатан, Альбер Камю айтганидек, «ўзликни англаш - исён!» Фитратнинг бутун меросида бу ўлмас, эрк ва озодлик учун энг зарур ғоя ҳаминша устивордир.

Олмон тили мутахассиси С.Саидов ва С.Х.Саидоваларнинг мақолалари эса Фитрат драматургиясига ғарб адабиётининг таъсири масаласига бағишланган. Муаллифлар Фитрат драмаларини европача номда ёзилган, бадий пишиқ, тўлақонли асарлар

¹ Ўша ерда, 37-38-бетлар.

² Ўша ерда, 42-бет.

³ Ўша ерда, 39-40-бетлар.

⁴ Қаранг: Ўша ерда, 43-46-бетлар.

эканлигини таъкидасалар-да, бу тўғри фикрни умумий тарзда, яъни бирор аниқ асар таҳлилисиз ифодалайдилар¹.

Муסיқашунослар Ф.Тўраев, Б.Мустафоев Фитратни етук «шашмақомшунос» сифатида ўрганиб, унинг мумтоз музикамиз учун қилган хизматларини «ўзбек классик мусиқаси ҳамда унинг тарихи» асарининг таҳлили мисолида кўрсатадилар. Муаллифлар Фитратнинг мумтоз мусиқа меросимизга бўлган муҳаббатини замонамиз билан қиёслаб, шундай ҳақли афсус чекадилар: «30-40-йилдан кейин Оврупо мусиқасининг сиқигига қолиб, миллий мусиқамизнинг ривожланиши таназулга учрашини оқ кўнгил олим (Фитрат - И.Ф.) сезганмикин...»².

Э.Тўракулов ўз мақоласида Фитратнинг педагогик фаолиятини ёритмоқчи бўлади. Аммо Фитратнинг педагогик фаолиятидан бирор аниқ мисол келтирилмайди-да, фақат айрим асарларидаги илм-ахлоқ ҳақидаги сўзларига муносабат билдиради³. Ҳолбуки, Фитрат Бухоро Шарқ мусиқа мактабида (1921), Самарқанд хореография билим юртида (1923-24), сўнграқ университетда дарс берган. Бухорода янги усулдаги жаҳид мактабларининг очилиши ва уларда илоҳий билимлар билан бирга дунёвий фанларнинг ўқитилишини таъминлаш учун жуда кўп саъй-ҳаракатлар қилган. Ибтидоий мактабларининг сўнг синфлари учун «Ўқув» деган (1917, Баку), шунигдек, «Адабиёт қоидалари», «Ўзбек адабиёти намуналари», каби дарсликлари бор. «Эски мактабларни нима қилиш керак?» («Қизил Ўзбекистон», 1927, 6 март) каби муаммоли мақолаларнинг муаллифи ҳам олиму педагог Фитратдир.

Гулистонлик Босим Тўйчибоев Фитратнинг тилшуносликка оид қарашларини ҳозирги адабий тил қонуниятлари билан қиёсан тадқиқ этади. У олимнинг ўзбек тилининг софлиги учун кураши, атамашуносликдаги фаолияти, тили ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан терап билиши ҳақида тўхталиб, ҳозирги адабий тилимизнинг луғат

¹ Қаранг: Саидов С., Саидова Х.С. Ғарб драматургиясининг Фитрат ижодига ижобий таъсири. Фитрат анжумани материаллари, 46-47-бетлар.

² Ўша ерда, 52-бет.

³ Қаранг: Тўракулов Э. Абдурауф Фитрат - етук педагог. Фитрат анжумани материаллари. Бухоро, 1992, 53-54-бетлар.

бойлиги нақадар ғариб аҳволда эканига ачинади. Фикрининг исботи учун «Ўзбек тилининг луғати»га мурожаат этади¹.

Ҳ.Қодиров ва О.Облоев эса «Қон билан йўғрилган қасоскорлик» мақолаларида эҳтирос билан Фитратнинг ватанпарварлик, миллатпарварлик ғояларини, букилмас продасию, қатъияти ва эътиқодини ворисларга сабоқ бўлса арзигулик, деб таърифлайдилар. Фикрларига «Юрт қайғуси»дан иқтибос келтирадилар². Бироқ бироз ўз-ўзини қайтариқ ҳам бор.

«Фитрат томонидан мутасаввуфларни гуруҳлаш» мақоласининг муаллифлари З.Қосимова, М.Мухитдиновлар олимнинг «Мухтасар ислом тарихи» ва «Аҳмад Яссавий» асарларига таянадилар. Уларнинг фикрича, Фитрат мутасаввуфларни учга бўлган: а) мулло-мутасаввуф (Юсуф Ҳамадоний); б) теран мутасаввуф (Мирзо Абдулқодир Бедил); в) зоҳидлар³. Аммо шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, Фитрат мутасаввуфларни махсус гуруҳларга ажратмаган. Бирор сўфий ёки тасаввуф ҳақида ёзганида юқоридаги истилоҳларни қўллаган. Фитратнинг тасаввуфга муносабати махсус, жиддий текширишни талаб этади. Фитрат Ж.Бойбўлатовга ёзган очиқ хати - «Ёлишмаган гажжаклар» мақоласида («Қизил Ўзбекистон», 1929, 15-16.1X) «Ҳатто, шу кунларда Ўрта Осиёда тасаввуф тарихи номли бир китоб вужудга келтирмак учун тиришмакдан» деса-да, бугунга қадар бу китоб яратилганми ё йўқ, бизда маълум эмас. Аммо бир ҳақиқат аён-аксиомаки, Фитратнинг бутун мумтоз меросимиз ҳақидаги текширишларида унинг тасаввуф фалсафасидан теран хабардорлиги ойдек равшан.

Филология фанлари номзоди Ғайрат Муродов «Фитрат ва Амир Олимхон» мақоласида адибнинг «Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври» рисоласини Бухоронинг XX аср бошидаги мураккаб сиёсий-ижтимоий аҳволи ва Олимхоннинг «Бухоро халқининг ҳасратли кечмиши» китоби билан қиёслаб ўрганади. Муаллиф Олимхон ва Фитрат ўртасидаги муносабатларнинг «чуқур ижтимоий-сиёсий

¹ Қаранг: Тўйчибоев Б. Фитрат ва ҳозирги ўзбек адабий тили Фитрат ашқумани материаллари. Бухоро, 1992, 54-56-бетлар.

² Қаранг: Ўша ерда, 56-58-бетлар.

³ Қаранг: Ўша ерда, 58-59-бетлар.

илдизларига» назар солади. Бухоро жадидларининг сўл қаноти - «ёш бухороликлар» билан амир ўртасидаги ихтилофлар тарихини мухтасар ёритади¹.

Тилшунослар Н.Хусанов, Н.Эркаев «Абулфайзхон» асаридаги атоқли отлар хусусида баъзи қайдлар» деб номланган маърузаларининг мухтасар матнида трагедиядаги атоқли отларни, асосан, уч гуруҳга бўладилар: 1. Антропонимлар - шахс номлари: а) содда ёки туб номлар (Охун, Улфат); б) исм-унвон (Раҳим тўқсабо каби); в) исм-унвон-нисба (Ҳаким бий иноқ); г) унвон-исм (Амир Темур).

2. Топонимлар - жой номлари: а) мамлакат, шаҳар номлари (Туркистон, Хива каби); б) турли жойларни ифодаловчи сўзлар (Чилдухтарон, Обхона).

3. Этнонимлар - уруғ ва элат номлари: ўзбек, манғит, хитой, кипчоқ.

Муаллифларнинг жажжи тадқиқотлари қўйилган муаммонинг тўғри, илмий, аниқ ва ихчам ёритилганлиги билан бошқа ишлардан ажралиб туради².

М.Хўжабоев ҳам Фитратнинг тилшунос сифатидаги хизматларини ёритишга ишиятланиб, ўз ишига «А.Фитрат - етук тилшунос олим» деб сарлавҳа қўйса-да, биргина «Тилимиз» мақоласининг умумий таҳлили билан чекланади³.

Театршунос (раҳматли) Саид Хўжаевнинг «Фитрат асарлари саҳнада» деб номланган мақоласи фактларга бойлиги билан эътиборга молик. Муаллиф Фитратнинг ҳар бир драмасининг саҳнага қўйилиш санаси, ролларни ижро этган артистлар, ёзилган тақризлар ҳақида хабар беради⁴.

Тарихчи олим Нарзулла Йўлдошев Фитратнинг «Раҳбари нажот» асарининг ёзилиш, нашр этилиш тарихи, мундарижаси ва қисмати ҳақида сўзлаб, ундаги миллатпарварлик ғояларига диққатни қаратади⁵. Таъкидлаш жоизки, Фитратнинг мазкур асари (форс тилида, 224-бет) Н.Йўлдошевнинг шахсий кутубхонасида сақланади.

¹ Қаранг: Ўша ерда, 59-61-бетлар.

² Қаранг: Ўша ерда, 61-62-бетлар.

³ Қаранг: Ўша ерда, 62-63-бетлар.

⁴ Қаранг: 63-66-бетлар.

⁵ Йўлдошев Н.А. Фитрат ватанпарварлигининг «Раҳбари нажот» асаридаги инъикоси. Фитрат аижумани материаллари. Бухоро, 1992, 66-68-бетлар.

Тожикистон Фанлар академиясининг академиги Муҳаммаджон Шукуров «Фитрат ва тожик адабиёти» номли мақоласида адибнинг аср боши ижодида «тожик адабиётининг янги ижтимоий мазмуни, ватанпарварлик ва маърифат оҳанги, публицистик йўналиши ўзининг муносиб ўрнини топган»лиги таъкидланган. «Ҳақиқатан, - дейди М.Шукуров, - мазкур повесть («Мунозара», «Сайёҳи ҳинди», «Раҳбари нажот» - И.Ф.), шунингдек, Мирзо Сирож Ҳакимнинг «Бухоро аҳлига тухфа» асари (1911, Бухоро)дан бошлаб тожик прозасида чинакам янгиланиш бошланди»¹.

М.Шукуров Фитратнинг тожик адабиётидаги хизматлари тўғрисида ёзаркан, кўпроқ С.Айнийнинг «Тожик адабиёти намуналари» (1928, Москва) асарига таянади. Олим Фитратнинг давр қалтислиги муносабати билан Ж.Бойбўлатовга ёзган очиқ хатидаги («Ёшишмаган гажжаклар», 1929, 15-16 сентябрь, «Қизил Ўзбекистон» газетаси) бир оз «пантуркизм ҳаёлига берилдим» жумласини «туғиб» олади-да, «миллатчилик - унинг дунёқарашда реакцион тус берди» деб ҳукм чиқаради². Биз ҳар қандай воқеа-ҳодисага баҳо берарканмиз, аввало, тарихийлик нуқтаи назаридан, мавжуд тузум тартиб-қоидаларидан келиб чиқиб ёндашмоғимиз лозим. Қанчадан-қанча улғу одамларимиз Сталин қатағонининг тиғи, тазйиқ, қийноқ остида ўз эътиқодларига қарши ҳужжатларга «имзо» чекишга, неча-неча «ёрлиқлар» ёшиштирилганда сукут қилишга мажбур этилганларини тарихдан биламиз-ку!

Академик М.Шукуров Фитратни туркпарастликда айбларкан, асосан, аввал ижодини тожик тилида бошлаган адиб 1915-16 йилдан кейин ўз асарларини ўзбек тилида оммавий ёза бошлаганида деб билади: «1920 йилнинг охирига келиб Фитрат пантуркизм таъсирида йўл қўйган хатосини тушуни ва тожик адабиётига қайтди. «Восеъ қўзғолони» (Душанбе, 1927) пьесасини ёзди, «Қиёмат» (ўзбекча варианты, Москва, 1923) ҳикоясининг тожикча вариантини чоп эттирди. У лотинлаштирилган тожик ёзувини ва тожик тилининг янги орфографиясини яратди»³.

¹ Ўша ерда, 68-бет.

² Ўша ерда, 69-бет.

³ Ўша ерда, 69-бет.

(Муаллиф 1930 йил, 1 сентябрь, «Тожикистони сурх» газетасида босилган бир «хабар»ни ҳам келтирадиги, бу ҳам қайсидир мухбирнинг ахтирос-ла ёзган, ўта махдуд фикридир)¹.

М.Шукуров менинг номимга йўллаган бир мактубларида ҳам худди шу фикрларни баён этадиларким, мухтарам академикимизнинг Фитрат ҳақидаги айрим қарашларига қўпилиш жуда-жуда қийин.

Қ.Шодмонов, Л.Латишовлар «Устознинг ҳаётбахш ўғитлари»², М.Қурбонова «Фитрат этнографиясининг илмий қиймати»³, С.Юсупов «Фитратнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти тарихидан»⁴, М.Аҳмеджонова «Таҳлил - хулоса чиқаришнинг пойдевори»⁵ каби маърузаларининг мухтасар матнида адиб ҳаёти, ижодининг ўзига хос томонлари ҳақида фикр юритганлар.

Филология фанлари доктори Нарзулла Шодиев «Фитрат поэтикасида бадий замон (вақт) фалсафаси» номли мақоласида «Фитрат ижоди поэтикаси унинг мумтоз шахси феноменидек ўта ноёб, миллий сўз санъатимиз, маънавий камолотимизда санъаткорнинг серқирра фаолияти ўз такрорланмас илмий-назарий, бадий-эстетик ҳофизаси билан фавқулудда ҳодиса», - деб қарайди. Н.Шодиев Фитрат драмаларини фалсафа ва эстетиканинг қўшалоқ муаммоси бўлмиш бадий макон ва бадий замон нуқтаи назаридан таҳлил этиб, драматург асарларида, асосан, ўтмиш замон, тарихий-драматик вақт устиворлик қилишини таъкидлайди. «Санъаткор поэтикасида бадий вақт гоҳ замондан ташқари бўлган илоҳий вақтга («Қиёмат»), кўпроқ эса фожей-тарихий вақтга айланади, - дейди у, - Илоҳий вақт «Қиёмат»да Худо вақтига, дўзах вақтига, демак, аксилвақтга айланиб, замирида теран инсоний моҳият ётмиш соф шартлилик, соф рамзийлик, теран ижтимоийлик касб этса, «Туркистон мухторияти»да, тарихий драма ҳамда

¹ Қаранг: Ўша ерда, 69-бет.

² Ўша ерда, 74-75-бетлар.

³ Қаранг: Ўша ерда, 75-76-бетлар.

⁴ Қаранг: Ўша ерда, 76-78-бетлар.

⁵ Қаранг: Ўша ерда, 79-бет.

фожиаларида тарихий реалик касб этади. Фитрат ижодий меросининг замонавий моҳияти ҳам, зотан, ана шунда»¹.

Хуллас, Фитратнинг адабий, илмий-пазарий мероси, ижтимоий-сиёсий фаолиятига бағишлаб ўтказилган Биринчи Республика анжумани (Бухоро, 21-23 май) илк тажриба бўлишидан қатъий назар, адабнинг ўзи айтмоқчи, қадршунослик нуқтаи назаридан қатта аҳамиятга моликдир.

Дарҳақиқат, 1992 йил ҳам фитратшунослик учун анча самарали келди. Шу йил Фитратнинг бир неча асар, мақолалари нашр этилди², адиб асарларининг бир қадар мукамалроқ библиографик кўрсаткичи эълон бўлди³. Олий ва ўрта махсус ўқув юрлари учун бир қўлланма⁴ чоп эттирилиб, драматургияси ҳақида бир номзодлик диссертация ҳам ҳимоя қилинди⁵.

Ўзвучи Набижон Боқийнинг «Абдулла Қодирийни кимлар, қандай йўсинда, қаерда, қачон ва нима учун қатл этган»лари ҳақидаги ҳужжатли қиссаси — «Қатлнома»да ҳам Фитратнинг ачиқ қисмати ҳақида маълумотлар бор.

Китобда Фитратнинг қатли ҳақидаги 181 рақами остида сақланаётган «Приговор»нинг нусхаси илова қилинган⁶. Унда ҳарбий юрист Алексеев, Зайцев ва Болдирев, ҳарбий котиб Батшернинг ёпиқ суд жараёнида Фитратни 1938 йилнинг 5 октябрида ўлимга ҳукм қилганлари ҳақидаги ҳужжатнинг фотонусхаси аке топган. «Қатлнома» муаллифи томонидан келтирилган, Фитратнинг қисмати учун муҳим аҳамиятга эга бўлган бир «англатма»ни шу ўринда тўлиқ келтиришни лозим топдик:

¹ Ўша ерда, 116-бет.

² Қаранг: Фитрат. Шарҳ сиёсати. Бухоро, 1992; Фитрат «Тазманан таълиб» (1914, шеър). «Навқирон Бухоро», 1992, 28-29-бетлар; Фитрат. Сарсухан (Ба асари Садриддин Айни «Одина», 1927). «Навқирон Бухоро», 1992, 6-сон, 26-27-бетлар; Фитрат. XVI асрдан сўнгги ўзбек адабиётига бир қараш. «Навқирон Бухоро», 1992, 6-сон, 18-25-бетлар.

³ Қаранг: «Навқирон Бухоро», жаридаси, 1992, 18-29-бетлар.

⁴ Қаранг: Болтабоев Ҳ. Абдурауф Фитрат. Тошкент, 1992.

⁵ Қаранг: Ғаниев И. Фитратнинг «Абулфайҳон» трагедиясини яратмидаги маҳорати. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент, 1992.

⁶ Қаранг: Боқий Н. Қатлнома. Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1992, 104-бет.

АНГЛАТМА

Абдурауф Фитратнинг ҳужжатгоҳда сақланаётган
976524 рақамли жинойтномаси асосида тузилган

«1886 йили Бухоро шаҳрида туғилган, ўзбек. фирқасиз, Ўзбек Тил ва адабиёт институтининг профессори Абдурауф Фитрат 1937 йилнинг 22 июль куни ЎзСШЖ ИИХК маҳкамаси томонидан миллатчиларнинг «Миллати иттиҳод» аксилинқилобий ташкилотининг аъзоси сифатида ҳибсга олинди.

Фитрат қамоққа олингандан сўнг, биринчи марта фақат 1937 йилнинг 25 октябрь куни сўроқ қилинади.

Сўроқ тасдиқномаси машинкада ёзилган (24 саҳифа) бўлиб, уни ЎзСШЖ ИИХК ДХБ IY бўлими бошлиғининг ёрдамчиси, ДХБ лейтенанти ТРИГУЛОВ билан ЎзСШЖ ИИХК ДХБ IY бўлимида шошилинч вазифаларни бажарувчи ходим, ДХБ кичик лейтенанти Шарипов имзолашган.

1937 йил 30 ноябрь куни Фитратга ЎзСШЖ ЖМининг 57-моддасининг 1-банди бўйича айб тақилади. Айблов ёзилган расмий оғозга Фитрат ўз қўли билан: «Ўқидим, қисман рози эмасман», деб ёзиб қўйган.

1937 йил 16 декабрь куни Абдурауф Фитратнинг жиноий иши юзасидан тузилган айбнома тасдиқланади.

Тергов расман тамом бўлгандан кейин ҳам, 1938 йилнинг 4 апрелидан то 2 октябрга қадар бу иш бўйича тергов жараёни давом этаверади. Фитратнинг ўзи сўроқ қилинади, бошқа айбланувчилар билан юзлаштирилади. 1938 йилнинг 20-23 май кушлари яна-тағин Фитрат сўроқ қилинган. Тергов тасдиқномаси машинкада ёзилган (20 саҳифа) ягона нусхада расмийлаштирилган, холос.

1938 йил 23 сентябрь кунги тергов пайтида Фитрат 1921 йилдан бери миллатчиларнинг аксилинқилобий ташкилотига аъзо экани тўғрисида кўргазма беради (жинойтноманинг 173-саҳифаси).

Фитрат судда айбига иқдор бўлади.

Суд мажлиси фақат ўн беи дақиқа давом этади.

СШЖИ Олий суди Ҳарбий Ҳайъатининг сайёр
мажлиси томонидан Фитрат миллатчиларнинг

аксилшўравий, қўзғололчилик, одамқушлик, бузғувчилик, зарарқуандачилик ташкилотининг фаол аъзоси сифатида 1938 йил 5 октябрь куни олий жазога - отувга ҳукм қилинади.

СПШЖИ Ички Ишлар Нозирлигининг 1-махсус бўлими томонидан тайёрланган аялатмада кўрсатилишича, Абдурауф Фитратни отиш ҳақидаги ҳукм 1938 йилнинг тўртинчи октябрь куни Тошкент шаарида ижро этилади».

(А.Қодирийнинг жиноятномаси, «Гафтиш апеллари» бўлими, 39-40-саҳифалар).

Надоматлар бўлсинким, истибод замонининг қақшатқич зарбаси ҳали миллий тафаккуримиз, тараққиётимиз учун улкан хизматлар қилиши мумкин бўлган Абдулла Қодирий, Чўлпон, Усмон Носир билан бирга Абдурауф Фитратни ҳам, авлодлар қалбида мангу армон қилиб, халқ кўксидан юлиб кетди. Н.Боқийнинг китобини ўқиган киши бу фожиялар олдида, сўзсиз, яна бир бор узок қайғуга чўмади.

1992 йил ҳам фитратшуносликда муҳим бир босқич бўлиб, Б.Қосимов, Э.Каримов, Ш.Каримов, А.Алиев, Ш.Турдиев, Ҳ.Болтабоев, Г.Раҳимова, Ш.Ғойишова ва бошқа¹ олимларнинг Фитрат сиймоси билан боғлиқ мақолалари турли матбуот саҳифаларида чоп этилди.

Сўнги даврга келиб (1993-2005) Фитрат ҳаёти, ижодиётини муаммоли ўрганиш бўйича фитратшуносликда тармоқланиш содир бўлганлиги бу соҳадаги олимлар сафининг кенгайганлигига далилдир.

¹ Қаранг: Эргашев Б. Абдурауф Фитратнинг 1920-23 йилларда ёзган асарларида «тақлид» муаммоси. Фитрат анжумани материаллари. Бухоро, 1992, 69-70-бетлар; Ҳасанов Б. Туркистон босқини. Тошкент: «Нур» нашриёти, 1992, 19-бет; Раҳимов Н. Аграр муносабатлар тарихчиси «Навқирон Бухоро» жаридаси, 1992, 7-сон, 15-17-бетлар; Ғаниев И. «Ҳинд ихтилолчиларининг бадийяти (мажоз). Фитрат анжумани материаллари. Бухоро, 1992, 70-72-бетлар; «Абулфайзон»нинг фалсафий концепцияси. Ушарда, 73-74-бетлар; Ғаниев И. Рамзий образларининг фалсафий моҳияти Биринчи Бухоро фалсафахонлиги, 1992, 98-99-бетлар; Боқий асар. ЎзАС, 1992, 10 январь; Абдуллаев О. Шоирнинг муносиб фарзанди ЎзАС, 1992, 26 май; Йўлдошев Н. А. Фитратнинг «Раҳбарий нажот» асарида оила маданияти Биринчи Бухоро фалсафахонлиги (материаллар). Бухоро, 1992, 32-33-бетлар.

Баҳодир Эргашев фалсафа фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзган ишида, асосан, Фитрат ҳаёт ва ижодини жади́дчилик таълимоти, ҳаракатининг юзага келиш, тараққий этиш жараёни билан боғлиқ ҳолда текширади. «Ёш бухороликлар» партияси ғояларининг дунёга келиши ва ривожланишида Фитратнинг хизматлари беқисслигини адибнинг асарлари таҳлили мисолида илмий асослайди¹.

Б.Эргашев Фитратнинг «Ҳинд сайёҳининг қиссаси»даги ислохотчилик ғояларини ўрганган, бу асарни озар сайёҳи Зайнобиддин Мароғонийнинг «Иброҳимбекнинг саёхатномаси» (Уч жилд: 1. Истамбул, 1888, 2-Калькутта, 1906, 3 жилд 1909)даги маърифатчилик ғоялари билан қиёслади². Фитратнинг илмининг тармоқланиши, идеали, Аллоҳ ва борлиққа муносабатиши «Мунозара», «Ҳинд сайёҳининг қиссаси», «Раҳбари нажот», «Мухтасар ислом тарихи» каби асарларининг таҳлили орқали талқин этади³.

Шу ўринда, қадришунослик нуқтаи назаридан ҳам. Б.Эргашевнинг фитратшуносликдаги хизматларини таъкидлаб ўтмоқ жоиз. У 1991 йил 15 декабрда «Навқирон Бухоро» - ижтимоий текширишлар маркази»ни ташкил этиб, Бухоронинг тарихи, фалсафа, ижтимоий ҳаёти, ахлоқий таълимоти, дини, адабиёт, санъат, этнографиясини ўрганиб тарғиб этувчи, илмий ва адабий-бадиий жарида чиқаришни йўлга қўйди. Унга бу ишда «Навқирон Бухоро» жаридасининг муҳаррири Каромат Мастонов ва Гулчехра Наврўзовалар ҳамкорлик қилдилар. «Навқирон Бухоро»нинг 1992 йилдаги махсус 6-сони Фитратга бағишланди ва жариданинг бошқа номерларида ҳам адибнинг сэрқирра

¹ Қаранг: Эргашев Б.А. Из истории становления и развития охественно-политических идей джадидизма. Идеология младобухарцев. Дисс. на соиск.уч.степ.д-ра филос.наук. Ташкент,1993, общ.стр.316; Муаллифининг Фитрат ҳақида яна бир мақоласига қаранг: Возвращение имя поэта «Коммунист Таджикистана».-1990.-№10, С.45-58.

² Уша ерда, 49-51-бетлар.

³ Уша ерда, 100-102-бетлар.

ижоди ҳақида мақолалар, асарларидан парчалар¹ мунгазам бериб борилди².

Файласуф Ш.Ғойипова ўзининг «Абдурауф Фитратнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари» номли номзодлик тадқиқотида ҳам Фитрат асарларини жиддий таҳлил ва талқин этади.

Ўзбек насрининг йирик тадқиқотчиси, филология фанлари доктори Нинель Владимированинг Фитратнинг «Қиёмат»ни ҳақидаги талқинлари ҳам ўзининг оҳорлилиги билан ажралиб туради³.

«Жаннатга саёҳат», - деб ёзади олима, - Шарқ учун ҳам, ғарб учун ҳам анъанвий сюжет. Ижодкорлар мазкур мавзуга асарлар давомида хилма-хил бадиий ва ғоявий мақсадни кўлаб мурожаат этиб келганлар. Бу тахлит сюжетга, айниқса ижтимоий ихтилофлар, фожиалар кучайган даврларда мурожаат қилганлиги маълум. Масалан, Октябрь тўнтариши юз берган кезлар рус шоирларининг Инжил манбаларига мурожаат этганлари бежиз эмас: улар дунё тарихи ва маданиятидан мисли кўрилмаган бурилиш ясаган ҳодисага қиёс излаганлар»⁴. Ҳақиқатан ҳам, дунёдаги мисли кўрилмаган талотўшлар жуда кўп буюк, фалсафий-рамзий бадиият дурдоналарининг юзага келишига зарурият туғдирган. Дантенинг «Илоҳий комедия», Гёттенинг «Фауст», М.Булгаковнинг «Усто ва Маргарита», Чингиз Айтматовнинг «Қиёмат», ҳатто ҳазрат Алишер Навоийнинг темурийлар салтанатининг таназзулидан куйиниб, темурзодаларга панд-насиҳат маъносида, ўз дostonларида турли сюжетлар, фожиалар орқали сабоқ бермакчи бўлганлиги ҳам юқоридаги мунаққиднинг юқоридаги фикрини қувватлайди.

Н.Владимирова «Қиёмат»даги образлар силсиласи, сюжетнинг ботиний мақсади, адибнинг ўз замонасига кинояларини чуқур англайди: «...Ўзи (Фитрат - И.Ғ.) гуноҳ бўлган ижтимоий ва сиёсий фалокатлар ҳақидаги фикрларини диний рамалар билан ниқоблаган. Ҳаётий

¹ Қаранг: Фитрат. Бир-икки сўз («Сарф»дан парча). «Навқирон Бухоро», 1992, 2-сон, 4-7-бетлар.

² Қаранг: «Навқирон Бухоро», 1992, 2-6-сонлар.

³ Қаранг: Владимирова Н. «Қиёмат»ни янгича ўқиш тажрибаси. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнади, 1993, 2-сон, 15-21-бетлар.

⁴ Ушн ерда, 15-бет.

жарасиларни фалсафий мушоҳада этиш билан машғул бўлган Фитрат образлилик ва бадииятни теран фалсафий масалалар билан чатиштириб юборган¹.

Худди шу фикрни Фитратнинг «Абулфайзхон» трагедияси ҳақида ҳам айтиш мумкин: драматург ўзи зулм ва ситамларини тортаётган истибод жамиятига тарихдан қиёс излайди. Ниҳоят, 1711-1747 йилларда Бухоро хонлигида кечган қонли фожиалар муаллифга ўз гоъларини ифодалаш ва фалсафий мушоҳада қилиш учун улкан имкон беради. Абулфайзхоннинг шубҳага, тахт васвасасига берилиб, ҳатто қариндош-уруғларгача қириши, ўлканинг таназулга юз тутиши, алаалоқибат, қон тўкиш, куч билан аштархонийлар сулоласи тугатилиб, ўрнига иккинчи зўрлик ҳокимияти - манғитларнинг келиш воқеалари қиёсан 1917 йил талотўшларига мосдир. Трагедиянинг финалида поҳақ қатл этилган Сиёвуш - Ҳаёл рамзий образининг монологи, маънилар отаси Мирзо Абдулқодир Бедилдан келтирилган 6 мисра шеър ҳам бевосита XX аср бошидаги инқилобий талотўшларнинг моҳиятига қаратилган, аччиқ ишора, сабоқдир.

Фитратнинг кўпгина асарларини напирга тайёрлаган², у ҳақда кўплаб мақола ёзган олимлардан бири Бойбўта Дўсқораевдир. Олимнинг Фитрат ҳақидаги ишларида адибнинг дин ва унга бўлган муносабати масаласи асосий ўрин тутади.

«Фитратнинг диний мавзудаги асарлари» мақоласида Б.Дўсқораев, адиб яшаган даврдаги диний эътиқодлар ва ижтимоий тузум ҳақида бятафсил тўхталаркан, «Қиёмат», «Оқ мазор», «Қийшиқ эшон», «Рўзалар», «Меърож» асарларини, «исломнинг туб асосларини, диний таълимни ислоҳ этишга қаратилган» деб таҳлилу талқин этади³.

¹ Ўша ерда, 15-бет.

² Қаранг: Фитрат. «Аҳмад Йесавий», «Йесавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар «Йесавий ким эди?» китобида. Тошкент: А.Қодирий номидаги Мерос нашриёти, 1994, 18-38-бетлар. (Напирга тайёрловчи ва сўзбонни муаллифи Б.Дўсқораев).

³ Қаранг: Дўсқораев Б. Фитратнинг диний мавзудаги асарлари. «Миллий уйғонини» тўпламида (Ўзбек филологияси масалалари. Тош(У), Тошкент: «Университет» нашриёти, 1993, 55-64-бетлар.

«Қисмат»ни инглиз философ-математиғи Бертран Расселнинг «Илоҳиёт ходимининг даҳшати» асари билан қиёслайди¹.

Б.Дўсқораев Фитратнинг дикий мавзудаги асарларининг кўпроқ ғоявий сюжет йўналиши ва бу асарларнинг ўз давридаги мавқеёига кўпроқ диққат қилган бўлса, М.Бақоев 1988 йилда ёзган бир мақоласида Фитрат асарларига кўпроқ атеистик либос кийдиришга уринадики, бу аквариумдан озод қилинган балиқнинг чексиз уммонда ҳам ҳамон эски янаш макони ҳажмидаги жойда сузиб юрганига ўхшайди².

Ўзбекистон халқ шоираси Ойдин Ҳожиева Гулчехра Сулаймонийнинг Тожикистондаги «Адабиёт ва санъат» газетасида (1989,28.ХП) босилган Фират ҳақидаги хотираларини ўзбек тилига таржима қилди³.

«Гулнинг боғбони ким?» деб номланган ушбу хотирада Г.Сулаймоний (Фитратнинг шогирд-дўсти Отахон Пайрав Сулаймонийнинг (1899-1933) «етди ёнимдин ёри нозанин» деб бошлангувчи шеърнинг яратилиш тарихи, адибнинг энг оғир — ёр жудолиғи кунларидаги изтироби ва бу мисраларни ёзувчи-таржимон Раҳим Ҳошим оққа кўчириб олганлиғи ҳақида қизиқарли маълумотлар беради. «Отамнинг бир тўпламида, - деб ёзади Гулчехра Сулаймоний, - бир хил назил икки шеър муҳаррирининг эҳтиёткорлиғими (бу ерда Фитратнинг мероси ҳақида гапирини мумкин бўлмаган йиллар назарда тутилаётир - И.Ф.), хатоси боисми, («Гулнинг боғбони») бир асар тарзида чош этилган. Аён бўлишича, бу шеърнинг бири Фитрат қаламига мансуб экан»⁴.

О.Ҳожиева Фитратнинг мазкур шеърини форсийдан ўзбекчага таржима қилган. Шеър «Кетди ёнимдин Ёри нозанин, Тушди қаҳридан манглайга ажин» деб бошланади⁵.

¹ Қаранг: Ўша ерда, 58-59-бетлар.

² Қаранг: Бақоев М. Фитратнинг ижодида атеистик мавзу Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. (жамoa тўплами). Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.

³ Қаранг: Сулаймоний Г. Гулнинг боғбони ким? ЎзАС, 1993, 8 январь.

⁴ Ўша ерда.

⁵ Қаранг: Фитрат. Нозанин ёр (шеър). Форсийдан О.Ҳожиева таржимаси ЎзАС, 1993, 8 январь.

Профессор Собир Мирвалиев ҳам «Ўзбек адиблари» китобида Фитратнинг бутун сиймоси ҳақида маълумот берувчи мақола ёзган¹.

Баҳодир Каримов эса «Вадуднинг назари» мақоласида Фитрат драмаларига Вадуд Маҳмуднинг муносабати масаласини батафсил ёритади. Унинг кузатишича, «В.Маҳмуднинг мунаққидлик фаолияти ҳам Фитрат асарларига тақриз ва танқид ёзишдан бошланган»².

Термизлик Қудрат Жўраев «20-йиллар ўзбек драматургияси» номли докторлик диссертациясида миллий драматургиямизнинг вужудга келиш тарихи, тараққийси у давр драмаларида жадидчилик ғояларининг илгирчи топиши каби масалаларни атрофлича ўрганиб, Фитрат асарлари ҳақида ҳам фикр юритади. «Темур сағанаси», «Абулфайзхон», «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари»ни кўпроқ ғоявийлик, давр ва қахрамон нуқтаи назардан таҳлилу тақин этади³.

Шу тариқа, сўнги йилларда Фитрат ҳаёти, ижоди, турли жанрдаги асарларини умумий тарзда ўрганишдан, аста-секин муайян муаммолар бўйича тадқиқ қилишга ўтилди. Аммо адиб ҳақида ёзилган барча ишларни фитратшунослик учун муҳим аҳамиятга эга, деб айта олмаيمиз. Шунчаки «публикация» эҳтиёжи билан йўл-йўлакай ёзилган «илмий» мақолалар ҳам талайгина.

Мавриди келганда зикр этиш лозимки, кейинги йиллар Фитрат сиймоси, ниҳоятда бойу мураккаб руҳий олами, замонга сифмаган мунгли овозини бадиий образларда жонлантириш даври бошланди.

Шоир Хуршид Даврон бир шеърида истибодд замони фожиалари, миллатнинг ноҳақ қатл этилган буюкларининг аччиқ қисматидан ўксиниб «Ватан деса суйди, эрк деса отди, жоним, оғриқлардан чинқирган жоним...» дея муножот этаркан, давр Қодирий, Чўлпон, Бехбудий, Усмон Носир, Файзулла Хўжаев, Фитратлар учун кишан, «кўкрагида тиг» бўлди дейди, надомат ила:

¹ Қаранг: Мирвалиев С. Ўзбек адиблари (ихчам адабий портретлар). Тошкент: Фан, 1993, 18-21-бетлар.

² Қаранг: Каримов Б. Вадуднинг назари. ЎзАС, 1993, 24 март.

³ Қаранг: Жўраев Қ. 20-йиллар ўзбек драматургияси. Филология фанлари док-ри илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент, 1995.

*Қодирий отилди, Чўлпон отилди,
Файзулла Хўжаев қилинди бадном.
Сени жондан ортиқ, жонидан ортиқ
Кўрганларнинг дили оғриққа тўлди.
Фитрату Бехбудий кўкрагида тиг,
Усмои Носир совуқ Сибирда ўлди.*

Исроил Субҳоний «Абдурауф Фитрат муножоти» шеърисида ул буюк шахсининг «Хақ Турдай улуғвор, ҳам гулдай позик, Тунрокдай хокисор» руҳи «исқирт, ярамас, алдамчи»лардан бир умр ҳазар этгани, оғир ҳамда худудсиз изтиробларида ёрқин ифодалади:

*Хой, исқирт, ярамас, алдамчи руҳлар,
Азбаройи худо тинч қўйинг мани!
Бағримни пахтадай мулойим ўқлар
Етмасмиди шунча қиймалагани!*

Шу тўртгина мисрада Фитрат қисматининг моҳияти тажассум топган. Чунки Фитратнинг атрофида биқиб-писиб юрган одам шаклидаги шайтони алайҳилаъна қилиғелиқ зотлар унинг ноҳақ қатлига сабабчи бўлдилар. Тўғри, истибдод эди, оммавий қатли ом эди, аммо тонмайликким, бир чимдим ўз эҳмоли бадимиз, худбинлигу ҳасад, манфаату сохта шон-шухратга ўчликлар ҳам истибдодга замин эди, улуғларга тиг эди. Шунинг учун шоир ёзади:

*Ғазовот онидир, алдамчи руҳлар
Қаро панжасидан қутилмоқ они.
Хайҳот, томиримда табакай ухлар
Ота-боболарнинг муқаддас қони!*

Ҳақиқатан, томирида Жалолиддину Маҳмуд Торобий, Амир Темуру Мирзо Бобур, Навоий қони оқиб турган авлод «алдамчи руҳларнинг қаро шарпаси» - зулм ва зўрликка қарши курашмаслиги, Ватан ва миллат деб ёнмаслиги мумкинми? Албатта, йўқ! Аммо бир армон борким, ота-

¹ Субҳоний И. Бухоронинг етти юлдузи. Самарқанд: Адабиёт ва санъат нашриёти. Самарқанд филиали, 1991. 49-бет.

боболарининг кимлигини унутган, тўғрироғи, унутишга маҳкум этилганлар ҳам Фитрат билан ёнма-ён яшаркан, энди у тинч туриши, сукут қилиши, оломонга қўнғилиб томошабин бўлиши мумкин эмас!

Нодира Афоқова «Фитрат» номли сонетида:

*Эй Бухоро! Зулматлардан эй дилхун,
Эй ёзиғи улуғлиғи бўлган юрт,
Ҳасратмиди, толемид: ғамми, қут -
Ўғлон эмас, юлдуз туғдинг ўша кун! -*

дейди. Тарих талотўнлари, ситаму зулму зўрликлардан зада бўлган, қадим Бухоронинг осмонида бир норлоқ юлдуз - Фитрат туғилди. Бу ерда Фитрат туғилган давр - 1886 йиллардаги Туркистоннинг умум аҳволига, унинг кўз қорачиғи бўлмиш Бухоронинг кечмишига ишора бор. Шунинг учун муқаддас Ватан - Бухоронинг ўзи ҳам кўксидagi юлдуз - туғилган боланинг ҳали «ҳасратми, толейми, ғамми, қут-барака, бахтми» эканин билмайди. Чунки она Ватаннинг юрағи зада - Чор Русиёси томонидан истило этилган.

*Яратгандинг уни ненинг кўридан?
Сўз бўлдики, достонингга сиғмади,
Пешонаингга - осмонингга сиғмади,
Ёниб кетди ўз шуъласин зўридан!*

Ҳақиқатан, Фитрат «ўз шуъласининг зўри» - туғма истеъдоди, эътиқоду адолатга содиқлиғи, Ватан ва миллатга муҳаббатининг чексизлиғи учун истибдод замони томонидан қатл этилди. Элимизча айтсак, «пешонамизга сиғмади». Аммо:

*О, ой қолмас этак билан тўсилиб
Йиғламагин, бир юлдузим йитди деб.
У кетганмиш ҳу қўшига кўшилиб.*

Кўёш-мангулик, адолат ва ҳақиқат тимсоли. Фитрат ҳам жисмонан қатл этилган бўлса-да, маънан-руҳан ҳамон тирик, худди қақнусдек ўз кулидан ўзи қайта яралиб, мажозан кўёшга кўшилиб, янада ёруғроқ нур таратаётир. Ҳали бу нурдан авлодлар кўп йил, асрларгина эмас, абадий баҳраманд бўлгусидир.

ХОРИЖИЙ ФИТРАТШУНОСЛИККА БИР НАЗАР

Фитрат мероси ва серқирра фаолиятини ўрганиш, асосан, асримизнинг 40-йилларидан бошланди. Туркистон тарихи, этнографияси, адабиёти, санъати билан махсус шуғулланувчи олимлар билан бир қаторда, Сталин қатағони йилида хорижга кетишга мажбур бўлган ўзбек зиёлилари Фитрат ҳаёти ва ижодиётини тадқиқу тарғиб қилишда улкан хизмат қилдилар. Фитратшунос Ҳамидулла Болтабоев айтмоқчи, «Фитрат сингари улуғ адиб ва олимлар фаолияти совет даврида ҳар қанча «бекитиқ»ларга қарамай, ўз давридаёқ хорижий олимларнинг эътиборини тортиб улгурган эди»¹.

Дастлаб, «Хорижда фитратшунослик» номли махсус мақола ёзган Ҳ.Болтабоев чет эл олимларидан ўн учтасининг Фитрат ҳақидаги асар, мақолалари, уларнинг қамрови, адиб меросини қай жиҳатдан тадқиқ этганликларини ўрганиб, йўналишларини тасниф этади².

¹ Болтабоев Ҳ. Хорижда фитратшунослик. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992. 27 март.

² Қаранг: Ўша ерда. Қуйидаги муаллифлар ва уларнинг асарлари ҳақида: Фуод Кўйрули. Турк сөз шоирлари. Истамбул, 1949; Турк адабиёти тарихи. 2-жилд. Истамбул, 1928; Аҳмад Заки Валиди Тўгон. Бугунги турк эли: Туркистон ва яқин тарихи. Истамбул, 1947. 1981; Шу муаллиф. 1929-1940 йиллар орасида Туркистоннинг вазияти. Истамбул, 1940; Маҳмуд Сароф. Турк дунёсида тарбия ислоҳоти ва Ғаспирали Исмоилбей 1851-1914. Анқара, 1987; Шу муаллиф. «Рус импери даврида усмонли давлати ва Туркистон халқлари орасидаги сиёсий муносабатлар. 1775-1871. Истамбул, 1988; Отатурк ва турк дунёси. Истамбул, 1988; Боймира Ҳайит. Советлар бирлигинда туркликнинг ва исломнинг баъзи масалалари. Истамбул, 1987; Шу муаллиф. Абдурауф Фитрат. Миллий Туркистон, 1952; Темур Хўжа ўғли. Ҳозирги турк адабиёти. Изаир, 1988; Туркистонли олим Абдурауф Фитратнинг туркология соҳасидаги унутилган асарлари. (Турк тили прагматикалари йиллиги). Бюллетень. 1982—1983. Анқара, 1988; Хосро Камаву. Фитратнинг «Мунозараси ҳақида қайдлар. Анқара, 1981; 1911-1928 йилларда Бухоро зиёлилари ўртасида миллий фарқланишнинг тадрижи. Токио, 1989; Эдвард Олыворт. Ўзбек адабий сиёсати. Гаага, 1964; Ўрта Осиёда «миллат» туси. Нью Йорк, 1968; Совет Ўрта Осиёсида миллий масала. Нью Йорк, 1973; Туркистон ва Бухорода ёш бухороликлар тарихининг қоронғи саҳифалари. (Б.Ҳайитнинг 70 йиллигига бағишланган мақола.

Ҳ.Болтабоев хорижий олимлардан Фуод Кўпрули, Аҳмад Заки Валиди Тўғон, Камол Эраслон, Маҳмуд Сарой, Темур Хўжа ўғли, Хосао Камацу, Ингеборг Балдауф, Марса Бутино каби Фитрат ижоди тадқиқотчилари ҳақида мухтасар маълумотлар бергани боис, кўпроқ бошқа манбалар хусусида тўхталишни лозим топдик.

Доктор Боймирза Ҳайит 1921 йил Анкарада нашр этилган «Туркистонда ўлдирилган турк шоирлари» китобида зўравонлик тузумининг ноҳақ қурбонлари бўлган Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон, Абдулла Қодирий, Машиқ Юнус, Элбек, Боту, Мир Ёқуб Дулат (1885-1937), Моғжон Жумабой (1884-1937), Қосим Танистон (1905-1936)лар ҳақида қимматли маълумотлар бериб, миллий туйғуси ёниқ ифодаланган асарларидан парчалар келтиради¹. (Бу ижодкорларнинг суратлари ҳам берилган).

«Туркистонда ўлдирилган миллий шоирларнинг фожиаси, - дейди олим, - фақат Русиё ҳокимиятидан ташқарида бўлган мамлакатларда эмас, балки турк дунёсида ҳам очилмаган қўриқ ва бугунга қадар тадқиқот қилинмаган ҳодисалар орасидадир»².

Муаллиф Туркистонда ноҳақ қатл этилганлар қисмати ҳақида ёзишдан олдин, XIX аср охири ва XX аср бошларидаги миллий уйғонинг - жадидчилик ҳаракатларининг тарихи ва тақдирига қисман тўхталади³.

Айниқса, Б.Ҳайитнинг совет режимининг психологияси ҳақидаги кузатишлари аҳамиятта молик: «Турклар назик

Кельн, 1988; Бухоролик Абдурауф Фитрат далиллари Марказий ва Яқин Осиёга доир ёзишмалар, 5-жилд, 1991, 1-21-бетлар; Элен Каррер, д'Энок. Ислом ва рус империяси: Ўрта Осиёда ислоҳот ва инқилоб. Лондон, 1988; Инборг Балдауф. «Рус совет халқларига доир ёзишмалар», «Ўзбек миллатининг шаклланишига доир айрим мулоҳазалар», XXXII(1) жилд, 1991, январь-март, 89-96-бетлар; Марса Бутино. Туркистон, 1917. Рус инқилоби. XXXII(1) жилд, 1991, январь-март; Любенингсен, Лемаркс-Келкеже. 1920-йилларда Россия мусулмонлари миллий ҳаракати ва матбуот. Париж-Гаага, 1964; Т.Раковска-Хейстон. Россия ва Ўрта Осиёда миллатчилик. Лондон, 1970.

¹ Қаранг: Ҳайит Б. Туркистонда ўлдирилган турк шоирлари (Турк тилида). Қондош матбааси. Анкара, 1971.

² Ҷша ерда, 5-бет.

³ Ҷша ерда, 5-15-бетлар.

табиатлари билан шеърни жуда севадиган инсонлар эканликлари бир ҳақиқатдир. Туркистонда инсонларнинг кўнгли шеър билан овланади. Бу ерда шеърсиз ҳаёт бўлмагандир. Туркларнинг бу хусусиятларини руслар ҳам яхши биларди. Туркистоннинг миллатларвар адиби ва олими Абдурауф Фитратнинг фикрига кўра, «Шарқ адабиёти - дунё адабиётининг боғи, Туркистон эса, бу боғдаги боғча» бўлгандир. Совет иедологлари халқ орасида шеърлар воситаси билан коммунистик мафқурасини танитиш фикрида эдилар»¹.

Шу тариқа Б.Ҳайит, С.Айний, Ҳамза, Қодирий, Чўлпон ижоди билан Фитрат мероси ва фаолиятини қиёсан ёритиб, «миллий жабҳада ва миллий руҳда бўлган шоирлар Абдурауф Фитрат бошчилигида» «Чигатой гурунги» номли Тил ва адабиёт уюшмасини қурдилар» дейди².

«Чигатой гурунги» (1919-20) фаолиятини батафсил ёритган олим, унинг миллий руҳдаги асарлар ёзишга қорлаганини, шу тариқа миллатга босқинчиликнинг моҳияти теранроқ англашилиши мумкинлиги ҳақидаги саъй-ҳаракатларини ҳам алоҳида таъкидлайди³. Фитрат ва Чўлпоннинг «халққа ҳаяжон бахш этган асарлари»ни номма-ном қайд этади.

Б.Ҳайитнинг китобида «ўлдирилган турк миллий шоирларидан ўрнаклар» берилган бўлиб, бу фасл Фитрат ҳаёти, ижоди, қисмати билан бошланади. Олим фаслга кириш сўз сифатида шундай ёзган: «Режим учун таҳликали кўринган, миллий ҳисларидан умрларининг охиригача воз кечолмаган ва ўлдирилган эрксевар шоирлар орасида қуйидагилар (Фитрат, Чўлпон, Қодирий, Элбек, Боту - И.Ғ.) Туркистон адабий ҳаётида муҳим ўрин тутади»⁴.

Б.Ҳайит Фитратнинг Шарқ адабиётининг билимдони, ҳикоянавис, тилшунос ва адабиётшунос, драматург сифатида, аввал, таърифлаб, сўнг жадидчилик ҳаракати ҳақида батафсил ёзади. Фитрат» сиёсий ҳаётда, - деб ёзади у, - биргаликда ҳаракат қилган дўстлари билан Бухоро

¹ Уша ерда, 6-бет.

² Уша ерда, 7-бет.

³ Уша ерда, 7-8-бетлар.

⁴ Уша ерда, 16-бет.

амирлиги ҳудудида янги давлат системаси тузиш йўлида курашган. Бухоро амирлигини ислохот йўли билан ўзгартириш имкони бу давлатда мавжуд эмаслигини тунгунгандан сўнгра, Фитрат ва ҳамфикрлари 1917 йилдан эътиборан Бухоро амирини инқилоб йўли билан тахтдан қулатиш фикрини илгари сурган. Бу ишни ўз кучлари билан амалга ошириш мумкин эмаслигини ҳис қилган Бухоро жадиidlари Совет ҳукуматидан ёрдам сўраганлар. Жадиidlар 1918 йил мартда Тошкентдаги Совет комиссарлигининг армияси билан Бухоро амирлигига ҳужум бошладилар. Совет армияси ва «Ёш бухороликлар» мағлубиятга учрадилар. Фитрат Бухородан қочиb Самарқандга бошлана курди ва у ерда «Хуррият» газетасини чиқара бошлади»¹.

Фитратнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятини кенг ёритган олим, уни «Бухоро халқ жумхуриятининг «ғоявий отаси», дейди. Фитрат шеърларини эса «миллий қайғуларнинг манбаи» деб баҳолайди. Энг тўғри баҳо ҳам шудир.

Б.Ҳайит Фитратнинг «Ким деяй сени» (1920) шеърини давр билан қиёсан таҳлил этаркан, ундаги ҳар бир образнинг ботинида яширин ғояларни инкишоф этишга ҳаракат қилади.

Айниқса, «Миррих юлдузига» шеърининг таҳлили эътиборга молик: «Фитратнинг бу шеърисида унинг чет элликлар хизматига кириб ўз ватанини, шахсий манфаатларидан воз кечолмай сотган инсонларга бўлган нафрати ва «бутун дунёнинг тузугини» қулатмоқ истаган босқинчи-русларга қарши танқидлари кўринади»²

Олим Фитратнинг драматик асарларини ҳам чуқур ўрганган.

«Фитрат асарларининг кучи, - деб таъкидлайди олим, унинг шеърларидан кўра кўпроқ драматик асарларидадир». Фитрат драмаларини ўқиган шахс бу ҳақиқатга, шаксиз, гувоҳ бўлади. У «Темур сағанаси»дан парчалар келтириб фикрига қувват топади. «Ҳинд ихтилолчилари» драмасини

¹ Ўша ерда, 17-бет.

² Ўша ерда, 19-бет.

жуда чуқур таҳлил этиб, Фитратнинг мустамлакачиликка қарши фикрларига диққатни қаратади¹.

Фитрат драмаларининг бутун моҳияти, фалсафий-ғоявий аҳамиятини тераи ҳис этган. Б.Ҳайит шундай хулосага келади: «Фитрат миллий ҳаётда ҳамма нарсадан олдин қувватларига (мамлакатнинг кучга эга бўлиши) ва ўз миллатига ишонишни илгари суради. Миллатларварларни Туркистонни қутқариш учун бирликка чақиради»².

Бундан ташқари, Б.Ҳайит «Туркистон XX асрда» номли китобида ҳам жаҳидчиликнинг пайдо бўлиши, маданий ҳаёт, маориф учун кураш жараёнлари ҳақида чуқур тўхталиб, муаммонинг тақозоси ила Фитратнинг бу соҳадаги хизматларини ҳам қайд этган³.

1920-30-йиллар Туркистон адабиётининг тадқиқот ва тарғиботчиларидан бири туркиялик олим Иброҳим Ёрқиндир. У Чўлпон ва Фитрат меросини ўрганиш, жаҳид адабиётининг ўзига хослиги текшириш борасида катта хизматлар қилди.

Иброҳим Ёрқин «Туркистоннинг жаҳидчи олими, ёзувчи ва шоири Абдурауф Фитрат» (1975) номли мақоласида адибнинг бутун фаолиятига назар солишга ҳаракат қилган⁴. Фитрат «мумтоз ўзбек адабий тилини, - деб ёзади олим, - чет тиллардан ўзлашган сўз ва бирикмалардан имкон қадар тозалаб соддалаштириш, мавзу жиҳатидан ҳам янгилаш мақсадида қурилган ва «Чигатоё гурунги» номи билан танилган тилшунос ва адабиётшунослар гуруҳининг асосчиси, кўзга кўринган раҳбарларидан эди»⁵.

И.Ёрқин ўз мақоласида кўпроқ адибнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти билан боғлиқ фактлар устида тўхтаган. Фитратнинг аср бошидаги маърифатпарварлик, жаҳидчиликдаги фаол иштироки, Аҳмад Дониш ғояларининг давомчиси эканлиги, ислохотчилиги, Туркиядаги ўқиш ва

¹ Қаранг: Ўша ерда, 19-21-бетлар.

² Ўша ерда, 22-бет.

³ Қаранг: Ҳайит Б. Туркистон XX асрда. Драмштадт, 1956 (немис тилида).

⁴ Қаранг: Ёрқин И. Туркистоннинг олими, ёзувчи ва шоири. Абдурауф Фитрат. «Турк маданияти» журнали, 1975, 1-3-қўшма сонлар, 183-188-бетлар.

⁵ Ўша ерда, 183-бет.

ижод жараёни каби ўслаб масалаларни турк олими мухтасар ёритишга муваффақ бўлган.

Шу тариқа Иброҳим Ёркин Фитратнинг бадиий ижодига ҳам назар соларкан, унинг драмаларидаги ижтимоий-сиёсий ғояларга кўпроқ эътибор қаратади: «Фитрат бир қанча драматик асарларида Туркистоннинг юксак тарихий қадриятларини жонлантиришга, филологик фаолияти билан миллий шуурни уйғотишга ва туркчани хорижий сўз ва қоидалардан елаланишнинг аҳамиятини тушунтиришга ҳаракат қилди. «Ҳинд ихтилолчилари» драмасида асосий мақсад Совет режими остида очиқ ифода этиш имкони тополмагач, Туркистоннинг рус истило ва мустамлакачиликка қарши курашини бошқа бир ўрнак билан (рамз, мажоз) билан кўрсатишга ҳаракат қилган»¹.

Хуллас, Иброҳим Ёркин Фитратга Туркистоннинг улуг олими, ёзувчи, шоир ва йирик жамоат арбоби деб баҳо беради. Алоҳида таъкидлайдиким, «Фитрат совет режимининг диктатураси остида ишлаганига қарамай воқеъликни акс эттиришда янглишмагандир»².

Фаранг олими Элен Қаррер д'Энкас «Яширин жамиятлар даври (1910-14-йиллар)» номли тадқиқотида Бухородаги жаҳид мактаблари, жаҳидларнинг махфий таълим ишларини жорий этишлари, матбуот ва жаҳид тўғарақлари ҳақида жуда бой маълумотлар беради³.

Шу мақоланинг 1908-10-йиллар Туркистонда театр труппаларининг пайдо бўлиши ҳақидаги фаслида Фитрат «Мунозара»сининг сахна учун мўлжалланган нусхасининг зўр муваффақият қозонганини таъкидлайди. Бу асар, - деб ёзади фаранг олими, - «Қадимчи»ларнинг қаршилигига қарамай, биринчи жаҳон урушигача сахнадан тушмади. «Қадимчи»лар театрининг рақиблари кўлидаги муҳим қурол эканига ишонч ҳосил қилгач, қаттиқ қаршилик қилдилар... «Қадимчи»ларни ташвишга солаётган нарса фақат театрининг ўзигина эмас, балки театр орқали жаҳидлар ғоясининг

¹ Ўша ерда, 186-бет.

² Ўша ерда, 186-бет.

³ Қаранг: Д'Энкас Э.К. Яширин жамиятлар даври (1910-14 йиллар) Муаллифининг «Ислои ва рус империяси: Урта Осиёда ислоҳот ва инқилоб» (Лондон, 1938, инглиз тилида) китобидан парча. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали. 60-65-бетлар.

тарғиб қилиниши ва, айниқса, биринчи жаҳон уруши арафасида бу ишларнинг Абдурауф Фитрат номи билан боғланиши эди»¹.

Элен Қаррер д'Энкаус Туркистоннинг XIX аср сўнги ва XX аср бошидаги ижтимоий, маърифий, маданий, адабий ҳаёти ҳақида ҳам ўз китобларида қимматли маълумотлар берган².

Хорижий олимлардан фитратшуносликда энг кўп хизмат қилганлардан бири Американинг Колумбия университети профессори Эдвард Оллвортдир. Унинг «Ўзбек адабий сиёсати» (1964), «Чор Ўрта Осиёсида миллат ғояси» (1968), «Совет Ўрта Осиёсида миллий масала» (1973), «Замонавий ўзбеклар» (1990) каби тадқиқотлари Туркистон тарихи, умуммаданиятини ўзига хос жиҳатларини ёритиш билан бир қаторда Фитрат ҳаёти ва ижодига оид жуда кўп қимматли материалларни қамраб олган.

Э.Оллворт «Ўзбек адабий сиёсати»³ китобини яратишда, асосан Туркистонда, қисман Москва, Истамбулда ёзилган 1920-30-йиллар адабиёти, ижтимоий, маданий ҳаёт ҳақидаги китоблардан манба сифатида фойдаланган. Айниқса у А.Самойлович, И.Умняков, В.Пестовский, А.Боровков, Закий Валидий Тўғон, Субутой, Хўжаев, С.Айний, Ж.Бойбўлатов, И.Султон каби олимларининг ишларидан, 1930-60-йиллардан чоп этилган кўпгина «Қомус»лардан самарали фойдаланган.

Китобнинг «Жадид маърифатчилари ва ёзувчилари» номли 4-бобида Э.Оллворт Мунавварқори Абдурашидхонов, М.Бехбудий, Фитрат, Чўлпон, С.Айний, Ҳамзадан тортиб токим Ғ.Ғулом, Ғайратий, Шокир Сулаймону Уйғунларнинг адабий, ижтимоий фаолиятларигача назар ташлайди. Аср бошида Туркистонда авж олган миллий уйғонини, жадидчилик ҳаракатини батафсил ёритаркан, тез-тез Фитрат ижодига мурожаат қилади. Олим «Ҳинд сайёҳининг қиссаси», «Сайҳа», «Мунозара» асарларидаги Фитратнинг

¹ Ўша ерда, 65-бет.

² Бу ҳақда қаранг: Болтабоев Ҳ. Хорижда фитратшунослик. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1992, 27 март.

³ Оллворт Э. Ўзбек адабий сиёсати. Гаита, 1964 (инглиз тилида).

ғояларидан келиб чиқиб Туркистондаги вазиятга баҳо беради.

«Фитратнинг «Рахбари нажот» ва «Оила» асарлари, - деб ёзади олим, - бошқа кўплаб жадиид адабиётларига ўхшаб кўнгил очиш эмас, таълим беряни, инсонтиришга қаратилган эди».

«Ўзбек адабий сиёсати»нинг 6-боби «Адабий қарама-қаршиликлар: пролетар танқидчиларининг егишиб чиқиши»га бағишланган. Муаллиф 1927 йилдан сўнг кўпгина ўзбек танқидчилари ақиданарастлик йўлига ўтганлиги, миллий адабиётнинг «синфий моҳиятини» ёритиш учун қулоч-қулоч «рус большевикларидан кўчириб олинган марксистик методлардан фойдаланиш»га ўзларини урганлари, Фитрат, Миён Бузрук Солиҳов, Вадуд Маҳмуд каби олимлар эса «адабиётнинг синфий моҳиятини чалқаттирувчилар» деб аталганини ўз матбуотимиздан олинган далиллар билан асослайди.

Э.Оллворт 1928-30-йиллар Фитратнинг «Ўзбек адабиёти намуналари (1928 анталогияси) устида бўлган можаролар, уларнинг туб сабаблари ва оқибатлари. Ж.Бойбўлатовнинг нигилистик қарашларигача батафсил ёритган.

Айниқса, Фитратнинг Э.Оллворт таъкидлаган «Чигатой гурунги»даги фаолияти диққатга молик: Фитрат гурунгдаги ёш шоирлар ва ёзувчиларни оддий одамларни эшитиш ва саводсиз сўзловчиларнинг шахарликларга хос бўлмаган нутқидаги ибораларни ўрганиш учун қишлоқларга юборди. Бундан мақсад: жуда қотиб қолган замонавий ёзма адабий тилни жонлантириш учун фаол ва фойдали материал излаб топиш, шунингдек, адабий тилга кириб келган «овронча» ёки русча сўзларга мос лексик иборалар ахтаришдан иборат эди».

Мана, Фитратнинг америкалик олим эҳтиром-ла қайд этган, ўзбек адабий тилининг такомил учун қилган улуғу хайрли хизмати. Ҳақиқатан, Фитрат ўзининг ана шу неқ ниятини, назарий фикрларини амалий ижоди билан ҳам оқлади. Бугун Фитратнинг хоҳ адабий, хоҳ сиёсий-ижтимоий, илмий-назарий мақолаларига назар солган киши, албатта, унинг миллий тил лугат бойлиги, софлиги учун улкан хизматлар қилганига имон келтиради. Фитратнинг

маданиятимиз тарихидаги бу каби ўнлаб соҳалардаги бетакрор хизматларини ҳис этмоқ учун, хотирамиздан аср бошидаги талотўнлару тузумнинг 1920-30-йиллардаги қалтисликларини ҳеч бўлмаса бир бор ўтказмоғимиз лозим.

Э.Оллворт китобининг «Драма ва театр» бобида, айниқса, жадидларнинг сахна асарларига алоҳида эътибор билан қараб, ўз ғояларини халққа етказишнинг энг қулай йўли деб билганликлари ҳақида ёзади. Ҳатто, Карл Маркс труппаси Чўпон ва Фитратнинг ватанпарварлик, миллатсеварлик, Туркистон тарихидап ёзган драмаларини сахналаштиргани учун «махсус назорат» томонидан жуда қаттиқ «танқид» қилинганини ҳам таъкидлайди. Мана, 1923 йил Берлинда босилган Фитратнинг «Ҳинд ихтилолчилари» драмаси устидаги можаролардан бири: «Рус большевиклари пьесанинг ушбу чет эл нашри устида тўпалон кўтардилар ва миллатчилар курашининг ниҳоясида ундан (драмадан) Фитратга қарши фойдаландилар».

Э.Оллворт келтирган қимматли маълумотларадан яна бири, 1927 йилгача ўзбек тилида 80 та оригинал ва таржима қилинган пьеса мавжуд экан. Бу рақам яна бир бор энг оғир, қалтис, мураккаб даврларда сахна асарларига алоҳида эҳтиёж туғилажаги табиий эканини исботлайди. Менинг шахсий кузатувимча, 1915 йилдан 1940 йилгача яратилган сахна асарларининг тенг яримдан кўпроғи тарихий мавзудадир. Чунки ватанпарвар драматургларимиз тузумнинг энг қалтис чорраҳаларида мозийдан бир ўртак, сабоқ излаганлар ва топганлар. Фитратнинг «Ўғизхон», «Гемур саванаси», «Або Муслим Хуросоний», «Абулфайзхон» каби тарихий, «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари» каби замонавий драмалари худди ўпа - халққа ўзлигини аниқлаштириш, қониди ухлаб ётган ота-боболарининг исёнкор туйғуларини жунбушга келтириш мақсадида ёзилгандир. Мақсад, Фитратнинг ўзи айтмоқчи, «Ҳар бир миллат ҳаёт кечирини хоҳласа, йўқолмай деса, албатта, ўз тарихини, шунингдек бошқа мамлакатларнинг тарихини билиши шарт (!!!). Зеро тарих кўзгудир».

Хуллас, биз мазкур иш билан хориждаги фитратшуносликка баҳо бердик, деган даъводдан жуда-жуда олисмиз. Фитрат ҳақида хорижда яратилган кўпгина маъналарнинг қўлимизда йўқлиги, борларини баҳоли қудрат

ўрганишга ҳаракатланганимиз бу йўлда қилиниши керак бўлган ишдан, денгиздан томчи мисол, бир парчадир.

Мазкур китобнинг ёзилиб тугаши арафасида Туркияда таҳсил олиб қайтган Бухоро университетининг толиблари Хусниддин Эшонқулов ҳамда Асрор Афоқовлар менга Ҳоқон номли бир шоирнинг Фитрат ҳақида ёзилган шеърини тақдим этишди (шеър ҳам хорижда ёзилган-да!).

Салжуқ(Кунё) университетининг толиби Ҳоқоннинг Фитрат ҳақидаги шеърда кўп образли ўхшатиш, ташбиҳлар йўқ. Фақат ёниқ муҳаббат, самимият, эҳтирос бор. (Асл ижод учун ҳам илк зарурият шул эмасми?!). Мана, хориждан келган ўша шеърдан бир парча. Ушбуни яқиний сўзимиз ўрнида кўргайсиз:

Фитрат!

Сен -

Сўнмаган қуёш!

Фикрингда миллат,

Қонингда миллат!

Кўзларингда Ватан,

Кўз ёшингда Ватан!

ИККИНЧИ БЎЛИМ

«АРСЛОН»

ТАРИХ БАҒРИДАГИ МУСИБАТ

синфий васвасалар фасли

«Қачонким «синфий туйғу» энг олдинги ўринга ўтадиган бўлса, - деб ёзганди Чингиз Айтматов, санъаткор ўз шахсий қарашини эмас, расмий тасдиқланган ғояни ифодалашга мажбур этилса, унга риоя этмаганлар «бизга қарши» деб эълон қилинса - бу энди маънавийтни кишанлаш демакдир...»¹ 20-30-йиллардаги аксилдемократик, маъмурий буйруқбозликка асосланган сиёсат адабиётда ҳам ўзининг ўчмас изларини қолдирди. Жамиятдаги мавжуд зиддиятларни яшириш, пиқоблаш кучайди. Ўтмишни ёшасига қоралаш ва социализмнинг илк даври зиддият, қарама-қаршилиқларга бой бўлса-да, оммавий мақташ, безаб кўрсатиш мафкуранинг ўзак масаласи бўлиб қолди. Мозийда ялт этган ахлоқий, маърифий, маънавий фазилатларни кўра олган адиблар «зараркунадалар» деб ном олдилар. Жамият тараққиётининг нотабиий, подемократик йўлдан кетаётганини ўз вақтида сезган «зиёлиларми-зиёнлилар» тамғасини олдилар. Темир қонунга асосланган шундай бир сунъий муҳит яратилдики, у одамларни «буюк ғоя»га эргashiшга нафақат чорлади, балки маҳкум этди. Тонганлар - унсур, ёт, душман, хуллас, қатагон! Бутун жамият бўйлаб бир томонлама синфий ёндашув оқими кучайди. «Давр шунини кўрсатдики, ҳар қандай синфий ёндашишдаги ҳар қанақа бир ёқламалик потўкис ва ноҳаётийдир. Синфий ёндашув сўзсиз зўравонликни тақозо этади. Тарихимиз сабоғи ҳам ана шунда... Зўравонлик-ла эришиладиган ҳар қандай натижа чин натижа бўлолмайди, чунки бундай йўл асос-этибори билан ахлоққа хилофдир»². Бу зўравонликни тақозо этадиган синфий ёндашувлар бугунги кунга қадар ҳам ўз

¹ Айтматов Ч. Литературная газета. 1989 г., 20 декабря.

² Уша жойда.

кишанларини тамоман йўқотгани йўқ. Умуман олганда, сталинча зўравонликка асосланган даврни синфий васвасалар фасли десак хато бўлмас. Бу синфий васвасалар гирдобидан, табиийки, қизил империянинг ажралмас бўлаги бўлган ўзбек адабиёти ҳам қутила олмасди. Ёлғизгина Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», Абдулхамид Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз», Абдурауф Фитратнинг «Абулфайзхон». «Чин севин»и каби асарларигина синфий васвасалар гирдобига тушмади, холос.

1920-30-йилларда, ҳатто айтиш мумкинки, 50-йилларга қадар ўзбек совет адабиётида оқ ва қора рангларда тасвирлаш усули шаклланди ва ҳукмрон формага айланди. Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи» драмасида (албатта, К. Яшин қайта ишлаган матнда) ўтмиш қоп-қора, нурсиз, Солиҳбой шундай тасвирлаганки, гўё у бутун ўтмиш жамият иллатларининг кўзгуси. Ойбекнинг «Қутлуғ қон»ида Мирзакаримбой ва б. Фитратнинг «Арслон» драмаси ҳам шу сиёсий васвасалар гирдобидан қочиб қутила олмаган: Мансурбой - тубан, разил; дунёда нимаики тубанлик бўлса, бойлар, феодал жамият вакиллари устида. Ундан ташқари бу учала асар воқеалари эгизакдек: «Бой ила хизматчи»да Солиҳбой - Гофир - Жамила; «Қутлуғ қон»да Мирзакаримбой - Йўлчи - Гулшор; «Арслон»да Мансурбой - Арслон - Тўлғун. Айтиш мумкинки, ўзбек адабиётида камбағалнинг хотили ёки севгилисининг бойлар томонидан зўрлаб торғиб олингани воқеасига асосланган асарлар галереяси яратилди. Аммо бу учала асардаги воқеаларнинг ўхшашлиги, ғоявий ният ва бадий талқиннинг ўзига хослигига монө бўлолмайди. Фитратнинг «Арслон»и Ҳамза ва Комил Яшин, Ойбекларнинг асарларига қараганда олдинроқ (1926) ёзилган. Бу асарларнинг бир-бирига яқин ва ўзига хослигини қиёсий ўрганиш алоҳида тадқиқот мавзуи.

Абдурауф Фитрат Бухоро хонлари тарихидан иккита саҳна асари яратди: бири аштархонийлар сулоласининг инқирозга юз тутиши - Абулфайзхон замони (1711-1747). маңитлар ҳукмронлигининг фожияларини кўрсатувчи «Абулфайзхон» (1921) трагедияси бўлса, иккинчиси Бухоро хонлигида яшаган деҳқонлар ҳаётидан олинган беш пардали «Арслон» драмасидир.

«Арслон» драмаси 1926 йилда Ўзбекистон Давлат нашриёти томонидан Самарқандда чоп этилган. Драматург мазкур асарни «жумхуриятимиз томонидан муваффақият ҳам адолат билан ижро этилмоқда бўлган ер ислохотига» бағишлаган. Фитрат драманинг биринчи саҳифасида (эҳтимол давр тақозоси билан бўлса керак) Карл Маркснинг «Бутун дунё йўқсуллаари, бирлашингиз!» деган машхур шиорини келтиришни ҳам эздан чиқармаган.

«Арслон»нинг сюжетини Бухоро хонлигидаги бир қишлоқ деҳқонларининг аянчли аҳволи, уларнинг бой, имом, сўфи, оқсоқоллар томонидан таланиб, хонавайрон этилиш воқеалари тапкил этади. Драмада йигирмадан ортиқ персонаж қатнашса, шундан ўнтаси ўртаҳол деҳқон вакилларидир. Бош қаҳрамон - 25 ёшдаги деҳқон йигит Арслон. Унинг бисотида уйи, тўрт таноб ери ва қариб қолган онаси бор. Улар қозонни сувга ташлаб зўрға кун кечирадилар. Отаси қазо қилган, муштинар она - Турсунбинининг ёлғиз орзуси - Арслонни уйлантириш. Арслон Тўлғун исмли қишлоқдош қизни севади: иккалаларининг аҳди-паймони бор: ўлсалар-да бир-биридан ажралмаслик. Аммо турмуш оғир. Уйланиш у ёқда турсин, янаш учун маблағ етар-етмас. Бунинг устига феодал жамият вакиллари - бой, имом, сўфи, оқсоқол кунда ўлганининг устига тенгандек халқни талайдилар. Улар, судхўр, иккиюзламачи, ор-номуссиз... Хуллас асар сюжетининг ўзаги - конфликт 50 яшар Мансурбойнинг Арслоннинг севгилиси, эрта-индин никоҳ қилиб олиш ниятидаги Тўлғунни хотин устига хотин қилиб олиш ҳаракатидан бошланади. Арслоннинг ўртоғи Ботурнинг аҳволи ҳам дўстиникидан оғир: Ботурни ёлғиз онаси Порхола қариб қолган. Бойдан қарз кўтариб, тўлай олмай уйдан ҳам Мосуво бўлган. У шундай кунга тушганидан қаттиқ ўкинади, йигит боши билан бу азобларни кўришдан хўрсинади. Охир ўзининг шу куйга тушишига сабаб деб билгани Мансурбойни ўлдиринга қасд қилиб, пайт пойлайди.

Қишлоқ деҳқонларидан Тўрақул ва Турсун Арслоннинг кўз олдида дарға, бой ва имом томонидан юзсизларча шилинади. Қирқ ёшлардаги деҳқон кўр Ҳасан ҳам қарзини тўлай олмагач, унинг 12 яшар норасида қизини Мансурбойга

«Қарз» ўрнида хизматкорликка бермоқчи бўладилар. Зулм устига зулм, зўрлик, зуғум...

АЙНИ ЙИГИТ ЁШИДА ХАЗОН

Драманинг бош қахрамонлари Арслон, Ботир 25 ёшда. Йигитнинг билаги иликка тўлган вақт. Аммо уларнинг елкаларини даврнинг оғир турмуши тоғдек босиб туради. Улар ақлини ташибдики, меҳнат қилади. Ва оналари билан ўлганнинг кунидан багтар кун кечирадилар. Арслон қишлоқдоши Тўлғунга уйланмоқчи, бир оз ақча ҳам тўплаган... У ҳам инсон, унинг ҳам орау-умиди бор: «Менинг Тўлғуним. У ҳар кун тонг отмасдан бурун сув олгали чиқади. Шу ердан ўтади. Мен уни шунда кутаман... Оҳ, Тўлғун! Туну кун сени кўра олмадим, сенга айтмадим, Мен пул топдим. Эртага пулим бўлади. Ундан кейин тўйимизни қиламиз. Сени уйимга келтираман. Онам қизсизликдан, онанг ўғилсизликдан қутилади. Икки уй бирлашгач, кучимиз ортади, яшашимиз енгилашади...» Бу сўзлар Арслон турмушининг аҳволини англатади, қиз ва йигит, оналарнинг ҳам тўй дардида йўқчиликдан қисиниб юрганлари ойдинлашади. Арслон Тўлғун, онаси билан бирга «ариқнинг сувига ўхшаб соф, тиниқ, тоза, кирсиз» ҳаёт кечирмоқчи. Лекин ҳаёт ўз оқимида оқадир. Арслон шу ҳақида ўйлаганда юраги изииробга тўладир: «...Мансур бойлар каби одамларни алдаб сўймаймиз. Имом оқсоқолларга ўхшаб алдаб суйгувчиларнинг оёқларини ўнмаймиз, бошқага юк бўлиб тушмаймиз. Тер тўкамиз, ишлаймиз-да яшаймиз. Кимсага ҳасад қилмаймиз, ўз кучимизни ўз ишимизга берамиз, кимсага топинмаймиз, кимсадан тиланмаймиз, кимсага ялинмаймиз, тер тўкамиз, ишлаймиз-да яшаймиз». Бу Арслоннинг ҳаёт маромномаси. Зеро, ҳар ким ўз юмуши, ўз касб-корини қилганда бировни биров томонидан талаш ё туваш, босқинчилик пайдо бўлурмиди!? Арслоннинг мазкур сўзлари ёлғиз унинг эътиқоди, ҳаёт аъмолигина эмас, балки ўз даврига нисбатан айбномадир.

Фитрат Арслоннинг тилидан драма воқеалари содир бўлаётган муҳитда фисқу фужур, алдов, кимсани талаш, хонавайрон қилиш, ҳасад урчиб кетганлигини айтаркан,

қаҳрамоннинг кейинги ҳаёти бевосита шулар билан кечажаги нуктадан ўқувчи ёки томошабинга аён бўлади. Умуман, Фитратнинг драматурглик услубига хос хусусиятлардан бири сўзлар остидаги ботиний маънолар билан жамиятнинг назик томонларига ишора қилиб, тегиб ўтишидир. Шу билан бирга Арслон сўз - ҳаракатлари билан ўз қиёфасини чиза боради. Унинг иккиюзламачилик, Мансурбой ва имом, оқсоқолларнинг судхўрликларидан нафратланиш, уларга қарши курашиш йўллари, виждонли, соф кўнгилли бир деҳқон эканлигидан даракдир. У ёлғиз ўз дарди билан чекланмайди. У қишлоқдошларини ҳам бу қайғули, ситамкор ҳаётдан қутқармоқчи; лекин қандай қилиб, қайси йўл билан? Бу жавобсиз савол Арслонни қийнайди. Арслон бойлар, феодалларга қарши курашиб охир-оқибат уларни енгиб инқилоб қилувчи социалист образи эмас. У қандай қилса жамият ариқ сувидек тоза, кирсиз, покиза бўлар деб ўйлайди. У инқилоб қилиб эмас, қандайдир (ҳали ўзи билмайди) йўллар билан одамлар ўртасидаги тенгсизликка барҳам беришни истайди. Фитрат Арслон орқали инқилобчи образини эмас, истибдод остида эзिलाётган, эрки, йигитлар ор-номуси топталаётган инсоннинг ички кечинмалари, руҳий ҳолатини кўрсатмоқчи. Ҳолбуки, 30-йилларда Арслондан «социалистлик»ни талаб қилиб, уни инқилобчи даражасига кўтарила олмаган хисслараст дегувчилар ҳам топилди. Чунки ўша йиллардаги адабиётга синфий ёндашувлар ҳар бир ёзувчи, ижодкордан қандай бўлмасин ўтмишни қоралаб, инқилобни улуғлашни, «инқилобгина ҳар қандай мусибатдан қутқарувчи ягона йўл» эканлигини тарғиб қилувчи асарларни талаб қиларди. Ҳамид Олимжон 1936 йилда ёзган «Фитратнинг адабий ижоди ҳақида» мақоласида шундай талаб билан чиқди:

1. «...деҳқонлар мавзуини чинакамига ишлаш Фитратта муяссар бўлмади(?). Фитрат инқилобдан бурунги Бухоро хонлигида яшаган деҳқоннинг табиатини чуқур англамайди(?)...

2. Арслон қишлоқнинг энг камбағал табақасининг вакили эмас. Унинг саккиз таноб ери бўлган. Ундан тўрт таноби ҳозир ҳам унинг қўлида(?). Унинг икки қўйи бор, ҳовлиси бор, уйда ғалласи ҳам бор(?). Демакки, Арслон ўрта даражадаги бир хусусий мулкчи. У катта феодалнинг

қули эмас (?). У мустақил кун кўради. Фитрат Арслонни бир социалист (?) қилиб кўрсатади.

3. У (Арслон) кимнинг ҳукмронлиги остида яшаётганига яхши ҳисоб бермайди.

4. Инқилобий кайфиятли деҳқонларнинг типик вақили тариқасида кўрсатилган Арслон (?) социалист қилиб кўрсатилган тип (?) охиригача шундай бўлиб қола олмайди... Арслон кишилардаги инқилобий нафрат ва уни ўстиришнинг аҳамиятини етарли тушуна олмайди...»¹.

Биринчидан, Фитрат «Арслон»да инқилобгача бўлган Бухоро деҳқонлари ҳаётининг ҳаққоний манзарасини кўрсата олган. Драматург Ботурнинг ўз ери, уйдан ажраб, орият устида бойни ўлдирмоқчи бўлганлигини, Арслон уни бу йўлдан сақлаб қоламан деб, тухматга учраб иккаласининг зиндонбанд этилиши воқеаси орқали зулмга асосланган тузумнинг асл қиёфасини очиб беради. Арслоннинг қишлоқдошлари Тўрақул, Турсун, кўр Ҳасанларнинг феодал жамият вакиллари - бой, дарға, оқсоқол томонидан инсофсизларча шилиниши саҳнаси Бухоро амирлигидаги инқилобгача бўлган деҳқонларнинг аянчли турмушини яққол гавдалантиради.

Иккинчидан, Ҳамид Олимжон Арслоннинг тўрт таноб ери, уйи, икки қўйи, бир оз ғалласи борлигини рўкач қилиб, уни ўрта ҳол деҳқон эмас, «хусусий мулкчи»га чиқаради. Аввало, Арслоннинг аянчли аҳволи, зўрға пул тошиб, уйланмоқчи эканлиги биринчи саҳнада ўз тилидан айтилади, асар охирига қадар унинг косаси оқармайди. Зиндондан қутилиш учун Ёсовулбошига берарга бир чақа пул тополмай, ўзининг сўнгги умиди - тўрт таноб ерини ҳам сотаркан, у қандай қилиб хусусий мулкчи бўлсин? Айтайлик, танқидчи айтганча ҳам бўлсин. Лекин у ерда гап унинг ким эканлигида эмас, инсоннинг инсон томонидан эзилиши, таҳқирланиши, ор-номусининг топталиши устида, эрксизлик ҳақида кетмоқда-ку?!

Учинчидан, танқидчи Арслонни «кимнинг ҳукмронлиги остида яшаётганлигига яхши ҳисоб бермайди» дейди. Агар Арслон кимнинг ҳукмронлиги остида яшаётганлиги ва унинг

¹ Олимжон Ҳ. Муқиммал асарлар тўплами. 10 томлик. -Т.: ЎзССР Давлат нашриёти, 1984. 6-том, 237-239-бетлар.

оқибатларини тўлиқ ҳис этганда эди, у ўз эрки, ҳуқуқини тиклаш йўлларини билмай, тухматга учраб, зиндонда ётиб, сўнг нафратдан бойни ўлдириш билан қишлоқдошларим ва ўзимга ўхшаганларни кутқараман деб ўйламасди. Аксинча, у халқни бирлаштирувчи, уни мавжуд тузумни ағдаришга чорловчи «социалист», ҳеч бўлмаганда кўзғолончи бўлиши керак эди. Арслон образининг типиклиги ва таъсирчанлиги ҳам унинг тарихда қандай бўлса, шундалигича намоён бўлишидадир. Зеро, санъаткор асарда ҳамма ганини айтиб қўймаслиги, ўз ўқувчисини ҳам фикрлашга лойиқ деб билимоғи фазиладир.

Тўртинчидан, Фитрат «инқилобий кайфиятли деҳқонларнинг типик вакили» этиб Арслонни кўрсатган, деган даъво бор Ҳ.Олимжонда. Драмада Арслон ёки бошқа персонажлар тимсолида «инқилобий кайфиятли» деҳқонларни учратмаймиз. Улар ҳаётдагидек оддий, фидойи, содда, жафокан берк кўчада. Тўрақул ва Турсун ўз ҳақини ҳимоя қилмоқчи, аммо қилолмайди, уни қувватлайдиган кишилар, демак, «инқилобий кайфиятдаги деҳқонлар» етишмайди. Оқибатда, емаган сомсага пул тўлаш деганларидек, дарғага бири 125 ақча, иккинчиси 25 ақча зиёд пул тўлайди. Танқидчи Арслонни «социалист қилиб кўрсатилган тип» дейди. Агар шу даъво рост бўлганда қишлоқдошлари Турсун, Тўрақул, Ботур, кўр Ҳасан феодаллар томонидан ҳамманинг кўз олдида таҳқирланганида, Арслон уларни мавжуд тузумни ағдариш учун ғалаёнга чорламасмиди?» Арслон кишилардаги инқилобий нафрат ва уни ўстиришнинг аҳамиятини етарли даражада тушуна олмайди», деган даъво ҳам ғайритабиий. Арслоннинг ўзи инқилобий воқеалар замонидан анча олдин яшаган Бухоро деҳқони бўлса, ҳали унда инқилоб ҳақида тушунча бўлмаса ёким зиндонда ноҳақ қамалганида бирор бир «инқилобий ташвиқотни» эшитган бўлсаки, унда «инқилобий нафрат» талаб қилсак. Шундай бўлганда ҳам бу талаб ғайри оддий, инсон табиатининг мураккаблиklarини ҳисобга олмай қилинган бўлурди. Асосийси, драматург Арслон образи орқали «инқилобий нафрат» кўзғатувчини эмас, қандай қилиб тенгликка, эркка асосланган жамият қуриш йўлларини ахтариб, топа олмай, охири дўсти Ботур, севгилис Тўлғун учун Мансурбойни ўлдирмоқчи бўлган,

йўлсиз қолган Виждон одамнинг ички дунёси, рухий оламини кўрсатишни мақсад қилиб олган. Драмада тасвирланган деҳқон вакиллари аянчли, йўлсиз қолган аҳволининг ўзиёқ ўқувчи ёки томошабинда эскича яшаб бўлмаслиги, зулмга асосланган тузумда фожеаларнинг тугамаслиги, янгича турмуш учун курашиш кераклиги ҳақида тушунча ҳосил қилади. Арслон ёлғизгина бу зулм-зўрликларнинг бир кунмас-бир кун интиҳосига етажagini англаб етади, холос: «Буларнинг уйлагани нима экан, билмадим. Бозорни бозор, шаҳарни шаҳар, қишлоқни қишлоқ талайлар. Ҳукуматни эмдилар, элпи эдилар, минг таноблар ер, ўнлаб уй, юзлаб от-ароба йиғдилар. Ҳали ҳам кўзлари тўймайдир. Ҳали ҳам таламоқчи, эзмоқчи бўлиб турадилар. Бу ишлари оз эканда, ҳеч кимга ёмонлик истамаган бизларга қараб ҳам тишларини ғижирлата бошгадилар. У мурдор тишларни бир кун эмас бир кун қаттиқ бир тошга учраб синиб кетишидан сира кўрқмайдилар, ҳай..» Арслон сўзининг охиридаги «ҳай» чуқур маънога эга: «ҳай» - Арслоннинг бу зулмларинг қачонгача, бирор кун чеки борлигига ишонаман, деганидек...

Арслон виждон азоблари гирдобиди қийналади: «Уф..! Яшамоқ совуқ бир ҳазилмикан, билмадим! Бало устига бало. Қайғу устига қайғу..! Биттасини талаша-талаша йўқотарсан, иккинчиси келадир. Ундан жон кечиб қутиларсан, учинчиси босадир, уни узатмайин тўртинчиси, бешинчиси, олтинчиси..!» Арслон бу сўзларни хаёлидан ўкинч аралаш нафрат билан кечиради. У нимаики бошига тушса, пешонасининг шўрлигидан деб билади: «Яна буларнинг ҳаммаси бизга, биз камбағалларга келадир. Билмадим, бизни қайдан топиб олдилар..!»

Онамдан сўрасам, худонинг тақдири, дейдилар. О, худонинг тақдири Мансурбойларни кўрмайдими? Топиб олгани ёлғиз бизми?» Турмуш қийинчиликлари ва бойлар, оқсоқолларининг зулми бўғизгача келган, у тақдирдан ҳам норизо бўлади. Арслоннинг ички кечинмалари зулм ва шу туфайли ўзида туғилган рухий эврилишлар картинасини чиза боради.

Арслон - эзилган, таланган, хўрланган деҳқонларнинг типик вакили. Ўқувчининг кўз олдида унинг рухий

изтироблари, қийналишлари гавдаланиб, зўрликка асосланган тузумга инсбатан нафрат туйғуларини уйғотади. Ҳали дунёнинг қайсидир пучмоғида милёнлаб Арслонлар бор экан, бу драма уларда зўравонликка қарши нафрат кўзгайди, курашга чорлайди. Айни йигит ёшида хазон бўлган, орзуларидан мосуво бўлган Арслоннинг фожаси ҳали кўп даврларга сабоқ бўлажак.

КЕКСАЛИКМИ, ЖОҲИЛЛИК?

«Арслон»да Мансурбой, оқсоқол, имом, бек, Ёсовулбоши, Қудратларнинг асл қиёфаси сахнадан сахнага очила боради. Биринчи пардадаёқ қишлоқ каттаси Мансурбой характерининг асосий қирраси намён бўлади. Мансурбой намоз ўқиш учун масжидга имом ва сўфининг олдида борганда «узокдан бир кишининг келганини сезадир. Ёнидагиларга билдирмай, шу томонга қараб келган киши ким эканлигини онлагандан сўнг ёнидагиларга сўйлайдир) Ҳай сиз кетингиз. Мен авлиёга бир фотиҳа ўқийман» Бойнинг кўзи Тўлғунга тушган эди. Бой ҳирсий майл, эҳтирослари учун шариату авлиёлар помини ҳам сотишга тайёр. Драматург унинг бир фотиҳам ўқиш ҳаракати воситасида чин тақводор эмаслиги, ёши элликка бориб қолган эса-да, қариб қуйилмаганини кўрсатаётир. «Бой бирдан фотиҳасини бузиб қизга қарайдир». Олдин «фотиҳа ўқийман» деб имом ва сўфининг олдида ёлгон сўзлаган бўлса, энди шариат қондасини бузиб фотиҳасини чала тўхтатиб, кўзасини кўтариб кетаётган Тўлғунга ҳирс билан қарайди ва унга кўпол муомала қила бошлайди: Бой - О... Менга қара! (Тўлғун қарамай бора берадир) О, қизгина! (Тўлғун қарайди). Бери кел, бери кел!»

Тўлғун - (Бойга яқинлашиб) Нима дейсиз, б о й б о б о?

Диалогдан кўринадики, бой қандай қилиб бўлмасин, Тўлғунни гапга солмоқи (О...). Тўлғун тоғаси бойдан қарзини узолмай, уни қарз ўрнига бойга бермоқчи эканини эшитган. Шунинг учун жавоб бераркан, «бой бобо» сўзига урғу беради. Бу сўзнинг ботинида «наҳотки қизингни тенги бир ожизага гап отишга уялмасангиз» деган ташбеҳ яширин. Бой ҳам анойи эмас, бу «танбех»ни илғайди. Лекин у ўз

хирсининг қули, эҳтиросларни бошқаролмайди. Қариликнинг фазилати ҳам, аслида, эҳтиросларни ақл билан жиловлаш. Бой бу фазилатдан маҳрум. Бой Тўлғун Айнуқса кампирнинг қизи эканлигини билса-да, билмаганга олиб, «сизлар камбағал бўлиб қолганмисиз? Нега менга билидирмайсиз? Мен пул бераман» деб Тўлғунни ўзига иситмоқчи. Қиз эса Мансурбойнинг бу сўзларидан янада чуқурроқ эзилади. Бу сўзлар унинг қашиқоқ ҳаётини яна бир бор эсига соларкан, қиз руҳий қийноқ ичида қолади. Лекин Мансурбойнинг биринчи кўришдаёқ (1) Тўлғунга айтган бедабона сўзлари Шарқ ўқувчи томошабинини бир қадар ишонтирмайди:

Бой - Ўзинг ҳам анча етишиб қолибсан. Онанга айтамыз, сени бойроқ бир кишига берсин. Бой бир эринг бўлгач, хизматчи ҳам топилар. Уй, ер, от-арава, ҳаммаси тайёр бўлар, шундай эмасми? (Тўлғуннинг аччиқ аралаш уят остида эзилиб қолганини кўргач) Уялдингми, қиз, ҳай...қиз... уялма..! Яқинроқ кел (Тўлғунга қўлини узатадир. Тўлғун ўзини четга ташлайдир. Бой унинг қўлини тутиб ўзига тортадир. Тўлғун қизариб, уялиб, аччиғланиб, бўғилиб тортишадир.)

Тўлғун - (бўғилуб) қўя беринг (яна тортишадир. Кетмонни кўтариб экин бошига борғоли чиққан Арслон худди пул тортиш устига келиб қолади.)

Бу ҳолат ўзбек томошабинига бир оз ноўнғайроқ. Фитрат Тўлғуннинг бу сўзлардан «аччиқ аралаш уят остида эзилиб қолгани» кўрсатса-да, ишонтириш асоси кам. Агар Мансурбой Тўлғун билан бир неча бор кўришган бўлса, ёки қишлоқнинг ариқ бўйида (!) эмас, пана пастқам бир жойда бу ҳаракатларни қилганда, оз бўлса-да, ишониш мумкин эди. Бу ҳам етмагандек, унинг Тўлғунга айтган гаплари ҳеч бир ўзбек кексасининг (хоҳ у жоҳил бўлсин (!)) гаши эмас: «анча етилиб қолибсан», «сени бойроқ бир кишига берсин», «Бой бир эринг». Бу сўзларни эркаклар даврасида айтиш ҳам шарқлик учун ўнғайсиз. Айтайлик, бой фаросатсиз, жоҳил, бойлиги ортида ҳеч кимни писанд қилмайди. Лекин у пайтларда шарикат қонунлари, қолаверса, ўзбекчилик, бунга йўл кўярмиди? Хўп, шарият пешволари Мансурбойлар билан ҳамтовоқ, ҳаммаслак бўлсин ҳам дейлик, ор-номусли бўлган Арслон бойнинг бу ҳаракатини кўриб бой билан

оғзаки «жанг» қилармиди ёки бошқача бўлиши керакмиди? Бой Тўлғунни ўзига тортаётганида (!) Арслонни кўриб, «Аҳмоқ қиз» деб уни қўйиб юборади. Тўлғун қочиб кетади.

Арслон - Бой, у қизда нима ишингиз бор?

Бой - (эсини йиғиб) Ҳа, ука, кел. Бу кимнинг қизи? Мен мазорга фотиҳа ўқиб турган эдим. Менга кулиб, мени сўқиб ўғиб кетди. Тутиб, бир-икки шапалоқ урай дедим, сен келиб қолдинг...

Арслон - Бой, сиз шу элдан нима истайсиз?

Бой - Бу нима деганинг?

Арслон - (Бойни тингламайин) Бойлик бўлса, олдингиз. Бутун кентимизнинг бор-йўғи сандиқларингизга оқиб кетди. Энди номусларимизни яралаб, кўнгулларимиз билан ўйнай бошладингиз. Бунчаси уятдир!

Арслон бойнинг бу ҳаракатини кўрмасдан, биринчи саҳнанинг бошида Тўлғуннинг ўзидан уни Мансурбойга бермоқчи эканлигини эшитганди. Яна бойга «У қизда нима ишингиз бор» деб нафрат ва ўкинч аралаш мурожаат қилади. Ҳолбуки, бундай мураккаб вазиятда Арслон Шарқ кишини бўлгани учун ҳам кескинроқ ҳаракат қилиши керак эди. Биз бу кескинликни Арслондан талаб қилишга ҳаққимиз бор. Чунки драматург уни покиза, ор-номусли инсон сифатида бизга тақдим этган. Наҳотки, унинг номуси бўлмиш севгилиси Тўлғунга бой пожўя ҳаракатлар қилса-да, у бойнинг гапларига ишонгандек ёки босиқлик билан оғзаки муроса қилмоқчи. Арслоннинг Мансурбойга қарата «Бунчаси уятдир!» дейиши ҳам бир даража нотабийроқ. Чунки Мансурбойнинг уятсизлиги Тўлғунга кўпол сўзлар айтиб, уни ўзига тортишида намоён бўлган. Бу ҳам етмагандек, қиншлоқнинг қоқ ўртаси, масжиднинг ёнида! Тўғри, Шарқда уят сўзи ўлим билан баробар, ҳатто ундан-да оғир. Лекин вазият қаҳрамондан ҳозир бошқа ҳаракат ва ўзгачароқ кескин сўзларни талаб этмоқда.

Мансурбой билан Арслоннинг «оғзаки жанг»ининг давоми янада ғалатиरोқ:

Арслон - Бой, у қиз менга фотиҳа бўлган, билмайсизми?

Бой - (Яна қаттиқ кулиб) Қорғо кўндирғоли бутоқ тополмайсан, сан хотинни қандай қилиб оласан. Хотин

олмоқ учун тўй керак, нима билан тўй қиласан? Уйга келган хотинни тўйгазмоқ керак. Нима билан тўйдирасан?

Арслон - (қизгин) қандай қилсам, мен қиламан, сенга нима?

Бой - Менга нима эмас. Мен шу кентнинг каттаси. Катта тўй қилиб бутун кентга ош бермасанг, сенга хотин олдирмаймиз, кимсанинг қизини сенга бердирмаймиз...

Арслон - Ҳеч нима қила олмайсан...

Бой - Мени тингла, бориб ўз бачорачилигинг билан бўл. Ишлаб бир тилим нон топиб онанини тўйгуз. Хотин оламан деб, эл қизлари орқасидан юрма.

(Арслон гапирмоқчи бўлар, бой қўймайдир.) У қизни мен оламан!

Мансурбойнинг Арслоннинг камбағаллигини кўрсатувчи топиб айтилган эл ичидаги қочирма сўзлардан терилган «Қорго кўндирғоли бутоқ тополмайсан» сўзлари, камситишлари табиий. Лекин Арслондек қони қизиб турган (бу ҳам етмагандек қўлида кетмони билан) ўзидан бўзбола бир йигитнинг ор-номусини толтаб, «у қизни мен оламан!» дейиши бизни ишонтирмайди. Бу саҳна бойнинг қабиҳлигини кўрсатиш учун бир оз сунъийроқ чиққан. Сунъийлик шундаки, ҳар бир миллатнинг ўзига хос муомаласи: жаҳли чиққанда, бировнинг ориягини кўзгаганда, бировнинг аёли ҳақида гапирганда ва ҳ.к. ўзига хос томонлари мавжуд. Бу саҳнада ана шу миллий ўзига хослик чегаралари бузилмоқда.

Тўғри, бойнинг таҳқиरोмуз сўзлари Арслоннинг асабини таранглаштираётганлигини кўрсатувчи бир неча ҳолат-жиҳатлар бор: у бойни аввалига «сиз» деб, сўнгра «сан» деб муурожаат қилиши, қизиб гапириши каби:

Арслон - (қизгин қичқириб) Бой...

Бой - (сўзини бермайин) Сен уни ололмайсан, ололмайсан...

Арслон - (қизгин) Ким..?

Бой - (сўз бермай) Олсанг ҳам бир кун оч қолгач менга сотарсан. (Арслон қизгинликдан ўзини йўқотган каби бўлуб, қичқуруб, кетмани кўтарадир.)

Бу ҳолат сал олдинроқ, Мансурбой Арслонга «У қизни мен оламан» деганида содир бўлиши керакдай туюлади. Лекин драматург Арслонни босиқ табиатли, мулоҳазакор

кўрсатиш йўлидан бориб, Мансурбойнинг таҳқири устига таҳқир сўзлар юклагач, «олсанг ҳам бир кун оч қолгач, менга сотарсан» деганидан сўнг Арслон кетмон кўтариб бойга ҳамла қилади. Бойнинг «тўхта», мени урарга кучинг етмайди. Бирта урсанг, кулингни кўкка учуртаман» дейиши Арслонни яна ҳушёр торгтиради. У ўзининг бу ҳолидан ботинанан эзилади, ўксинади. Балки, шу пайт жаҳлга берилиб, бойни кетмон-ла уриши мумкин эди, аммо у опасини ўйлайди. Нима бўлганда ҳам, бойнинг Шарқ йигити учун ўлим билан баробар бўлган сўзларини Арслонга айтиши бир қадар нотабний. Бу Мансурбой кабиҳлиги, разиллигини тўрттириш учундир, балки.

Хуллас, Мансурбой Тўлғунни қўлга киритиш ҳавасида ўзини ўлимдан қутқариб қолган Арслонни, уни ўлдирмоқчи бўлган Ботурни зиндонбанд эттиради. Бек ҳам Арслон, Ботур, уларнинг оналари Турсунбиби, Норхоланинг ялиниш-ёлворишларига қарамай, ҳамтовоғи Мансурбой учун уларнинг гуноҳини суриштирмай қамайдди. Бой шу ерда ҳам настилик қилади: Тўлғуннинг онаси Айнуқса кампирни гўё бу қилғуликлардан айблаб қаматтирмоқчи бўлади. Бек у кампирни қаманга буюрганда яна ўзи унинг гуноҳини сўраб, ҳибсдан озод қилади. Мақсади: Айнуқса кампирга яхши кўриниб, халоскор биб қизини тортиб олиш.

Хуллас, Арслон ва Ботур қамалади. Ботур зиндон азобларига дош беролмай, қишлоғига қайтмай, онаизорини кўрмай, вафот этади. Арслон онасининг ўлими куни зиндонбонларга Қудратга сотилган тўрт таноб ернинг пулини бериб, етиб келади. Кўргулик устига нафрат, ғазаб қўнилиб, Арслонни Ботурнинг ҳолига туширади. У дастлаб Ботурни Мансурбойни ўлдирши ҳаракатидан сақлаб қолган бўлса, таҳқир, ҳақорат, азоб, адолатсизликлардан кейин ўзи унинг ҳолатига тушади ва Мансурбойни ўлдираркан, «Ботур, сенинг ўчингни олдим. Қитшлогимизни ҳам қутқардим! Аммо биргина ўлим билан зулим ва зўрликка асосланган тузумни ағдариш ёки ислоҳ қилиш мумкин эмаслигини Арслон тушунмайди. Арслон образининг талқини ҳам буни тақозо қилмайди. Фитрат бу хил турмуш, тузумнинг фожеаларини кўрсатаркан, Мансурбойларнинг куни битганлиги, эзилиш, таҳқир халқнинг бўғзига келиб,

янги ҳаётни соғинаётгани ва унга томон ҳаракат қилаётган жамият тараққиётининг янги бир оқимини кўрсатган.

ШАХССИЗЛИК ФОЖЕАСИ

Ҳар қандай жамиятнинг таназули шахснинг емирилишидан бошланади. «Арслон»даги Мансурбой фожеаларининг барчаси шахссизлик оқибатида содир бўлади. Оқсоқол, имом, бек, Қудрат, Мансурбойнинг хотинлари Зайнаб ойим, Шарофатхонлар шахссизлар элитасидир. Улар табиат ва жамиятни инсоннинг ўз ўрни, шаъни, эътиқоди, маслаги борлигини ҳис қилмайдилар. Улар нафс, тамаъ одамлари. Ватан, Тил, Эл, Ор-номус улар-чун ҳеч нарса, манфаат олдида қадрсиз.

Доруға, Тўракул ва Турсундан ноҳақ пул ундириб оларкан, бу жинойт етмаганидек, Турсуннинг «Юз йигирма беш тангани қайдан топиб бераман», деган зорланишига «Онанинг гўридан топиб бер» деб жавоб беради. Дорғанинг ҳар бир сўзи, ҳаракатидан унинг характери, шакл-шамоийли томошабин кўз олдида кўзгудагидек гавдаланади.

Кўр Ҳасан қарзини тўлай олмагач, унинг 1 яшар қизини Мансурбойга хизматкорликка олиб бермоқчи бўладилар. Шунда бечоранинг хотини оқсоқолдан нажот кутиб йиғлай бошлаганда:

Оқсоқол - Кўп узатма сўзни (қичқириброқ), ўн беш кундан кейин қандай қилиб берасан? Пулингиз йўқ, уйингиз йўқ, нарсангиз йўқ, шу қиздан бошқа берарлик ҳеч нарсангиз йўқ. Ўн беш купгача бу ҳам ўлиб қолса, сўнгра кимни берадилар, сеними? Сени юз йингирма тангага ким олади?

Бу фақат хўрлашигина эмас, инсонни ҳайвон қаторида ҳам санамаслик, шахснинг емирилганини яна бир қарра намойишкорона кўрсатишдир.

Биринчи парданинг иккинчи кўринишида сўфи ва имом ўртасида шундай диалог боради:

Имом - Энди ука, бизлар худонинг қуллари дия билиб бўлмаймиз. Энди бизларни ҳа... худо шуларга топширғон дия. Шунлар (Мансурбойлар) бойсалар, мол туворлари кўпайса, бизга яхшироқ қаропалар. Шу дия. Биздан дуо, ука, дуо.

Сўфи - Албатта, тақсир. Мен ҳар қанча ётоққа кирганда бой бобомни дуо қилиб, сўнгра ётоман, тақсир.

Имомнинг сўзидан унинг тилёғлама, бойнинг ялоқхўри эканлиги билинса, сўфининг «ётоққа кирганда бой бобомни дуо қилиб сўнгра ётаман» дейишидан унинг ҳам имомникидек емирлагани, ундан ҳам батарроқ насткашликларга тайёр эканлиги кўринади. Шу ўринда шарқона бир қочирим ҳам бор. Биз бу ҳақда қуйироқда тўхталамиз.

Бек ҳам Ёрон ва Боймуроднинг жанжалларини бартараф қилиш учун ўзидан нажот сўраб келган элга «... Биз ёмонни эсон қўймаймиз, гуноҳ кимда эса жазосини берямиз. Алҳамдулилло, зиндонимиз бор, кипанимиз бор. Булар билан бўлмаса, жаноби олийга арз қилиб ўлдиришга ҳам кучимиз етадир» деркан, манфур жамиятнинг қифасини яққол гавдалантиради. Ҳамма жанжалларни кипан, зиндон, ўлим бартараф қилади, деб ўйлайди. Бек Арслон ва Ботурнинг айбини ҳали суриштирмай-билмай кўзларига бигиз суқишга тайёр. Чунки у инсоннингмас, бойларнинг манфаатини ҳимоя қилади. Ёсовулбоши ҳам ўз хўжасига содиқ. Бекнинг одамларидан бўлмиш Хайри мирзабоши Бекнинг суриштирмай одамларни сўқиш, тергашидан бир оз виждон азобига тушиб, Ёсовул бошига «жанжалнинг нима эканини ҳеч ким онглаёлмади» деса, Ёсовулбоши шундай жавоб беради: «Ўй, менга қара, катталарнинг кўнгли худонинг ойинаси бўладир. Жанжалчи келиб ўтирдими, улар ишнинг нима эканини билиб оладирлар. Мен, сен каби ҳафтафаҳмлар қиёматгача онгломай борамиз, билдингми?» Ёсовулбоши сўзларининг оҳангидан билинадикки, у бу каби «санъатлар»нинг сирини яхши англайди. У Хайрининг тушунмаётганидан ўзича кулмоқда. Шунинг баробарида ўз хўжасининг бу ҳаракати ортидан ўзи манфаат кўради. Арслонга ўхшаган йигитларни, онаси ўлар ҳолатда бўлса ҳам ҳибедан озод қилмай, оладиганини олгачигина бўшатади.

Мансурбойнинг икаала хотини - Зайнаб ойим ва Шарофатхон драманинг финали - бешинчи пардасида кўринадилар. Улар хизматкорлари Тўлғунни қийнаб, унинг қизлик шаънини ҳақоратлайдилар. Сийратан ўларидан устун, баркамол Тўлғуннинг устидан куладилар. Уларнинг

Тўлғунга муносабатларидан назокатсиз, қўпол эканликлари, шунингдек эрлари Мансурбойнинг устидан кулишлари ҳам сезилади. Шарофат 200 анга бериб фолчига эрининг қайта уйланмаслиги учун қирқ кеча-кундуз дуо ўқиб, ҳар куни калтага қирқта игна суқиб, Мансурбойнинг эмас, Тўлғуннинг ўлимини истайдилар. Шарофатхоннинг бу қилмишини Зайнаб ойим ҳам қўллаб-қувватлайди. Фолбин сўраган кейинги 500 танганинг ярмини Занаб ойим беришга тайёр. Лекин имом билан Зайнаб ойимнинг хуфиёна «суҳбатлари»дан аён бўладики, ўзига сирдош бўлган Шарофатхонни Зайнаб йўқотмоқчи. Икала хотин бир-бирини кўролмайди, лекин, вазият, мақсад уларни бирлаштириб туради.

Зайнаб ойимнинг Мансурбойнинг ҳамтовоғи бўлмиш имом билан хуфиёна алоқаси - ўношлиғи борлигини Шарофатхон ҳам билади. Лекин ошкор қилмайди. Томошабин бир дақиқа таажжубланади: наҳотки? Бу таажжубнинг олдини олиш учун Фитрат тўртинчи пардада Ойнуқсо ва Порхола тилидан бойнинг иккала хотини ҳам ўз уйларида ўйнаш олишларини айтиб ўтади. Зайнаб ойимнинг имом билан бўлган «сирининг» Шарофатхон томонидан ошкор этилмаслиги ўзининг ҳам ул каби макруҳ ишлари борлигидандир. Зайнабнинг Шарофатхонга «Ўртоқжон, эшикларни ёшиб кетингиз» дейиши уларнинг бир-бирининг ифлос ишларидан хабардор эканлигига ишорадир.

Зайнаб ойим ўз уйида имом билан мунофиқлик қиларкан, унинг имомга муомаласидан табиатнинг номарғуб қирралари очила боради. Унинг сўзлари нафақат ўз характерини, балким, имом ва Мансурбойлар башарасини ҳам чуқурроқ очишга қаратилган. Зайнаб ойимнинг уйига имом хуфиёна паранжи ёниниб киргач, бир оз «ошиқ-маъмуқона суҳбат»ларидан кейин Мансурбойнинг ҳовлига кириб хизматкор Жўрани тергаши эшитилади ва имом кўрқиб нима қилишини билмай қолганда, Зайнаб ойим уни кўрқмасликка ундайди, бойни «зўр санъат» билан бу уйга киргизмаслигига ишонттиради, сахнадо бой билан Зайнаб ойимнинг диалоги берилади:

Зайнаб - Борман, бор. Ҳай, кирманг, қўноқ бор!

Бой - Ким бор?

Зайнаб - Холамлар келган эдилар.

Бой - Ҳай, ундай бўлса мен меҳмонхонада Утурай.
(қайтмоқчи бўoadир.)

Зайнаб - (имомнинг ҳолига қараб, кулиб) Холамлар сизни сўрайлар, бой бобом қалай, яхшими, дейлар.

Бой - Худога шукур, ўзларидан сўрайлик. Ўзлари қалай? Омон-эсонми? Нечун бизни кига оз келадилар? Сизни севмайлар чоғи.

Ўқувчи томошабин кўз ўнгидан ул муҳитнинг жирканч ишлари кўзгудагидек гавдаланаркан, нафрат, қаҳр туйғулари кучая бошлайди. Драматург уларнинг баъшарасини теранроқ очиш учун Мансурбой, Зайнаб ойм, имом фўжеасчининг чўққиси бўлган диалогга янада куч беради:

Зайнаб - Йўқ, севадилар-ку. Эмди ишлари кўндия.

Бой - Дунёнинг иши битмайдир. Тез-тез келиб кетсинлар.

Зайнаб - (имомга қараб кулиб) Сизни ҳам уйланар экансиз деб эшитибдилар.

Бой - Йў...ға...

Зайнаб - Худо хоҳласа янги хотунларини ҳам келиб кўраман дейлар.

Бешинчи парданинг иккинчи кўринишида Мансурбойнинг ички олами бундан ҳам аянчлироқ ҳолатда очилади. Бой ўгли қудрат билан қўл остидаги ерларнинг ҳисоб-китобини қилиб турганда, қишлоқ оқсоқоли, Хасан, Туреун, Тўракул, Ойнуқсо, Норхолалар имом билан Зайнаб оймни ўйнашлик устида тутиб олиб, олдиларига солиб, бойнинг олдида шармандаларча олиб келадилар. Бой нима қилишини билмай телбаланиб қолади, имомни сўқади. Ойнуқсо «бой бобо, ўз хотинларингизни берк тутолмайсизу бошқаларнинг қиз-келишларини зўрлаб тортиб оласиз. Бу қандай гап? Ўз хотунингиз ётлар кучоғида...» деса, бой уялиш, бош кўтаролмасликнинг нига «Кес товущингни!» деб бақиради. Мансурбойнинг шармандали баъшараси ҳар дақиқада очила боради:

Оқсоқол - (ўтирадир) Уф... Ҳай падарига налар имомнинг.

Бой - бошлаб сенинг падарингга налар, аҳмоқ!

Оқсоқол - (шошқин) Нечун, мен нима қилдим?

Бой - Мен бўлмасам, шулар сени ўлдириб, гўштинини сийдилар. Билмайсанми?

Оқсоқол - Билмаган кўр бўлсин, бой, мен нима қилдим?

Бой - Паналат, шу ишни билган экансан, секингина келиб менга хабар бермайсанми? Шунча одамни йиғиб, мени расво қилганинг нима?!

Бой билан Оқсоқолнинг диалогидан сезиладики, улар ҳар қандай пастликни ҳам кўтарадилар, фақат эл билмаса бўлгани, таъбир жоиз бўлса одамнинг ичи қонаб-маддалаб кетса-да, оғзидан кўринмаса бас.

Оқсоқол бу ишларни уюштирган Арслон эканлигини бойга исботлагач, гапини шундай тугатади: «...Бориб иккаласини тутғонимиздан кейин ҳалиги кампирлар кўриб Зайнаб ойим эканлигини айтиб қўйдилар, мен ҳеч илож қилолмай қолдим. Йўқса, ўлдирсалар ҳам бу ишни қилмайман, бой бобо! Сиз мени биласиз-ку!» У охирда «Сиз мени биласиз-ку», деб ургу бериш билан бундан олдинги қанча пастликларингиз, олғирлик, ноинсофликларингизни яшириб келганман-ку, деган маънода Мансурбойга ўзининг садоқатини изҳор қилмоқда. Фитрат маҳоратининг ўзига хос қирраларидан бири шундаки, шахсизлик фожиаси бир қатор образларда, хусусан, Мансурбой тимсолида тўла ўз аксини топган.

Абдурауф Фитратнинг «Арслон» драмаси Бухоро хонлигидаги дехқонларнинг аяғчи ўтмишини тўлақонли акс эттирган. Арслон, Ботур, Турсунбиби, Йўрақуд, Турсунларнинг оғир турмуш ва уқубатли ҳаётлари дехқонлар кечмишининг яққол картинасидир. Мансурбой, судхўрликда ундан қолишмаган ўғли қудрат, оқсоқол, имом, Ёсовулбоши, Бек образларининг ўзига хос талқиши зулм жамиятнинг, халқона айтганда, авра-астарини ағдариб ксата олган.

«Арслон», - деб ёзганди Ҳ.Олимжон, - композиция эътибори билан ҳам мароқли ишланган эмас. Унда муҳокамачилик, воқеаларнинг парижонлиги кўзга очик ташланиб туради». Таъқидчининг композиция тўғрисидаги фикри, бизнингча, адолатли эмас. Драманинг композицияси пухта ўйлаб тузилган. Беш пардадаги турли воқеалар бир-бирига мантқан боғланади ва бир-бирини тўлдириб боради. Бирор-бир сўз, деталь, ҳаракатда ортиқчалик сезилмайди. Уларнинг ҳар бири асарнинг бош ғояси учун хизмат қилади. Аммо Ҳамид Олимжоннинг юқоридаги фикрида бирқадар

жон ҳам бор. «Арслон»да ҳақиқатан ҳам муҳокамачилик унсурлари кўзга ташланади. Айниқса, Арслоннинг муҳокама ва мушоҳадалари бир оз чўзилган. Салбий қаҳрамонлар тасвирида ҳам бир ёқламаликка йўл қўйилган. Бойми - қора, камбағалми - оқ. Агар Тўрақул билан Турсуннинг бир-бирини қўлламагандаги гинасини ҳисобга олмасак, ижобий қаҳрамонларнинг ҳаммаси фариштадек таассурот қолдиради.

Алқисса: Фитратнинг «Арслон»и ўзбек деҳқонларининг тарих бағридаги мусибатларидан яхлит таассурот уйғотувчи қайғули кўшиқдир.

БОСҚИНЧИЛИК - РАЗОЛАТ

ЭРК ҚАЙҒУСИ

*Босқинчи сўзининг маъноси шўлки,
Нонга тўйганда ҳам тўймас маконга.*

Абдулла ОРИФ.

«Бу кун ўлкадан қуйдан эрттиқ одам кесиладир. Омонлик, тинчлик, эрк деган нарсаларни кимса билмайдир. Масжидда намоз учун йиғилганлар сиёсий йиғин ясагон бўлиб тўпга боғланар, эр билан хотин ўзаро кўпроқ гапирганда ҳукуматга қарши бўлиб дорга осилалар. Бу кун устидагина шу ўлкага қараганда йиқилгон шаҳарлар, ёндирилгон қишлоқлар, талангон уйлар, кесилгон бошлар, осилгон гавдалар, тўкилгон қонлардан бошқа бир нарсани кўрмайсиз. Яқиндан танишмоқ учун ичкарироқ кирганда: қочирилгон қизлар, пардасизланган хотинлар, бир-бирини этини еган очлар, хўрлик кўрган буюклар, сўкиш эшитган бошлиқларнинг қонли ёшлари, мунгли бошлари, тутунли охлари, ўтли ингранлари олдимиздан ясов тортиб ўтадир».

Бу дирўртгар сўзлар Фитратнинг «Ҳинд ихтилолчилари» драмасидаги қаоландар Лолаҳардиёлнинг инглиз мустамлакачиларини фош қилиб айтган сўзлари. Драма 1920 йилда ёзилган. Лолаҳардиёлнинг қаҳр-ғазаб, ўкинч ва нафратдан туғилган сўзларини етмиш йилдан кейин такрорласак, ўз бадиий қудрати, ҳақиқат кучини йўқотмаганлиги ойдинлашади, юракни қайта ўртади, қайғуртиради: Фарғона, Ўш, Боку, Паркент, Вильнюс, Бўка, Душанбе...

Эркисизлик, босқинчилик, зўравонликка асосланган жамиятда юз беради. Фитратнинг «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари» драмаси эркисизлик, босқин, зулмга қарши исён. Бу иккала саҳна асарида ҳинд халқининг инглиз мустамлакачиларига қарши озодлик йўлидаги кураши бош ғоядир. Раҳимбахш, Нуриддин, Дилнавоз, Каримбахш, Зулайҳо Лолаҳардиёл Ҳиндистонни босқинчи ёвлардан озод кўришни истаган ва бу йўлда курашган чин ватанпарварлар образлари.

Агар 20-30-йиллар адабиётига назар ташласак, асосан, икки оқимни кўрамиз: бири мамлакат ўз бошидан оғир иқтисодий-сиёсий, маънавий ўзгаришларни кечираётганда «бахт ва шодлик»ни куйлаган, очлик, қулоқлик уқубатлари илдиз отса-да, «Қолхоз тўйин, умум юксак, аъзолар тўқ, Ортиқ бизда камбағаллик, батраклик йўқ», «Озиқ-овқат, сен же, мен же» деб ижод этганлар; иккинчиси - сиёсатнинг қинғир ўйинлари, қоронғуликларини англаб, эрк, озодликни куйлаб, мустамлакачилик сиёсатини фош этувчи асарлар битиб, «миллатчи», «пантуркист», «нанисломист» тамғаси босилганлар...

Бу иккинчи гуруҳ ёзган асарларининг ўзаги, ботинида уларнинг буюк шахси - ватанпарвар, эрklarварлиги ётади. Чўлпон 1921 йилда ёзган «Мен ва бошқалар» шеърисида ўзини эрк ва қуллиқ ўртасидаги кураш ичра кўради (шеър гарчанд ўзбек қизи тилидан битилган бўлсада):

Кулган бошқалардир, йиғлаган менман,

Ҳиннаган бошқалар, инграган менман.

Эрк эртақларини эшитган бошқа,

Қуллиқ қўшиғини тинглаган менман...

Шоир «куйим бор... уни-да деворлар тинглар...» деб Эрксийлик, босқинчилик оқибатларидан зорланади. Унинг куйи - Эрк. Унинг Ватанидан Эрк куйи қатағон қилинган, ўрнида «Қуллиқ қўшиғи» «Эркин бошқалардир, қамалган менман, Ҳайвон қаторида саналган менман...» Унинг-чун «ёмон ҳидга тўлиб тонглар отадир». чин ватанпарвар учун тонг зулм урчиган Ватанда бошқача отиши мумкинми? Чўлпон «Бузилган ўлкага» шеърисида:

Сенинг қаттиғ, сирт бағрингни кўп йиллардир эзганлар,

Сен билсанг-да, қарғасанг-да, кўкрагингда кезганлар,

Сенинг эркин тупроғингда ҳеч ҳаққи йўқ хўжадар,

Нега сени бир қул каби қизганмасдан янчалар? -

Нега сенинг қалин товшинг кет демайди уларга,

Нега сенинг эркин кўнглинг эрк бермайдир қўлларга?...

деркан, буюк шоирнинг мунгли, ҳасратли, ўкинчли товуши эрк муножотидек кўнглини ўртади.

Фитрат, Чўлпон, Қодирийлар авлодининг зўрлиги шундаки, маънавий-руҳий яқинлик уларнинг асарларида

бирининг ғоясини иккинчи, иккинчисини учинчиси ботинан ривожлантириши, қўллаши учун хизмат қилади. Абдулла Қодирий «Уттан кунлар»нинг «Қипчоқ қирғини» фаслида Юсуфбек ҳожининг тилидан мустамлакачиликнинг авра-астарини ағдаргувчи, ҳасрат томиб турган тубандаги сўзларни келтиради: «...Мен кўп умримни шу юртнинг тинчлиги ва фуқаронинг осойиши чун сарф қилиб, ўзимга азобдан бошқа ҳеч бир қаноат ҳосил қилолмадим, Иттифоқнинг нима эканини билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияси йўлида бир-бирини еб-ичган мансабнараст, дунёнараст ва шуҳратнараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди... Биз шу ҳолда кетадиган, бир-биримизнинг тағимизга сув қуядиган бўлсак, яқиндирки, чор истибдоди Туркистонимизни эгаллар ва биз бўлсак, ўз қўлимиз билан келгусимизни ўрис қўлига тутқун қилиб топширувчи биз кўр ва ақсиз оталарга худонинг лаънати, албатта, тушар, ўғлим! Боболарнинг муқаддас гандаси мадфун Туркистонимизни кофирхона қилишга ҳозирланган биз итлар яратувчининг қаҳрига албатта йўлиқармиз! Темур Кўрагон каби доҳиларнинг, мирза Бобур каби фотиҳларнинг, Форобий, Улуғбек ва Али Сино каби олимларнинг ўсиб-унган ва нашъу намо қилганлари бир ўлкани ҳалокат чуқурига қараб судрагувчи, албатта, тангрининг қаҳрига сазовордир, ўғлим! Гуноҳсиз бечораларни бўғизлаб, болаларни етим, хоналарни вайрон қилувчи золимлар - қуртлар ва қушлар, ердан ўсиб чиққан гиёҳлар қарғишига нишонадир, ўғлим!»

Юсуфбек ҳожининг донишмандона, босиқлик ва алам билан сўзлаганлари нақадар баёворатомуз, қайғули! Бу сўзлар «Чин севиш» драмасидаги Нуриддин, Каримбахшон, «Хинд ихтилолчилари»даги Раҳимбахш Лолаҳардиёл, Дилнавоз, «Абулфайзхон» фожеасидаги Хаёл (Сиёвушнинг руҳи)нинг сўзлари билан ҳамоҳангдир. Улар бир-бирини тўлдириб, мастамлакачилик сиёсатига нафрат уйғотади. Ўз Ватанини босқинчи-ёв қўлига топшириб қўйишнинг ўлимга тенглигини уқтиради, билагида кучи, кўксиди виждони бор кимсани Эрк, Озодлик учун курашга чорлайди.

«Ёлғиз ўз манфаати шахсияси йўлида» бутун халқни сотишга, топташга тайёр Шерхон ва раҳматуллалардан

нафратлантиради. Халқимизча айтганда, дўст мингта бўлса ҳам оз, дushman битта бўлса ҳам кўп. У халқнинг ичидан чиққан ўз ёни битта бўлса ҳам кўплигидан бизни огоҳлантиради.

Фитратнинг «Ҳинд ихтилолчилари» драмаси 1920 йилда ёзилган бўлиб, ўз даврида Туркистоннинг турли ўлкаларида, жумладан, Бухорода сахналаштирилган. Драмадаги Дилнавоз ва Раҳимбахшнинг севгиси ўзининг романтиклиги билан кишиларни жалб этиш баробарида уларнинг мустамлакачиларга қаратилган. Ватаншарварлик туйғулари билан сугорилган нафратомуз сўз-қайғуришлари томонбабини бениҳоя тўлқинлантиради. ҳалжонга солади. Дунё ишларига хушёр боқинга чорлайди. Фитратнинг «Ҳинд ихтилолчилари» ва «Чин севиш» пьесаларида ёр ва диёр муҳаббати, Заҳириддин Муҳаммад Бобур лирикасида бўлганидек кўшишдир. Раҳимбахш Дилнавозга «Юртни севганлар унинг тош-туپроқларини эмас, гўзаллик ва яхшиликларини севадилар, улус йўлида жон берганлар унинг соқоли, чопони учун эмас, ортиқлиги, фазилати, тарихи учун севадилар. Сен ҳам юрт, улусимнинг яхшилик, ортиқлик ҳам фазилатларининг бири, биринчиси сен эурсан. Уларни севганим сени севганимдир», - дейди.

«Ҳинд ихтилолчилари» драмасининг «Шарқ юлдузи» журналда чоп этилиши муносабати билан сўз боши ёзган адабиётшунос Шерали Турдиев «Фитратнинг асарлари, - дейди, - С.Айнийнинг «Кун чиқарлиларга хитоб», Чўпоннинг «Янги Шарқ» (1919), «Шарқ уйғонди» (1923), Абдулла Қодирийнинг «Сийёсат майдонларида» (1924) синигари асарларига ҳамоҳанг жаранглайди». Буларнинг барида фарб мустамлакачилик сийёсати қораланади, латынлананади.

«Ҳинд ихтилолчилари» драмаси беш пардадан иборат бўлиб, бош қаҳрамони Ҳиндистон мустақиллиги йўлида ҳар қандай азоб-уқубатларни бўйнига олган зиёли йигит Раҳимбахш ва унинг севгани Дилнавоз. Драмадаги асосий зиддият шахслар ва тузум ўртасида. Ҳинд ватаншарварлари инглиз мустамлакачиларига қарши курашадилар. Асар шахсий конфликтдан бошланади. Лоҳур шахрининг пўлис бошлиғи инглиз Ўкунар ҳинд қизи Дилнавозни севиб қолиб, қандай бўлса ҳам қизни ўз тузоғига туширмоққа йўл

излайди. Раҳимбахш, Дилнавоз ва бир қария, икки ёш суҳбат қилиб турганларида Укунар уч нулис (жандарм) билан келиб, «хукумат яширун ерларда йиғилишмоқни қатағон қилғон» деб Дилнавозни ўзи билан шаҳарга мажбур олиб кетади ва Раҳимбахшни қамашни буюради. Шу воқеаларнинг ривожда драманинг моҳияти - мустамлакачилик сиёсатига қарши ҳинд фарзандлари олиб борган кураш кўрсатилади. Дилнавознинг ҳинднинг ифбатли, қалбида ватан туйғуси кучли қизларидан. Унинг табиатида воқеаларни олдиндан сезишга ўхшаш зехн-заковат ўткирлиги - интуиция бор. Биринчи пардада Раҳимбахш билан Дилнавоз ўз севгилари ва Ватанлари тақдири ҳақида сўзлашиб, қайғуриб турганларида Лолахардиёл исмли бир ҳинд қаландари уларнинг суҳбатига қўшилади. У «севишган икки юракнинг мана шундай баҳор қучоқларида тенглашмоқлари томошаларнинг энг буюғидир», деркан, икки ёшнинг ошиқона кунларини, ҳаракат ва изтиробларини маънан қўллайди. Лекин бу иккала ёшнинг тақдири ўз Ватанлари ётлар томонидан топталаётган бир пайтда унинг-чун чигал, тасодифларга бой бўлиб кўринади. У Раҳимбахш ва Дилнавознинг келажагини нурли, эркин кўрмоқчи. Аммо босқинчилар ҳар ер-ҳар ерда ҳинд урф-одатлари, миллий қадриятларини топтаётган, ғорат қилаётган бир пайтда уларнинг тўла бахтли бўлишига ким ҳам кафолат бера оларди. Лолахардиёл Абдулла Қодирийнинг Юсуфбек ҳожисига ўхшаш башорат туйғули донишманд образи. У ватаннинг бир парчаси бўлган Раҳимбахш ва Дилнавозлар тақдирига бефарқ эмас: «Сизнинг бу ҳолингизни саодат дедим ҳам қутладим, орданмангиз. Бундай бир саодат сизда келган бўлса ҳам, дунёнинг турли қайғуларидан, турли сезгулариндан айрилиб бундай тинч-тинч ерларда жим-жит ўтирмақ қийиндир, тириклик тебраниш демакдир. Турғунлик эса ўлимдир... Бутун дунё тебранар экан, сизнинг тебранмай туришингиз бўлурми? Тирик экансиз, тебранурсиз. Тебранмас экансиз, ўларсиз! (қаттиқ) Юртимиз ёниб турадир. Улусимиз эзилиб битди, эшитасизми?» Лолахардиёл тебраниш деб жамият тараққиёти, диалектик ривожланиш, воқеа-ҳодисаларнинг табиий ҳаракатини таъкидлаш баробарида, виждон тебранишларига - Эзгулик ва Ёвузлик ўртасидаги азалий

курашга ҳам урғу бераётир. Раҳимбахш ва Дилнавознинг қалб тебранишлари қўшилиб Ватан озодлиги учун курашга айланишини орзу қилади. Драмада Лоларҳардиёл образи эпизодик кўринишда бўлса-да, унинг сўзларидаги маъно муаллиф ғоясининг ўзагидек янграйди. Лолаҳардиёлнинг сўзлари Раҳимбахш, Дилнавозларни Ватан тақдири учун кураш йўлига олиб чиқувчи кўприк вазифасини ўтайди: «Шу қип-қизил гуллар юртимизнинг қон йиғлаган кезларида сиздан иш кутади. Шу ям-яшил ёғочлар улусимизнинг ўлими учун тикилган мотам белгиларидир, сиздан кўмак тилайди. Шу кичкина булбул ҳам жон чекишган кимсасизларнинг марсиясини айтади. Сизнинг қонларингизни қайнатмоқчи... Шулар орасинда тинч турмоқ, сағана бошида чоғир ичмакка ўхшайди, ярашмайди. Шуларнинг кўмагига эришмоқ учун ишга киришингиз, тебранингиз. Тебранмас экансиз, ўлимнингизни кутингиз...» Фитрат ўз ғояларини юксак поэтик йўналишда ифодалайди. Унинг қаҳрамонлари образли фикрлайдилар. Бу улар нутқининг табиийлигига монелик қилмайди. Чунки қаҳрамонларнинг нафрат-надоматлари, қарашлари бир образли сўз, ибора воситасида мухтасар ва чуқур англашилади. Драматург ҳар бир образнинг ботини тасвири орқали мустамлакачилик сиёсатининг қайсидир бир қирраларига «тегиб» кетади. Томошабинни ўйлашга ундайди. Ҳар бир ҳаракат, деталь, сўз бош ғоя - мустамлакачиларнинг ёвузликларини кўрсатиш учун «Кўрлангантирилган». Лолаҳардиёл шу кичкина булбул ҳам жон чекишган кимсасизларимизнинг марсиясини айтади» деркан, булбулнинг марсия айтиши образли ифодаси билан бут-бутун ғожеанинг моҳиятини тирапроқ мушоҳада қилишга ишора қилаётир. Халқимизча, булбул - эзгулик, ишқ, ошиқ тимсоли. Классик адабиётимиз булбул образининг мингдан ортиқ бир-бирига ўхшамас эзгу тимсолларини топган. У гоҳ ошиқ бўлиб, гоҳ - ёр бошида қон йиғлайди; гоҳ ёрнинг юзин, сочин силайди; гоҳ хижрон куй-қўшиқларин сайрайди ва ҳ.. Лекин Фитрат Булбул образини драмада озодлик тимсолига, рамзига айлантираётир. «Кенг бир ўлан, гул буталари, арғувон ёғочлари ҳар ён очилгон. Лоҳур шаҳрининг боғлари ҳам булбул-чун «Қафас». Чунки у нафас олаётган ҳаво

босқичининг нафаси билан ифлосланган, у кўнган бутоққа душман - мустамлакачининг кўзи тушган. Шунинг билан бирга Лолахардиёлнинг сўзларини Раҳимбахшнинг ўйловлари билан моҳиятан белгилаб турувчи кўзга кўринмас воқеалар халқаси бор: Дилнавоз боннинг бир ёнида гул териб тураркан, «бир булбулнинг ёниқ, қайноқ товуши саҳнадаги жимжитликни титиб юбормоқда», булбул куйин Раҳимбахш тинглаб уйлайдир, Раҳимбахш учун булбул шу «дардлашмани сайра»:

*Мунгли булбул, мунгдош бўлдик, кел, сайра,
Бир қии-қизил гулга мен ҳам тутилдим;
Тинмоғур қуш, қайғудошлик қилайлик,
Мен-да сендек юрагимдан урилдим.
Сен тебраниб ўртангин,
Мен йиғилиб инграйин.
Сен ўтли уи чекарда
Мен қонли ёш тўкайин.*

Раҳимбахшнинг «мунгли булбул, мунгдош бўлдик» деб булбул сайрашини тушунишида Дилнавозни сезиб қолгани, унинг ҳажрида мунгли, дардманд бўлиб қолгани кўринса-да, уларнинг кейинги диалог-суҳбатларидан шу нарса ҳам маълум бўладики, улар анча ўқиминли, дунё - катта-кичик, баланд-пастликларини бир қадар тушунадилар. Қалблари мустамлакачига қарши нафрат билан тўла. Шундай экан Раҳимбахш булбулга «мунгдош бўлдик» деб ҳисоб қилишида иккинчи бор маъно - Ватанни озод қилиш дарди ҳам аралашган. Бу маъно Дилнавознинг кўшиғида янада ойдинлашади:

...
*Нега сени чулғаб олди булча тиканлар?
Нечун чиқди юрагингдан юзга бу қонлар?
Сен билан мен яраланиб ётибмиз,
Бу чамада шодлик берган кимлар эканлар?*

Дилнавознинг ва Раҳимбахшнинг қайғулари кўпна - ёр ва диёр қайғуси. Драматург ҳинд ихтилолчилари Раҳимбахш, Дилнавоз, Бадриант образларини ишончли, таъсирчан ва ёрқин тасвирлаган. Улар мақсад-ғоялари билан бир-бирларига қанча яқин бўлсалар, дунё воқеа-ҳодисаларини англаш, уларни баҳолаш, ватандошлари ва ёв-

мустамлакачиларга муносабатлари ҳам шунча ҳамоҳангдир. Ҳинд қаландарлари Лолахардиёлнинг сўзларидан кейин Дилнавознинг қайғули кечинмалари туғёнга келади, Лоланинг сўзларидан у қандайдир қора кунларнинг «рангини» сезгандай бўлади. У ўзининг ички кечинмаларини Раҳимбахшга сўзлайди: «Лоланинг ўткир тилидан чиққан ўткир сўзлари юрагимни тутунга чулғади». Раҳимбахш Дилнавознинг бу сўзларидан ўзини бироз таажжубланган сезса-да, унга далда беради. Лоланинг сўзларида «Кўркунчли бир нарса йўқ эди», деса-да, ўзи ҳам дошипманд қаландарнинг сўзларидан анча парсаларни - келгусида бўлиши мумкин бўлган ва шу кунлар Ҳиндистонда рўй бераётган босқинчилик оқибатларини сезган, уққан эди. Шу далда беришлар сахнасида бир қария билан ўрта ёшли бир йигит уларнинг суҳбатига аралашади ва бир оз ўтгач, Ўқунар бошчилигидаги пўлисчилар уларни шубҳага олиб қамайдилар. Бу ерда Дилнавознинг ички кечинмалари кимларгадир нотабийроқ туйилиши ҳам мумкин. Лекин драматург унинг бу кечинмасини асослаган. Биринчидан, Лолахардиёлнинг сўзларидан қаттиқ таъсирланади ва коса остидаги нимкосага оз бўлса-да тушунди, иккинчидан, ватанидаги кундалик аҳволнинг шохиди, учинчидан, энг асосийси, у оддий одам. У ҳам биздек фикрлайди, ўйлайди. Кўнгилда кечган нарсанинг амалда бўлиши ҳар кимнинг ҳаётида ҳам бўлиши мумкин. Демак, драматург инсоннинг руҳий дунёсини теранроқ, чуурроқ кўрсатиш воситасида воқеалардан воқеаларни келтириб чиқаради, эпизодларнинг бир-бири билан боғланишини табиий тайин этади, қаҳрамонлар характери ва эътиқодини воқеалар ривожланган сари, зиддиятлар авж олган сари ойдинлаштира боради:

Раҳимбахш - (Йиғлаёзиб) Дилнавоз. Гўзалсан. Эссизларким, ҳинд чечаги термоқ учун шу ерларга келиб юрган инглиз йигитларининг кўзи сенинг юзинга-да тушар.

Дилнавоз - (ҳайиқиб) Тушса нима бўлур?

Раҳимбахш - Тушса нима бўлуми? қуръон бетига ҳайвон оёғи тегса нима эса, ҳинд қизининг юзига инглиз кўзи тушмоқ ҳам шудир.

Бу диалогдан зоҳир бўлурким, Раҳимбахш нафақат ўзининг севгани, балки бутун ҳинд миллатига мансуб ерли

қизларнинг юзига босқинчи инглизларнинг кўзи тушмагани истамайди. Бу ёлғизгина рапк эмас, унда ёв-босқинчиларга қарши чексиз нафрат ҳам бор. Ҳар бир воқеа-ҳодисага содир этилган даврдан аслиб чиқиб баҳо бермоқ жоиз. Айрим танқидчилар Раҳимбахшнинг «Қуръон бетига ҳайвон оёғи тегмак нима эса, ҳинд қизининг юзига инглиз кўзи тушмак ҳам шудир» деган сўзларини бир томонлама, ғалат талқин қилдилар. Жумладан, Ҳамид Олимжон: «Ҳинд қизининг юзига инглиз кўзи тушмаслиги учун Ҳиндистон ихтилолчилари инглизларни Ҳиндистондан қувмоқ учун курашади»¹, - деб ёзди. Ҳолбуки, Раҳимбахшнинг юқоридаги сўзи унинг ҳаяжон ва нафратга берилган пайтдаги Дилнавозга айтган шахсий фикри. У ўз фикрини ҳинд ихтилолчиларининг маромномаси, деган даъводан узоқ. Иккинчидан, асарнинг ғояси, воқеалар ривож, зиддиятлардан маълумки, ҳинд ихтилолчиларининг мақсади аниқ: ёвни фақат ҳинд қизига кўзи тушмаслиги учун эмас, юртини, урф-одати, қадриятлари, миллатини талаётганлиги учун қувмоқ. Ватани озрод, эркин кўрмоқ армони.

Фақат ҳинд қизига инглизнинг кўзи тушмаслиги учун деб талқин қилиш ғоятда юзаки, асарни жўн тушунишдир. Ҳамид Олимжон асардан ўзига керак бир парчани узиб олади ва мақсадига мослаб талқин қилади. Асарнинг умумий ғоясидан келиб чиқмайди:

Раҳимбахш - Инглизнинг энг яхши тарбияси уни Ҳиндистондан қувмоқдир.

Дилнавоз - Инглизни Ҳиндистондан қувмоқ...

Раҳимбахш - Эзгу ниятларнинг биринчисидир.

Дилнавоз - Буюк...

Раҳимбахш - Ҳар нарсадан суюк.

Дилнавоз - Эзгу...

Раҳимбахш - Ҳар ишдан эзгу.

Дилнавоз - қуръонни ҳайвон тепкисидан қутқаришдай буюк.

Раҳимбахш - Чўчқани мачитдан ҳайдаш каби эзгу.

Шундай қилиб, Фитрат бу икки асарда («Чин севиш» ҳам назарда тутилмоқда - И.Ф.) чуқур ватанчилик, миллатпарварлик, исломчилик ҳисси билан ёнади. «Чўчқани

¹ Олимжон Ҳ. Ўша асар, 219-220-бет.

мачитдан ҳайдаш», «Қуръонни ҳайвон теңкисидан қутқариш» - мана унинг меҳрини, нафрат ва севгисини яққол кўрсатадиган муқаддас образлар»¹.

Умуман, Ҳамид Олимжоннинг мақоласида Фитрат ижодини таҳлил этиш, бадиийят, ғоя, санъат, фалсафийлик юзасидан баҳолаш эмас, вульгар социологларча ёндашиш, Фитрат асарларининг деярли ҳаммасини «социализмга ёт», «реакцион романтизм», «пантуркистик», «панисломистик», «ватанчилик», «миллатчилик» билан суғорилган деб талқин қилиш устундир. Мазкур мақолани таҳлил эмас, Фитрат ижодининг атайин айбномаси дейиш мумкин.

Фитрат халқимизнинг қуръони мажид ва масжидга бўлган эътиқодини яхши билгани учун Дилнавоз ва Раҳимбахшлар тилидан инглиз мустамлакачилари, умуман мустамлакачиликка қарши нафратини шу икки муқаддас тушунча орқали бермоқда. Бундан ташқари, асосийси, ҳинд қизларининг ор-номуси шу муқаддас нарсалар қаторида туришига уру бермоқда. Қолаверса, драматург ҳинд қизларининг босқинчиларга муносабатини бу диалогдан олдинроқ бир қадар ойдинлаштирган эди:

Дилнавоз - ... Сен ҳинд қизини ўзини инглиз бошмоғидан сақлай олмас дебми биласан? Ҳинд қизининг кўзи шишаданмидурким, инглиз яратгувчилигининг шунча қонли изларини кўрмаса? Ҳинд қизининг юраги тошданмидурким, оёқлари остида қолиб эзилган эл виждонининг ярали лочинларча қичқирғонин сезмасун?! Бу куи бу ўлкада уларнинг юзларига қараб кулгувчи бир қиз эмас, бир ит ҳам тошилмас. Буни билиб қўй!

Дилнавознинг изоҳ талаб қилмайдиган бу сўзларидан сўнг унинг инглизни Ҳиндистондан қувмоқ «Қуръонни ҳайвон теңкисидан қутқаришдай буюк» дейишига шубҳа билан қараш мумкинми? Унинг кўз олдида юзлаб қизлар пардасизланаётган, иффати топталаётган бир пайтда унинг бул каби нафратланиши табиий эмасми? Бу қандай ватанчилик, миллатчилик, исломчилик бўлиши мумкин? Бу фақат инглиз мустамлакачисига эмас, бугунга қадар ҳам дунёнинг қай пучмоғида зўравонликка асосланган жамият, давлат бор экан, унга қаратиб айтилган ҳақ сўз ҳамдир.

¹ Олимжон Ҳ. Уша асар, 219-220-бетлар.

«БЎЛИБ ТАШЛАБ ҲУКМРОНЛИК ҚИЛАВЕР»

Инглиз мустамлакачилари ўзларининг «бўлиб ташлаб ҳукмронлик қилавер» деган сиёсатига амал қилиб, Ҳиндистонда ҳинду ва мусулмонлар ўртасида мутассил келишмовчиликлар уюштирганликлари тарихдан маълум. Англиянинг Ҳиндистондаги 150 йиллик мустамлака сиёсати ҳинд халқи тарихида ўчмас қора доғ бўлиб қолди. Ҳиндистон 1947 йилга келиб мустақилликка эришди. Бу мустақиллик ҳинд халқининг дарёдай оққан қонлари, тошталган номуси, ори, ери, миллатининг кўшиша йўқотишлари оқибатида амалга ошди. XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланган халқ миллий озодлик ҳаракатлари XX аср бошига келиб кескин тус ола бошлади... Айниқса, 1919-21 йиллар Ҳиндистонда миллий озодлик ҳаракатлари кучайди. Ҳинд шоирлари ижодида ҳам бу озодлик ҳаракати шарчаларини кўриш мумкин. Жўш Малихободий «Хайр, эй Ҳиндистон» шеърида шундай ёзганди:

*Ажнабийга хизматкорлик, ўзаро қон тўкишлар,
Кун тиккага келганда бу хурракли уйқулар,
Хайф, эй Ҳиндистон, Юз хайф, эй Ҳиндистон!*

Фитрат «Ҳинд ихтилолчилари»да ҳинд халқининг инглиз мустамлакачиларига қарши ана шундай курашини бутун мураккабликлари билан кўрсатишга ҳаракат қилди. Драмада инглиз сўзи кўп тилга олинади ва буни бутун инглиз халқи деб тушуниш жўнликдир. Рус демократи А.И.Герцен сўзлари билан айтганда: «кимларки, рус халқини рус ҳукуматидан ажратолмас экан, улар ҳеч нимани тушунайдилар». Инглиз мустамлакачилик сиёсатини юргизувчи ҳукумат бутун инглиз миллатининг тимсоли бўлолмайди.

Драматург мустамлакачилик сиёсатининг бутун мураккабликлари, психологияси, идеологияси, «тактика»сини кўрсатиш учун драмага Укунар, Марлинг, Порлинсун каби образларни олиб кирган. Уларнинг ҳатти-ҳаракат ва сўзларига қараганда оддий одамларга ўхшаб

¹ Ҳиндистон халқлари адабиётидан очерклар. Тошкент: Фан, 1975.

кўринсалар-да, моҳиятан ўта ҳавфли, пухта ўйланган, «етти ўлчаб бир кесилган». Улар босқинчиликдек ёвуз сиёсат юргизувчиларнинг тишиклантирилган тимсоли. Марлинг, Цунтар, Порлисун, Укунар «бир миссия» учун курашсалар-да, уларнинг хатти-ҳаракат, табиат, характери, ички дунёси бир-биридан кескин фарқ қилади: Марлинг ўта эҳтиёткор, тадбиркор, кимга нима гапириш, ўзини қандай тутиш, мураккаб вазиятдан қандай чиқиш, суҳбатдошининг гап оҳангидаги «сир»ни тезда ўқиш ва ҳ.к. фазилатларга эгаю Инглиз жосуи Марлинг Афғонистон чегарасидаги Бунир кўрғонининг бошлиғи, ҳинд Мавлоно Нўъмоннинг хузурига келганда «Кўл чўнтагиндан қоплари олтинли, инжули бир қуръон чиқариб ўпгандан кейин, «Қуръони шариф, Войие Рой ҳазратлари сизга армуғон юбордилар» дейди. У кимнинг нимага қизиқиши, эътиқод қилишини теран билади. Марлингнинг вазифаси Германияда ўқиб, у ерларда кўзи очилиб келган Абдусуббуҳни йўқотиш. Абдусуббуҳ Ҳиндистонга қайтгач, ҳиндлар ўртасида танвиқот ишлари олиб бориб, халқни инглиз мустамлакачиларига қарши миллий озодлик курашига тайёрлаш учун «Кўзғатгу битиклар» тарқатади, атрофига кўзғолончиларни уюштиради. Марлинг Мавлоно Нўъмоннинг кўли билан уни йўқотмоқчи. Чунки Абдусуббуҳнинг Мавлоно билан яқинлиги ва Нўъмоннинг бойликка ўчилиши Марлинг яхши билади. У Мавлоно Нўъмонга ҳар ойида инглизлар ўн миң руция ойлик тайинлаганини айтгач, Мавлоно Марлингнинг чилдирмасига ўйнай бошлади. Аммо Мавлоно ҳам жуда анойилардан эмас. У Абдусуббуҳни йўқотса, бутун ҳинд халқининг қаҳрига учрашини билади. Шунинг учун ўртага дин, шарият, мазҳаб айирмачилигини баҳона қилиб Абдусуббуҳни Бунир кўрғонидан чиқариб юборишгагина кўнади. Лекин сиёсатнинг кўпгина қора ўйинларини кўрган Абдусуббуҳ ҳам Мавлононинг бу ҳаракати остидаги насткашликни бир қадар англайди. Абдусуббуҳнинг шериклари - ҳинд ихтилолчилари Бадринант, Раҳимбахш, Орномсингх ҳам анча хушёр, мустақиллик йўлида бошини тикканлардан. Абдусуббуҳ Мавлоно Нўъмоннинг баҳоналарини эшитиб шундай дейди:

Абдусуббуҳ - Сиз муллалар туташ шундай қиласиз. Ҳиндистонни йилларча эл-аймоқ жанжаллари билан

тўлдирдингиз. Улусни етмиш тўрт бўлак қилдингиз. Ҳар бўлакни бошқаларга ёв этдингиз. Улкани ички жанжаллар билан тўлдирдингиз. Шундай қилиб инглизни бошимизга келтурдингиз. Юз йиллардан кейин биз ўзимизни қутармоқ учун бой кўтардик, бирландик, қутулмоқ истадик. Яна мазҳаб, лин жанжаллари билан йўлимизни тўсмоқчи бўласиз! Уялингиз! Эркимизга тирноқ урганларга қарши чиқурмиз. Қўлга-қўл бериб курашамиз. Бизни бу йўлдан сиз-да, дин-да қайтара олмас.

Бу сўзларда Абдусуббуҳ ёлғиз Мавлоно Нўъмоннинг башарасини фош қилибгина қолмай, ўзи ва ҳинд ихтилолчиларининг озодлик учун кураш йўлидан қайтмасликларини ҳам таъкидлаётир.

Инглиз пўлис бошлиғи ўкунарни драма бошида, биринчи парданинг охирида Раҳимбахшни қамоққа буюриб, Дилнавозни ўзи билан олиб кетганида кўрсак, унинг бутуш қиёфаси учинчи пардада яққолроқ намоён бўлади. У Лоҳур шарида яшайди. Уч ойдирким, Дилнавоз унинг уйида тутқунда. Ўкунарнинг хизматкори Родубиби ҳинд бўлгани учун Дилнавозга хайрихоҳ. Қизнинг дард чекишларини кўриб ичдан эзилади. Ёрдам қилишга имкони йўқ. Чунки ўзи ҳам бир қул каби келгинди. Ўкунарнинг эшигида хизматкор. Ўкунарнинг энг яқин кишиларидан бўлмиш инглиз мингбошилари Пунтар ва Порлинсунлар бирланиб қандай бўлса ҳам Ҳиндистондаги миллий озодлик ҳаракатини бўғиш, ҳинд халқини асоратда сақдан учун курашадилар. Ўкунар сиёсий ҳийла-найранг ишлатишда Марлингдан қолишмайди. У ҳар бир ҳаракат, нарсага шубҳа билан қарайди, «сиёсий хушёр». Ўзининг мингбошиси Полинсун Дилнавоздан гап кетганда «Қиз қани?», «чақирсангиз ёмон бўлмас» дейиши билан ҳаммаслагининг қизга муносабатини дарров сезади. У эрта. Кеч қандай бўлмасин ҳинд тупроғидаги миллий уйғониш ҳаракатини бўғиш, бойлик орттириш ишқи билан яшайди. Ўкунар учун хуррият, адолат, зулм, эл, юрт каби сўзлар маъносиз:

Ўкунар - (Порлинсун Дилнавоз ҳақида сўрагач) Уч ойдан бери тиришаман. Жонимни олди, сира бўйинсунмайду.

Пороинсун - Нима дейдир?

Ўқунар - Мени кўрдими ўзгариб кетадир, почорликка, хуррият, мусоввот, адолат, зулм, ёввойилик, маданият, эл, юрт каби қанча маъносиз сўзлар бўлса, ҳаммасини бирдан айтиб берадир.

Пунтар - Маъносиз сўзларми дедингиз?

Ўқунар - Албатта, ҳар бир ҳинд оғзингдан чиққан бу сўзларнинг маъносими бўлур?!

Келтирилган диалогдан Ўқунарнинг манфур қиёфаси кўз ўнгимизда янада ойдинроқ гавдаланади. Унингча, хуррият, адолат, маданият сўзларининг ҳинд халқи учун маъноси йўқ, ўзидек босқинчи, «маданий» халққина бул сўзларни тушунадилар. Ўқунарча, ким зўр, муттаҳам, ишбилармон бўлса, ўша ҳақ, юқоридаги сўзларнинг маъноси ўшангагина тегишли. Ўқунар шу нуқтада жосус Марлинг билан бирлашади. Бу борада уларнинг фикри бир-бирини тўлдиради: Мана, Марлинг инглизларнинг Ҳиндистонни босиб олишини қандай «маданий» оқлайди:

Марлинг - Биз келгач, шул бузуқликларни (ҳинд билан мусулмон ўртасидаги жапжални айтмоқчи - И.Ғ.) тузатдик. Жапжалларни кўтартурдик, маданий яшамоқ йўлларини кўрсатдук-да ҳиндуларни ўқутдик. Бу кун шодлик кўрамызким, ҳиндулар яшамоқ йўлларини билиб олмишлар, яшамоқ учун тайёрланмишлар, биз Ҳиндистонни адолат билан олдик, адолат билан сақладик. Яна адолат билан ўзингизга қайтармоқчи бўламиз. Биз ишонамизки, бу кун Ҳиндистон ўз эркини олғоч бурунги ёввойиликларни, ёвузликларни қилмас...

Босқинчи инглизларнинг жосуси бўла туриб ўзлари қилган ва қилаётган ёвузлик ва ёввойиликлари етмагандек, Марлинг ҳинд халқига тухмат қилиб, озодлик истаган халқни ёввойилик, ёвузлик қилишда айблайди. У шул каби ёвуз ёлгонларни сўзлаш ва ишонтириш ишларининг пири, гапга элимизча айтганда, тўн кийдирадир.

Ўқунар Ҳиндистонда беулул тиббий хизмат кўрсатишга асосланган «Исломия эмлюги»да ҳинд миллий озодлик ҳаракатининг Маҳмудхон бошчилигидаги ўн ихтилолчини қўлга оларкан, Порлинсун ва Пунтарга ўз тадбиркорлигидан мағрурланиб, сўзлайди. Маҳмудхоннинг аччиқ кинояли сўзларидан унинг жасурлиги, халқига муҳаббати ва содиқлиги кўриниб турганидек, Ўқунарнинг сўзлари ҳам

унинг ёвуз афтияи яна бир бор фош қилади. Ўқунар Маҳмудхонни сўроқ қилиб «Исломия эмлоғи»га бенул дори-дармонни қайдан оласизлар деб сўрагач:

Маҳмудхон - Бизнинг бутун нарсаларимиз Ҳиндистондан чиқади. Бизнинг бутун ишончимиз Ҳиндистондадир. Бизча, Ҳиндистон ўз бошли, айримча дунёдир. Бунда яшаганларнинг бутун керакликлари ўзинда топиладир. Шундан олиш керак. (Икки юзбоши бир-бирларига қарайдир).

Ўқунар - (кулумсаб) Бўш хаёлчилар.

Маҳмудхон - Сўзимиз хаёл-да эмас, бўш-да эмас, бу кун икки кўзи бўлгон ҳар ким кўрадиким, Ҳиндустон бу дунё боғчаси, ўзинда бўлгонларнигина эмас, ўзидан минг л а р ч а т о ш у з о қ д а т у р г о н л а р н и ҳам яшатмоқдадир.

Маҳмудхоннинг бул ҳақ сўзлари Ўқунар ва икки инглиз юзбошисига ханжардек ботади. Маҳмудхоннинг «бу кун икки кўзи бўлгон ҳар ким кўрдирким» дегани ботишида «эй виждони, дили кўр Ўқунар, инглиз босқинчилари, сенларнинг кўзинг ошқозонга, нафс, ҳарс, тиллога айланган» деган нафратомуз маъно бор. Маҳмудхоннинг «ўзидан минг тош узоқда турғонларни» дегани «сента ўхшаш босқинчи, манфурларни ҳам Ҳиндистон боқиб турибди-ку, эй сиз одам юзли ваҳшийлар» деганидир. Ўқунар, албатта, бул каби зардобли сўзлардан бетаъсир қолмайди. Шунинг учун «... Сўзни узатди бу... (юзбошига) буни элтиб қамангиз» дейди. Ўқунар Маҳмудхондан шу лаҳзада куч жиҳатдан устун бўлса-да, маънан мағлуб бўлган эди. Лекин манфаат олдида Ўқунарнинг ўзи айтганидек, адолат ва озошлик ҳақидаги гаплар маъносиз.

Ўқунар инглиз босқинчиларининг типик вакили, дедик. У драманинг бош салбий образларидан бири. Лекин драматург ҳаётни икки хил - оқ ва қора ранглар воситасида кўрсатмайди. У инсоннинг мураккаб табиати, ички олами, рухий изтиробларини атрофлича кўрсатишга ҳаракат қилган. Ўқунар қанчалик ёвуз ниятли бўлмасин, уни инсоний туйғулар бутунлай тарк этгани йўқ. Драма конфликтларининг бошланишига сабаб бўлган Дилнавознинг Ўқунар томонидан зўрлаб олиб кетилиши, аввалига, Ўқунарни бизга ҳайвоний хирсли бир киши сифатида

танитса, воқеалар ривожланиб борган сари (учинчи пардада) уни бутунлай ҳайвоний ҳирсга боғлаш бироз ноадолатлироқ эканлиги аён бўлади. Тўғри, Ўқунарда биз Дилнавоз ва Раҳимбахшнинг севгисини ё уларга ўхшаш қалб изтиробларини кўрмаймиз, бинобарин кутмаймиз ҳам. Лекин у Дилнавозни оз бўлса-да инсоний яхши кўради, агар қиз рози бўлса унга уйлашмоқчи ҳам. Ўқунар жуда ақлли, хушёр, қилни қирқ ёра оладиган даражада айёр одам. Аммо унинг ақли, заковати, айёрлигию «сиёсий хушёрлиги» Дилнавознинг Раҳимбахшга бўлган севгиси олдида ҳеч нарса.

Ўқунар Дилнавозга эришиш учун ўзининг кўпгина санъатларини ишга солади. Аввал мураса қилади, сўнг кўрқитмоқ истади, яна мураса, сўнг кўрқитиш. Лекин Дилнавоз барибир унга бар тутқизмайди, қиз биринчидан, ўз муҳаббатига содиқ бўлса, иккинчидан, ўзининг тенгдошлари, синглию оналаридек минглаб ҳинд қизларининг номусини тоштаётган инглиз боққинчиларидан чексиз нафратланади. У Ўқунарнинг олдида бош эгишдан кўра ўзининг ўлимни афзал кўради, унга қаттиқ-қаттиқ сўзлар, гаплар айтаркан, ўзининг жаҳди чиққан Ўқунар томошидан отиб ташланишини истади. Драматургнинг маҳорати шундаки, ҳар бир қахрамон, хоҳ у салбий, хоҳ у ижобий бўлсин, уларнинг гап-сўзи, ҳаракати, деталлар бир зарб учун хизмат қилади. У ҳам бўлса боққинчиларнинг ёвуз башарасини, боққинчиларнинг ёвузликларини очиб ташлаш, эртами-кечми ёвузлик, зўрлик устига тиклашган ҳокимиятнинг қулаши муқаррарлигини уқтиришдир.

Ўқунарнинг ҳар бир ҳаракати, сўздан унинг ўз башарасини кўриш баробарида биз Ҳиндистонда кечаётган ул даврдаги воқеа-ҳодисалардан хабар тонамиз:

Ўқунар - Шу ўлканинг энг катта кишилари мен билан бир йўла кўришганлари учун ойларча махтаниб юралар. Беш йиллар Лохурнинг пўлис комиссари бўлиб турибман. Бу кунгача истаганимни йиғлатиб, истаганимни ўлдира билдим. Мен сени суйган бўлмас эдим, ишингни бунча узатмас эдим. Биринчи кечада ё бўйинсундирардим, ё бошингни кесардим. Буларни ўзинг яхши биласен. (Дилнавоздан жавоб кутиб тинар. Жавоб олмағоч яна сўзлар). Менга бўйинсунмай турибсан. Ўзингга яхши бўлмас. Бу кун сени қамоқда

чуритмак, сургун этмак, ўлдирмак-ка кўлимдан келади. Шуларни истайсан? (Бир оз тинар. Дилнавозни жим кўргач, яна сўйлар). Сен онгсиз бир қиз эмассан. Менга ўртоқ бўлиб яшамоқни истамаслигинг тентаклиқдир.

Ўкунарнинг бул сўзлари-ла драматург Ҳиндистондаги умумий аҳволга - инглиз мустамлакачиларининг ўзганинг юртида ўзларини қандай тутишлари, зулм-зўравонликлари, тазйиқу қабиҳликларига «тегиб» ўтаёттир.

Пунтар - инглиз мингбошиси. У Ўкунар ва Порлинсун билан ҳаммаслак, ҳамтовоқ. У Ҳиндистонда «маданият» ниқоби остида олиб борилаётган ўз қонхўрликларини улуғ иш деб билади.

Хуллас, инглиз босқинчилари ўзларининг «бўлиб ташлаб ҳукмронлик қилавер» деган машғум сиёсатини Ҳиндистон тупроғи, миллати, қадриятларини топтаб бўлса-да, амалга ошириш учун тиш-тирноқлари билан курашганликлари, интилганликлари «Ҳинд ихтилолчилари» драмасида зўр бадий маҳорат билан тасвирланган. Ҳали дунёнинг қайсидир кунжакларида зўрлик, зулм, босқинчилик давом этар экан, ерли халқ топталар, таҳқирланар экан, инглизларнинг «бўлиб ташлаб ҳукмронлик қилавер» сиёсати бутунлай ўз кучини, таъсирини йўқотмаганлиги кўпгина эркинпарварларни ҳушёр торттиражак.

ЭРКИНЛИКНИНГ ҚОНЛИ ЙЎЛИ

Ҳинд ихтилолчилари - Раҳимбахш, Дилнавоз, Бадринант, Маҳмудхон, Абдусуббуҳ, Дийннант, Фазлиллоҳ, Оромсингх Ҳиндистонни озод кўриш, мустақил этиш йўлида ўз жонларидан кечиб бўлса ҳам машаққатлардан қайтмайдилар. Европада чуқур билим олган Абдусуббуҳ сиёсатнинг турли ўйинларини яхши тушунади, кеча-кундуз атрофига ҳинд ватанпарварларини тўплашга, миллий озодлик учун курашга интилади. «Кўзгатгу битиг» халқни инглиз мустамлакачиларига қарши кураш варақаси таркатади. У Мавлоно Нўъмоннинг уйида Раҳимбахш билан танишади. Уларни ҳинд халқининг аянчли тақдири бирлаштиради. Раҳимбахш инглиз пўлис бошлиғи Ўкунар томонидан қамалгач, ҳибсда бир ойча ётади. Қиплоқдонлари уни қамоқдан чиқаришгач, Лоҳур шаҳридан қочиб келиб, Афғонистон чегарасидаги Бунир қўрғонида Абдусуббуҳ билан учрашади. Абдусуббуҳ ва Раҳимбахш қўлни-қўлга бериб, Ҳиндистон мустақиллиги учун кураш йўлига кирадилар. Уларнинг сафи кун сайин кенгаяди. Раҳимбахш ихтилолчи дўстлари ёрдамида Дилнавозни Ўкунар қўлидан қутқаради. Раҳимбахш Ўкунардан нафақат Дилнавозини тортиб олгани учун, балки ҳинд халқининг бошига сонсиз мусибатлар солаётган инглизлардан ўчини ҳам олиб, уни ўлдирди. Хуллас, ҳинд ихтилолчилари бир ҳақиқатни англаб етадиларки, мустақиллик, эрк, озодлик «совға» қилинмайди, унга қон тўкиб, жон бериб эришилади.

Ҳинд ихтилолчиларининг таркатаётган «Кўзгатгу битиг»лари инглиз пўлислари томонидан қўлга туширилгач, улар таъқиб остига олинадилар ва дастлаб «Исломия эмлови»да ишлаб, шундай қоғозлар тарқатган Маҳмудхон ва ўн йигит қўлга олинди, жазоланади. Улар қамоқдан зўрға қочиб-қутилиб, Ҳиндистондаги Гунгар тоғи мағоралари (ғорлари)да ихтилолчилик фаолиятларини яширин-партизанчасига давом эттирадилар. Бу мустақиллик йўлидаги машаққатли кураш кун сайин кенгайarkan, уларнинг ҳаракатлари, таъсир кучлари ҳам орта боради. Бу ўз навбатида инглиз босқинчиларининг ғазабини қайнатади. Ўкунарнинг ўрнига пўлис бошлиғи этиб тайинланган

мингбоши Порлинсун бошчилигида ҳинд ихтилолчиларига қарши кураш янада кескин кучаяди. Вазият мураккаблашади. Тўртинчи пардада ихтилолчиларнинг тоғ мағораларида қандай шароитда ишлашлари ва иллиз жосуслар бўлмиш бир аёлнинг уларнинг сиридан хабар топиб, пароллари, қиладиган ишларини ўрганиб ихтилолчиларни инглизларга тутиб бериш воқеаси тасвирланган. Айғоқчи хотин мағорага келгач, ҳар ёнга қараб, аёлнинг бу ҳаракатини кузатиб турган Дилнавоз унинг сўзларига, ўзларидан эканига шубҳа билдиради. Ҳатто у «Кўзгатгу қоғоз»ларнинг навбатдагисини олиб чиқиб кетаётганида хотинни тўхтатиб, унинг тилчи эканига гумон қиладигани, юраги ниманидир сезаётганини айтади. Лекин Раҳимбахш унга ишонмайди. Чунки тилчи аёл инглиз пўлисларидан уларнинг бутун сир-асорини ўрганиб, сўнгра уларнинг хузурига келган эди-да. Тилчи аёл мағорадан чиққач, оз ўтмай, инглиз пўлислари Порлинсун бошчилигида ихтилолчиларни қўлга олиш учун ҳужум қиладилар. Оқибатда Бадринат Раҳимбахш ва Маҳмудхонни қочириб, ўзи ва Дилнавоз қуршовда қлиб, қўлга тушадилар. Лекин Дилнавозни навбатдаги ўлим ёки қамоқдан Порлинсуннинг унга ишқий муносабати қутқариб қолади. Чунки у Дилнавозни Ўқунарнинг уйида кўрган ва ичида «шу қизни шундан ола билсам» деган ўйловни кечириб, кўнглининг бир четида тутиб қўйган эди. Ўз орзусини амалга ошириш учун қулай вазият тайёр: Ўқунар ўлган, Дилнавоз яна қўлга тушган, яна кимнинг, инглиз пўлис бошлиғи Порлинсуннинг қўлига. Унинг кўзига Дилнавоз янада бошқачароқ кўринади». Ўқунарнинг уйида кўрганимдан яхшиланмиш».

Лекин бахтли тасодиф Дилнавозни бу сафар ҳам ёвуз Порлинсуннинг қўлидан қутқариб қолади. Маҳмудхон ва Раҳимбахш инглиз пўлислари бир тепада қўним топгач, ўрмон оралаб келиб, қўққисдан уларга ҳужум қиладилар ва шерикларини қутқарадилар. Маҳмудхон тўшпончага қўл чўзган Порлинсунни отиб ўлдиради, сўнг Бадринат ва Дилнавознинг боғлиқ қўлларини очгач, пўлис бошлиғининг қоровули бўлган, икки кимсани омон қолдиради. Уларга Раҳимбахш шундай дейди:

Раҳимбахш - ... Орқадоллар, сиз бизнинг юртдош, қардошларимиз эрурсиз. Бизнинг юракларимиз сиз учун

урадир. Биз мана шундай қоп-қоронғу кечада кўрғанингиз мағоралар, тоғлар теналикларида қийналиб юрамиз. Сизни кутқармоқ, сизни яшатмоқдан бонқа тилагимиз йўқ. Сиз келиб бизни босдингиз. Биз билан отиндингиз. Икковимизни тутдингиз. Бироқ биз биламизким, бу ишларнинг ёзуғи сизда эмас, юзбошингиздадир. (қоровулларнинг юзлари кулар). Шунинг учун шу соатдан сиз эркиндирсиз...

Ҳинд ихтилолчиларининг бу ҳаракатини кўргач, ҳибсага тушмасдан бир неча дақиқа олдин инглиз пўлис-босқинчиларини мағорага бошлаб келган айғоқчи бирданига Бадринатнинг ёдига тушади:

Бадринат - Шошмангиз, Раҳимбахшхон... Шу тилчи хотун янами қутулиб кетсин?

Раҳимбахш - (биринчи ишчига) Юборингиз буни у дунёга!

Тилчи хотун - (ирғиб туриб ялинар) Зайид соҳиб, менга ҳам шу буюрғон эди. (Юзбошининг гавдасини кўрсатур. Биринчи ишчининг тўшончасидан чиққан бир ўқ билан «воҳ» деб йиқилур, жон берар).

Бу тилчи хотинининг драма финалидаги ўлими бутун кишиларга сабоқ бўларли фожедир. Драматург бу билан халқининг ўз ичидан чиқиб, миллатини босқинчиларга қул қилиб бериш, талатиш, таҳқирлашга йўл очиб берувчиларининг жазоси, тақдирини ана шундай аянчли бўлишини кўрсатаётир.

«Ҳинд ихтилолчилари» бутун босқинчилик сиёсати ёвузликларини фош қилувчи айбномадир. Драма ёзилган даврда Ҳиндистон ҳали инглизлар тасарруфида эди. Улуғларга башорат ёр деганларидек, Фитрат Ҳиндистонни озод скўришни истаган ва унинг мустақилликка эрилувининг қонуний йўлини кўрсатган, ишонган санъаткор. Асар ёзилгандан 26 йил кейин - 1947 йилда Ҳиндистон мустақилликка эришди. Бу билан драма ўз бадиий, яшовчанлик қудратини йўқотгани йўқ. У соф санъат асари бўлгани учун ҳам ҳали кўп йиллар мустахлакачилик асоратидан қутила олмаётганларга сабоқ бўлажак. Ундаги гоя шундай улуг ва фалсафи-мажозий қудратга эгаки, уни хоҳ Туркистон, хоҳ Африкага тадбиқ қилинг, жуғрофи

камрови ортса, ортадики, ҳеч камаймайди. Ҳақиқий бадийи асарнинг фазилати ҳам шундадир.

Э Р К И Х Т И Л О Л Ч И Л А Р И

ҲИНД МАВЗУИ - ҚАДИМИЙ

Табъи ўта нозик, Фитрат назарида «ҳар нарсани ёқтиравермайтурғон» Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ҳиндистонни «ариб мамлакате воқе бўлубтур. Бизнинг вилоятларга бошиқа ўзга оламедур. Тоғ ва дарёси, жангал ва саҳроси, мавозиъ ва вилоёти ва ҳайвонот ва набототи, эли ва тили ва ёмғири ва ели борчча ўзгача воқе блубтур», - дея таърифлайди. Буюк Бобурча хусусияти бисёр, «мижозининг нозуклиги жибилий (туғма)» Алишер Навоий Ҳиндистонда улғайган Амир Хусрав Деҳлавийни ғазалиётда уч пиридан бири деб қадрлайди:

*Ғазалда уч киши тавридур ул навъ,
Ким оидин яхши йўқ назм аҳтимоли:
Бири мўъжаз баёнлик, соҳири ҳинд,
Ки ишқ аҳлини ўртар сўзу ҳоли...*

Берушидан тортиб Фурқатгача улуғларимиз Ҳиндга дил кўзи билан қарадилар. Мўғиллар истилоси даврида Туркистон ва Хуросонда олим, шоир, мусиқапунослар Деҳли султонларининг саройида осойиш топдилар. ғазал амири Хусрав Деҳлавий зотини шарифнинг отаси Амир Сайфиддин Маҳмуд асли Кеш - Шахрисабз туркларидан бўлиб мўғиллар босқинчилиги даврида Деҳли томонга юзланган. Икки турк Бобур ва Шайбонийхон беш кулик ўтар дунё учун Самарқанд остонасида талошгач, Бобур Афғон томон, сўнг «Ҳинд сри юзланиш»га мажбур бўлган. Маъни хазинасининг шоҳи Мирзо Бедил Ҳиндистонда ижод этган. (Ота-боболари асли шахрисабзлик). Тарих чорраҳаларида ҳинд ва ўзбек халқи тақдирининг ўхшаш қирраси кўп. Айниқса, сўнгги асрларда... Ҳиндни инглиз мустамлакачилари талаган, хонавайрон қилган бўлса, Туркистонни аввал чор Россияси, кейин «Қизил империя» нимталади. Инглизлар ҳиндларнинг эркини поймол қилиб, бир кул сифатида таҳқирлаган бўлса. Рус қўшинлари туркий

халқни қўйдек бўғизлади, «аёлларнинг иффатини», «Даланинг эркини» ўғирлади.

Мақсад: ҳинд тақдири, ул ердаги мусулмонлар ҳаёти адабий жараёнга туркистонлилар дил кўзи-ла қараган ва қарамоқдалар. Ҳинд халқига Навоийу Бобур қандай ардоқли бўлса, буюк ҳинду Рабиндранат Тагор ўзбеклар учун шундайдир...

Демак, 20-йиллар ўзбек адабиёти учун ҳам ҳинд мавзуи янгилик эмас. «XX асрнинг боши ва инқилоб арафаларига келиб, - дейди адабиётшунос Шерали Турдиев, - Яқин ва Ўрта Шарқ, Афғонистон, Эрон, айниқса, Ҳиндистон мавзуи М.Бехбудий, Ҳамза, Фитрат ижодида кенг ўрин ола бошлади»¹.

Фитрат Фурқат, Аҳмад Дониш ижодида мавжуд бўлган илғор анъаналарни янги ижтимоий-инқилобий ва миллий уйғонини даври тарихий шароитида янада кенгайтирди ва ривожлантирди. Фитрат ижодида кўринган мустамлакачиликка қарши кураш ғояси Октябрь тўнтаришидан кейин яна кучайди. Бу мавзу адибнинг «Ийғла, ислом» (1919), «Шарқда инглизлар», «Шарқ сиёсати», «Афғонистон ишлари» каби ижтимоий-сиёсий мақолалари ва «Чин севиш» (1920) ҳамда «Ҳинд ихтилолчилари» (1923) сингари сахна асарларида кенг ёритила бошлади. Фитрат инқилобга қадар ҳам ўзининг «Мунозара» (1909-1910), «Сайёҳ ҳинди» (1912) асарларида бу мавзуни қаламга олган эди. У мазкур асарларида Туркистоннинг иқтисодий-ижтимоий қоқоқлигига сабаб бўлаётган хурофот, маҳаллий аҳолининг камситилиши ва улардан ҳар соҳанинг етук мутахассислари тайёрланмаётганлигига ачинади. Ҳиндистонда европача тарбияланган бир мусулмон зиёлининг кўзи билан зикр этилган масалаларга қараб бу қоқоқликдан чиқип чораларини излайди.

Инглизларнинг шарқдаги мустамлакачилик сиёсати, инглизларнинг ғайритабиий қилмишлари кун сайин ортиб бораркан, бу ўз навбатида Фитратнинг ҳам нафратига учрайди. Ҳақиқатан, шарқли бир зиёли ўзи каби эзилган

¹ Турдиев Ш. «Ҳинд ихтилолчилари» ҳақида. «Шарқ юлдузи», 1990, 4-сон, 32-бет.

бир халқнинг тақдирига бепарқ қараши мумкинми? «1879 йил кузда инглиз қўшинлари, - деб ёзганди Н.Халфин, - қобулни босиб олиб, упи ёндирдилар, вайрон қилдилар, аҳолини оммавий равишда ўлдирдилар: улар Афғонистон тарихида тенги йўқ ваҳшийликлар қилдилар. «Биз қасос армиясимиз, - деб ёзганида инглиз мухбири, - ҳар қандай виждопа зоби улоқтириб ташланиши керак»¹.

Инглизларнинг Афғонистон тупроғида қилган бу ваҳшийликлари Ҳиндистонда янада авж олди. Мустамлакачилар ирқий камситишдан ҳиндуларни кўчакўйда таҳқиромуз ўлдиришгача бориб етдилар. «Британия солдатининг ўзи, - деб ёзади Бенуа-Мешэн, - Ҳиндистонда яшовчи барча эллардан устун эканлиги тўғрисидаги фикрини ҳеч нарса ўзгартира олмайди»².

Фитрат шу асосда ҳиндистонлик ватанпарварларнинг инглиз босқинчиларига қарши курашини, уларнинг ўй-изтироб, тақдирларини «Чин севиш» ва «Ҳинд ихтилолчилари» драмасига сюжет қилиб олади. Бу драмалар таҳлилига киришмасдан мазкур асарлар атрофида бўлган баҳсу мунозараларга андак тўхталмак лозимдур.

Фитратнинг «Чин севиш» ва «Ҳинд ихтилолчилари» драмалари 1920 йилда ёзилган бўлиб, тезда Туркистоннинг турли ўлкаларида сахналаштирилди. «Марҳум шарқшунос олим Лаизиз Азиззоданинг эслашича, - деб ёзади Ш.Турдиев, - ҳар иккала драма ҳам ўша даврда ҳатто мустамлакачилар зулмидан озод бўлиш учун кураш олиб бораётган хорижий Хитой, Эрон, Ҳинд, Турк коммунистлари ораларида ҳам машҳур бўлган. Шунинг учун ҳам бу асарлар Абдулла Қодирийнинг тарихий романлари ва Чўлпоннинг лирик шеърлари каби 20-йилларда ўзбек, рус ва бошқа халқлар танқидчилигида эътиборни кенг тортган ва турли фикр-мулоҳазалар уйғотган эди»³.

¹ Халфин Н.А. Провал британской агрессии в Афганистане. М., 1969. С.118-119.

² Бенуа-Мешэн. Путешествие через Туркистан. Сборник географических материалов по Азии. Вып.16. С-Петербург, 1885. С.197.

³ Турдиев Ш. «Ҳинд ихтилолчилари» ҳақида. «Шарқ юлдузи», 1990, 4-сон, 33-бет.

Фитратнинг сафдоши ва тақдирдоши Абдулхамид Сулаймон Чўпон ҳам «Чин севиш»ни саҳнадо кўриб, «қинда ўзбек саҳнаси улуғ ва улуғлиги қадар юксак ҳам гўзал бир томоша (пьеса) кўрди» деб эътироф этган эди. Афеуски, Чўпондек донишманд зот эътироф этган «Чин севиш» драмасига 30-йилларда «Қора кўзойнак» билан қарадилар. Оқибатда, бу драма «инқилоб тўлқинларига протестдан иборат» деган маънўм тамғага дучор этилди. Бундай вульгар социологик таҳлилни ҳеч ким Ҳамид Олимжончалик «уцдалай» олмади.

«Совет адабиёти» журналининг 1936 йил 4-5-сонларида Ҳамид Олимжоннинг «Фитратнинг адабий ижоди ҳақида» номли 99 саҳифадан (!) иборат мақоласи эълон этилди. Кейинчалик мазкур мақола шоирнинг ўн томлик мукамал асарлар тўпламининг 6-томига айрим бир ўзгаришлар билан киритилган. Фитратнинг бутун ижоди пантуркистлик ва панисломистликда айбланган ушбу ишда «Чин севиш» ҳақида ҳам мураккаб фикрлари илгари сурилади: «Чин севиш» ва «Ҳинд ихтилолчилари», - деб ёзди у, Туркистонда миллатчиларнинг, аксилинқилобий буржуазиянинг пролетар диктатурасига қарши олиб борган кураши кескинлашган бир даврда ёзилган. ФИТРАТ ҲИНДИСТОННИ ТУРКИСТОНДА ТУРИБ ТАСВИРЛАЙДИ. Шунинг учун Ҳиндистон картинаси Фитратга фақат бир фон, либос бўлибгина хизмат қилади. У Ҳиндистон миллатчиларини кўрсатиш йўли билан Туркистон миллатчиларининг ҳаракатига нисбатан ўз муносабатини тайинлайди»¹. Биринчидан, «Чин севиш»да ҳинд ватанпарварлари Нуриддинхон, Аҳмадхон, Зулайҳо. Каримбахшхон образларининг талқинида бирор-бир миллатчилик унсурлари учрамайди. Улар бирор миллатни камситмайдилар, ё ўзларини улардан устун деб ҳисобламайдилар. Агар инглизларга қарата уларнинг айтган аччиқ гапларини Ҳ.Олимжон «миллатчилик», «аксилинқилобчилик» деб талқин этган бўлса, янглишдир. Чунки бу аччиқ сўз-сўкиш ва қарғишлар инглиз халқига эмас, бир ҳовуч мустамлакачи зolimларга қаратилгандир.

¹ Олимжон Ҳ. Мукамал асарлар тўплами. 10 томлик. Т.: Фан, 1982. 6-том. 219-бет.

Иккинчидан, ҳар бир миллатнинг ўз ҳақи, эркини ҳимоя қилишдек муқаддас ҳуқуқини ҳеч ким чеклолмайди, инглизлар ҳиндларни нафақат чеклайдилар, балки уларнинг миллий туйғуларни, урф-одатларини ҳақоратлайдилар. Учинчидан, Ҳамид Олимжон талқинича, Фитрат Ҳиндистон мисолида Туркистонни тасвир этар экан, бу унинг хато ёки гуноҳи эмас, санъаткорлигидир. У «Чин севиш»да аксилинқилобий ва ватанчилик ғояларини ахтарар экан, қуйидагиларни ёзади: «Аввал у (Фитрат - И.Ф.) бутун Шарқни, бутун мусулмонлик... Оврупога, ёшасига Оврупога қарши қўлди. Каримбахш: «Бутун Оврупо мусулмоннинг ёвидир», - дейди... Нуриддин: «Оврупода ҳайвонликдан бошқа нарса йўқдир», - дейди»¹. Аввало, Каримбахш ва Нуриддинхон ўз даврининг илғор зиёлиси, дунёда кечаётган воқеаларнинг моҳиятига етадиган, сиёсатнинг «Қоронғуликларини англайдиган кишиларнинг типик образидир. Ахир, бегона инглиз босқинчилари беномусликлар, ҳақоратлар қилганларини кўриб-да улар бефарқ туришлари мумкинми? Улар инглизларнинг бутун шарққа қарши айғоқчилик ва босқинчилик сиёсати тарихидан яхши хабардор эдилар. Уларнинг «Таймис» газетасини ўқишларига ишора беҳудага эмас. Ҳамид Олимжон Каримбахш, Нуриддин, Зулайҳоларнинг «миллатчилик» «аксилинқилобчилик» ҳаракат-сўзларига эътиборни қаратади-да, Раҳматуллоҳонга ўхшаш инглиз малайи, ўз миллатини сотиб бойлик орттирган ва манфаат, шон-шухрат йўлида қотилликлардан ҳам қайтмайдиган образни ҳеч бўлмаганда бир бор эсламайди. Шундан бўлса керак, драмадаги образларни тўлиқ таҳлил қилмаслик оқибатида бир томонлама хулоса чиқаради: «Фитрат мавзуда Ҳиндистон ҳаётига кетса ҳам, мазмунда тамом Туркистонда қолади. У икки оёғи билан маҳкам туриб, миллатчилик ҳаракатининг, ўз синфининг унга топширган вазифаларини бажараяди. У ўз пьесалари орқали миллатчи образларни муқаддас, покиза инсонлар сифатида тасвирлаш билан уларга симпатия туғдиради ва сахна майдонини миллатчилик ҳаракатининг иш майдонига айлантиради»². Ахир, санъаткор

¹ Ўша ерда, 220-бет.

² Ўша ерда, 220-бет.

Ўқувчини ўз қахрамонларига эргаштира олмаса, уларга nisбатан симпатия ё антипатия туғдирилмаса, нима учун асар ёзади? «Саҳна майдонини миллатчилик ҳаракатининг иш майдонига айлантиради» сўзларини ўқигач, беихтиёр муболага ҳам эви билан-да, дегинг келади. Наҳотки, сталинча қатоғон йилларида бир драматургга саҳна майдонини миллатчиликнинг иш майдонига айлантиришга шунчалар эрк берилган бўлса?! Танқидчи драманинг тили хусусида сўзлаб, «у на ўзбек, на татар, на усмонли тилида ёзар эди. Унинг тили пантуркистча турк тили эди»¹, - дейди. Бу ҳам бир томонлама қараш. Тўғри, Фитрат драмасининг тилида усмонли туркчага яқинлашув бор. Бу қусур эмас аксинча, араб, форс, рус сўзлари луғатимизда урчиб кетаётган бир даврда фазилатдир. Фитрат асарларининг тилида туркий тилнинг жилоси, фасоҳати, «гилни урадиган» ширали томонлари кўп. Бугунги тилимиз Фитрат суҳани олдидан нақадар ғариб.

«Ҳинд ихтилолчилари» ва «Чин севиш»ни қуръон, Каъбанинг муқаддаслиги инкишоф тоған. «Чин севиш» қахрамонларидан Каримбахш «инглизларнинг мачит солмоқлари Каъбани бузмоқ учундир», - деб додлайди», - деб ёзади Ҳ.Олимжон. Драмадаги Каримбахшнинг бу сўзлари тарихий фактга асосланган. Инглиз босқинчилари Каъбани ўққа тутиб бутун дунё мусулмонларининг қаҳр-ғазаби, қарғишига дучор бўлганлиги тарихдан аён. Фитрат «Йиғла, Ислом!» (1919) номли мақоласида ҳам инглиз мустамлакачиларига ўз муносабатини, нафратини билдирган эди. Ҳ.Олимжон Нуриддин ва Зулайҳонинг ҳақиқий ишқий муносабатларидан ҳам «диний-мистик пардаларга ўралган «ишқ»ни излайди. Ҳолбуки, Фитрат классик адабиётшунослигимиз, адабиётимиз, ўтмишимиз тарихини теран билгани учун «ишқи ҳақиқий», «ишқи илоҳий» «ишқи аввалий» каби тушунчалар унга бегона эмас эди. Танқидчи Нуриддиннинг «ишқ дард эмас, инсонларни ҳайвонликдан қутқаражак бир даво» сўзларини диний-мистик ниқобларга ўралган «ишқ» билан жамият тараққиётининг ҳақиқий омилларини кўра олмайди» деб шарҳлайди. Мантиқан танқидчи Нуриддиннинг соф ишқи билан сиёсатни

¹ Ўша ерда, 221-бет.

аралаштирмоқда, кўполроқ айтганда ундан «жамият тараққиётининг омилларини кўра оладиган «сиёсий ишқ»ни талаб қилмоқда.

«Энг муҳими шундаки, - дейди давом эгиб Ҳамид Олимжон, - Фитрат ўз севган қаҳрамонларининг сиёсий, социал башараларини, ҳақиқий сиймоларини яширади. У ўз севган қаҳрамонларига ўзи истаган ва ўзи севган бутун яхши хислатларни сунъий (?) равишда ёшиштиради» «Чин севиш» драмасидаги қаҳрамонларнинг қайси табақага мансублиги, уларнинг ёши, табиати, билим қамрови эга олинса, бу даъво ҳам пучга чиқади. Асарнинг бошида Фитрат Нуриддинни «файласуф табиатли, ўттиз беш ёшлардаги ўқимишли бир йигит» деб бекорга айтгани йўқ. Нуриддиннинг фалсафий сўзлари, ошиқона ёнишларига асос унинг «файласуф табиатли» эканлигидир. Аҳмадхоннинг ҳам жуда жўяли мулоҳаза юритиши, инглизлар зулмининг оқибатларини теран англаши «ўқимишли бир йигит» бўлгани учун томошабинни ишонтиради. Социал табақаланишга келсак, Нуриддин ўрта ҳол бир киши. Аҳмадхон Нуриддиннинг уукаси. Зулайҳо ҳам ўқимишли бир қиз, бу ҳам етмагандек, дунё кўрган, илмли Каримбахшхоннинг қизи. Унинг дунёқарашининг ўсишида отаси атрофидаги муҳитнинг таъсири кучли. Тўғри, драма охиридаги Зулайҳонинг инглиз пўлисларига қарата айтган гаплари бир оз романтик, оптимистик, лекин унинг бу ҳаракат-сўзлари ҳам драмадаги воқеалар ривожини фониди асослангандир.

«Драма асарларида жуда муҳим аҳамиятга эга бўлган тил масаласини, - деб ёзади Ҳ.Олимжон, - Фитрат ишламайди ёки ишлай олмайди. Натижада персонажларнинг тили орқали уларнинг қайси гуруҳ вакили эканлигини белгилаб бўлмай қолади». Таъқидчининг Фитрат тил масаласини «ишлай олмайди» дейиши илмий одобга бироз тўғри келмайди. Ўзбек ва тожик тилларини мукаммал билган, унинг сарфу наҳвига оид илмий дарслик ёзган олимга нисбатан бу сўзлар адолатсизликдир. Унинг персонажлар тили ҳақидаги эътирофлари озгина ҳақиқатга яқинроқдир. Биз Фитрат драмаларининг тили ҳақида алоҳида тўхталамиз.

НУРИДДИННИНГ МУНОЖОТИ

«Тангрининг қизиқ ишларига боқ. Меним торгина миямда ер юзининг қайғусини сиғдирган экан, ўзимни ер юзида сиғдира олмайди... Ишми бу? Юртимнинг тўрт юз милён улуси неча минг инглиз маъмурларининг таёқлари остинда эзилиб туради, юз мингларча қон-қардошларим очликдан ўлиб туралар. Қоронғи зиндонларда оғир кишалар остида жон берганларнинг соди йўқ. Бунларнинг қутилиш йўларини ахтарасиз, деб ёзуғсиз кишиларни, тинч кимсаларни ҳам қириб туралар. Яна ўзларини инсон, маданиятли, одил атаб юралар. Уятсизлар, виждонсизлар (қизиб) ёвузлар! Бугун маймун сириқдан куйдигингиз Ҳиндистон болалари қиёматга довур бўйла қолмаслар. Бунларнинг дахи кўзи бор, очилур. Виждони бор, уйғонур. Қони бор, қайнар. Тўрт юз милён инсон боласининг бўйла эзилиб қолишига тангри кўнмас, табиат рози бўлмас, адолат қараб турмас. Бу кун бунларнинг барчаси сизнинг ўлимингиз учун ўзининг сўнг кескин буйруғини чиқарар. Мана шу паллада мазлум чиқишининг қандай ёмон эканини ўз кўзларингиз билан кўриб ишонурсиз. Ўз ҳақини истаганларни қоронғу зиндонлар билан хурқитмак қора ўлимлар билан кўрқитмоқ истайсиз. Йўқ, йўқ, ҳақни ҳақ деб таниган кишилар учун ўлимдан кўрқмоқ, зиндондан хурқмак йўқдир. Бизнинг томуғ (дўзах)дан қоронғуроқ ўришларда қамасангиз ҳам ҳиндининг қутилиш юлдузи кўзларимиздан йўқолмас...» Бу Нуриддиннинг инглиз пулислари томонидан тухмат билан зиндонга қамалганида мустамлакачиларга қарата айтган нафрати, ғазоби, айни замонда ватанпарварлигининг оташин иродидир. «ин севиш»даги Нуриддиннинг мазкур ички монологини унинг Ҳиндистон озодлиги ва эрки қайғусидаги муножоти дейиш мумкин. Драмада кўтарилган ғоя Нуриддиннинг мана шу оташин сўзларида тўла ўз ифодасини топган.

Драма воқеалари Ҳиндистоннинг Дехли шаҳрида кечади. Каримбахш, Сарвар, Нуриддин, Аҳмадхон, Зулайҳо - инглизлар зулмига қарши курашувчи яширин ҳинд тапиклютининг аъзолари. Уларнинг ўй-фикрлари эртамикечми ҳинд халқини инглиз зулмидан озод этиш. Ўз атрофларига ватанпарвар кишиларни тўплаш, уларни эрк

Йўлида бирлаштириш. Ҳатто бу йўлда ўз жонларини ҳам аямаслик. Лекин бу осон иш эмас. Ҳинд халқининг ичида Раҳматулло, Шерхонга ўхшаш инглиз малайлари, мол-дунё, жонни қутқариш йўлида ёр-дўст нари турсин, Ватанини сотишга тайёр, иккиюзламачи, олчоқ кишилар ҳам бор. Драмадаги дастлабки зиддият шахслар ўртасидаги келишмовчиликдан бошланади. Йигирма беш ёшлардаги ўқимишли бир бойвачча Раҳматулло Каримбахшнинг қизи Зулайхога ошиқ, унга уйланмоқчи. Ҳатто Зулайхоннинг онаси Фотимахоним ҳам бунга рози. Аммо кўпни кўрган маданиятли Каримбахш қизини ўз эрки билан турмушга чиқармоқчи. Каримбахшнинг бу «аҳмоқона» ҳаракатлари Раҳматуллога ёқмайди. У ўз айғоқчиларидан Каримбахшнинг қизини Нуриддинга бермоқ хаёли борлигини эшитиб, ўқимишли, «файласуф табиатли», ёзувчи Нуриддинни ўлдириш пайига тушади. Раҳматуллохон Шерхонга кўн пул бериб уни йўқотишни таклиф этади. Хуллас, шахсий конфликтлар авж олиб ижтимоий зиддият даражасига кўтарилади. Шерхон Ҳиндистоннинг Пешовур шаҳрида ўлдирилган инглиз полициячисининг ўлимига Нуриддиннинг қўли бор деб тухмат уюштиради, Нуриддинни ноҳақ қамайдилар. Сулг уни ҳинд яширин ташкилоти аъзолари пул тўшлаб, зиндончига пора бериб озод этадилар... Нуриддин озод бўлгач, Каримбахшнинг уйда яширин ташкилотнинг мажлисини ўтказишга тўпланидилар. Тасодифан пўлислар бостириб кириб, отишма бўлади ва икки томондан кўп киши ўлади. Драманинг қисқача баёни шундай. Аммо булар «Чин севиш»нинг ташқи аломатлари. Унинг ҳақиқий моҳият, фалсафаси ҳар бир образ талқинига сингдирилган. Драмадаги Нуриддин, Сарвархон, Каримбахшон терап мулоҳазали, дунёнинг паст-баланд ҳодисаларини тушуниб етган шахслар.

Нуриддин ўз хатти-ҳаракатлари, муоҳазаси билан драмадаги бошқа образлардан кескин фарқ қилади. Унингчун Ҳиндистонни озод кўрмоқ - армон. У Каримбахшоннинг қизи Зулайхони севиб қолган. Ишқ азоби унинг тинчлини, хаёлини ўғирлаган. Ҳаракатлари, гап-сўзларида «нимадир» бўлган каби. Бу сирни унинг ёлғиз ўзи билади. Энг яқин дўсти Сарвархонга ҳам бу ҳақда оғиз очмайди. Ўзича куйди, ёнади, ўртанади. Каримбахшникига

борганда ҳам кўп гапирмайди, ёлғиз ўтиради, гоҳ йиғлайди. Унинг бу ҳолати Каримбахшхон ва унинг хотини Фотимани ҳам ўйлантириб қўяди. Улар Нуриддиндан бунинг сабабини сўраганларида у яна жим, йиғлайдир. Бу сирдан фақат бир кишигина воқиф, у ҳам бўлса Зулайҳо. Лекин у ҳам Нуриддиннинг кимга ишқ қўйганини аниқ билмайди. Кушларнинг бирида Нуриддиндан сўраб олган китобнинг ичидан бир ишқий шеър чиққач, Зулайҳо ўз шубҳаларининг рост бўлиб чиққани, Нуриддин севган қиз ўзи эканига ишонади:

*Икки кўзим, малак юзим, севдигим,
Жонлар сенинг юзларингдан айлансин.
Қизил гулим, қора кўзим, тилагим,
Дуё сенинг боқимингдан ўргулсин.
...Тупроқ каби йиқилмишам йўлингда,
Малак юзим, ҳолимни сўр деёлмам.*

«Биз оз кул» номли ушбу шеърни тасодифан ўқиб қолган Каримбахшхон иккала ёшнинг дил савдосидан воқиф бўлади ва уларнинг севгисига хайрихоҳлик билан қарайди. Лекин Каримбахшхон билан хотини ўртасида ер билан осмонча фарқ бор. Фотимахоним қизини Раҳматуллога бермоқчи.

Аҳмадхон ҳам Нуриддиннинг «ёзмоқ, тушунмоқдан бошқа иши йўқ»лигидан хайратланади. Сарвархон Нуриддиннинг ёзаётган романидаги бир тасвири ўқиб, «бунча қайғурғонининг сабабини онглаб, чорасини топмоқ чоғи» келганини англайди. Унинг Зулайҳога ошиқлигини илк бор Аҳмадхонга айтади. «Боқчадаги гулларнинг энг гўзалини уялтуруп бир суратда ўтирган, қаҳва тусли сочлари топинмоқ учун оташкада теграсинда тўйланган хишдийлар каби бўйининг ҳар ёнида сочилган, бир-икки ҳалқаси манглайна тўғри узониб, сўз қошиғача келган дия, ҳурматсизликнинг бунчасини ортуқ кўриб, ёна қайрилган сочли» қиз Зулайҳодан ўзга эмаслигини Сарвархон дарҳол сезади. Сарвархон ўз гумонининг ҳақ эканлигини исботлаш учун Аҳмадхонга «бир театру (драма) ё бир роман ёзғонда ўзининг миясидаги сезгулариндан бошқа нарсени тасвир эта олмайду» дейди. Сарвархоннинг бу ҳаракатлари, Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар»идаги Ҳасаналини эслатади.

Ҳасанали Отабекнинг ошиқлигини «Бек ошиқ» бўлган тундаги алаҳсирацларида англаган ва ўз гумонининг тўғрилигига Отабекни бир оз қизартириб бўлса-да, ишсанган бўлса-да, Сарвархон Нуриддиннинг ёзганларидан унинг «сири»ни англайди ва Ҳасаналига ўхшаб ўз кароматини Нуриддиндан тасдиқлатиб олади. Нуриддин севги юракнинг хазинасидур, хазинани яширин сақламоқ тейишдур, «юрагимдаги севги дард эмас, даводур» деб билади. Аҳмадхоннинг «Ошиқ бўлган киши маъшуқага эришмак истамасму?» деган саволига Нуриддин: «Сизлар ҳар бир сўзингиз билан ишқнинг ҳақиқатини билмаганингизни эълон қилиб турасиз. Дунёда ишқ билан ҳавасни яхшигина англамоқ керак. Бир-бирига ўхшаган бу икки ҳолни айирмоқ тейини. Маъшуқ истамоқ у билан бир ерда ётиб қолишмоқ - ишқ эмас, ҳавасдур. Ишқнинг бу ҳоли ёлғиз инсонларда эмас, ҳайвонларда ҳам топилур. Ишқнинг ишқдан бошқа тилаги йўқдур. Чин ошиқлар маъшуқаларининг ўзи билан эмас, хаёли билан яшайдилар», - деб жавоб бераркан унинг ишқи ҳавас эмас, чинакам муҳаббатлиги англашилади. Ҳарқалай, Нуриддиннинг ишқи Навоийча айтганда, «жисмоний ва шаҳвати нафсоний» эмас.

Нуриддиннинг ишқ ва Ватан эрки ҳақидаги изтироблари қўшилиб буюк бир дардга айланган. У тўртинчи пардада зиндонда тухматга учраб ётганида инглиз зулмига қарши ўз нафратини тушида алаҳсираб айтаркан, Зулайҳонинг ёди уни бир нафас тарк этмайди. Балки, Зулайҳодек гўзал ҳинд қизига бўлган муҳаббати куч бериб, мустамлакачилар сиёсатига қарши нафрати қайнаб-тошади. «...Бу ерда сендан бошқани истамайман. Кел, (хаёл яқинлашмоқ истар) Йўқ, келма. Бу ерга кирма, бу ер инглиз қамоғидур. Сенинг учун ярашмайдур. Сенинг юртинг бўлгани учун Ҳиндистон ўлкасининг хунин инглизлардан артмоқ истаган мен, ўзингни инглиз зиндонда кўрмак истамайман. (Хаёл кетар). Кет, малагим, кет. Севги бутоклари бўлгон оёғларингни ўпган Ҳиндистон ерини томур тилакларига ўхшаган инглиз оёқлари остинда кўрмак меним учун уятдир. Бунга кўрқмам, у кирли оёқларни бу ўғирли ердан чиқарганча тиришарман».

«ҚОП-ҚОРОНҒИ КЕЧАНИНГ-ДА ТОНГИ БОРДИР»

Фитрат воқеалар заңжирини, драма композициясини маҳорат билан ишлаганки, ҳар бир ҳаракат, саҳна бош ғоя учун хизмат қилади. Беш парда ўртасида шундай кўринмас бир мантиқ ипи бор. Биринчи пардада Зулайҳоннинг ўйлари, Каримбахш ва Фотимахонимнинг ички дунёси, Раҳматуллоҳнинг сиёсат бобидаги пуноқликлари, Сарвархоннинг дунё воқеаларини теран англаши, Зулайҳо ва Раҳматуллоҳон муносабатлари ойдишляшади. Иккинчи пардада Раҳматуллоҳнинг мунофиқлиги, унинг ҳаммаслақлари Любхон, Шерхоннинг тамат, бойлик орттириш йўлида ҳеч қандай ёвузликдан қайтмасликлари ёритиларкан, мазкур саҳнани биринчи парда билан боғлаб турувчи иш Зулайҳо ва Нуриддин масаласидир. Учинчи пардани иккинчи парда билан боғловчи воқеа Раҳматуллоҳоннинг Нуриддинни йўқ қилиш режасининг Сарвархон томонидан Аҳмадхонга айтилиши. Ва бу воқеа орқали Нуриддиннинг Зулайҳога ишқи тушганлиги, шул ишқ можароси унга Раҳматуллоҳонни душман қилиб қўйгани англашлялади. Шу саҳнада Фулом Ҳайдар Шерхон ва Раҳматуллоҳоннинг шум пиятини келиб айтаркан, Сарвархоннинг сўзлари тўғрилиги исботланади. Шум хабарни муҳоама қилиб турганларида юз боши бошчилигида пулислар келиб, Нуриддин ва Фулом Ҳайдарни ҳибсга оладилар. Демак, иккинчи пардада Шерхон томонидан таклиф этилган «туҳмат операцияси» амалга ошиб, икки саҳна воқеаларининг мантиқан ривожини таъминляётир. Тўртинчи парда: «Зиндон. Бир ёнда устунда похол ёйилган, бир кат ёнинда бир синиқ қумғон қўйилган, Нуриддинхон похоллар узра ётгон, туш кўрадир». Бул саҳна учинчи пардадаги қамоққа олишнинг давоми бўлиб, биринчи ва иккинчи пардалар била ҳам узвий боғлиқдир: биринчи пардадаги «сир», яъни Нуриддиннинг Зулайҳонни севганлиги, уни айтолмай юрган изтироб онлари ва китоб баҳонасида Зулайҳога англайтиши воқеоти тўртинчи пардада авж нуқтага кўтарилляди. Энди у Зулайҳоннинг ёди билан овунади, тушларида алаҳсирайди. Ва ўзининг, ҳинд халқининг хавfli душмани - Раҳматуллоҳон ҳамда Шерхонларнинг башараларини равшан кўради. Ўзини зиндонбанд этган

Раҳматуллонигина эмас, ҳинд халқини сотиб инглизга малайлик қилаётган раҳматуллохонлар ва шерхонлардан қутгилиш йўлини изларкан, драмадаги шахслараро конфликт ижтимоийлашиб боради ва бешинчи пардада бу зиддият юксак чўққига кўтарилади. Бешинчи пардадаги воқеаларнинг ишонтирувчанлик кучи шундаки, биринчи пардада Каримбахшхон ва Сарвархон томонларидан бу маънум ишларнинг қутилмаганда бўлиши, инглиз айғоқчилари, босқинчиларидан ҳар қандай ёвузликларни қуттиш мумкинлиги ҳақидаги фикрлари финалда ўз тасдиғини топади. Раҳматуллохон Каримбахшнинг инглиз золимларига қарши айтган гапларига қўшилмай «инглиз миллати кўн эркчидир. Ҳиндистон эркина қарши турмаслар деб ўйлаймиз» деган сўзлари (I Парда) бешинчи пардада инглиз пўлиснинг Раҳматуллохонни отиб ҳалок қилиши билан мантиқан якун топади. Хуллас, драмада тасвир этилган ҳеч бир деталь, эпизод йўқким, асарнинг бош фалсафий ғоясига хизмат этмасин. Драматург кўринмас ишлар орқали воқеаларни бир мантиқ ҳалқасига улайди. Асарни ўқиётган китобхон ёки томошабин бирор лавҳанинг беиз кетмаслигига ишонади.

Нуриддин - драманинг бутун фалсафий йўналишини ўзида сингдирган образ. Унинг мушоҳадалари Каримбахш, Сарвархон, Зулайҳо қарашларининг гўё бир жойга йиғиб, хулосалайдигандек, яхлит бир тасвирга айлантирган кўзгудек. Бешинчи парда Нуриддиннинг Каримбахшхоннинг уйдан ботаётган қуёшга қараб турган шоирона ҳолати билан бошланади. У «ботиб турган қуёшни томоша қилар»га қадар қанчадан-қанча азоб кўради, инглиз мустамлакачиларининг зулмини ўз бошида синайди. Драматург зулмга қарши кураш ҳақидаги ғояни Нуриддиннинг ички руҳий кечинмалари орқали гўзал ифодалайди:

Нуриддин - (ботиб турган қуёшга қараб) Бояқин қуёш!
Қутинг ўчмиш, қип-қизил олов чечаги бўлмиш юзинг куз
япроқларидек сарғайиб қолмиш. Мундаин умид
тонгларида кула-кула чиққандан кейин умидсизлик
қоронғуси остида сарғайиб боришингни, билмам, печанчи
дафъаси бўлди.

Ер юзининг энг қоронғу пучмоқларинда инсонлар томонидан ишланган энг яширин қонли ўйишларнинг барчасини очиб кўра олгонсен. Бир муаррих бўлса эдинг, буларнинг ҳаммасини ортиқ ёзғич билан ёзар эдинг!» Ҳақнинг ҳақсизликдан устунлиги мангулик бир иш бўлса эди, сенинг ер юзидаги ҳукуматинг орориқсиз ва тутанмас бўлар эди. Ҳолбуки, ўн икки соатдан кейин ўз тахтишни қоронғуликнинг оёқлари остига ташлаб, қоча берибсен. Ер юзининг ҳукуматини милён-милён йилдан бери қоронғулик билан улошиб олмоққа кўниб туришинг ҳақнинг-да, ҳақсизликнинг-да мангулик устунларига ишонганлар учун қаттиқ бир таёқдир. Лекин ким онглар..?

...Чиқасен, курашасен, енгиласен, қочасен, бир оздан кейин янгидан бош кўтариб ер юзини ёритасен, зулмга қарши курашганлар сендан сабоқ олсинлар. Қуёш, бўйла чиқишлар, енгиб-енгилишлар билан очунда бир нарсанинг мангулик бўлмағонин кўрсатиб турар экан, шуни билиб қўйким, меним юрагимдаги олов - Зулайҳонинг севгиси мангуликдир. Сенинг бўйла чиқиб битишинг унинг мангулик бўлғонин буза олмас, негаким, сен ўзинг Зулайҳо чиқган ўринга етиша олмоғонсен!.. Оҳ Зулайҳо, на гўзалсен!»

Бу риндона фалсафий сўз-картинани хоҳлаганчча шарҳлаш мумкин. Аммо ўқувчига драматургдек, ижодкордек мухтасар, бадий образларда етказмоқ оғир. Ботиб бораётган қуёш - Нуриддин, Сарвархон, Каримбахшхонлар курашининг инглиз босқинчилари томонидан тажовузга учраётгани, қуёшнинг яна қайта бўй кўрсатиши эрқарварлар бутун сўнсалар-да, эртами-индин яна эрк дея уйғонишлари табиий эканлигига ишорадир. Қуёшнинг «умид тонгларинда кула-кула чиқгани» ҳинд халқ ҳаракатининг Ҳиндистон озодлиги учун умид чечаклари бўлса, инглиз пулислари томонидан Раҳматуллохон ва Шерхондек малайлар томонидан ул чечакларни сўндиришга уриниш - қуёшнинг «умидсизлик қоронғиси остинда сарғайиб ботиши»га ўхшатилади; бу сарғайиб ботишининг «нечанчи дафъаси бўлди» ибораси Нуриддинларнинг озодлик ҳаракатидан олдин ҳам Ҳиндистонда бир неча бор инглизларга қарши курашлар бўлиб, уларнинг бостирилганига ишора бўлса, қуёшнинг яна қайтиб чиқиши, Нуриддин ва Сарвархон, Зулайҳо ва «ҳинд инқилоб

қўмитаси» аъзоларининг озодлик кураши бостирилса-да, яна ҳиндлар орасидан қутқорувчилар чиқиб золимларни Ватандан қувиб чиқаришига умид қилинидир.

Қуёшнинг чиқиб-ботиб, чиқиб, яна ботиб, «Қочиб» бир оздан кейин янгидан бош кўтариб ер юзини ёритиши эзгу ва ёвуз кучлар - зулмат ва ёруғликнинг кураши абадий муқаррар, қонуний эканига ишониб, ўз халқини ёруғликка менгзаб, (Нуриддиннинг бунга ҳақи бор эди, чунки ҳинд халқи ўз ерида инглизлар томонидан таҳқирланмоқда эди) унинг ғалабасига умид боғлашидир. Лекин бу ғалаба - озодлик, эркинлик тонги қачон келади, Нуриддин учун қоронғу! Лекин шундай кун келиши муқаррар. Шу билан бирга Нуриддиннинг ички кечинмаларида Зулайҳони - ўз ишқини шундай улғуликка кўтариш, унга сифинишнинг бадий талқини борки, Зулайҳо «чиққан ўринга қуёшнинг чиқа олмаслиги» нақадар гўзал! Мумтоз тасвир. Бу ерда классик бадий санъат - ғулу бор. Нуриддиннинг эркинлик, шонрлик ҳақида айтганлари Зулайҳоча бир «хаёл» бўлса-да, Нуриддин учун хаёл «ҳақиқатнинг уруғидир». Нуриддин учун саодат ёлғизгина ўз севгилиси Зулайҳоннинг висолига эришмоқ эмас, Ватанни хур, озод кўрмоқ.

Зулайҳоннинг қарашлари ҳам маънан Нуриддинга яқин. Унинг-чун ул эркинлик кунларга эришмоқ саодати «яратилмаган бир нарса» бўлгани учун армон. Армон, Абдулла Оринов айтганидек, ҳақиқатнинг қовурғалари синган пайтда тугилади. Зулайҳоннинг Нуриддинга ҳамдардона бу сўзлари унинг босқинчиларга қарши нафратини янада оширади: «Сенинг учун гўзал Ҳиндистонимизни тозартайин. Малъун инглизларнинг қонли оёқларини бу учмоқ (жаннат) боқчасундан чиқарайлик. Малак турғон ерда шайтон юра олмоғондек, сен юрган ерда инглиз юролмасин». Мустахлакачи инглизлар шайтонга ўхшатиларкан, бутун ҳинд эрксеварларининг уларга муносабати шу бир сўзда мужассамдек. Чунки Фарб ва Шарқ адабиётида шайтон образи тангрига шак келтиргани учун жаннатдан қувилгани талқин қилинади. Шарқдаги «шайтон араланиди», «ичига шайтон кирганими», «шайтонга ҳай бер», «шайтон йўлдан оздирди» каби иборалар ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Тўғри, у ёвузликлар қилиб, ўзи

билмаган ҳолда эзгуликка ҳам сабабчи бўлади баъзан. Лекин «Чин севиш»да у ёвузлик рамзи сифатида тилга олинган.

Драмада инглизларнинг Ҳиндистон юриши хронологик тарзда кўрсатилмайди. Бир-икки воқеа-фожеа тимсолида умумий аҳвол англашилади. Ҳинд инқилоб қўмитаси Каримбаҳишнинг уйида яширин мажлис ўтказиш учун тўпланганда раислик қилувчи «шу эрта осилган уч кишининг ҳоллари бу тун халқнинг қонини қайнатди» дейиши билан Ҳиндистондаги умумий аҳволга ишора қилинади. Бу ҳол - инглиз мустамлакачиларининг зулм-эъраволиклари Нуриддиннинг тухмат билан зиндонбанд қилинишида равианроқ кўринади. Улар ҳеч бир қонунсиз иш кўрадилар. Драманинг охирида Ҳинд эркинлиги учун курашганлар Нуриддин, Сарвархон, Каримбахш, қўмита раиси ва икки аъзонинг инглизлар томонидан отиб ўлдирилиши бутун ёвузликларнинг чуққисидир. Раис Ҳинд инқилоб қўмитасининг «Дехли ўрта шўба томонидан кирган умумий буйруқни кўриб» ўзлари-чун чора-тадбир белгиламоқчи бўлиб, буйруқни ўқийди. Унда, жумладан, шундай ёзилган: «...Инглиз қонли тирноғининг юрт ва улусимиз юрагида очлиғи ярадар кенгайиб кетмоқда. Қизларимизнинг пардасизланиши, пардаларимизнинг йиртилиши, виждонларимизнинг эзилиши, қонларимизнинг тўкилиши етар эмди. Тўрт юз милёнли бир улуг улуснинг тулки қилиқли ўн минги инглиз маъмурига қул бўлиб туриши мияларга сиғмас бир ишдир. Бу қизиқ ишни кўрган тарихнинг, даҳи бизнинг инсон бўлганимизга ишонгисиз келмайдир. Қўмитамиз улуг Ҳинд улусининг менглайиндан бу кир тамғани олиб ташларга қарор берди. (Эшиттувчилар бир-бирига севинач белгилари кўрсатадилар).

...Улуг Ҳинд улуси ўз юртини қутқармоқчи экан, барчаси бирдан кўрқинч бир чиқиш қилсин. Ёқсин, ёқилсин, йиқсин, йиқилсин, ўлдирсин ва ўлсин. Гўзал юртимиз инглизлар қўлида қолар экан, 400 милён улусимизнинг жонсиз ва қонли гавдалари билан қолсин. ...Эрк ё ўлим!» Бу сўзлар Ҳинд инқилоб қўмитаси аъзоларининггина эмас, бутун Ҳиндистон халқи, қолаверса, неча юз йилларким, зулм ва зўрлик остида эзилиб келаётган бошқа халқларнинг ҳам ҳайқириғидек янграйди, драманинг фалсафий ғоясини ойдинлаштиради. «Ёқсин, ёқилсин» деган сўзлар

мустамлакачиларнинг зуғуми халқнинг бўғзигача келганини, «ўлдирсин ва ўлсин» дейилиши эса бутун халқнинг бир тан, бир жон бўлиб курашишига бу йўлда ҳеч нарсадан қайтмасликка даъват. Керак бўлса Эрк, Озодлик, Мустақиллик йўлида, майли, 400 милён халқнинг ўлгани, ўз юртида қул бўлганидан яхшироқ, афзалроқ. Ва саодатлироқ. Ҳақиқат, улуғ Лев Толстой айтганидек, ярим ҳомила тарзида бўлиши мумкин эмас. У бўлса тўлиқ бўлади, ё абадий бўлмайди. Ҳинд халқи учун ҳам ягона йўл, тақдир: ё қон тўкиб юртдан мустамлакачиларни қувиб солмоқ, ё абадий қуллик! Бошқача бўлиши мумкин эмас. Мустақиллик чала, эрк ярим бўлмайди, озодлик эса «совға қилинмайди».

СЎЗ - СИЙРАТ, СЎЗ - ҚИЁФА

«Чин севиш»да ҳар бир шахс ўзига хосу мос сўзларкан, ўзларининг сийратларини ойдинлангитира борадилар. Фитрат драмада ҳеч қандай фабула чизигини бузмасдан, қаҳрамонларини гоҳ узоқ сўзлатади, улар тилидан давр моҳиятини, мустамлакачилик сиёсатининг қоронғуликларини очиб берадиган масалаларга «тегиб ўтади». Айниқса, бу тегиб ўтиш санъати Нуриддин, Сарвархон, Каримбахш образларида яққолроқ кўринади. Нуриддин образига юклатилган ғоявий-фалсафий мақсадга оз бўлса-да юқоридаги фаслда тўхтадик. Сарвархон ва Каримбахшхон образларини мушоҳада қилсак, драматургнинг бош ғояси бир қадар тўлароқ англашилади.

«Драманинг бутун қизиқлиги асосий шахсда, тақдирида драманинг асосий фикри ифодаланадиган шахсда тўпланиши керак», - дейди В.Г.Белинский¹. Фитратнинг «Чин севиш»ида бутун қизиқлик - ҳинд халқининг инглиз мустабидларига қарши кураши, нафрати, ўйи Нуриддин, Каримбахш, Сарвархон, Зулайҳо образларида тўпланган. Бу қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракати, ўй-fikри, фалсафий мушоҳадаси бир-бирини тўлдириб, яхлит бир ғояни ташкил қилади.

¹ Белинский В. Танланган асарлар. Тошкент: ЎзССР Давлат нашриёти, 1955, 194-бет.

Каримбахшхон Аюбхоннинг талқинича «буюк бир оғирлик билан сўзлайдиган», ҳаётнинг оқу қорасини таниган, Оврупода чиқиб турадиган матбуотдан хабардор, сиёсатнинг қинғир ўйинларини яхши идрок эта оладиган, миллатининг инглиз мустамлакачилари қуллигидан кутқаришни ўзига қисмат деб билган киши. Фитрат бу образни шундай типиклаштирганки, дунёнинг қайси бурчагида бўлмасин, мустамлакачилик зулмини чекаётган халқ орасидан Каримбахшга ўхшаган инсонларнинг чиқиши ва борлигига ҳеч ким шубҳа қилмайди. Бир қарапда Каримбахшхон образи Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар»идаги Юсуфбек ҳожининг «шарқ оталиги»ни эслатади. Юсуфбек ҳожининг донишмандона, воқеаларни олдиндан ҳис этишга ўхшаш башоратнамо мушоҳадалари, Каримбахшхоннинг сўзлагандаги босиқлиги, суҳбатдошини тинглай билиш одоби, мантиқли қарашлари бир-бирига нақадар уйғун ва айни пайтда нақадар ўзга-ўзгача воқе бўлмишидир! Каримбахшхон қиёфасини драманинг биричи пардасида илк бор Раҳматуллохон билан мулоқотда кўрамиз. Фитратнинг ўткир услуби шундаки, персонажларнинг сўзлари, ҳаракатларидан уларнинг ички ва тапқи оламлари очила боради, зеро, бу драматик асарларда характер яратилишининг биричи шартидир. Драмада Каримбахшхоннинг Раҳматуллога айтган биричи гапи: («Қани, ўғлим, нима хабарлар бор? Инглиз газеталаринда бирор нарса ёзилганми? Бизнинг Ҳиндистон тўғрисида нималар бор?») Томошабин илк сўзиданоқ унинг дунёда кечаётган воқеаларга бефарқ эмаслигини илғайди. Ҳинд кишиси Каримбахш қаршисида ўтирган ҳинд Раҳматуллодан дафъатан инглиз газетида Ҳиндистон тупроғида нималар кечаётганлиги тўғрисида суриштиришидан «нимадир» кутади. Бу образнинг кейинги сўзи ва ҳаракатини кузатиш, билишга томошабин ички бир эҳтиёж сезади.

Р а ҳ м а т у л л о: Аҳвол кўп яхши борадир, хон соҳиб. Ҳиндистонга эрк бермоқчи эканлар, «Таймс» газетасида ҳам Ҳиндистонга эрк беришни керак топадир.

К а р и м б а х ш х о н: О... кўз тегмасин, яна бирор ёмон тушми кўрдилар.

Р а ҳ м а т у л л а: Хон соҳиб, Овруполиларга адолат тушунчаси кучиндир. Хусусан, инглиз миллати кўп

эркчидир. Ҳиндистон эркина қарши турмаслар деб ўйлаймиз.

К а р и м б а х ш х о н: Янглипасиз, ўғлим. Адолат тушунчаси деган нарса Оврупо юрагина кирмас, бу ўғурли қуш, у қоронғу ерлара янглишиб кириб қолса ҳам бўғилиб қолар, яшаёлмас.

Р а ҳ м а т у л л а: Оврупода билим ошиб кетгандир. Билими шунча опган улуснинг юрагида адолат яшаёлмасми?

К а р и м б а х ш х о н: Оврупода билимнинг ошганини билмаган борми? Оврупода билим бор, лекин инсоф йўқ. Оврупонинг билими, қонлоннинг тиши биз.

Диалогдан кўринадики, Каримбахшхон сиёсат бобида ҳам анча билимга эга. У Оврупонинг билимини тан олади, лекин инглизларнинг мустамлакачилик сиёсатини қоралайди. У бу борада юз бора ҳақ. Фитрат услубининг яна бир ўзига хос томони шундаки, қаҳрамонлар тилидан айтилган биргина сўз билан юзлаб саҳифаларга сизмайдирган воқеа-ҳодисаларга ишора қилади. Каримбахшнинг инглиз газетасида ёзилган Ҳиндистонга эрк бермоқ ҳақидаги хабарни эшитгач, «бирор ёмон тушми кўрдилар» дейишининг остида жуда узоқ тарихий воқеалар - инглизларнинг шарқдаги мустамлакачилик сиёсати, Ҳиндистон, Афғонистонни (1918) босиб олиши, Африкадаги талончилик ишлари, ёвузликлари ётади. Шунинг баробарида кеча-қундуз ҳинд халқини эса туриб, унга эрк ваъда қилиш Каримбахшхоннинг назарида туш каби туюлади ва бу табиийдир. Раҳматулла инглиз катталаридан йилига икки-учта мусулмон бўлиб туриши, улар ўзлари учун мачитлар қуришини айтганида, Каримбахшхон олдинги эътирозларини асослаб беради: «янглишамиз, ўғлим, инглизларнинг мачит ясамоқлари Каъбани бузмоқ учундир. Кўп алданманг...» Унинг бу жавоби аниқ тарихий воқеа - инглизларнинг Каъбани ўққа тутиб, бутун мусулмон оламининг қаҳрига учраганлари асосида айтилган. Раҳматулла ва Каримбахшнинг қисқа диалогларидан уларнинг сиёсат бобидаги қарашлари оз бўлса-да ойдинлашади. Раҳматулла кўп Оврупо газет-журналларини ўқиса-да, хомилиги, коса остидаги нимкосага эътибор бермаслиги, аниқроқ айтганда гўллиги аён бўла боради. Ўқувчи ё томошабинда

Каримбахшга нисбатан симпатия, Раҳматуллага антипатия пайдо бўлади. Лекин драматургнинг маҳорати шундаки, томошабиннинг симпатиясини идеаллаштириш йўлидан бормайди. Каримбахшхон ва Раҳматуллаларнинг сўнги хатти-ҳаракат, иш ва курашларини табиий ҳаёт қўйида кўрсатишга, жонли беришга эришади. Каримбахшхон характерида яна бир ўткир қирраси унинг суҳбатдошига керак бўлганда озорсиз танбеҳ бериш маҳорати, ёшларнинг дил изтиробларини англаши, маънавий-руҳий, ҳиссий бойликни ҳар қандай моддийликдан устун қўйишида кўринади. Табиат ва тақдирнинг қизиқ ўйинларидан бири шуки, Каримбахшхон билан хотини Фотимахонимнинг тупроқлари бошқа-бошқа жойдан олинган. Каримбахшхон учун маънавият, хотини учун моддият қадрли. Фотимахонимни Раҳматуллонинг отасидан қолган милён руниялари олдида қизи Зулайхонинг тақдири, муҳаббати қизиқтирмайди. Қизини бой, корчалон кишига берса бас. Каримбахшхоннинг оиласи беш панжа бўлса, бир бармоғи хотини, ўз эти, уш кесиб ташлаб бўлмайди. Шундай экан, ўриштириб унга ён беришга тўғри келади. Каримбахшхон шарқона муомала билан Фотимахонимга тушунтиришга ҳаракат қилади. Муомалада Юсуфбек ҳожи ўжар, думбул Ўзбек ойимга қандай бўлса, Каримбахшхоннинг ҳам Фотимага нисбатан тутган йўли шундай. Юсуфбек ҳожи Кумушнинг Марғилондан Тошкентга келишини «ўз иши» қилиб кўрсатиб ўткирлик қилган бўлса, Каримбахшхон Раҳматуллага унашгириш муаммосини ундан қолишмайдиган «санъаткорлик» билан ҳал қилади. Фотимахонимнинг Раҳматуллага Зулайхони беришни кўндаланг қилиб қўйишига Каримбахшхон: «...сабр қилинг. Нуриддин Зулайхони истамас, Зулайҳо Раҳматуллага рози бўлса, қиз Раҳматулланикидир. Йўқса, сабр қилиш керак» деб жавоб беради. Бу мухтасар жавобнинг ичида муаммонинг ичидан яна бир муаммо келтириб чиқарилган: биричиси, «Нуриддин Зулайхони истамас» дегани Нуриддин истаганда қизни сўзсиз унга беришга розилигини хотинига уқтириш, иккинчидан, «Зулайҳо Раҳматуллага рози бўлса» дегани ўз қизи бўлган Зулайхонинг Раҳматуллага эмас Нуриддинга кўнгли борлигини китоб орасидан чиққан шеър

орқали билганлигидан. Ва шунинг баробарида хотинига иккинчи таъбеҳ бериш.

Сарвархон ҳам Каримбахшхонга маънавий яқин киши. У Оврупода таълим олган, ўқимчили, дунёқарашни кенг, Ҳиндистон мустақиллиги ва эрки йўлида бошини тикканлардан бири. Ҳар қандай миллатпарварлик, эркин ва ҳурфикрлик аслида дунёқарашнинг ҳомиласидир. Ўз кечмиши, тарихи, урф-одатлари, анъаналарини чуқур билмаган кишидан чин бир ватанпарвар миллатпарвар чиқмайди. Сарвархоннинг эркинпарварлиги, инглиз босқинчиларига қаҳр-ғазаби унинг паст-баландни, жамият тараққиётининг қай томонга силжиётганини теран аниқлашни оқибатида туғилган чин бир ватанпарварликдир. У ҳам Каримбахшхон каби Оврупонинг, аниқроғи, инглизларнинг билимига тан беради. Лекин билимига тан бериш дегани унинг ҳар қандай ҳаракатини оқлаш дегани эмас. Инглизларнинг мустамлакачилик сиёсати ёвузлик, ёвузлик эса билим эмас, ҳайвонликдан ҳам баттар, пастканлик, таҳқир, ҳақорат эканлигини у аллақачон - Оврупода ўқиб, дунёқарашини кенгайтирган чоғларидаёқ англаган эди. У Каримбахшхон билан илк муомаласидаёқ унинг ички олами бой, одобли шарқли бир йигит эканлиги кўринади. Сарвархон Каримбахшхоннинг «Келмаслигинини афв эта олмайман, бу гуноҳинг кўп улугдир» деб падарона бир тараххум билан эркалаб қилган гинасига «хон соҳиб, сизнинг афвингиз буюкдир, буюк афвлар буюк гуноҳлар учундир. Кичкина гуноҳларни афв этмак ҳар кимнинг кўлидан келади», - деб шарқона бир тавозе билан жавоб беради. Унинг сўзидан фақат каттага ҳурмат эмас, Каримбахшхоннинг нақадар ҳур фикрли, донишманд, ватанпарвар киши эканлиги, суҳбатдоши Раҳматуллага яна бир сездириб қўйиш кайфияти англашилади. Каримбахш ва Сарвархон муносабатлари шул тариқа томошабин кўз ўнгида ойдинлаша боради, уларнинг маслакдош, ҳамдардликлари ўз сўзлари ёрдамида «чизилади».

Каримбахшхон Сарвархонга «инглизлар Ҳиндистонга эрк берар эмишлар» деб суҳбатдоши Раҳматулла билан ўз суҳбатининг нима хусусда бораётганини бир қадар ойдинлаштирганда Сарвархон: «Кўрқурам, - ҳайди, ободдакин эрки ила Афғонистон ҳукуматини ҳам

битирмакчи бўлмағайлар» дейди. Сарвархоннинг бу сўзларидан сезиладиким, воқеалар 1918-20-йилларда содир бўлаётир. Чунки Англия мустамлакачилари Афғонистонни 1918 йилнинг бошида тўла босиб олган эдилар. Шунинг билан Сарвархоннинг сўзлари Каримбахшхоннинг кейинги сўзларини қўлаб тушади. Бу тасодифийми? Ёки драматург томонидан воқеаларни ривожлантириш учун сунъий танланган сахнами? Йўқ. Бу характерлар, дунёқарацшлар ўртасидаги яқинликдан келиб чиққан мантқиқий зарурат. У Каримбахшхоннинг кинояомуз «ишопмайсан-а» деган сўзлари остидаги нозик маъноларни ҳам уқади. Бу билан Каримбахшхон Раҳматулланинг хом хаёлларга ишониб юрганини сўз ўйини шаклида Сарвархонга етказди ва шунинг баробарида Раҳматуллага, агар мендек кекса бир одамнинг гапига шубҳа билан қараркансан, ўзинг тенги бир йигитнинг фикрини эшит, деб ўз сўзига қувват бермакчи. Бу нозикликни англаган Сарвархон «Хон, соҳиб, инглизларнинг текин эрклари бор эса Ирландияга берсинлар», - дейди. Ҳақиқатан ҳам, Ирландия Англиянинг қўл остида кўп йилларким эзилиб келмоқда эди. Унинг бу далил билан айтилган сўзларини инкор қилиб бўлмаса-да, Раҳматулла сиёсатнинг қоронғуликларини англамаганлиги-чун: «Таймис»да шуни ёзадир», - деб инглизларнинг Ҳиндистонга эрк бериши ҳақидаги сўзларига ишонмоқ кераклигини қайта таъкидлайди. Раҳматулланинг бу сўзларига Каримбахшхоннинг ўзи пухта, аниқ жавоб бериши мумкин эди, лекин Раҳматулланинг юрагида чин бир ватанпарварлик уйғотиш, сиёсат қинғирликларини тушунтирмақ учун яна унинг тенгдоши Сарвархонга: «Бунга нима дейсан?» дегандек маъноли, бир оз бўлса-да тагдор савол беради.

С а р в а р х о н: Хон соҳиб! Биз мусулмонлар ёлғизгина алданмоқ учун дунёга келибмиз чоғи... Бойимиз, инчунин мулломиз, шоиримиз, ёзувчимиз, ўқитувчимиз, шоғирдимиз, файласуфимиз, каттамиз, кичигимиз Оврупонинг газетасига, китобига, сўзига, ишига, қонунига, вазирига, олтинига, қизилига алданмоқдан бўлак ишни билмаймиз... «Таймис» демиш эмиш, деяберсин. «Таймс»ни мусулмонларни алдамоқдан бўлак иши борми? Бутун Оврупонинг иши бизни алдамоқ эмасми?

Сарвархон Овруподан кўп нарсa ўрганганини инкор этмайди. Лекин инглизлар томонидан Ватанининг топталаётганини кўриб, Англия мустамлакачилари бўлмиш бир ҳовуч сиёсатчилар тимсолида у бутун Оврूपони кўради. Унинг нафратомуз қаҳр-ғазабга тўла ўкинчли, аламзада сўзлари ёлғиз ўзинингмас, 400 милёнли ҳинд халқининг нидоси бўлиб янграйди. Унинг сўзлари жамиятнинг зиёлисидан тортиб дехқонигача сергак бўлишга, кимларнинг олтини деб Ватани сотмасликка, қизили деб миллатини оёқ ости қилмаслик, мансаб шон-шухрати деб ўз-ўзини, халқини таҳқирламасликка чорлайди. Унинг бу сўзлари ўз Ватанида хўрланган эркисиз бир кишининг чин озодлик кўшиғи, ҳайқирғидир.

Сарвархон Нуриддинхоннинг энг яқин ўртоғи, ҳамдард, ҳаммаслағи, қолаверса, тақдирдоши. У Раҳматуллонинг Зулайҳо учун Нуриддинга тайёрлаган ёвузликларини пайқаб, дўстига етказди ва у билан бирга курашишга тайёр. Нуриддиннинг ишқий изтиробларини тушуниш, кўмаклашиш, керак бўлганда уни ҳимоя қилишни ўз бурчи деб билади. Улар қанчалик бирлашиб Ватан мустақиллигини йўлида курашмасинлар, ёвузларнинг кўли баланд келади, аммо бу вақтинчалик эди. Раҳматулла шахсий манфаатлари йўлида Ватан хоини, инглиз малайи даражасидаги паствликка кулар экан, у ҳам бежазо қолмайди. Бешинчи нарда - финалда Дехли инқилоб кўмитасининг яширин мажлиси бўлаётганда Раҳматулла инглиз пўлисларини Каримбахшхоннинг уйига бошлаб келади. Мақсади: яширин ватанпарварлар кўмитаси аъзолари Нуриддин, Каримбахш, Сарвархонларни инглиз жандармларига ушлаб бериб, Зулайҳони қўлга киритиш. Унинг паствкашлиғи, ҳайвоний ҳире йўлидаги бу кураш шу даражага бориб етганки, Зулайҳоннинг севгилиси Нуриддиннигина йўқотиш эмас, унинг тарбиялаган отасини ҳам йўқ қилиб, қизига эришмоқ, бундан ортиқ жиноят, бундан ортиқ паствлик-да топилмас. Лекин ҳамма нарсa унинг ўйловича бўлмайди. Халқимизча, ким бировга чоҳ қазиса, ўзи тушади. Пўлислар томонидан ҳинд эркилари отилар экан, бир жандармнинг Зулайҳонни қўлга олмоқчи бўлганлигини кўриб Раҳматулла унга тегманлар, «бу менинг севгилимдур» дейди. Юзбоши «Нима? Кўмига хотинми сенинг севгилинг?» дея унинг

ўзини отиб ўлдирди. Бобурча, «Ҳар кимки жафо қилса, жазо топқусидир». Драманинг хулосаси ўта зўр, мантиқан тўғри. Чунки Раҳматулла ва Шерхон қабилар тарихда ўтган Маҳмуд Ялавоч ва Ҳаким бийнинг Ватан хоинлигини такрорлайдилар. Маҳмуд Ялавоч мўғилларга юрт эшигини очишга шошилган бўлса, Ҳаким бий (манғит амирларининг асосчиси) Эрон шоҳи Нодирга Бухоронинг ўн икки дарвозасини очиб бериб, халқини, ватанини топтаб, тахтга эришган эди. Хоинликнинг катта-кичиги бўлмайди. Моҳиятан барчаси имонсизлик, эътиқодсизлик, ёвузликдир. «Чин севиш»да драматург бу ёвузликнинг янада даҳшатлироқ томони - ўзингизки ўзагиндан тортар деганларидек, ҳинд халқининг ўзидан чиққан раҳматуллалар, шерхонлар инглиз малайига айланиб, ўз халқлари қўл-оёғига қуллик кишинини янада маҳкамроқ боғлаганликларини бадиий асослайди. Асар нафяқат мустамлакачилик сиёсатининг ёвузликларидан жирканиш, балки Ватанни сотганлардан ҳам ҳазар қилишга чорлайди. «Чин севиш»даги коллизия «тақдирнинг пубҳасиз қон талаб қилиши» (Белинский) асосида шаклланган. Нуриддин, Каримбахшхон, Сарвархон, Раис, Деҳли инқилоб кўмитасининг икки аъзоси тақдири ҳалокат билан тугайди. Фитрат қаҳрамонлар қалбининг коллизияси, кечинмаларини уларнинг ўз сўзлари, ҳаракатлари воситасида беради. Драматург услубининг ўткир томони шундаки, асардаги ҳар бир сўз ибора қаҳрамонларнинг характерини чизиш, қалб изтиробларини кўрсатиш барюбаридега умумий голя, давр моҳиятини очишга хизмат қилади. Драмадаги ҳар бир сўз - қаҳрамон ва даврнинг сийрати, қиёфасидир.

«СИЁСИЙ ИШЛАРНИНГ ҚОРОНҒИ ЕРЛАРИ...»

«Чип севип» драмасида Фитрат Аюбхон ва Раҳматуллаларнинг асар гоҳисини чуқурлаштирадиган бир диалогини беради: Аюбхон Шерхоннинг оғзидан Пешовурда бир инглиз бошлиғининг ўлдирилгани ва унинг қотили, жиноятчи Дехлидан ахтарилаётгани хабарини эшитади.

А ю б х о н: Пешовурда бир киши ўлдирмишлар деб Дехлидами уруш ҳолати эълон этса: «О. Бу қандай иш?

Р а ҳ м а т у л л а: Бир кишини ўлдирмишлар, - дема, ўртоқ, бир инглизни ўлдирмишлар. Пўлис бошлиғи бўлган бир инглизни! Албатта катта бир ишдир.

А ю б х о н: Сўзингизни англаёлмадим. Пўлис бошлиғи бўлган бир инглизни киши дея олмаймизми?

Р а ҳ м а т у л л а: Яъни бир ҳукумат кишини ўлдирмишлар, сиёсий бир қон тўкилмиш.

А ю б х о н: Онгладик. Лекин бу қон Пешовурда тўкилмиш, Дехлидами?

Р а ҳ м а т у л л а: Пешовурда.

А ю б х о н: Унинг ўчини Дехлиданми оларлар?

Р а ҳ м а т у л л а: (оёқларни тўлдириб) Булар сиёсий ишлар, бунда қоронғу ерлари кўп бўлур (оёқларни оларлар).

А ю б х о н: Сиёсий ишларнинг қоронғу ерлари учун. (Кулишиб ичарлар).

Драматург уларнинг шу сўзлардан сўнг «кулишиб» қадаҳ кўтаришларини шунчаки тасодифан келтирмайди. Бу кулишиб ичининг остида Аюбхон, Раҳматулла, Шерхонларнинг ўз Ватан, юрти тақдири, халқ, тил, динига ачинмасликлари, уларнинг кулишларида тамаънинг-да ёки бўлмаса бойлик, мансабнинг-да шарпалари яширинлигини Фитрат «кулишиб ичарлар» ибораси билан беради. Раҳматулланинг дўсти бўлмиш Аюбхон ёмон, шум ниётликда Раҳматулладан қолишмайди. Лекин уни оз бўлса-да виждон азоби қийнайди. Шулу боис Пешовурда содир этилган қотилликни Дехлидан ахтаришларида мантиқсизлик, бу ахтаришнинг остида нимадир сиёсий фитна борлигини илғайди. У Раҳматуллага пўлис бошлиғи бўлган бир инглизни киши дея олмаймизми?» дер экан, ўзи мансуб бўлган ҳинд халқининг камситилаётгани, келгинди

инглизлар олдида одам саналмаётгани унинг нафсониятига тегади. Драматург унинг сўз охирида ундов ва сўроқ белгиларини бирдан қўллаб, тиниш белгилари воситасида унинг мураккаб вазиятини аниқламоқда. Сўроқ «нега» маъносини берса, ундов Аюбхоннинг «наҳотки» деган таажжубидир.

Фитрат «Чин севиш»да ёлғиз Нуриддин ва Зулайхо муҳаббатларининг тонталиши, инглиз мустамлакачиларининг ёвуз илмишлари, Шерхон ва Раҳматуллаларнинг сўтқинлиги, Каримбахшуну Сарвархонларнинг эрк, озодлик йўлидаги қурбонликлари билан чекланмади. У жамият тараққиётининг қонунилари сиёсий ўйинлар, қоронғуликларни теран англаганлигидан ер юзида бўлаётган ва бўлиши мумкин бўлган фитна санъатларини башорат қилади. Биз бугун Александр Солженициннинг «Гулаг архивелаги», Михаил Булгаковнинг «Уста ва Маргарита», Андрей Платоновнинг «Арбат болалари» асарлари ва етатинча қирғин йилларида қатағон қилинган юзлаб кишиларнинг фожияли тақдирлари ҳақида аниқ архив ҳужжатларини ўқиб, «гўзал уюштиришлар»ни англаётган бўлсак, Фитрат асримиз бошидаёқ уларни ҳис қилган. «Чин севиш»да тасвирланган инглиз мустамлакачиларининг босқинчилик ҳаракати, унинг оқибатлари, ҳинд халқининг қонини ноҳақ тўкишлар тасвири воситасида ер юзидаги одамларни огоҳлантирган ва сергак бўлишга чорлаган эди. Бу чорлаш шунчаки баёнчилик ёки воқеанавислик билан эмас, юксак поэтик, мажозий ва фалсафий, драматик кўринишда берилди. Бу Фитратнинг ҳақиқий драматургик маҳорати, санъатининг бир қирра жозибасидир.

Шундай қилиб, қотиллик Пешовур шахрида содир этилиб, Деҳлида кечқурунлари юриш таъқиқланади. Комендантлик соатлари жорий этилади. Бундан фахрланган Шерхон таажжубланиш, ўз халқи ҳолига ачинишнинг ўрнига кечалари юришни қатағон қилдик, кимсани кўйимиз» деб мағрурланади. Раҳматулланинг яқин кишиларидан бўлган Фулом Ҳайдар Аюбхонга қараганда бир оз инсофлироқ, у ўзини улар орасида ўнғайсизроқ сезади. Гарчанд драмада бу ҳақда айтилмаса-да, бу ҳолат унинг ҳаракати, сўзлари ботинида яшириқдир. У Шерхонга ярим ҳазилнамо, киноянамо «уйимизда тинчгина ўтиргани

қўясизми?» деб ўзининг бу масалага бсфарқ эмаслигини эслатиб қўйди. Шерхон «соат тўққиздан тонг отаргача кўчада кўринган кишининг инглиз эса эртага ча сақлангандан сўнг қўйверармиз. Хиндистонда (хиндистонли демоқчи) эса турмага юбориб бир ой қамармиз» дейди.

Фулом Ҳайдар: Ў-хў! Бир инглиз билан бир хиндистонли орасида шунча айирма борми?

Аюбхон: Жоним, бунда сиёсий ишлар билан қоронғуликларнинг биридир, нима дейсан?

Фулом Ҳайдар: Бу Оврўполилардаги виждон қоронғуликларидандир, улар ўзларини туташ юқорида тутиб, бизни тубанга урарлар...

Фулом Ҳайдарнинг бу сўзлари беихтиёр Каримбахшхон, Сарвархон ва Нуриддиннинг ҳинд озодлиги, эрки хусусидаги сўзларини эслатади. Фулом Ҳайдар Раҳматуллонинг ўртоғи бўлса-да, унинг Сарвархон ва Нуриддинлар билан қандайдир боғлиқлиги борлиги сезилади. Драманинг учинчи пардасида Фулом Ҳайдар Раҳматулла ва Шерхоннинг Нуриддини орадан кўтариш ҳақидаги тухмат уюштириш мақсадларини бориб айтади. Бу кутилмаган воқеадек туюлса-да, Фулом Ҳайдарнинг қонида диёнат, халқига меҳри борлигини кўрсатади. Бунга ишонтириш учун драматург иккинчи парда воқеаларининг ичида Фулом Ҳайдарнинг Шерхон сўзларига муносабатини кўрсатиб кетган эди.

Драмадаги Раҳматулла, Шерхон, Аюбхон, юз бошига ўхшаш салбий образлар қаторида Фотимахоним, Зайнабларни ҳам санаш мумкин. Фотимахонимнинг салбий жиҳати унинг пул, мол-дунё, мартабага ўчлигида. Зайнаб Каримбахш оиласининг хизматкори. Драматург бир жумла билан унинг кимлигини ойдинлаштиради: Раҳматулла: «Зайнаббибига ҳар кўрганимда 50-60 оқча бериб турибман», «Зайнаббиви ҳам қизни менга исиндурғали тирипмоқчи бўлди.» Бор-йўғи шу икки гапда Зайнабнинг сийрати намойи бўлади. Аммо драмада қиёфаси тўла чизилмай қолган Шукрулло (Раҳматуллонинг хизматкори) образи ҳам бор. У бир хизматкор сифатида юмушлар бажарса-да, хўжаси ва мухитга муносабати ёритилмаган. Ҳолбуки, ҳеч бир зот

йўқки, сиёсатнинг «қоронғуликлари»га ўз муносабатини билдирмаса. «У бир хизматқор-да» дегувчилар топилар, лекин у хўжасининг давралари, дунёқарашини, дўстларининг гурунгидан хабардор, онгли одам. Фитрат «Чин севиш»нинг сюжетини айрим бир вульгар социологлар айтганидек, шунчаки Туркистон ҳаётини кўрсатиш учун бир фон сифатида олгани йўқ. У тарих сабоқлари, Оврупо, Осиё, Лотин Америкасининг жамият тараққиётининг сўнги босқичлари қандай кечаётганидан хабардор бўлгани учун ҳам айнан Ҳиндистонни танлайди. Бу «айнан»ликнинг остида бу мамлакатнинг инглизлар томонидан истило қилиниши ҳиндларнинг таҳқирланиши, камситилиши тарих саҳифаларидаги инкор этиб бўлмас факти ётади. Тарихчилар тили билан айтганда, XIX асрнинг 50-60-йилларида Англияда савдо-сотик ривожлашиб, Буюк Британия «жаҳон устахонаси»га айланганди. Умуман олганда, XX аср бошларида мустамлакачилик сиёсати остида жаҳоннинг кўнгина мамлакатлари таланди, хўрланди, топталди. Аср бошида мустамлакалар «Осиёдаги бутун территориянинг 56,6 фоизини, барча аҳолининг 47,6 фоизини, Африка территориясининг 90,4 фоизини, аҳолисининг 87,6 фоизини, Америка территориясининг 27,2 фоизини, аҳолисининг 6,2 фоизини ташкил этар эди»¹. «1914 йилда ер юзи территориясининг деярли 66,9 фоизи ва аҳолисининг 60 фоизи мустамлакалар, қарам мамлакатлар ва ярим мустамлакалар жумласига кирар эди»².

Англия Ҳиндистонни бир ярим асрдан ортиқроқ вақт мобайнида эзиб, сиёсий гегемонлик қилиб келди. XIX асрнинг охирида деҳқонларнинг мустамлакачиликка қарши кўзғолонлари бўлиб ўтган бўлса, XX асрнинг бошида, аниқроғи, Россиядаги 1905 йил кўзғолони Ҳиндистондаги илғор кишиларнинг босқинчиларга қарши курашини кучайтирди. «Инглиз империалистлари ҳинд князлари ва феодал зодагонлар ёрдамида либералларнинг қўллаб-қувватлаши билан оммавий ҳаракатни қонга белашга

¹ Инги тарих. 9-синфлар учун. И.М.Кригоғуз таҳрири остида. Тошкент: Ўқитувчи, 1989, 136-бет.

² Уша китоб, 147-бет.

муваффақ бўлдилар»¹. «Чин севиш»даги Раҳматулла ҳам феодал зодагонларнинг вакилидир. Фитрат Шарқ мамлакатларига кирувчи Ҳиндистондаги халқ ҳаракатларининг беварқ кузатмагани оқибатида ҳинд халқи озодлигига тўғаноқ бўлаётган «ҳинд князлари ва феодал зодагонлар» образини Раҳматулла тимсолида типиклаштиради. Ҳиндистонда бир неча яширин халқ қўмиталари ташкил топган бўлиб, шулардан бири 1906 йилда ҳаракатда бўлган «Сўзлар» яширин ташкилотидир. Бунга ўхшаш яширин ташкилотлар 1920-21 йилларда Ҳиндистонда миллий озодлик ҳаракати фаоллашувиغا сабаб бўлди. «Сўзлар» ташкилотининг баёнотида, жумладан, шундай сўзлар бор: «Очкўз ва ўзини севган чет элликларни зўрлаб қувиб чиқармасдан туриб, Ҳиндистоннинг сиёсий мустақиллигининг қўлга киритиб бўлмайди. Бироқ биз улардан факат ўрнатилган ҳукумат салтанатини қуроли миллий қўзғолон ёрдамида ағдариб ташлаш йўли билангина халос бўла оламиз. Миллий қўзғолон учун пул, одамлар ва ташкилотлар керак. Бизнинг асосий эътиборимиз қўзғолонни тайёрлашга қаратилмоғи керак...» Бу сўзлар «Чин севиш»даги Нуриддин, Каримбахш, Сарвархон, Злайҳонинг сўзлари билан ҳамоҳанг. Ҳинд инқилоб қўмитаси Деҳли ўрта шўъбасининг раиси томонидан ўқилган буюк Ҳиндистондаги «Сўзлар» ташкилоти программасига моҳиятан яқин. Мана, драмада Раис томонидан ўқилган буйруқ: «Бутун ҳинд инқилоб қўмитаси томонидан Деҳли ўрта шўъбаси орқали бутун шўъбаларга: Йўлдошлар! Бугунгача инглизларни Ҳиндистондан чиқармоқ учун қўмитамиз томонидан очик-яширин йўллар билан қурилган ишлар натижасиз қолди. Инглиз қонли тирноғининг юрт ва улусимиз юрагинда очдиги яралар кенгайиб кетмоқда... Улуғ ҳинд улуси ўз юртини қутқармоқчи экан, барчаси бирдан кўрқинч бир чиқиш қилсин. Ёқсин, ёқилсин, йиқсин, йиқилсин, ўлдирсин ва ўлсин. Гўзал юртимиз инглизлар қўлида қолар экан, 400 милён улусимизнинг жонсиз ва қонли гавдалари билан қолсин... Эрк ё ўлим!» Оташин ватанпарварлик руҳидаги бу сўзлар юқоридаги баёнот билан нақадар уйғун. Драмада у янада таъсирли ва қайғулироқ! Одамларнинг муқаддас Ватан

¹ Уша китоб, 150-151-бетлар.

туйғуларини китиклаб, уларни уйғотиш, золим мустамлакачиларга қарши курашга чорлаш руҳи устивор.

Фитратнинг 1920 йилда ёзилган «Чин севиш» фожеаси бугунги «сиёсий ишларнинг қоронғи ерлари» кўпайган XX асрнинг сўнггида ҳам ўз қадр-қийматини сақлай олган. Ҳали кўп авлодлар унинг сийратига тирафтоқ кириб бориб, ўзига керак жиҳатларни топиши шубҳасиздир.

ХУРОФОТ - БОШ ФОЖИА

Дунё тарихи инсоният ҳаёти-ҳаракати, қилмиши билан ўз-ўзини бир неча бор қиёмат қойим даврларга бошлаб келганига гувоҳдир. Бундай замонларда одамлар ўртасида фисқу фужур, таъна-маломат, бузуқлик авж олиб, маънавийят емирланган. Насронийликда Исо, исломда Муҳаммад алайҳиссаломнинг дунёга келиши ана шундай маънавий инқироз қунларига тўғри келди. Бу улғу зотлар одамзодни ўзи тайёрлаган фожиялардан фориғ этганлар, Чингиз Айтматовнинг «Қиёмат»и атрофида бўлган баҳсу мунозаралар шуни кўрсатадики, XX асрда техникавий-маданий тараққиётнинг бир томонлама ривожини, экологиядаги мувозанатнинг бузилишини одамзод бошига янги фалокатлар олиб келди. Ва маънавий-руҳий инқирозлар фасли ҳукм сураётир. Ҳамма даврларда бўлгани каби асримиз бошида жамиятимизда инқилобий ўзгаришлар баробарида босқинчилик, бузуқлик, фоҳишабозлик, миллатнинг миллат, қавмнинг қавм томонидан қирғин-барот қилиниши оқибатида инсониятнинг кўп минг эътиқоди, турмуш тарзига тажовуз қилинди. Бул каби нотабиий оқимни олдиндан идрок этган имон-эътиқоди бут зиёлилар турли ҳаракат ва таълимотлар ёрдамида инсониятни навбатдаги қиёмат қойимдан асраб қолиш ҳаракатига тушдилар. Шарқда жадиизм шу тариқа дунёга келди. Унинг бош вазифаси жамиятни ислоҳ қилиш, таърифат тарқатиш эди. Таърифат - жадиизмнинг байроғидир. Исмоилбек Гаспиринскийнинг таълимотини терандан англаган Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Файзулла Хўжаев, Мунаввар қори, Маҳмудхўжа Бехбудийлар дастлаб ўз ҳаракатларини шул байроқ остида бошладилар ва энг

муносиб йўл ҳам шу эди. Ўзбек адабиётида ўша даврларда бир қатор асарлар яратилдики, булар жамиятнинг носоғлом томонларини илдишлари билан кўрсатиб, унинг олдини олиш, даволаш чораларини кўрсатиб берди. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Надаркуш», Абдулла Қодирийнинг «Жувонбоз» ҳикояси ва «Бахтсиз куёв» пьесаси, Фитратнинг «Рўзалар» сахна асари мавжуд тузумнинг чирик одатларини қабарик кўзгудек ўзида акс эттирди. «Туркистоннинг «ўз» чирик одатлари наша, кўкнори, жаҳолат ва бошқалар етмагандай, - деб ёзганди Ойбек, - мустамлакачи рус буржуазияси «маданият» номи билан мустамлака халқига қиморхона, алкоголь, фоҳишахоналар келтирди. Пули мўмай савдогарбаччалар фаҳшга берила бошладилар»¹.

Дунё маърифат ганжини яратган халқнинг ўзи келиб-келиб маърифатга оч, таппа қола бошлади. Оммавий маърифатсизликнинг кўзга кўринмас синоҳийлари - ҳирсу наҳватга эрк бериш, гайри ишларга қўл уриш, яратганга ширк ва ота-онага шаккоклик, дин ниқоби остида ўз хузур-ҳаловати, манфаатини кўзлаш, номарғуб нарсаларга эътиқод қўйиш каби иллатлар хурофотга бошлаб келди. Ўз даврининг илғор зиёлиси бўлган Фитратни бул каби воқса ва ҳодисалар бефарқ қолдирмаслиги табиийдир. Бизнингча, «Рўзалар» драмаси ана шу иллатларни фош этиш мақсадида ёзилган мухтасар икки пардадан иборат асардир.

ҒАРОЙИБ «РЎЗАЛАР»

«Рўзалар» драмасининг бош қаҳрамони - 50 яшар мулла Эр Боқий номли оқсоқол бир эшон. Эр Боқийнинг уйи тасвиридан драматург унинг тақводор, шарият қонунларини билувчи чол эканлигига ишора қилиб, «ўрта ҳоли деворларда қуръон, жойнамоз, салла, чопонлар осилган»лиги, Эр Боқий сариқ чонон, сариқ кулоҳ кийиб, оқ салла ўраганлигини ёзarkan, ўқувчининг кўнглидан «нега қуръон, жойнамоз, саллаларга ургу бериляпти» деган ўй кечади. Бу ўйланиш узоққа ўзилмайди. Драманинг биринчи, ибтидоний диалогидаяқ масала бир қадар ойдинлашади:

¹ Ойбек. МАТ. 19 томлик. Тошкент: Фан, 1979. 114-115-бетлар.

Ш а р и ф а (ишдан бош кўтариб). Бу кун ошга мой йўқ, битган эди. Баққолга чиқмайсизми?

Э р Б о қ и й (жойнамоз устида қибладан айланиб Шарифа томон қараб ўтиради, газаб билан гапиради). Ёғ дарров битдими?

Ш а р и ф а. Мой битган деб кеча айтган эдим-ку. Кечаги шунча жанжалларимиз шунинг учун эмас эдими? Бугун яна уришасизми энди?

Э р Б о қ и й. Сен надарингга лашнатни уришмоқ оз, уриб ўлдирмак керак. Шунча мойни бир ҳафтада қандай битирдинг! Қўл юзингни ҳам мой билан юдингми?! Итватча!

Кўринадики, Эр Боқий холис, қўпол, халқимизча айтганда оғзи бепаравоз чол. Бул номарғуб хислатлари етмагандек, у ўз «эътиқоди» бўлган ислом ва шарият қонунларига ҳам амал қилмайди. (Билмайди эмас, амал қилмайди!) Ўқиб-ўзлаштирилган илмга амал қилмаган одамнинг қиёмат кунидаги азоби икки ҳиссадир (Имом Фаззолий). Жойнамоз устида ўтириб, рўза тутиб ҳам ўз жуфти ҳалолига азоб беради. Шарифанинг «кечаги шунча жанжалларимиз» иборасидан англагиладикки, Эр Боқий ҳар куни бўлар-бўлмасга хотини билан ҳафалашади. Рўзадору беозор аёлни таҳқирлаб ҳақоратлайди. Бу ўринда драматургнинг ҳар бир сўзни персонажлар характерининг аниқ бир қиррасини чизишга сарфлагани ойдинлашиб бормоқда. Чунки драмада Белинский айтганидек, характер ҳаракатларла қизилади. Шарифа қанча мулойим муомала қилмасин, эрининг қўполиги, асабийлиги ниҳоя билмайди. Шарифа-ку эрининг инжиқлиги ва хасислигини аввалдан билади, аммо асаблашишнинг кейинги зўрайини уни ўйлатиб қўяди. Драма воқеалари ривожлана бошлагач, Эр Боқийнинг асаблашини «сир»лари очила боради.

Қаламга олинган воқеа чол-кампирининг уйларида, рўза кунларида бўлиб ўтади. Эр Боқий ўз олдига мадад сўраб келган одамларни ислом қонунлари ва пайғамбарнинг сўзларига қатъий амал қилишга чақиради. Ўзи бўлса рўза тутиш шартларини бузиб, яширинча овқатланиб, ўз қилимишлари ислом ақидасига кўра жиноят бўла туриб, бировларни «тарбия»ламоқчи. Драмадаги зиддиятлар ва чол-кампирининг ўзаро жанжалларидан бошланиб, Эр Боқийнинг

рўзасини еб турган ҳолатда қўлга тушишида юқори нуқтага кўтарилади. Энди чол ва кампир ўрталаридаги оилавий зиддият Эр Боқий ислом ақидаларини бузгани учун муҳит билан уланади. Драмани кўриб турган томошабинда ҳақли савол туғилади: «Нега Эр Боқийнинг хотини ўз эрини қишлоқ қсоқоли ва имомига тутиб берди?» Биринчидан, Эр Боқий билан хотини ўртасидаги турли оилавий келишмовчиликлар кунда такрорланавериб азоб аёлниги бўзгигача келган эди, иккинчидан, Эр Боқийнинг олдига қишлоқи кампир Турсуной билан унинг яқинда кўзи ёриган қизи Салима келганда ўзини қандай покиза тутганлиги уни маънап қийнарди, учинчидан Шарифа ўз даврининг аёли. У муслима, намоз ўқиш, рўза тутиш, тўғри гапирши, ҳалолликни фарз деб билади, худодан кўрқади. У ўз эътиқодига содиқ. Эр Боқийнинг Турсуной, Салима ва Ниёзойларга қилган муомаласини кўриб турган Шарифанинг ҳолатини эласак, кўз олдимизда унинг виждон қийноқлари равшан гавдаланади:

Т у р с у н о й. Шукур, худога шукур, тақсир, қизим жуда кучсизланиб қолди. Бир-икки куп рўзасини еб қолса қандай бўлар экан, демоқчиман-да.

Э р Б о қ и й. Йўқ, йўқ, зинҳор бундақа фикрларни қила кўрманг. Рамазони шариф жуда муборак ой. Рўза худонинг катта неъматини, одамга куч беради.

Шарифа Эр Боқийнинг «рўза худонинг катта неъматини», «рўзани еса менинг дуоларим таъсир қилмайди» деган тасаллиларини кўи бор эшитган, бунинг устига Эр Боқийнинг рўзасини еб турганини пойлаб турганда нафрати янада ортади. Шунинг учун ҳам эрининг иккиюзламачилигини фош қилиш мақсадида қишлоқ оқсоқоли ва имомни бошлаб келади. Эр Боқийнинг ғайри хатти-ҳаракатлари ва характери, Шарифанинг мулоимлиги ва тўғрисўзлиги, эътиқодлилиги, Турсуной, Салима, Ниёзойларнинг содда, ишонувчан ва ҳалолликларини тасвирларкан, Фитратнинг драмада ҳар бир шахсни тиш даражасига кўтариб тасвирлай олганлигининг гувоҳи бўламиз. Эр Боқий ва Шарифа, Ниёзой, Турсуной, Салимагонларнинг ўша даврда элимиз орасида учраб турганига ишонамиз. Бу драматург қаламининг характерлар яратишдаги ўзига хослиги, маҳоратидир. Биринчи парда Эр

Боқийнинг қўлга тушиши билан яқунланиб, иккинчи парда қозининг маҳкамасидаги иккинчи бир «Қўлга тушган» саргузашти билан бошланади. Томошабин воқеалар ривожини кузатаркан, конфликтнинг кучайиб бориб, нима билан яқунланишига ички бир шошилинич сезади. Эр Боқий қўлга тушди, маҳкамага келтирилди, хўш, жазо ҳам олади, кейин нима бўлади? Драматург томошабиннинг бундай шошилишини олдиндан сезгандек, (аслида санъаткорлик ҳам шунда) драма сюжетига иккинчи бир эпизодни ҳам олиб киради. Асарда ҳар бир деталь, ҳолат, диалог даврининг моҳиятини очишга қаратилган. У социал-тарихий вазиятдан келиб чиқиб, ҳар бир образни тишклангтиради. Зикр этилган бу эпизод қози, раис ва Ашурбобо ўртасидаги сахнадир: «Қозининг ҳовлиси, бир томон уй, бир томонда уй олдидаги супа, супа устида, уйнинг эшиги олдида шариат бўйраси» хуллас, ҳаммаси рисоладагидек. Қозининг «бир қўлида узун тасбеҳ, бир қўли билан узун соқолини тарайди». Бу ҳолатни кузатаётган томошабин ингизорлик билан бир қадар кўрқинч аралаш сукут билан ҳозир нима бўлишини кутади. Ниҳоят, раис, қирқ яшар бир мулла, қозига Ашурбобонинг рўзасини еб тургани устига тутиб келтирганини кибр билан сўзлайди:

Қ о з и. Нима учун рўзангни единг?

А ш у р б о б о (ҳолсиз). Балойингизни олай... Тақсир... Касалим жуда оғир... (ҳолсиз йўталади) Докторга бордим... рўзангни емасанг... дори йўқ... деди. Домладан сўрадим... Табиб айтганда еса бўлар(йўталади) дедилар...

Қ о з и (жазава билан). Номатқул қилибсан, аҳмоқ. Кофир докторнинг сўзига кириб рўзангни ейсанми?..

А ш у р (ҳолсиз). Тавба қилдим, тақсир... раис бобомнинг одамлари... кўп урдилар (ийғлайдир).

Қ о з и. Урдилар? Сени ўлдириш керак. Мусулмон мамлакатада шундай қиласанму, сани қўядиларми?

А ш у р (ийғлаб). Ўзим ўлаётирман, тақсир, тавба қилдим.

Драмада воқеа-саргузашт ичидан ўсиб чиққан бу жиддий воқеот ўқувчига қаттиқ таъсир қилади. Ашурбобонинг сўзларию ҳаракатининг сустигидан унинг ҳақиқатан ҳам оғир аҳволи аёнланади. Ашурбобо 50 ёшга кирган бўлса ҳам, оғир турмуш уни қўнгина касалликларга

дучор этган, ҳолсизлантирган. Унинг юқоридаги ёниб ёлворишларидан ҳам маълум бўладики, у касал бўлиши билан рўзасини дарҳол емаган. Ўз эътиқодига содиқ қолиб, аввал дўхтирга, кейин домлага мурожаат қилган. Сўнг қариллик ва касаллик ҳолдан тойдиргач, рўзасини еган.

Қози ҳам бироўвларни камситиш, ҳақоратлашда Эр Боқийдан қолишмайди. Ҳатто устозлик қилиши ҳам мумкин. Эр Боқий хотинига «итвачча, хайвон», деса, қозининг ҳар бир гапи «номаъқул қилибсан», «аҳмоқ», «падар лаънати»сиз айтилмайди. Хуллас, Ашурбобонинг хотинию қизчаларининг ялиниш-ёлворишларига кўнмай, уни йиғирма бир дарра уриб қамайдилар. Бу қамоқ оддий қамоқ эмас, балки бошқаларга «ибрат» бўладиган қамоқ, қози домланинг иқдорларича «бу кун бозор, халқ кўрар, кўзи кўрқар, қозимиз шарият ҳукмиши бажо келтирар деб шодланар. Бу хабар жаноб олийга егишиб ҳам яхши бўлади». Қозининг бу сўзларидан унинг ҳам сохта ислом ҳомийси эканлиги, халққа жабр-зулм қилиш билан «жаноб олийлари»нинг олдида бошқа турли бўлиб кўринишни исташи англашилиб турибди. Ҳали қозининг бутун кирдикорлари билан танишиб улгурмай туриб, драмада «товушлар эшитилади: «шарият кўлдан кетди, бу нима деган гап, эшон, қози қайда?» Афсус, қози «ухлайдилар» ниқоби остида Эр Боқийга ўхшаб яширинча рўзаларини емақдалар. Яна овозлар кучая боради: «уйғотинг эшонни, уйғотинг, шарият урсин буларни». Фитрат беҳудага бу ўринда «уйғотинг» сўзини икки марта такрорламаётир. Унинг заминида авом халқнинг қози-эшонга ишонувчи, уларни дин ва шариятнинг ҳимоячиси деб билуви ётади. Буни чуур англаган фосиқ қози ҳам ҳолатга мос тарзда «ўз вазифаларини бажаришга» киришадилар. «Уйғотинг эшонни» деганлар Эр Боқийни сургалаб қозининг олдига олиб келган эдилар. Томошабиннинг кўз ўнгиде гаройиб ҳолат пайдо бўлади: Эр Боқий рўзасини еб хотини, сўнг оқсоқол ва имомнинг қўлига тушган. Қози-чи, у кимнинг қўлига тушади? Бу ерда ундан катта бўлмаса, унинг ҳузурига руҳсатсиз биров киролмаса (албатта, содиқ хизматкор-сирдоши Ҳамродан бўлак). Драматизм кучая боради. Воқеа устига воқеа, фалокат устига фалокат. Эр Боқийни сургалаб келган оқсоқол ва имом унинг гуноҳини қозига тўкиб солгач, қози (Ашурбобонинг олдида

газаблангандек) олдингидек жаҳлланмай, аксинча, ўз сўзини босиқлик билан «нима гап, нима гап?» дейишдан бошлайди. Бу «нима гап»нинг «стида, биринчидан, қози қилмишимдан булар хабар топмадимикан, деган шу шубҳа, иккинчидан, Эр Бойи билан ҳамтовоқ, ҳаммаслак эканлиги сири яширин. Қози Ашурбобонинг рўзасини еганини эшитиб, «Отинг нима? Нима учун рўзангни единг? Номангул қилибсан, аҳмоқ? Сени ўлдириш керак» каби таҳқиру буйруқомуз сўзлаган бўлса, Эр Боқийнинг гуноҳи олдида бутунлай бошқа қозига айланган. Энди у шошмайди, мулоҳазакор, у газаб билан Эр Боқийга эмас, уни ушлаб келганларга қараб бақиради: «Қачон еган, қайда еган, ким кўрган?» Келганлар «Хаммамиз кўрдик, тақсир, хаммамиз кўрдик» десалар-да қози ишонмаслик кўрсатади.

Қ о з и (газаб билан). Қайда, қачон?

К е л г а н л а р (бирдан). Шу кун тақсир, ўз уйида, тақсир.

Қ о з и (бироз пасайиб). Кўн қичқирманг қани, ўзидан сўрайлик, балки бир узри бўлгандур (мулла Эр Боқийга) Эшон, бу нима гап? Рўзангни не учун едингиз?

Мулла Эр Боқий, қози, келганларнинг мазкур диалогда нимадир сирли туюлаверади. Қози не сабабдан талвасаланяпти, нега гувоҳлар кўн бўлишига қарамай, шубҳаланмоқда, остини чуқур суриштирмоқда? Ахир, Ашурбобонинг жазоланиши учун бир кишининг сўзигина етарли бўлганди-ку? Қозининг «Эшон, бу нима гап?» дейишида алоҳида урғу бор. «Эшон»ни Фитрат ундалма сифатида бекорга қўлламаган. Драматург бу билан қози ва Эр Боқий ўртасидаги иозик боғлиқликларга даҳл қилади. Қозининг «Эшон»ни таъкидлаб гапириши «наҳотки» маъносида бўлса, «бу нима гап» дегани «наҳотки шуларнинг қўлига тушинг» деганидир. Бу ишоралардан тетиклашган Эр Боқий ҳам бўш келмайди:

Э р Б о қ и й (ёлғондан ҳолсизланиб). Тақсир бу худодан кўрқмаганлар мени... кўн урдилар, азобладилар...

К е л г а н л а р. Ёлғон сўзлайди, тақсир, урганзимиз йўқ, ёлғон, тақсир.

Э р Б о қ и й. Узрим бор эди, тақсир, касал эдим.

Ш а р и ф а. Ёлғон, тақсир, ёлғон.

Қ о з и. Бу хотин ким?

Келганлар. Тақсир, ўз хотини.

Қози (газаб билан). Сен ўз эринга ёмонлик қиласан. Худодан кўркмайсанми? Касал бўлганини Кайдан биласан?

Келганлар. Тақсир, ўз хотини билмасдан ким билади.

Қози. Одамнинг касалини худодан бошқа ҳеч ким билмайди...

Драманинг энг зиддиятларга бой нуқтаси ҳам шу сахнадир. Демак, ислом, диг. нибя остида ўз манфаатини ҳимоя қилувчиларнинг баъжарасини очиш, Эр Боқийларни ушлан, Ашурбобони ноҳақ жазолаганларни жазолан билан ҳеч парсага эришиб бўлмайди. Фожеанинг ўқ илдиэлари жамиятнинг юқори табақасигача етган экан, уни қайта ислоҳ қилмоқ, янгидан тузмоқ лозимлиги англашлади. Зеро қозиси ўғрию муттаҳам бўлган юртда қандай адолату, эрк, шариат қонуни бўлиши мумкин? Биринчи пардада Эр Боқийнинг ички олами хотини билан ўзаро жанжалу, Турсуной, Салима, Ниёзойга муносабатларида кўринган бўлса, иккинчи пардада драматургнинг томошабини унинг «сирли олами»га сертакроқ қарашга ундайди. Эр Боқийнинг гуноҳи бўйнида бўла туриб, ўзи худодан кўркмай, ҳалоллик, эътиқод деб ўзини ушлаб келганларни «худодан кўркмаганлар, деб ҳақоратлайди. «Кўп урдилар, азобладилар» деб ёлгон сўзлайди. Келганлар-ку майлига, ўз хотини ҳам буни «ёлгон» десада, Эр Боқийни сўроқ қилиш, жазо бериш ўрнига қози «худодан кўркмайсанми?» деб Шарифани бўғиб қўймоқчи, оғир ҳолатдан имкон қадар чиқмоқчи бўлади. Қози Шарифага «Касал бўлганини қайдан биласан?» деб таҳқирнамо сўзлар қотади. Келганлар бу кулгили ва ўринсиз саволга «ўз хотини билмасдан ким билади?» десалар-да, қози яна дин, шариат номидан гапириб, «одамнинг касалини худодан бошқа ҳеч ким билмайди» деб уларга танбеҳ беради. Эр Боқий билан қозини бирлаштирувчи нуқталар жуда кўп. Эр Боқий ўзини ушлаб келганларни худосизликда айблаган, урдилар деб ёлгон даъво қилган бўлса, қози келганлар тарқалгач, уларга қарата «ноинсофлар кайфни қочирдилар, бир коса кўкнор нобуд бўлди, ҳайф», дейди. Ҳолбуки, рўзасини еганини ушлаб келганлар мантиқан инсофли, уларни арзларини эътиборсиз қолдирган, эл кўзи учунгина Эр Боқийни қамоққа олган

қози ноинсофдир. Ашурбобони жазолаган қози Эр Боқийни эл кўзи учун бир кун уйида меҳмон қилади. Қозича, Эр Боқий нима бўлса ҳам дуохон бир киши, «кўнглини кўтариб қўйиш керак». Демак, икки ёрти - Эр Боқий ва қози бир бутун бўлиб, буқаламушлик қиладилар. Бундай жамиятнинг жарканч буаламуллари ўз манфаатлари йўлида нафақат одамларни алдайдилар, балки дину шариатга, минг йиллик урф-одатларга ҳам хиёнат қиладилар. Хурофот ўчоғига ўт бўлиб кирадилар. Фитрат бул каби ғояларни беришда қози ва эшон образларини реалистик тасвирлай олган.

ФОЖИАЛАР ЗАНЖИРИ

«Рўзалар»да халқнинг оғир, ночор аҳволи, эшону қозиларнинг кирдикорлари, ашурбоболарнинг ноҳақ жазога ҳукм қилинишлари асосий ўрин эгаллайди. Фитрат халқ оммасининг ҳақиқий аҳволини бериш учун иккинчи сахнанинг охири - финалда Ашурбобонинг ўлими воқеасини киритади. Бу фожий ўлимнинг ўзига хос, чуқур фалсафий ва мажозий маъноси бор.

Иккинчи парданинг охири. Қози, Эр Боқий ва Ҳамронинг сийратлари очилган. Эр Боқийни ёлғондакам жазолаган бўлиб, қози унга ўз уйида бир кун қолишни таклиф этади. Иккалалари биргалашиб гурунглашмоқдалар. Қози ва Эр Боқий одамларнинг шови пасайсин деб турарлар. Шул пайт қозининг олдига тўсатдан Саид оқсоқол бир қари хотин билан иккита ёш болани етаклаб кириб келади. Бу жабрдийдалар ўзи ўлар ҳолатда бўлса ҳам «реклама», жаноб олийга яхши кўриниш учун қамалган Ашур бобонинг хотини ва болалари. Саид оқсоқол уларнинг арзи - Ашур бобони ҳибсдан озод қилишни сўраганида қози кўнмайди. Ёш болалари, қари хотини ўртага солинади, қози барибир кўнмайди. «Қоғозга ўралган бир оз ақчани киссасидан чиқариб» қозига узатгандан сўнггина қози юзсизларча «ҳай энди болаларининг хотири деб уни озод қилишга рухсат беради. АММО...

Аммо драмада бош конценция ташувчи фожиа юз берган - Ашурбобо ўлиб қолган эди.

Уни замбилга олиб келишгач, оқсоқол ўрнидан сапчиб тураркан, Ашурбобонинг юзидаги чононини кўтаради.

Хотини «Воҳ, Эрим ўлганми?! Кимсасиз бўлдим, болаларимни қаёққа олиб борай энди!» деб дод солмоқдан ўзга чора топмайди. Ёш қизлар ҳам ўзларини майит устига ташлаб, «Отажон-отажон!» деб ҳой-ҳой йиғлайдилар, чорасизликларини баён қиладилар.

Драматург айтмоқچики, камбағалли туянинг устида ҳам ит қонади. Халқнинг нонини еб, қонини зулукдек сўр тузини еб тузлиғига тушуриб юргувчи Эр Боқий, қозига ўхшаш исқиртлар дунёси бор экан, бул жамиятда ҳақиқат чала, имон тошталган, руҳлар хор, улуғлар зору ночордирлар. Бу юртда, жамиятда маърифатнинг тараққий қилмоғи мушкул. Хурофот-ла нимталанган юртнинг тупроғида «ҳеч ҳақи йўқ хўжалар» эрк дея туғилган фарзандларни «бир кўл каби қизғонмасдан янчалар» (Чўлпон).

УЧ НУҚТА - ҲОЛАТ-ХАРАКТЕР

Ҳар бир эпизод, картина ва деталли сюжетнинг таркибий қисмига сингдиришда Фитрат катта маҳорат кўрсатганлигини юқорида таъкидладик. Драматургнинг санъаткорлиги унинг ёлғиз бу хислат-усулларида эмас, балки ҳар бир сўз, ибора, ҳатто тилиш белгиларини ҳам қўлланганда аниқ бир мақсад билан ёндошганлигидадир. «Рўзалар»нинг тили қуруқ бир тил эмас. Унда халқимизнинг муомаласидаги мухтасар калима иборалар, топилмалардан кенг фойдаланилган. Воқеаларнинг томошабинга тезроқ англашилиши учун жонли сўзланув тили кўл келган. Персонажлар тилида ўта фарқлилик сезилмаса-да, икки табақа тилининг ифодасида фарқ бор. Қози, Эшон такаббурона сўзласа, халқ вакиллари Турсуной, Салима, Ниёзой, Ашурбобо содда, самимий сўзлайдилар.

Энди уч нуқталар ҳақида.

Иккинчи парданинг бошида қози билан Ашурбобонинг диалоги бор. Қози жаҳ билан чолга «Нима учун рўзангни единг?» деса Ашурбобо: (ҳолсиз) Балойингизни олай... Тақсир... Касалим жуда огир... (ҳолсизча йўталади). Докторга бордим... Рўзангни емасанг,, дори йўқ деди... домладан сўрасам... Табиб... айтганига еса бўлар (йўталади) дедилар...» деб жавоб беради. Бу уч нуқталар ёрдамида Фитрат чолнинг драматик аҳволини тасвирлайди.

«Балойингизни олай»дан сўнг уч нуқта қуйилиши чолнинг бир дақиқа нафаси тортганлигини билдирса, иккинчи томондан ялинаётгани, шафқат сўраётганига ишорадир. «Тақсир»дан сўнгги уч нуқта олдинги илтижоларнинг қозига қандай таъсир этаётганини билиш ва янада мурувват кутиш учун. «Касалим жуда оғир» деб ҳақиқатан ҳам холсизларча йўталлишидан сўнгги уч нуқта «ваҳотки шу ночор аҳволимни кўриб ҳам раҳм этмасангиз» маъносида. «Докторга бордим»дан кейинги уч нуқта «тақсир, ўзимча рўзанинг қондасини бузганим йўқ, тушунсангиз-чи, аввал тўрт томонга югурдим, иложим бўлмади» демақдир. «Рўзангни эмасан»дан кейинги уч нуқта чолнинг гапиринга мажולי қолмаётгани, оғриқ ва кўркувишиг кучайиб бораётганидан. Шу ўринда чолнинг ҳасратли ва оғриқли нафас олганлиги ҳар қандай одам туйғусида сезилади. «Дори йўқ деди»дан сўнгги уч нуқта «нима қилай, ул бир чорасини топганида, шу аҳволга тушармидим, рўзамин бузармидим, мен бадбахт нима қилай» маъносида. «Домладан сўрадим»дан кейинги уч нуқта «адо бўлдим-ку; тақсир, нега биз бечораларни тушунишни истамайсиз, ох» маъносини англатиб келаётир. «Табиб» ва «дедилар»дан кейинги уч нуқта чолнинг бутунлай умидсизланиб, лекин бор кучини йиғиб бўлса-да, қозидан шафқат кутиши ва ялиниши ифодаси. Ўзининг исқиртлар олдида хўрланаётганидан эзилш, хуллас, маънавий азобининг чуққиси - уч нуқталардир.

Фитрат уч нуқталар ёрдамида ёлғиз Алшурбобонинг ҳолат-характерини чизибгина қолмай, айни пайтда қози ва раис, қозига садоқати том бўлган (қози билан рўза даврида ҳамтовоқ) Ҳамронинг мунофиқона портретларини ҳам яратган.

xxx

xxx

xxx

Фитратнинг «Рўзалар» драмаси (1930) яратилганига олгини йилдан ошган бўлса-да, ўз маънавий маърифий қимматини сақлаб қололган санъат асарлари сирасига мансубдир.

МИЛЛИЙ ПСИХОЛОГИК ҚИЁФА

Миллий психологик қиёфа билан миллий психология айнан бир нарса эмас. Миллий психология кенг тушунча. Миллий қиёфа унинг таркибий қисмларидандир. «Атрофдаги воқеликни, ҳодисаларни ўзига хос равишда идрок, тафаккур, тасаввур қилиш ва буларнинг таъб, туйғу, урф-одат, характер тарзида намоён бўлиши миллий психологик қиёфанинг қайтарилмас хусусиятларини ташкил қилади»¹. Ижодкор учун қаҳрамонларнинг типик характер-хусусиятларини ўзига хос, бетакрор яратиш ҳар бир халқнинг миллий психологик қиёфасини терең ўрганишдан бошланади. Асарда кўтарилган ғоя қанчалик умумбашарий бўлмасин, ижодкор уни миллийлик заминида туриб яратади. В.Шекспир, Л.Толстой, А.Қодирий, Ч.Айтматов ёлғиз ўзлари мансуб миллатнинг кийимлари, урф-одати, анъаналарини тасвирлаганликлари учунгина миллий психологик қиёфа яратганлар жесак, анчайин жўнлик бўлар эди. Уларнинг фикрлаш, воқеа ҳодисаларни идрок ва тасаввур қилиши ҳам ўзлари мансуб миллатга хосдир. Гоголь «чинакам миллийлик, сарафанни тасвирлашдан иборат эмас, балки халқдаги руҳнинг ўзида» деганида нақадар ҳақ эди.

Фитрат яратган асарларнинг ғоявий-бадиий қудрати, фалсафий фазилати, таъсирчанлик латофати унинг миллий психологик қиёфа яратиш маҳорати билан ўзвий боғлиқ. Чунончи, халқимиз яратган қадимий эртақлардан тортиб, бутунги чинакам шеърятгача назар ташлайдиган бўлсак, Гоголь айтмоқчи ўз руҳимизни кўрамиз: Алшомини, Гўрўғли, Широқ, Тўмарис, Хўжа Насриддин, Тоҳир, Зухра, Кумуш, Раъно, Отабек, Юсуфбек хожи, қутидор... Уларни биз фақат қаҳрамонлигию ватаншарварлиги ёхуд шумчаки яхши таассурот қодиргани учунгина севмаймиз. Бу миллий қаҳрамонлар ўзида кўп минг йиллик халқ руҳини асраб келаётган, миллий қиёфамизни сақлаб қололган руҳдон, тақдирдон, қиёфадонларимиздир.

¹ Маматов М. Миллий психологик қиёфа ва унинг хусусиятлари. Тошкент: Ўқитувчи, 1980. 31-бет.

«Рус халқи билан ҳинд ўртасида қандай фарқ бўлса, - деб ёзганди В.Г.Белинский, - француз, немис, инглиз, итальян, швед, испанлар ўртасида ҳам худди шундай фарқ бор. Бу бир сознинг - инсоний руҳнинг торларидир. Бироқ катта-кичиклиги ҳар хил бўлган торлардир. ҳар бири ўзига хос, алоҳида оҳанг чиқарадиган торлардир. Шунинг учун бу торлардан тамомила уйғун садолар чиқади»¹. Дарҳақиқат, шарқ халқларининг жуғрофий жойлашиши, яшаётган муҳити, иқлим, турмуш тарзи, урф-одатлари бир-бирига печоғли яқин, уйғун бўлса, айни чоғда уларнинг руҳида ҳам бир сознинг турли торларидек ўзига хослик мавжуд. Бу ўзига хослик провардида халқларнинг тафаккур тарзи, табиъи, характерини бир-бирдан узоқлаштирадиган ўзига хослик бўлмай, аксинча, яқинлаштириб, уйғунлаштирувчи руҳий, маънавий-маданий яқинликдир. Француз социал психологи Густав Лебон ҳар бир халқ аввадан инстинктив равишда берилган ўз руҳига эга, дейди. Ҳақиқатан, Шарқ халқларининг араб, форс, турк сингари миллатлари тариху тақдири, иқлими бир-бирига қанчалик яқин бўлмасин, аввалдан инстинктив равишда берилган ўз руҳлари»га эгадирлар. Бизда миллийлик масаласида гоҳо маҳдудона қарашлар ҳам учрайди: шяпа кийган эркек ёки оврупоча кийинган аёл ўзбек эмас, салла ўраган эркекгу лозимди аёл ўзбек. Ҳолбуки, моҳият нарса ёки воқеанинг ташқи кўринишида эмас, ботинида бўлади. Мисол учун ўзбек миллатига мансуб кишининг миллий моҳияти унинг тафаккур, идрок, тасаввур, таъб, характер, руҳининг қандай намоеън бўлишида кўринади.

Бизда, умуман, Ўрта Осиё социологиясида ҳар бир халқнинг миллий психологик қиёсини ўрганиш борасида жуда кам ишлинган. Айниқса, тилшунос Маррнинг ҳамма миллатлар бирлашиб, ягона миллат вужудга келади, каби ғайриилмий, ғайритабиий таълимоти Сталин томонидан қўллаб-қувватланиб, «коммунизмда миллат бўлмайди» сингари қарашлар урчиган даврларда (1917-1980) миллий психологик қиёфани ўрганиш бизнинг мамлакатимизда деярли ривожланмади. Гарчи мазкур масалада айрим бир ишлар қилинган бўлса-да, улар тор, синфийлик

¹ Белинский В.Г. Ташланган асарлар. Тошкент: Ўздавишпр, 1956.

худудларидан чиқа олмади. Бу соҳа Оврупо ва Америкада анча илгариллаб кетди. Англияда инглиз тилида «Ҳозирги ирқ» номли журналнинг муттасил чиқиб туриши фикримизни қувватлайди.

Демак, биз бугун миллий психологик қиёфани қанча кўн, серкирра хусусиятларини ўргансак, шунча оз. Шу мақсад йўлида Фитрат драмалари қаҳрамонларининг миллий қиёфасини ўрганишга қўл урдик.

Фитрат яратган асарларнинг ғоявий-бадий қудрати, фалсафаси ва латофати ҳам миллий психологик қиёфа яратиш маҳорати билан узвий боғлиқ. Улуғ драматург Шарқ халқлари ўтмиши, оғзаки ва ёзма адабиёти, урф-одати анъаналари тарихини жуда чуқур, терең ҳис этган. Мазкур билимлар драматургининг миллий қиёфа яратишида қўл келган, дейиш мумкин. Чунки «бирор-бир жамиятнинг тўғри тасвирламоқ учун, аввало, унинг моҳиятини, унинг хусусиятини тушуноқ керак. Бунга эса жамиятнинг туғиб турган барча қоидаларни яхши билиб олиш ва уш фалсафий тарзда мушоҳада қилишдан бошқа йўл билан эришмоқ мумкин эмас» (В.Г.Белинский). Фитрат драмаларида қаҳрамонларнинг тирик характери яратаркан, миллий психологик қиёфани, унинг таркибий қисми: миллий характер, расм-русум, таъб, урф-одат, анъана, кечинмаларни ҳар бир миллатнинг ўзига хос хусусиятидан келиб чиққан ҳолда гавдалантиради.

Фитратнинг «Ҳинд ихтилолчилари» драмасида инглиз жосуси Марлинг образи берилган. У тадбиркор, қирқ ўлчаб бир кесадиған, элимизча айтганда коса остидаги нимкосани фаҳмлайдиган киши. Марлинг образининг талқинидан кўринадикки, Фитрат «жосуслик санъати»га хос бўлган аввалги (!) шартлардан бири - ўзга халқ психологиясини чуқур ўрганиш эканлигини англаган. Бу ўз-ўзидан бўлмайди. Бунинг учун ўтқир ақл, позик фаҳм, зехн, фаросат лозим. Марлинг мана шу хусусиятларга эга шахс. Унинг бош мақсади Ҳиндистонни яна бир неча йиллар (балки, асрлар) Англия мустамлакаси бўлиб қолиши учун курашини, шу муқаддас кураш учун турли йўللار ахтариб топиш. Марлинг «юқори»дан тошшириқ олган: ҳинд ихтилолчиларидан бўлимиш Абдусуббуҳ Германияда ўқиб келган, сиёсатнинг қоронғуликларини тушунадиган, ўз халқи озодлиги йўлида

Ўлимдан қайтмайдиган йигит. Зобит-мустамлакачиларнинг мақсади қандай бўлмасин, Абдусуббухга ўхшаш босқинчилик сиёсатининг моҳияти, оқибатларини тушунадиган, «ўйинлари»ни англайдиган, қандай қилиб озодликка эришиш йўлларини биладиган зиёлиларни йўқотмоқ. Аммо бу осон эмас. Бунинг-чун энг осон йўл душманни ўз ичидан смирмоқ, «ҳийла, найранг санъати». Зобитларнинг зулми ҳид халқининг бўғзигача келганда ҳинднинг бир зиёлиси, айниқса, ихтилолчиларнинг сардорларидан бўлмиш Абдусуббухни йўқотмоқ (тўғридан-тўғри) улуснинг норозилигига сабаб бўлиши табиий. Бу оғир вазиятдан чиқишнинг йўлини инглиз босқинчиларининг вакили Марлинг пухта ўйлайди. Энг яхши йўл ҳиндларнинг ўз ичларидан одам ёллаб, мансаб, пул бериб, алдаб бўлса-да орадан Абдусуббухни кўтариш. Бунинг учун Марлинг Афғонистон чегарасидаги Буири кўрғонининг бошлиғи Мавлоно Нуъмонни танлайди. Унинг олдига борганда Мавлонони тезроқ ўз тузоғига илинтириш-чун шарқона урф-одатни ўрнига қўяди: (Марлинг Мавлоно Нуъмонга ўзини танитгач)

М а в л о н о. Кўп яхши... хуш келибсиз. Бизга андай хизмат?

М а р л и н г. (Кўл чўнтагидан қошлари олтушли, инжули бир қуръон чиқариб ўпгандан кейин) «Қуръони шариф». Войис Рой ҳазратлари сизга армуғон юбордилар. (Қуръон хурматиغا ирғиб турар. Марлинг ҳам Мавлононинг турганини кўргач, турар. Мавлоно қуръонни олиб, ўпиб кўзларига суртганидан кейин ўлтириб, қуръонни ястиғи устига қўяр. Марлинг ҳам ўтуруп).

Мухтасар диалогдан кўринадики, Марлинг Мавлоно олдига келганга қадар у ҳақда анча маълумотлар тўплаб, урф-одат, эътиқодларини ўрганган. У бу тайёргарликлар билан чекланмай, суҳбатдошининг ҳар бир ҳаракатидан, ҳар дақиқа янги бир ўзига хосликларни ўрганиб ўзлаштириб боради. У ўз «санъати»ни даврий тарзда оширишга устаси фаранг. Шунинг учун Мавлононинг турганини кўргач, дарҳол Марлинг ҳам ўридан туради. Ва шарқона одоб билан: «Мавлоно ўтиргач ўтиради». Мавлоно Марлингнинг тузоғига осонликча тушавермагач, у инглизларнинг

босқинчилик сиёсати ҳинд халқини «маданий қилмак» учун экинчилигига ўзича «асос»лар излаб топади:

М а р л и н г. Биласизким, инглиз улусининг ҳиндга келганликлари ҳиндиларни етуштурмак, маданий қилмак учун эди.

М а в л о н о (кулумсаб). Биламиз!

М а р л и н г. Биз келмасдан бурун Ҳиндистон дин жанжаллари, мазҳаб ғавғолари, қорин-қурсоқ урушлари билан тузғон эди.

М а в л о н о. Тўғри.

М а р л и н г. Бир мусулмон қурбон байраминда ҳўкиз сўйганда бутун ҳиндилар сизга қарши яроқланиб чиқар эдилар, бир ҳинду мусулмон намозига киргач, сиз уруш очар эдингиз.

Марлингни Мавлонога айтаётганлари мантиқан тўғри. Ҳиндлар ва мусулмонлар ўртасида тез-тез ўзаро миллий ва диний жанжаллар бўлиб турганини инкор этиб бўлмайди. Аммо инглизларнинг мустамлакачилик сиёсатини «маданий қилмаклик» дея оқлашларига асос бўлолмайди-да! Марлинг ҳам Мавлононинг анойи эмаслигини билади. Мавлоно Марлингнинг «асосли» сўзларини тинглаб, «кулимсираб» «биламиз» тасдиғини беришида киноявий маъно зоҳир. Мавлоно инглиз айғоқчисининг сўзлари қайси томон, қайси мақсад сари бораётганини яхши англайди, лекин ўртада манфаат, мансаб, мол-дунё сизгари манфур тушунчалар борлиги учун у ҳозир Марлингни тинглашга ўзини маҳкум этган. Ҳазрат Алишер Навоий айтганларидек, То хирсу ҳавас хирмани барбод ўлмас... Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас. Мавлононинг бу жоҳил, хоинона ҳаракатини унинг ўз иродаси тайёрлаган. Мавлоно ўз танасидаги ҳирс, мансаб, шон-шухрат жиловини тутиб туришга қодир эмас. Бу тушунчалар Мавлоно назарида Ватан, миллат, эрқдан устун туради. Шундай бўлмаганда у Марлингнинг мунофиқона сўзларини тинглаб турмасди. Марлинг ҳам Мавлононинг иродасизлиги ва юқоридаги хислатларини билгани учун бошқанинг олдига эмас, айнан Мавлоно ҳузурига келади. Мавлоно Марлингнинг гапини тингларкан, ўз қиёфасини оча боради. Шунинг-ла инглиз жосусининг миллий психологияни қанчалик ўрганганлиги бир қадар ойдинлашади:

М а в л о н о. Тузук.

М а р л и н г. Бу жиҳатлар ҳинду билан мусулмонларнинг ўзаро, ҳиндуларнинг-да ўзаро қонли жанжаллари кўп эди.

М а в л о н о. Тузук.

М а р л и н г. Биз келгач, шул бузуқликларни тuzатдик! Жанжалларни кўтардик, маданий яшамак йўллариини кўрсатдик. Ҳиндуларни ўқутдик-да. Бу кун шодлик кўрамизки, ҳиндулар яшамок йўллариини билиб олмишлар, яшамок учун тайёрланмишлар. Биз Ҳиндустонни адолат билан олдик, адолат билан сақладик...

Аслида тамоман тескари сиёсатни оқлаш найранги инглиз жосуси қиёфасида янада ойдишлашади. Марлингнинг муддаоси: мусулмон ва ҳиндулар ўртасидаги аввалги урушларни яна қўзғаб, оловига мой сениб, мустамлакани сақлаб қолиш. Ўзларининг машхур Юлий Цезарь замонидан қолган «бўлиб ташлаб ҳукмронлик қилавер» қабилидаги сиёсатига амал қилишдир.

Миллий психологияни ўрганиш халқлар тарихи, уларнинг ўзаро яқин ва айри жиҳатлари илмий тушуниш учунгина эмас, айни пайтда сиёсий мақсадлар учун ҳам ҳаминша «долзарб» бўлиб келган. «Миллий характери билиш, - деб ёзганди Х.Дейкер ва Н.Фрэйда ўзларининг «Миллий характер ва миллий стереотип» китобида, - аввало ҳақиқий ва яширин бўлган душманини билиб олишга ёрдам беради. Бундай ҳолда у муҳим қурол бўлиб хизмат қилади, яъни душманининг бўш томонларини, хатти-ҳаракатларини, қизиқиш ва майлларини, хулқ-атворини ўрганиб олишни, улар устидан узил-кесил ғалаба қилишни осонлаштиради. Бошқача қилиб айтганда миллий характери ўрганиш психологик уруш қуролини ярата билишни билдиради»¹.

Инглиз мустамлакачилари Осиё ва Африкадаги мамлакатларни, чор Россияси маъмурлари Туркистонни забт этинаркан, талайгина ана шундай «психологик уруш қуроли» - миллий характер, ўзига хосликларни пухта ўзлаштирган эдилар. Ва бугун ҳам дунёнинг қайсидир бир бурчагида босқинчилик, эрксизлик мавжуд экан, у ерда

¹ Иқтибос М.Маматовнинг «Миллий психологик қиёфа ва унинг хусусиятлари» китобидан олинди. Қ.: Тошкент: Ўқитувчи, 1989.

психологик уруш илми кенг қўллашиб, «самарали» натижалар бермоқда. Фитрат бу каби машғум «психологик уруш»ларнинг моҳиятини 20-йиллардаёқ тeран ашлаган, ўз драмалари, бадий приёmlар воситасида ўзгаларни хушёрликка чақирмоқни виждоний бурчи деб билган. Афсуски, бу каби «психологик урушлар»дан хушёр этгувчи асарлар етмиш йилдан ортиқроқ вақт мобайнида халқнинг кўзи, тафаккури, назаридан «сраб-авайланди».

Фитрат «Абулфайзхон» (1921) фoжиасида ҳам миллий психологик қиёфадан жосуслик мақсадида фойдаланганлар образини яратди. Тарихий шахс Нодиршоҳ, Ҳаким бий иноқ шулар жумласидандир. Нодиршоҳ кўни уруш кўрган, оддий сипоҳийликдан шоҳлик мартабасига эришган, ўта мураккаб умр йўлини босиб ўтган. Катта ҳаётий, ҳарбий, сиёсий тажрибага эга. У қандай бўлмасин ўз қўли остидаги еру мулкни кўпайтириш, ўзга элларни забт этиб, шон-шухратлар ичида янашни истайди. У Бухоро хонлигини босиб олмоқчи, буниш-чун қулай пайт пойлайди. Аштархонийлар сулоласининг сўнгги вакили Абулфайзхон хукмронлигининг (1711-1747) сўнгги даври шундай бир ички зиддиятларга бой ўзаро феодал жанжаллар, қон тўкишлар кўпайган фиску фужур урчиган бир давр бўлдики, бу Нодир учун жуда улай эди. Ўта айёр Нодиршоҳ душмани ўз ичидан емириш сиёсатининг пири эди. Шунинг учун Ҳаким бий иноқни катта ваъдалар билан ўзига оғдириб олади. Абулфайзхон салтанатини ичдан емиришга асос топди.

Нодиршоҳ ўғли Ризоқулини ҳам юрт босиб олишнинг энг асосий шартларидан бири бўлмиш миллий психологияни ўрганиш воситасида «ўлканинг ўзидан дўстлар (айғoқчи-жосуслар демоқчи - И.Ғ.) топмоқ фанини ўргатади.

Н о д и р ш о ҳ. Кўрдингму , ўғлим, ҳар ўлкани урушиб олмоқ сиёсат эмас,ғ. Уруш чораларнинг энг сўнггисидир. Бир ўлкани олмоқ учун энг яхши чора - шу ўлканинг ўзиндан дўстлар топмоқ, шунларни ишлатмақдир...

Мирзо Мадхи Абулфайзхоннинг Нодир шоҳ олдига яқинлашганини айтгач, шоҳ Ризоқули ва Алиқулига шундай дейди: «Сиз ҳам чиқиб хонни қарши олингиз. Ўғлим, сен хонни кўргач, отдан қўниб, яёв бор. Қучоқлаб кўриш, йўлдошларига ҳам хурмат кўрсат». Ўғли Ризоқули ва саркардаси Алиқулига бу сўзларни айтишга Нодир шоҳни

нима мажбур қилди? Ахир, Нодир ғолиб, Абулфайзхон унинг олдига бош эгиб, таслим бўлиб келаётми-ку? Йўқ, Нодиршоҳнинг ғалабаси ҳали бу билан тугамайди. Ишнинг «нозик томонлари» бор. Бухоро тахтига Чингиз ёки Ўғизхон наслидан бўлмаган кишини кўтариш мумкин эмас, Нодир шоҳ ўз одамини қўйса, удумни бузгани учун халойиқнинг нафрати, қаҳрига учраши табиий бир ҳол. Яна иккинчи томони: Бухорога тўнша-тўғри хужум қилса, кўп талофот кўради. Бухоронинг кўмакчиси бўлмиш Хоразм кўшини етиб келиши табиий. Шунинг учун Абулфайзхоннинг ўзи кўғирчоқ сифатида бўлса-да, тахтда қолиши энг маъқул чора. Абулфайзхон расман тахт ҳокими бўлса-да, давлат ишларини Нодир шоҳнинг жосуси Ҳаким бий иноқ олиб бораверади. Нодиршоҳ ўзининг манфур режасини ниқоблаш учун ҳам ўғли ва Алиқулига Абулфайзхон ва унинг шерикларига ҳурмат кўрсатишни тайинлайди. Бу одир шоҳнинг шарқли бир киши бўлгани учун Абулфайзхонни ҳурмат ила кутиб олиши эмас, балки психологик урушларда тажриба орттирганининг «шарофатидир».

Нодир шоҳ ўз суҳбатдошлари Қози Низом, Хўжа Калон, Улфатларнинг сўзлариданоқ унинг ички дунёсини тезда англайди ва шунга муносиб муомала қилади. Нодир шоҳ ўзбекона андиша, суҳбатдошининг гапни охиригача тинглаш каби одоб қоидаларига қатъий амал қилиб, босиқлик билан муҳолифларини енгади. Нодиршоҳ Ҳаким бийга «Оталиқ, бу улуғларни бизга таъинингиз» деркан, Ҳаким бийни бир қадар ўзига яқин олгани, унга ишонганини исботламоқчи бўлса, иккинчидан, Хўжа Калон вва қози Низомни «улуғлар» дейиш билан «ҳурматини жойига қўйиб», ўзига инсбатан хайрихоҳлик уйғотишга тиришади. Уларнинг эл ичидаги мавқеидан фойдаланиб, ўз манфаатларига хизмат қилдиришни ҳам бир дақиқа унутмайди. Ҳолбуки, Нодир шоҳ улар билан ғолибларча муомала қилса ҳам бўлар эди. Лекин ишнинг охири ўзи кутганчалик тез ҳал бўлмаслиги мумкин-да.

Миллий психологик қиёфа яратиш нафақат образлар талқинида, балки драмадаги ремаркаларга ҳам хосдир. Ремарканинг ўзиданоқ миллий манзаралар кўзга ташланиб, гап нима ҳақда боришига ишора қилинади. «Ҳар бир халқнинг миллий сирини унинг кийими ва таомида эмас, -

дейди В.Белинский, - балки унинг, масалан, нарсаларни тушуниш тариқида». Фитратнинг драматурглик маҳорати шундаки, у қаҳрамонларнинг кийими, ҳаракати, сўзлаш услуби муомаласидан тортиб, ички кечинмалари, тафаккур тарзигача миллий призмада қараб, тасвирларкан, у билан чекланмай, томошабин ёхуд ўқувчини ҳар бир деталь, тасвирдан фалсафий хулоса чиқаришга ундайди. У миллий тасвир ёки жиҳозлардан фақатгина колоритни бериш учунгина эмас, асарнинг бош концепциясини тарафқаранглик билан ашқорлаш, бош роляга тегишли моҳиятга шу нарсалар воситасида «тегиб» ўтишга тиришади. «Абулфайзхон» фожеасининг бошланғич ремаркаси шундай тугайди: «Ташқарида чолиниб турган чолғулар бир оздан кейин секинлашади, сўнгра битар». Юзаки қараганда бу воқеаларни тасвир этиш учун саҳна безаги ва тасвирчанликни таъмин этувчи нарсасидек туюлади. Аммо шарқ кишиси куйнинг фалсафий моҳиятини ўзига хос - миллий тафаккур ва ҳис этиш қобилиятидан келиб чиқиб тушунади. Шарқ куйлари, айниқса, классик куйлар ғамгин, маҳзун. Ҳар бир кишини ўйлашга чорлайди. Бу куйларда халқнинг кўп минг йиллик дарду андухи, жангу жадаллар оқибатидаги уқубати, секинлаш надомати, тафаккур қудратию латофати кўпилиб яхлит бир шарқона руҳий силсила яратган. Бу куйлар халқимиз руҳини ўзида тўла мужассам этолган. Драматург куйнинг секинлашиб битари воситасида томошабиннинг миллий руҳиятига таъсир этиб, уни ҳам фикрлашга, воқеаларнинг ич-моҳиятига тортаётир. Кўринадики, куй воситасида ҳам миллий ҳолат - қиёфа яратиб асарнинг бадиий-фалсафий қудратига қудрат қўшаётир.

«Абулфайзхон»нинг иккинчи пардасида Эрон ҳукмдори Нодир шохнинг малайи Ҳаким бий иноқнинг уйи тасвир этилган: «...Терасиз эшиклари ташқарига очилган бир уйнинг олдида узун бир суфа...» Бухорода бурунги вақтлар меҳмонхонада дераза бўлмай, унинг ўрнида икки табақали боғдодий нақшли эшиклар бўлган, ҳозир ҳам учрайди. Драматург яна давом этиб: «Суфа бўйинча узун бир қолин гилам ёйилган. Кўркамлик кўрпалар тўшалган. Тўрда пакана турли бир «кат» устинда ётоқ тайёрланган. Ўртада б у ю к шамдонда шам ёнади. Деворда бир қалқон, бир қилич, бирда «Жазоир» милтиғи осилган...» Бу ёлғизгина воқеа

кечиши керак бўлган жойнинг тасвири эмас, балки миллий жиҳозлар воситасида қаҳрамоннинг руҳий ҳолатига ипора қилиш ҳам. «Кўркамлик тўшалғон» кўрсаларни, «узун бир қолин»ни кўрган ўзбек ўқувчиси дарҳол қандайдир оддий эмас, «улуғроқ меҳмон кутилаётгани ва унинг ташрифидан Ҳаким бий иноқнинг ҳаракатига қараганда оталиққа қандайдир манфаатли томони борлиги ҳам сезилади. Чунки ўзбек томошабини меҳмон кутишининг турфа қонун-қидалари, оддий ва нозик қирраларини чуқурроқ англайди. Ҳақиқатан ҳам Ҳаким бий кутган меҳмон оддий эмас, Бухоронинг тақдирини ҳал этувчи Подиршоҳнинг босқинчилик сиёсатини ватаннинг ичида туриб қувватловчи жосуслар: Мир Вафо, Тоғайқули бек, Дониёл бий, Хўжа Калон.

Драманинг жанрий хусусияти шундаки, қаҳрамонлар ўз миллий-руҳий қиёфаларини ўз ҳаракатлари, айтар сўзларию, ўзгалар билан муомаласида оча борадилар. Тўғри, ватанпарварлик, қаҳрамонлик, тadbиркорлик, мулоҳазакорлик жами миллатларга хос фазилат. Аммо унинг қай бир миллатда қай тарзда, қандай ҳолатда, қайси пайт юзага чиқиши ранг-баранг. Айтайлик, немисларда тadbиркорлик, аниқ режа асосидаги ҳаракатчанлик, ирландларда ўта эҳтирослилик, инглизларда мулоҳазакорлик, ўзбекларда очик кўнгиллилик, ҳозиржавоблик, қозоқларда камсуқумлик каби хислатлар бошқа миллатларга қараганда кўпроқ кўзга таълилади. Бинобарин, «Ҳинд ихтидолчилари»даги инглиз жосуси Марлинг, пўлис бошлиғи Ўқунар, мингбошилар Пуитар ва Порлинсунларнинг инглизларга хос мулоҳазакорлигини кузатиш мумкин. «Абулфайзхон»да Абулфайзхон қанчалик жоҳил, шубҳачи бўлмасин, бир қадар соддароқ, ишонувчан. Эрон шоҳи Нодир Абулфайзхонга қараганда анча мураккаброқ тиш. Абулфайзхоннинг надим маслаҳатчиси Улфат қанчалик муғамбир, психини ёрган бўлмасин, унинг табиатида ҳам оз бўлса-да соддаликка ўхшаш нарса «нимадир» бор. У Абулфайзхон билан Нодиршоҳ олдига борганда, Нодиршоҳга Абулфайзхонни чуқурроқ таништириш учун шундай дейди: «Шаҳаншоҳ ҳазратларининг муборак ҳузурларига келган хоқонимиз бир замонлар дунёни титратган Чингизхоннинг авлоидан

эрурлар. Туркистоннинг бутун хонлари, беклари хоқонимизга бўйинсунадилар...» Тўғри бу сўзлар билан Улфат Нодир шоҳга Чингиз ёким Ўғузхон авлодидан бўлмаган киши тахтни орзу қилмасин, Абулфайзхон уруш қилмаслик, Бухорони асраш учун сиз билан муроаа йўлини танлади, демоқчи. Лекин бир вақтлар дунёни тебратган Чингизхон авлодидан бўлган, Туркистоннинг ҳамма беклари бўйинсунувчи Абулфайзхон Нодиршоҳ олдига бўйин эгиб келиб турибди. Юқоридагидек сўзларнинг Улфат томонидан сўзланиши қанчалик фаросатсизлик, «ўлганнинг кунидан сўзлаш» бўлмасин, унинг феълдаги бир қадар соддаликдан ҳам далилдир.

«Ҳинд ихтилолчилари»даги қаҳрамонлар деярли ҳиндлар: Раҳимбахш, Дилнавоз, Лолахардиёл, Абдусуббуҳ, Бадрият, Оромсингх, Родубиби. Биз ҳинд миллий психологиясини мукамал билмасак-да, қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатлари, қиёфаларида кўпроқ туркийликка хос фазилатларни кўрамиз. Ҳинд қаландари Лолахардиёлнинг фикрлаш, мулоҳаза қилиш, суҳбатдошининг кўнглини сезгандек донишмандларча сўзлаш услуби туркона. У қаландар бўлиб Ҳиндистонни кўп кезгани учунгина эмас, Юсуфбек ҳожига ўхшаш кеса остидаги нимкосани фахмлаши, башоратомуз мулоҳазакорлиги учун туркий улусни эслатади. Бу билан Лолахардиёл образида ҳиндлик хусусияти мутлақо йўқ демоқчи эмасмиз. Унинг сеvgи ҳақидаги Дилнавоз ва Раҳимбахшга очиқ сўзлашлари, ҳиндлар дардини чекишларида ўзи мансуб миллатнинг психологик қиёфасини чизиб учун ҳаракат қилинган. Драматург туркий бўлгани учун ҳам у қайси миллат ҳаётини тасвирламасин, ўзи мансуб миллатнинг «руҳи»дан чиқиб кетолмайди. Гоголь сўзлари билан айтганда, шоир ҳатто бутунлай бошқа ҳаётни тасвирлаб, лекин бу ҳаётга ўз м и л л и й ш а р о и т и к ў з и б и л а н, ў з х а л қ и к ў з и б и л а н қ а р а г а н д а ҳам, элатларга худди ўзидаги ҳиссиётлар ва гапирганда ҳам миллий шоирлигича қолавериш мумкин.

«Арслон» драмасида Фитрат лўлиларнинг тишиқ миллий характерини яратган. Лўлиларнинг тирикчилик йўлидаги айёрликлари, олдида турган одамнинг кўнглини тез «эрита» олиши ишонарли ифодаланган. Арслоннинг онаси

Турсунбиби оғир касал, ўлим тўшагида ётибди. Ўғли зиндонбанд этилган. Ёлғизгина ўғлини кўриб ўлиш - Турсунбибининг катта дарди. Унинг ёнида Ботурнинг онаси Норхола ва Тўлғунинг онаси Норхола кампирларгина қолган. Турсун бибининг оғир аҳволини кўриб, қандай бўлса ҳам ўғли Арслон келганича уни омон сақлаш гамида кампирлар имомга югурадилар, ўқитадилар... Шу топда «кўча эшигидан бир лўли хотин кўлида таёқ, елкасида нон халтасини кўтариб кирадир». Фитрат лўлининг нутқини шундай равон, лўлиларга хос услубда берадики, драматургнинг лўлилар ҳаётини, улар психологиясини чуқур билишни яққол кўзга ташланади:

Л ў л и. Қани, яхшилар, Хайр қилинг, ким бор бу уйда! қани ёмон кўз тегмасин! Хайр қилсинлар, яхши бибилар! Баҳоваддин ёр бўлсин. Эски кўйлақлардан биттасини беринг бизга.

Лўлиларнинг тили ўзига хос ширин, озорсиз, ҳар қандай бегона кишида ҳам ўзига нисбатан шафқат уйғотадиган. Лўли уйга кириши билан «Ким бор бу уйда?» деркан, ҳали ҳовли эгасини кўрар-кўрмас «Қани, ёмон кўз тегмасин» дейди. Норхола ва Ойнуқсо холаларни кўрдик, уларни оддийгина бибилар эмас, «яхши бибилар» деб лутф қилади. «Баҳоваддин ёр бўлсин» жумласи билан энди қаршисида турган аёлларни назр қилишга чорлайди. Чунки халқнинг Баҳоваддин Нақшбандга эътиқодини у яхши билади. Лўли миллий психологик қиёфасининг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, у қаерга бормасин, ўша жойнинг урф-одатлари, эътиқодларини тезда ўзлаштириб олади. Бухорода Баҳоваддин Балогардон Нақшбанд номларини ҳурмат ила такрорлаган бўлса, Ҳиндистон бориб қолганда эди, албатта, сигир номини тилга олган бўлурди. Чунки ҳинд халқи сигирни муқаддас билиб унга сиғинади.

Лўли кампирларга қараб «Эски кўйлақлардан биттасини беринг, дуо қиламиз, яхши бибилар» дегач, Ойнуқсо холадан «биз ўзимиз камбаал кишилар» жавобини эшитгач, уларнинг кўнглини кўтариб, ўзига илтиш учун «ундай деманг, сизга нима бўлибдир. Қаранг, юзингиздан нур ёғилиб турадир...» деб ширинзабонлик қилади. Лўли ширин сўз усулини қўллаб улардан бир нарса ундиришга кўзи етмагач, фол очини ҳунарини ишга солади. Норхола билан Ойнуқсо хола

лўлининг фол очишини ҳозир, шу онда истасалар-да, йўқчиликни андиша қилиб, унга цон бериб қайтармоқчи бўладилар. Лўли аёл уларнинг кўнглига йўл топишининг навбатдаги «усуллар»ини кўлай бошлайди.

Л ў л и. Отингизни айтнинг, онажон!

Н о р х о л а. Норхоло.

Л ў л и (ўз кўлига гаширадир). Норхоланинг фоллари, ҳолу аҳволлари, бахтларч т ў қ б ў л е н н. Қ а й ғ у л а р и й ў қ б ў л с и н, Норхолани ҳафа кўрдим, оҳволларини сўрдим. ғойибингиз борми? Касалингиз борми? қайси биттасини кўрай?

Н о р х о л а. Икааласини ҳам кўринг.

Л ў л и. Иккаласини ҳам кўрдим. Иккаласини ҳам сўрдим, биттаси касал, биттаси ғойиб дейлар. Бир ёлгина одам кўринадир, бу ким? Юзи ойдек, қошлари ёйдек, кўзлари қора, сочи қора, й и г и т д е й м и қ и з д е й м и?

Н о р х о л а. Тошдингиз, менинг ўғлим бўлади р. Шун кўринг.

Л ў л и. Бу йигитнинг ранги ўчган, ўзи жуда ҳафа. Бир нарсани ўйлайдир, бир нарса учун қайуради, қайғуси бекор, бу йигитга давлат ёр, бахтида уч никоҳ бор, биттаси яқинда бўладир, тўй нарсалари тайёр.

Лўли бутун маҳоратини ишга солади. У Норхоланинг вазиятини - ўзини тутишини, ҳаяжонланиши, қайғу аралани унинг сўзларининг натижасига ошиқинидап унинг ҳолатига қараб «каромат» қилаверади. «Кўзлари қора, очи қора, йигит дейми, қиз дейми?» деб бир нафас Лўли тин олса, Норхола ховлиққани, ўғлининг тақдирини тезроқ билишга шошилганидан «тошдингиз, бу менинг ўғлим бўлади» деб юборганини ўзи ҳам билмай қолади. Бу ерда, айтиш мумкинки, Лўли фол очишдан кўра руҳшуносга айланиб кетади. Бу йигитнинг ранги ўчган, деб Норхоланинг ҳолатидаги ўзгаришни кузатаркан, ўғлининг «жуда ҳафа», «Бир нарсани ўйлайди», «бир нарса учун қайғуриши»ни айта бошлайди. Ҳолбуки, «бу йигитнинг ранги ўчган» деган жумланинг ўзиданоқ кейинги сўзларга ҳожат қолмайди. Лўли руҳшуносликни маҳорат билан давом эттираркан, ўгли Ботурнинг қамоқдалигидан эзилган Норхола «Кўрсанг-чи, қачон келади?» деб қистанади Норхоланинг ўз оғзидан

ўғлининг қаёққадир кетганини уққан лўли «Фол»ни яна авж нуқтага кўтаради:

Л ў л и. Боя айтдим-ку, Йигит жуда хафа. Тезроқ сизнинг ёнингизга келмоқчи бўлиб турадир, бироқ бир-икки киши йўл қўймай турадилар. Йўли очикдир. Бир кунда дейми, бир ҳафтада дейми, бир ойда дейми, бир йилда дейми, йигит келиб қоладир. Йўлга чиққан. Хайр қилинг, худойи қилинг.

Шунинг билан бирга Фитрат ўзбек аёлларига хос соддалик, ишонувчанлик хислатларини Норхола ва Ойпуқсолар мисолида кўрсата олган.

Бугун Фитрат ижодиётига ҳаққоний баҳо бериш, асарларини қандай бўлса, шундайлигича талқин қилиш имконияти туғилди, шундай экан, айтиш мумкинки, Фитрат 20-30-йиллар оралиғида яратган барча асарларида ўзи яшаб турган, «сталинчиликнинг лаззати»ни тортаётган Чор Россияси истилосининг оқибатларидан зада ва янгича либосдаги босқинчиларга дуч келган Туркистоннинг ҳаққоний ҳаёти, кечмишини гоҳ мажозий, гоҳ киноявий бадий воситалар ёрдамида ҳаққоний тасвирлади. Драматургнинг «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари» драмаси Туркистон тарихида муҳрланиб қолган қора кунларнинг ҳинд тимсолидаги яхлит картинаси. Биз бугунга қадар бу сўзларни ҳадиксираб, ниқоблабгина айтар эдик. Ҳолбуки, Фитратнинг руҳи қақшамасин, озор топмасин, номини тамоман оқлайлик, десак, адиб қандай ёзган бўлса, шундайлигича талқин этишга бурчлимиз. Фитрат яратган асарларнинг бадий-фалсафий қудрати ҳам унинг жуғрофий ҳудудлари кенлигидадир. Шоир айтмоқчи, «Қандай бўлсам, шундайлигимча қабул қилсин мени ҳалойиқ» (И.Субҳон).

ФИТРАТ ДРАМАЛАРИНИНГ ТИЛИ ХУСУСИДА

Бадий адабиёт сўз санъатидир. Ижодкор сўзлар воситасида ҳаётий картиналар, характер, портрет, образ яратади. Шунинг учун ҳам тил бадий адабиётнинг биринчи ва асосий элементи ҳисобланади.

Абдурауф Фитрат ўз драмаларида миллий тилимизнинг етук билимдони, сўз илмининг нуқтадони сифатида намойиш бўлади. Драмаларнинг тили бой, содда, ёрқин рангли.

таъсир кучи зўр, томошабиннинг қаҳрамонлар оламига тортиб кета оладиган кучдир. Драматург улкан бир баҳр бўлган халқ тилининг турли-туман инжуларидан фаол фойдаланади, сўзларга сеҳрли бир қудрат, жон бағишлайди. Шуниси характерлики, Фитрат драмалари янги ўзбек адабий тили эндигина шаклланаётган, ammo ҳали тугал бир қолинга тушмаган даврнинг маҳсулидир. Шунга қарамасдан, драматургнинг тили жумуриятнинг барча шева ва диалект вакиллари учун деярли тушунарлидир. Бу асарларнинг таркибида биз мақолларни ҳам, бадий тасвирий воситаларни ҳам, арго ва жаргонларни ҳам, ҳикматнамо фикр-жумлаларни ҳам, «кўча тилини» ҳам шевага хос элементларни ҳам, лирик шеърарни ҳам, ҳатто табу сўзларни ҳам учратамизки, бу мазкур драмалар тилининг гоят серқатламлигини кўрсатувчи далилдир.

Драматург ҳар бир персонажнинг ўзига хос, такрорланмас нутқини, сўзлаш услубини ярата олган. Ҳар бир қатнашувчи ўз ёши, табақаси, касби-кори, характери мантикидан келиб чиқиб сўзлайди. Масалан, «Рўзалар» пьесасида Мулла Эр Боқий муридлари билан сўзлашганда диндор, ҳақиқий мулла-эшюн сифатида кўринишга ҳаракат қилади: «Рамазони шариф сиздан кетгандан сўнг тўнша-тўғри Мадинага боралар. Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг мақбараларига бориб, салом бералар. Ҳазрати пайғамбар ҳол-аҳвол сўрагандан кейин «Қани буродар рамазон, менинг умматларим сизни қандай қарши олдилар, иззат-хурматингизни бажо келтирдиларми?» ва ҳ.к. Унинг асл қиёфаси эса хотини билан бўлган муомаласида намойиш бўлади. Маълумки, рўза тутиш фақат нафси тийин эмас, балки тилини ҳам қандай сўз-гаплардан, дилни нафсоний ўй-хаёллардан тийин ҳамдир. Эр Боқий эса ўзини дин арбоби қилиб кўрсатса-да, оғзини овқатдан тиймагани каби тилини сўкинч сўзлардан асрамайди: «Сен падарингга лаянатни уришмоқ оз, уриб ўлдирмоқ керак. Шунча мойни бир ҳафтада қандай битирдинг? Итвачча!» Мулла Эр Боқий сингари имом, раис, қозининг нутқида ҳам жимжимадорлик, форсий-арабий жумлалар, иборалар кўп учрайди. Оддий халқ вакиллари Салима, Ниёзой, Ашурбоболар нутқида эса эзилганлик, мутелик, омилик, қўрқув сезилиб туради: А ну р б о б о (ҳолсиз). «Балойингизни олай... Тақсир... Касалим

жуда оғир... (ҳолсизча йўталади) Докторга бордим...
Рўзанинг эмасанг... дори йўқ деди... Домладан сўрадим...
Табиб айтганга еса бўлар (йўталади) дедилар...» Ёки: «Т у р
с у н о й. Айланай, эшон поччам бечора қизимга қийин
бўлди-да. Касаллик бир ёқда, садақалари кетай рамазон бир
ёқда».

«Чин севиш» ва «Ҳинд ихтилолчилари»да лиризм жуда
кучли. Ҳатто «Чин севиш»ни драматургининг ўзи «Ҳинд
ихтилолчилари турмушиндан олингон ишқий-ҳиссий
фожиадир» дейди. Гўзал ишқий шеърлар, ғаной (лирик)
монолог, диалоглар асарни безаб турибди. Драмалар
реалистик метод асосида яратилган бўлса-а, Раҳимбахш,
Дилнавоз, Зулайҳо, Нуриддинлар нутқида романтик
кўтаришчилик уфуриб туради. Муаллиф қахрамонларнинг
жозибасини оширини мақсадида атайин уларни шоирона
сўзлатади: «Р а ҳ и м б а ҳ ш. Малаклар боғининг чечаги,
чечаклар дунёсининг куши, кел, оёғинга тўкилгон шунча
қонли юракни қўйиб, гулни терасан? Юртингда кесилиб
тургон шунча ёзуқсиз бошни унутиб, чечаклар биланми
дардлашасан?» Ёки яна бир мисол: «Нуриддин. Бояқиш
қуёш! қутинг ўчмиш, қип-қизил олов чечаги бўзган юзинг
куз япроқларидек сарғайиб қолмиш. Муздайин умид
тонгларинда кула-кула чиққандан кейин умидсизлик
қороғуси остида сарғайиб ботишингни, билмам, нечанчи
дафъаси бўлди». Апострофа (жонсиз предметга жонлидай
мурожаат қилиш) намунаси бўлган бу монолог гўзал бир
ғаной шеърга тенгдир. Ана шундай лирик йўналиши
диалогларда ҳам балқиб туради:

З у л а й ҳ о. Қуёш биланми гапириша элингиз?

Н у р и д д и н (буюк бир юрак изтироби билан).
Сизни кўрмагач ундан бошқа ким билан гаплашай?

З у л а й ҳ о. Шоирлик...

Н у р и д д и н. Ишқнинг энг яқин йўлдоши.

З у л а й ҳ о. Юрак ёнғинининг алангаси десак ҳам
бўлади.

Н у р и д д и н. Шеърнинг нима эканлигини кўп яхши
биласиз.

З у л а й ҳ о. Ишқни билганим каби. (бир-бирининг
кўзига ошиқона қарарлар).

Н у р и д д и н. Оҳ, Зулайҳо...

З у л а й ҳ о. Оҳ, Нуриддин...

Н у р и д д и н. Буюр..!

З у л а й ҳ о. Кўкка боқ, қандай тишиқ.

Н у р и д д и н. Менинг севгим каби.

З у л а й ҳ о. Кел, еришг шу бўлгонин хавосиндан ўзимизни қутқарайлик. Иккимиз қўлни-қўлга бериб учайлик-учайлик. Куёш эришмаган ерларгача юксалайлик!»

Драматург севишганларнинг ана шундай учрашувлари тасвири берилган автор ремаркаларида ҳам лириклик хукмрон.

Жамиятдаги турли табақа, синф, касб-кор, гуруҳ, сиёсий бирлашмалар вакиллари - Фитрат қахрамонлари. Драматург уларнинг ҳар бири мансуб бўлган табақа ёхуд гуруҳнинг сўзлаш манераси, лексик таркиби, ўзига хослигини мукамал ўрганган ва буни асарларида маҳорат билан қўллай билган. Масалан, «Арслон»да лўлининг фош кўрини сахнаси бунга ёрқин мисолдир.

«Арслон» драмасидаги имом - кўрқоқ, хотинбоз, фасод бир киши. Драматург имомнинг тилида хотинчалиш иборалар, гапларни қўллаш орқали унинг ички дунёсини очиборади. Имом ҳар икки гапнинг бирида «айланай» деб туради: «Ҳа, айланай, келдим, бир оз кеч қолдим чоғи?», «Ўргулай, ойимхон, оқсоқолимиз хатми қуръон қилгон экан, бориб озгина қуръон ўқидим-да касал бўлдим, қолгонини уйда ўқийман, деб жавоб олиб келдим. Бой бобом йўқми?», «Ҳай садаангиз кетай, берирак келсангиз-чи. Жуда узоқ ўтирибсиз-ку», «Вой бадбахт, вой бадбахт. Садаангиз кетай. Мен шу қуруқ жонимни сизнинг йўлигизда қурганман. Дарров бориб бадбахтнинг жодусини ўзига қайтараман».

Биз юқорида Фитрат драмаларининг тили серқатламлигини таъкидлаб ўтган эдик. Чиндан-да драматург ҳаётнинг ҳақиқий, жонли картинасини яратиш учун ўзининг бор маҳоратини, лисоний билимини ишга солган. Муаллиф оддий халқ вакиллари тилда шевага хос сўз, жумла, содда, тўлиқсиз гап, мақолу маталларни қуюқ қўлласа, юқори табақа вакиллари тилида оҳангжама, арабча-форсча сўз-гап, диний ибора мўл-кўлдир. Маълумки, Бухоро амирлиги давлатида форс-тожик тили катта маъқега эга бўлиб, кўпгина идоравий ёзув-чизув шу тилда бўлган. Фитрат ана шу тарихийликни сохталаштирмаслик

учун «Арслон»да васиқа ва бойнинг ёзган хатини тожик тилида беради. Васиқа: «Фуруҳтам ба баъйи ботий, ба тотий шаръи чор таноб замини корамаи ҳақ ва мулки худамроки...» ва ҳ.к. Фитрат асарларида фаранжи, даррав, кетир, замбар, саналат, бузов, ёбон, нучук, чойник, сандуқ, дастархон, моҳташ, хотингитна, жон ҳавли сингари Бухоро диалектига хос сўзлар, нишлаб турасиз, уйимни куйдирдинг, ош пиширмай кет, номаъқул қилибсан, катталиқ қилмоқ, шови пасайсин, ҳукми қўш, махсининг соғиси сингари жумла-ибора анчагина. Булар аҳрамонларнинг ҳаётийлиги, миллий колорити, асарнинг халқчиллигини таъминлаган.

Сўзлашув услубига хос хусусиятлардан яна бири инверсиядир. Закий тилшунос Фитрат халқ тилининг бу хусусиятини ҳам нозик фаҳмлаган. Ва ўз драмаларида ўрни-ўрни билан ишлатиб кетган: «Р а ҳ и м б а х ш. Шунчами ушоқ тушундиши сен?» (асл тартиби: Сен шунча оз тушунчалимисан?), «Арслон. Билмайдирми у» (у билмайдими?), «Раҳматулло. Кўп яхши бўлди шуларнинг келишлари» (шуларнинг келишлари кўп яхши бўлди) сингари. Бухороликлар сўзлашувига хос яна бир хусусият - нинг ўрнида -ни, -да ўрнида -га аффиксларининг қўлланишидир. Таҳлил қилинаётган пьесалар бухороликлар ҳаётидан бухоролик муаллиф томонидан ёзилгани учун ҳам уларда айни юрт кишилари нутқига хос хусусиятлар умумлаштирилган: «С а р в а р х о н. Сенинг каби юксак тушунчали бир шоирни (-нинг) ёвуз ёвларнинг зиндонларингда ётишинг кўмитамиз учун уятдир»; «Р а ҳ м а т у л л о. Қизни кўриб гапирдимми, юрагимни (-нинг) олови ортиб кетадир»; «С а р в а р х о н. Чин ўртоқлар кишини (-нинг) қайғуларини кўтариб, дардларини эмламак учун керакдирлар» ва ҳ.к.

Фитрат драмалари тилининг яна бир энг муҳим хусусияти - уларда бадий санъатларининг маҳорат билан қўлланганлигидадир. Аммо шунда ҳам драматург халқчиллик аъмолларидан чекинмайди - халқ севиб қўллайдиган ташбиҳ, тазод, муболаға сингари бадий воситаларнигина қаҳрамонлар нутқида ишлатади. Бундай ифода воситалари ўзининг содда, халқ турмушидан олинганлиги, ҳаммага тушунарлилиги билан характерлидир: «Р а ҳ и м б а х ш. Қуръон бетига ҳайвон оёғи тегмак нима эса, ҳинд қизининг

юзига инглиз кўзи тушмаги ҳам шудир» («Ҳинд ихтилолчилари»); «О р о м с и н г х. Золим йилонга ўхшайдир, оғзини сув билан ювганда ҳам оғуси кетмас» («Ҳинд ихтилолчилари»); «А р с л о п. Домла имомнинг туна кун энақдан тушган тоғораси каби майда-майда бўлди» («Арслон»); «Нуриддин. Малак турган ерда шайтон юра олмоғонидек, сен юрган ерда инглиз туролмасин» («Чин севиш»), хусусан, халқона муболағалар жуда гўзал: «Онларга қарши тирноғимиз ча я, одир», «Бу кун ўлкада унларнинг юзларига қараб кулгувчи бир қиз эмас, бир ит ҳам топилмайдир», «Қизни кўриб гапирдимми, юрагимни олови ортиб кетадир», «Кўмитамизнинг бу гўзал қарорини виждон ёзғучи билан жон бетинда ёзармиз биз инқилобчилар».

Фитрат эпитетларни ҳам куюқ қўллайди: «уй-тушунча денгизда тўлиб қолган Раҳимбахш», «оёқлар остида қолиб эзилган эл виждонининг ярали лочинлари қичқирғони», «мазлум бир асабийлик», «инглиз қонли тирноғи».

Сўзлашув услубининг яна бир хусусияти унда мақоллардан серунум фойдаланишидир. Фитрат қаҳрамонлари тилида ҳам мақол, фразеологик ибораларнинг ҳам аша шундай ўринли ишлатилиши характерлидир: «Бурга учун кўрпани ўтга солмам», «ҳайвон тумшуғи тегмасин деб чекакни оғилга тикмом», «эски ҳаммом, эски тос», «чумчукдан қўрққан тариқ эмас», «Қарга кўндирғоли бутоқ тополмайсан», «сичқоннинг ўлими, мушукнинг тўйи», «аз дўст як инюрат, аз мо басар давидан». Асарда халқ мақолларининг қўлланиши ҳам бадиий санъатдир. Бу усул ирсолу масал деб аталади. Бундай бадиий тасвир воситаларининг барчаси адабий асар тилининг эмоционаллигини таъминловчи фактор бўлиб, томошабинда айни қаҳрамонлар образини узоқ эслаб қолиш имкониятини туғдиради.

Драматик асар тилининг яна бир хусусияти унинг лаконик характерда бўлишидир. Қисқа ва ёрқин ифодали нутқ томошабини тез забт этади, унда антипатия ёки симпатия уйғотишга хизмат қилади. Айни пайтда лаконизм муаллифга қаҳрамонлар тилидан афоризмлар яратишга имкон туғдиради. Фитрат драмаларида ҳам нутқнинг лаконик характери талайгина иборатомуз ҳикматлар

яратинга асос бўлган: «тарбиясиз хотушлар улуснинг ўлими учун йўл очарлар. Тузик хотин кишилик боғчасининг гулидир. Гулни ҳайвондан сақламоқ тейиш. Бироқ унинг учун ерга кўммак эмас, ҳайвонни боғлаб қоймоқ керак», «иншинг қулайини ахтармоқ ялқовликдир. Қулай ишдан буюк унум чиқмас. Буюк, унумли ишлар қулай-да бўлмас», «ўз кучига ишонмаган эл кураш майдонига киролмас. Кирса ҳам йиқилур. Ишонмаганлар ишонганларни енга олмаслар», «зулим мазлумларни бирлаштирмоқ учун энг буюк бир куролдир», «булар сиёсий ишлар, бунда қоронғи ерлари кўн бўлур», «икки қўл қилгон ишни бир қўл қилломайдир», «чин ўртоқлар кишининг қайуларини кўтариб, дардларини эмламак учун керакдирлар», «севги юракнинг хазинасидур, хазинани яширин сақламоқ тейишдур». Бундай афоризмлар, биринчидан, айни қаҳрамонларнинг закийлиги, чуқур фикрлилиги, донишмандлигини кўрсатса, иккинчи томондан, Фитратнинг ўз қарашларидир.

Энди Фитрат асарлари тилининг айрим грамматик хусусиятлари ҳақида.

Фитрат нъесалари 20-йилларда, ҳали янги ўзбек адабий тили тўлиқ шаклланмаган, бу масалага турли версиялар, мулоҳазалар ўртага ташланган, баҳсу мунозара. тортишувлар давом этаётган бир даврда яратилди. Шунинг учун, айтиш мумкинки, Фитрат мазкур драмалари билан янги адабий тил ҳақидаги ўз қарашлари, мулоҳазаларини ҳам ўртага ташлаган эди. Тил илмининг билимдони Абдурауф Фитрат имкон қиллар асл туркча сўзларни истеъмол доирасига тортишга ҳаракат қилади. Сўзларнинг «бизим, меним, эдиги (эканлиги), кўрмадигим (кўрмаганим), очдиги (очган), кўзготгу (кўзгатувчи), севдигим, тўлғона (тўлган)» сингари формалари, дўст, ўртоқ ўрнида «ардош, орқадон»нинг қўлланиши усмонли турк тилига яқиндир.

Шунингдек, 20-йилларда умумхалқ нутқида актив қўлланган, оммага тушунарли бўлган қадах, гуноҳ, дастрўмол, даво сингари сўзлар мавжуд бўлгани ҳолда Фитрат уларни аёқ (оёқ). ёзуқ, ёғлиғ, эм каби асл туркий вариантларда қўллайди.

Маълумки, туркий тилининг қадим босқичларида сингармонизм, яъни сўздаги товушларнинг бир-бирига ва

Ўзакка кўшимчаларнинг қаттиқ-юмшоқлигига кўра уйғунлиги ҳодисаси мавжуд бўлган. Шунга кўра туркий тилдаги ҳар бир кўшимча бир неча энг камида икки: қаттиқ ва юмшоқ фонетик кўринишга эга бўлган. Аммо аста-секин сингармонизмнинг сузлашуви ва йўқола бориши натижасида бир ўзакнинг ўзига кўшимчаларнинг қаттиқ кўриниши ҳам, юмшоқ кўриниши ҳам кўшилиб келган. Фитрат асарларига ҳам апа шу ҳодиса кўшимчаларнинг икки хил кўринишида қўлланиши хосдир. Чунки XX аср бошларига келиб «Кўшимчаларнинг юмшоқ ва жарангли товушли кўринишлари -га, -ган, -гунча ва бошқалар кенг тарқалади, уларнинг -ға, -ған, -гунча каби қаттиқ кўринишларини ишлатиш услубий маъно ола бонлайди»¹. Фитрат асарларида ҳам аффиксларнинг бундай формада қўлланиши услубий хусусиятга эга: «Турсун Раҳмат ўгли йигирма беш кун боқи бўлгон», «Тахсир ҳашарнинг ўзи ўттиз кун эди, йигирма кун бориб, беш кун қолгон эдим», «эшон, қозиға ҳам боргон эдими?», «бу «кофирнинг кучи бўлмаса инглизнинг пойтахтиға бомба ташларми?», «буюрғайсиз: кимсани ичкари қўймасинлар» ва ҳ.к.

Фитратда -ми -да юкламаларини қўллашда ҳам айрича усул кўзга ташланади. У барча ўринларда изчиллик билан ҳам юкламаси ўрнида

«-да»ни қўллайди; «Бўш сўзлар, халқни-да(ҳам), ўзимизни-да (ҳам) қайнатиб елрмиз», «шу ўксизнинг-да (ҳам) қутулиш кунини кўрсам», «мен ўлсам-да (ҳам) сендан айрилмайман» ва ҳ.к. Бундай қўллаш аксарият ҳолларда лирик асарларга хос бўлиб, Фитрат таъсирчанликни ошириш мақсадида атайин юкламалар синонимиясидан фойдаланади.

-ми сўроқ юкламаси эса одатдагидек гапнинг кесимида эмас, балки бошқа бирор бўлакка кўшилиб келган: «шунчами ушоқ тушунини сен?» (аслан: сен шунча ушоқ тушунини сан?), «шуларни-да инглизлар учунми қўяйин?» (шуларни ҳам инглизлар учун қўяйинми?), «шамолми едим?» (шамол едимми?), «яна бирор ёмон тушми кўрдилар?» (яна бирор ёмон туш кўрдиларми?) ва

¹ Незматов Х. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1992. 43-бет.

бошқа. Ҳар иккала алмаштириш ҳам услубий маънога эга бўлиб, ўша давр тили учун нормал ҳодиса эмас, чунки 20-йиллар ижодкорларининг барчаси учун бундай сўз қўллаш хос эмасдир.

Шунингдек, Фитрат драмалари тили учун «а», «у» ва «и», «я» ва «ё» алмашиниши ҳам хосдир: ялғуз, (тарихан «ялғус» бўлган), боришго (боришга), сйсунлар (есишлар), сандуқ (сандиқ), пияла (пиёла), олданғучи, оромизда, ишонгон, қомалсалар, қулој мағташ, йўсушли, ястиқ, яввойилик, қони ва ҳ.к. Бундай алмаштириш, бизнингча, Бухоро тожиклари шеvasи билан боғлиқ бўлса керак, чунки тожиклар ўзбекча сўзлаганда худди шундай талаффуз қиладилар. Бундан ташқари «айрим ҳолларда ҳозирги ўзбек тилидаги о фонемаси умумтуркий а га тўғри келади»¹. Араб алифбоси асосидаги ўзбек ёзувида ҳам бу товушлар фарқланмайди.

Фитратда диққатимизни тортган яна бир сўз «хидмат» сўзидир. Маълумки, тил-тиш 3 туркий тилларда й, з, д, т, р товушлари билан алмашиниши мумкин. «Хизмат»нинг «хидмат» шакли ҳам худди ана шундай алмашиниш ҳосиласидир. XIV асрнинг иккинчи ярмидан кейиноқ «д»лашиш йўқола бошлаган. Аммо Фитрат «хизмат» сўзига мувозий равишда унинг тарихий шаклидан ҳам фойдаланади. Бундай алмашиниш қолдиқлари ҳозир ҳам айрим сўзларда сақланган².

Фитрат 20-йилларда янги ўзбек адабий тилининг асосчиларидан бири сифатида майдонга чиққан эди. Шу мақсадда у ўз драмаларида синонимлардан ҳам унумли фойдаланади: гаши узатма - чўзма, таъзир қилдингизми - чора кўрдингизми? («таъзир» сўзининг бу маъноси ҳозир фақат «таъзирини еди» ибораси таркибида сақланиб қолган), ихтилолчи - қутқарувчи, экинчилар - деҳқонлар, дардлашма - куй, мунғдош - ҳамдард, эрин - лаб, ушоқ - майда, тор, туташ фақат, нукул, тейиш - керак, лозим, кўпар - тутар, оёқлаштирмақ - кўзғатмоқ, йиғноқ - йиғин, чангироқ - кўнғироқ, очкуч - калит, тунглуқ - туйнук, бир кўп - кўнгина, урон - парол, мағора - гор, суфра - дастурхон,

¹ Қ.: Ўша китоб, 35-бет.

² Қ.: Ўша китоб, 63-бет.

дўлоб - шкаф, мосо - стол, қатлама устал - йиғма кресло, илик - қўл... Бундай маънодош сўзлардан бугунги кунда ҳам фойдаланиш мумкин. Аммо айрим ўринларда драматург шундай сўзларни қўллайдики, (масалан, сивурғол, оҳсум, сойғи, ойилмоқ, сингирли, осиф, очикун, ожирғон, мосо, топоқ, тонук) уларни махсус луғатларсиз тушуниш мумкин эмас, драматик асар эса сахна учун мўлжаллангандир. Тамошабин бундай «жумбоқ» сўзларни луғатлардан ахтариб билиш имконидан узоқдадир. Шунинг учун драматик асар тили содда, ҳатто у тарихий мавзуда бўлса-да, тамошабинлар тез ҳазм қила оладиган тилда бўлиши фазиладир.

Булардан ташқари Фитрат кўп ҳолларда олмонларни «бунлар, унлар, шунлар» каби ўзак ва қўшимча орасида бир «н» орттирилган тарзда, ўтган замон феълларини «бормайлар, келмайлар, блмайлар, каби -ди қўшимчасини тушириб, орттирма нисбатдаги айрм феълларни «Қайгуртдим, ўлдуртдим» каби шаклларда қўллайдики, бундай ҳоллар ҳам 20-йиллар тилшунослиги билан эмас, драматургнинг услуби билан изоҳланади.

Демак, Фитрат ўз драмалари орқали эндигина шаклланаётган ўзбек адабий тилига асл туркий сўзларни жонлантириб, қайта қўлаш назариясини илгари сурди ва амалда - асарлари мисолида асослади.

Драма тилининг серқатламлиги, эмоционаллиги, ширалилиги, лиризмга бойлиги драматургнинг ўзига хос, айрича услуби ҳодисасидир.

Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон асарлари сингари Абдурауф Фитрат пьесалари ҳам янги ўзбек адабий тилининг шаклланишида пойдевор вазифасини ўтади.

ФИТРАТ ДРАМАЛАРИНИНГ САҲНАГА ҚЎЙИЛИШ С А Н А Л А Р И

	Драма номлари	Саҳнага қўйилиш йили	Жойи	Режисёри
1	Або Муслим	1916	Тошкент	
		1917	Тошкент	
		1918	Самарқанд	
		1920	Самарқанд	
		1922	Тошкент	
2	Бегижон	1919	Бухоро	
		1921	Бухоро, Модарихон мадрасаси	Охундов
3	Чин севиш	1920	Тошкент	Уйгур
		1921 март	Тошкент К.Маркс тўдаси	-----
4	Ҳинд ихтилолчилари	1921	Тошкент	
		1922	Самарқанд	
		1924, 12.V.	Тошкент	
		1924, 29.X	Боку А.Хусайнзода ўтирган	
5	Арслон	1926, 25.II	Самарқанд	
		1927, 27.II	Тошкент	
6	Абулфайзхон	1926, 17.VI	Самарқанд	
		1929	Кўқон	
		1930	Кўқон	
		1990	Қашқадарё	Б.Назаров
		1991, 26.XII	Бухоро	У.Бақоев

ФИТРАТ ВА ШАРҚ МУСИҚАСИ

«Шашмақом» ҳайратлари

Шарқ мусиқаси, «Шашмақом»! Тинглаганда минг йиллик қайғу алам, дарду ҳасрат қошингда жунбушга келади. У - сўзда инкишоф толмаган Буюк Изтироб, боболаримиз маънавиятининг соҳир чечаклари. Бастакор Ўлмас Расул айтганидек, Шарқ мусиқаси ҳатто ҳайвонот руҳий дунёсига ҳам ўз ҳукмин: ўтказа олади. Балки, Фитрат тамбур чертганда унинг ноласи ҳаёлан мозийга етаклагандир. Бу чексиз афғон қайдиг пайдо бўлди экан, деб куй ва танбурнинг яратилиш сабабларини ўйлагандир. «Ўўли ироқ» тинглаб муборак хотирасида Мовороуннахр халқи жонлангандир...: «Бир эмас, икки эмас, етти жаҳон урушини кўран халқ бу! Уни кимлар таламади! Ҳар бир талончи қўлидаги понидан олдин - китобини, ичиб турган сувидан аввал - танбурини, бошидаги дўпписи қолиб - қаламини тортиб олишга ҳаракат қилди. Нега? Чунки бу халқнинг буюклиги, муқаррар унинг маънавиятида эди» (И.Субҳон).

Булар - тафаккуримиз англай олган жиҳатлар. Фитрат англаганларни англаш, ҳис этиш учун адиб даражасида маънавият, тафаккурга эга ворис бўлмоқ лозим. Начора...

Буюк халқнинг маънавияти унинг тошдан ясаган асбобу қуролидан тортиб яратган куйингача ботиндир.

Абдурауф Фитрат ҳар бир соҳанинг ана шу ботиний қиррасини, фазилату ҳикматларини комил идрок этган. Хоҳ адабий меросга муносабат, хоҳ драматургия, мусиқапунослик бўлсин, ундан энг зарур ижтимоий-маърифий, маънавий-руҳий томонларни ажратиб олиб халқимизга тақдим эта олган. Зеро, ҳақиқий санъаткор турли тарихий давр, таълимот ва тақдирларни бир-бири билан мантиқий боғлай оладиган ва асар яратганда мажоз, бадиний санъатлару турли тасвирий восита ёрдамида ўз жамиятида айтилиши мушкул ёки таъқияқ этилган ғояларни ўқигувчига етказа оладиган шахсдир.

Абдурауф Фитрат шарқ мусиқаси тарихини ўрганиш ва тарғиб этишни иккилобдан сўнг бошлаб бериш билан мусиқапунослигимизда ўчмас из қолдирди. У Ўзбекистонда

биринчилардан бўлиб «Шашмақом»ни тўплаш ва нотага тушириш ишига киришди. Рус муסיқашуносли В.Успенскийга ўз ҳисобидан тилло баробарида пул бериб «Шашмақом»ни нотага олишдек хайрли ишда ташаббус кўрсатди. Фитратнинг фидокорлиги туфайли Бухорода янги Шарқ муסיқа мактаби очилди. Бухоро ҳукуматининг фармони билан 1921 йилнинг 10 августида Фитрат Шарқ муסיқа мактабининг директори қилиб тайинланди¹. Улуғ зот бу мактабга ўз ҳовлисини берди. (Ҳозирги Бухоро шаҳрининг Дзержинский кўчасидаги 8-ҳовли. Шу кунларда шаҳар коммунал хўжалиги ётоқхонаси). Мазкур муסיқа мактабида домла Ҳалим Ибодов илмий мудир бўлиб, Шоҳназар Шаҳобов, Бобоқул Файзуллаевлар ўқитувчи бўлиб ишлаганлар. 101 ёшли Жалолхон Калонхоновнинг айтишларича, Фитрат Бухоронинг барча туманларидан истеъдодли ёшларни ўз атрофига тўплаган. Иқтидорларнинг бошини бир ерга қовуштириб, шарқ муסיқасининг ўзига хос бетақрор сирри, жозибаси, тарихини ўрганган ҳам ўргатган. Фитратнинг Самарқандда, Хореография билим юртида дарс берганлиги унинг бу соҳани терандан англаганига гувоҳдир. Фитратнинг муסיқа сирларини ўрганишида бухоролик машҳур ҳофизу бастакорлар Левича ҳофиз, Гавриэл Патак, Қутича Эл билан яқинлиги, Хўжа Абдулазиз ва Ота Фиёс билан ўзаро мулоқотлари анча қўл келганлиги, шубҳасиз.

«Аланга» жаридасининг 1928 йил 2-сонида Фитратнинг «Ўзбек муסיқаси тўғрисида» мақоласи босилган. Унда ўзбек муסיқаси «Бир муסיқаки, - деб ёзади Фитрат, - ёлғиз ўзининг классик қисмида уч юздан ортиқ куй сақлаган; бир муסיқаки, бу кун ўн бешга яқин чолғунинг эгасидир; бир муסיқаки, унинг текширишга лойиқ ўз назарияси, усули бор; уни махтаганлар тўғри сўзлайлар». Шарқ муסיқасини бундан-да мухтасар ва мукаммал баҳолаш мумкинми?!

Фитрат 1926 йилда «Ўзбек классик муסיқаси ва унинг тарихи» китобини ёзди. Етмиш беш саҳифадан иборат, эски ўзбек ёзувида битилган китоб 1927 йилда Ўзбекистон Давлат нашриёти томонидан Самарқандда чоп этилди. Рисоланинг орқа муқовасида Ота Фиёс Абдуғаниевнинг (1854-1927) сурати бор. Китобнинг муқаддима қисми «Ўзбекларни

¹ ЦГА, УзССР, ф.56, оп.1, д.18, л.33.

Ўрганиш кўмитаси» томонидан ёзилган бўлиб, «Ўзбек муסיқасининг асосларини белгилаш, - дейилади унда, - ўзи танкил этган унсурларни аниқлаш, кечирган даврларини, бутун сабаблари билан, очиқ тайин этиш ва натижада асосли илмий хулоса чиариш, ўзимиздан олим-муסיқашунослар етишгунча мумкин эмас. Шу билан баробар бизда олим-муסיқашунослар йўқ, деб миллий муסיқа соҳасида илмий ва тарихий татабуотта киришмасдан тура олмаймиз, мумкин бўлган даражада бу соҳада ишлаш, тўриланган ва ишланган маълумотларни матбуотда чиқариш лозимдир». Ҳақиқатан ҳам, тарихий меросга бир томонлама, вульгар социологик муносабатлар авж олган бир даврда Фитрат томонидан «Ўзбек классик муסיқаси ва унинг тарихи»ни ёзилиши катта воқеа, жасоратдир. Бизнингча, бу асарнинг ёзилишига ўша даврда бир неча эҳтиёж сезилган. Биринчидан, 1921 йилда янги шарқ муסיқа мактаби танкил этилиб, янги дарсликка зарурат туғилган (Гарчаид, Нажмиддин Кавкабий Бухорийнинг «Муסיқа ҳақида рисола», Абдурахмон Жомийнинг «Муסיқа рисола» ва шунга ўхшаш қадим китоблар кўп бўлса-да, янги давр болалари учун бир қадар содда ва енгил китобга эҳтиёж туғилганлиги табиий эди); иккинчидан, янги инқилобий ўзгаришлар даврида миллий онг масаласи бўлиб, миллий қадриятларни терандан ўрганиш, миллий психология, куй, шеърят, урф-одатлардан айри тушмаслик дарди; учинчидан, «Ўзбекларни ўрганиш кўмитаси» тўғри таъкидлаганидек «муסיқа назариясини билатургон ва шарқ муסיқасининг хусусиятларидан воқиф муסיқашуносларнинг йўқлигидир».

Демак, Фитратнинг «Ўзбек классик муסיқаси ва унинг тарихи» китоби маданиятимизу маънавиятимиз тарихида, 1925 йили Москвада чоп этилган «Хоразм муסיқа тарихчаси»дан сўнг, ўчмас саҳифалар. Китоб икки фаслдан иборат бўлиб, биринчиси, «Шарқ муסיқаси», иккинчиси «Муסיқамиз тарихига бир қараш ёхуд Турк муסיқаси» деб номланган.

ШАРҚ МУСИҚАСИ

«Бизда ғарб муסיқасига қарши, - деб ёзади Фитрат, - «Шарқ муסיқаси» деган сўз юрадир. Бугун бу сўздан англашилган маъно турк, араб, форс миллатларининг муסיқасидир». Дарҳақиқат, бу уч буюк миллатнинг тарихи ва тақдири бир-бирига шунчалар яқинки, улар яратган мерос, у қандай бўлмасин, бирининг иккинчисига, иккинчисининг учинчисига ё акс таъсири оқибатида юзаги келган. Шарқ муסיқасининг назарий асослари ҳам муштарак. Фитрат айтмоқчи, «хаммаси ўн икки мақом асоси узра юрадир. Хаммасининг бир кўп истелоҳлари, бир кўп усул доиралари бир хилдир». Лекин, шу билан бирга, тарих, тақдир, қанчалар яқин бўлмасин бу халқларнинг адабий, муסיқий мерослари орасида ҳам сезиларли фарқ мавжуд. Бу миллий онг, тафаккур, иқлиму табиатнинг ўзига хослигидан, аниқроғи, ҳар бир халқнинг ўз қадрияти, иқтидорининг бетакрорлигидандур. «Шундай бўлса ҳам услуб ёғидан қараганда турк, араб, форс муסיқалари орасида шунча айирма бордирким, бирини тинглаб юрган киши иккинчисини бошлаб эшитганда бир нарса англай олмай қоладир». Фитрат Шарқ муסיқасининг ўзига хослигига шундай бир теранлик билан ёндашадикки, нафақат икки миллат, балки бир миллатнинг турли уруғлари яратган муסיқий меросда ҳам айрича, айни замонда сирли қирралар мавжудлигини кузатади. «Бу услуб айирмаси, - деб ёзади у, - ёлғиз турк, араб, форс муסיқалари орасида бўлгани каби турклардан усмонли, озори, ўзбек муסיқалари орасида ҳам бордир. Ўзбек муסיқаси била озори муסיқаси орасида услубга бошқалиқ бўлгани каби, озори, усмонли муסיқаси орасида ҳам айрилиқ бордир. Бироқ юқорида ёзганим каби бу бошқалиқ буларнинг «Шарқ муסיқаси» аталишига, хаммасининг бир турли назариявий асослар остига киришларига монеть бўлмайдир».

Биз яқин кунларга қадар адабиётимизни исломдан айрича талқин қилишга уриндик, жумладан, муסיқамизни ҳам. Оқибатда ўз даврининг улуғу орифи ҳазрат Навоийни «динсиз»лаштирдик, классик адабий меросимизнинг ўзаги бўлган таъввуф фалсафасини «реакцион» талғимотга

айлангирдик. Хуллас, сўнги 75 йил ичида жуда кўп «атеистик хунарлар» кўрсатдик. Халқимиз орасидаги имон ва эътиқоди бут одамларгина бизни «ҳазрат Павоий коммунистик идеалларни куйлаб ўтганлар» деган ғайри илмий талқинлардан тийиб турдилар. Ҳолбуки, Фитрат асримиз бошидаёқ бу масалани ойдинлаштириб берганди: «Бизнинг адабиётимиз Шарқ - ислом адабиётига қандай боғланган, қандай муносабатли эса, мусиқамиз ҳам Шарқ-ислом мусиқаси билан шундай боғланган, шундай муносабатлидир». Бу, албатта, ҲІ асрдан сўнги давр адабий; мусиқий меросимизга тегишлидир. Унғача бўлган даврда мусиқа ва адабиётимизнинг ўз бошли асоси ва услуби бўлганлиги шак-шубҳасиздир.

«РОК» ҲИНДЧА «МАҚОМ» ДЕМАҚДИР»

Фитрат эски куйларимиз орасида «Рок», «Қатор саранг» номли куйлар борлигини таъкидлаб ёзади: «Рок» ҳиндча «Мақом» демақдир. «Саранг» эса ҳинд қолғуларидан биридир. Булар мусиқамизнинг кўп эскидан (ёлғиз) араб, эрон эмас) ҳатто ҳинд мусиқасидан таъсирланганлигини кўрсатадир». У Абдулқодир Мароғийнинг «Зубдатул адвор», Муаммад ибни Маҳмуднинг «Нафоис ул-фунун», Муаммад Фуод Кўпирлизоданинг «Миллий татаъбулар мажмуаси», Ҳофиз Дарвеш Али Чангийнинг «Тухфат ус-сурур», Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асарларидек мўътабар манбаларни ўрганиб ўз ишида уларга таянади. У мақомдаги ҳар бир усулнинг позик назарий томонларини ишжа илғайди: «Сараҳбор» усули, бум-бак, бум-бакдир», «Сараҳбор» усули бутун усулларнинг онаси, аслидир. Эски «зарб ул-қадим» аталган «тан-тан» усули шу «Сараҳбор» усулининг худди ўзидир. Ундаги «бум-бак»нинг давом замони, эсон-осон бир кишининг юрак теприши (инсондаги без ҳаракати) қадардир». Ўз томирлари ва юрагининг ҳаракатини мусиқага сингдира олган халқ маънавиятининг буюклигига ким шак келтира олади? Ҳазрат Павоий ҳам Шарқ мусиқасининг қудратига таҳсин ўқиб «араб теvasи «Худий» лаҳна била бодия қатъида тез бўлур, булут бухтиси раът садосидин

соиқа ангез»¹ деганди. Яъни «Худий» куйидан арабнинг туяси ўз юришини тезлатади, худди булутлар карвони (туяси) сахро узра чақин садосидан ўз ҳаракатини тезлатгандек. Балким, булутларнинг оҳиста сузиши, чақин чақнаши, аробаю карвоиларнинг юриш мароми қудукдан тортилаётган сувнинг тўкилгандаги овози, чархнинг мунги, жувознинг оҳанги ота-боболаримиз яратган қайсидир классик куйларимизга замин бўлгандир?! Аруз турваю сирли бахрларининг латофатию зарифлиги шундандир?! Ҳар қалай дарё тошқини, шаршара «ғулуласи»ни куйга айлантира олган халқ улугдир.

«НАЙ УНИ БИР ДИЛКАШ НАВО»

Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб»нинг мутриб ва муғаннийлар зикрида битмишлар: майхонада кимки майдин ибo қилғай, най уни дилкаш наво била ани расво қилғай. Агар киши май ҳавосин бошидин чиқорур, ғижжак мадди (чўзиқ) носаси била анга ёлборур. Ва тапбур пардадаги фитнадин ҳалок этар ва офият пардасин чок этар ва чанг зорлиг била бўғзин тортар ва ул лисони нағмасининг тарғиби чангдин ҳам ортар. Андоқким, рубоб бошин ерга кўйиб ниёз кўргузгай ва кубуз кулоқ тутиб айнига тарғиб оҳангин тузгай. Чун қонун ва чағона (сапойил помли чолғу асбоби, 40 сантиметрча чўшнинг ўртасини ёриб, темир халқалар ўтказиб ясалади - И.Ғ.) носаси кулоққа тушгай ва маҳвани соқий юкиниб, май аёққа тушгай, ул вақт зухду тақвога не эътибор ва хушу хирадга не ихтиёр». Ҳазрат Навоийни хайратга солган мусиқа асбобларининг носаси, бул зоти шарифнинг XX асрдаги халафлари бўлмиш Фитратни бетаъсир қолдириши мумкинми? Албатта, йўқ. Шундан бўлса керак, «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи»да Фитрат ўзбек мусиқасида қўланиладиган 24 усулдан ҳар бирининг фарли томонларини назарий асослаб, 15 чолғу асбобининг келиб чиқиш ва такомилга етиш тарихини мухтасар баён этган. «Фикримизча, - деб ёзади у, - биздаги чолғуларнинг ибтидоийси кўшнайидир. Бугун орадан чиқмоқ

¹ Навоий А. Асарлар. Ўн беш жыллик. Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1966, 14-том, 24-бет.

узрадир (20-йиллар). Жуда аниқ бир товуши бор. Икки қамишни ёнма-ён қўйиб боғлайдилар. Ҳар иккисининг ҳам бош томонларидан кесиб «тил» чиқарадиларда, оғизга қўйиб пуфлайдириллар». Лйпиқса, танбур хусусидаги фикрлари қимматлидир: «Бурунги мусиқа китобларимиз «танбур» сўзиши, «танбура» шаклида ёзадилар-да, аслида юпонча бир сўз эканини сўйлайдилар. Бу чолғунинг чипдан-да юнондан бизга келиб-келмаганини терадан текшириш мумкин бўладир. Бироқ бу чолғунинг шарқда жуда эски бир нарса экани маълумдир. Машхур Носир Сайёрнинг Хуросон волийлиги замонида Хуросондан Шом шахрига «танбурлар, Барбарлар» истанилгани «Равзат ус-сафо»да хабар берилган. Ўрта Осиё халқлари орасида «Дўнбура» аталган бир чолғу бор. Тори иккитадир. Ўзи бу кунги бизнинг дуторимиздан кичкина, пардалари ҳам ушдан оздир. Танбур, Танбура, Дўнбура сўзларининг биргина сўз эканида шубҳа йўқдир. Мана шу маълумотга таяниб, эскидан борлиги хабар этилган Танбур-Танбуранинг бу кунги дўнбиранинг худди ўзи ё шушга яқин бир нарса эканига, яъни бу кунги бизнинг танбуримизнинг икки торли, ибтидоий бир шакли бўлганига ҳукм этилса, янглиш бўлмайдир. Ҳижрий ўнинчи асрда ўтган Ҳофиз Дарвиш Али Чангий томонидан «танбурнинг бурун замонларда икки торли бўлгани, сўнгралари Хусайн Бойқаро замонида Маҳмуд Шайбоний отли бир мусиқашуноснинг унга бир тор орттиргани» тўғрисида берилган хабар эса юқоридаги фикримизнинг кучини орттирган бўладир...» Шу билан бирга Фитрат ҳар бир мусиқа асбобининг уч томондан кўриниши суратларини ҳам берган.

ТУРК МУСИҚАСИ

Шарқу ғарбни бир-бирига боғлаб турган Буюк ипак йўлининг қоқ ўртасида Турон мамлакати жойлашган эди. Унинг ўз бошли урф-одати, иқлим ва табиати, тафаккур тарзи ва маданияти, қадим дулбаржин ёзуви бор эди... Ҳозир ҳам бор, лек бир оз бошқачароқ. XIX асрнинг биринчи чорагида Чор Россиясининг Туркистонни истило этиш ҳаракати бу мамлакатнинг руҳий эгалари имон-эътиқоди бут шоир, мусиқачи, жамийки хур фикрли

зиёлиларни қатағон қилди. Агар араблар бостириб кирганда Қутайба битта эртақ биладиган чолгача қатл қилган бўлса, бу учинчи истило (иккинчиси - мўғилларнинг қатли-мои) олдингиларидан ошса ошдики, заррача кам бўлмади. 1917 йилда «инқилоб» ғалаба қилгач, таланган бу юрт янги тузум байроғи остида яна бир таланди. 20-30-40-йиллар сталинча қатағон даврининг энг «гуллаган» даври бўлди. Туркистоннинг рухий эгаларидан бўлиши Мунавварқори, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Файзулла Хўжаев каби юзлаб улуг зотлар «миллатчилик ҳаракатлари учун» сўндирилди. Турк сўзини ишлатган - «Пантуркист», эрон сўзини қўлаган - «панэрон»; хуллас, «пан» деган «уивон» ва «зиёлиларми, зиёлилар?» шиори мамлакатнинг гули - хурфикрлиларни қатағон қилди.

«Турк мусиқаси» деб ёздимۇ хаёлимдан «Фитратни не тавқи лаънатлар билан хўрлаб, совуқ ва изғиринларда ақшатиб, маънан қашшоқ одамлар сўроқ қилганда, не орзуният билан ёзган 1926 йилдаги «Турк мусиқаси» сўзини ўзига сиртмоқ қилмаганмикалар? Нега энди айнан «Турк» ёздинг, нега бошқачамас?» деб ўз сўзларини дор қилмадилармикан? Ахир, қозоқ, ўзбек, қирғиз, турк, қорақалшоқ, уйур, туркман сингари дили, дини, қони бир бўлган ўнлаб халқни бир Турк отанинг фырзанди дейиш гуноҳми? Наҳот, ўз отасидан тондириш савоб бўлса?!» деган оғриқли саволлар кечди.

Абдурауф Фитратнинг ғурурини ҳеч қандай кўрқинч, дору сиртмоқ, тазйиқу таҳқир ўлдиролмади.

«Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи» китобида «Турк мусиқаси» фасли ўзига хос илмий-адабий услубда, назарий асосга эга тарзда ёритилган. «Араб истилосидан бурун, - деб ёзганди Фитрат, - Шарқдаги турли миллатлар орасида ҳеч бир турли олиш-бериш йўқ эди» демаймиз. Бор эди ҳамда кучлик эди (!) Бироқ бу олиш-бериш шаклидагина бўлар эди, «бирини ташлаб-бирини олиш» шаклида эмас эди.

Мана шу тубда бирлашган «Шарқ мусиқаларидан бурун, туркларда ўз бошли тамоиллари, ўз бошли назариялари билан турк мусиқаси борми эди? Бўлса, қай йўсида эди? Бу бизга маълум эмас. Араб-ислом сиёсатининг

химмати билан (!) орадан йўқолган бир кўп миллий асарларимиз билан биргалашиб мусикамиз ҳам чуқур кўмилган, биткан. Катта бир йўлдан ўтиб битган улуг бир карвоннинг изи қолмайдирми?» Фитратнинг бул каби ўксишиб-ўртанишлари куруқ даъво эмас, асосли. Исломга қадар ҳам туркийларнинг ўз маънавий-маданий бойликлари, ўз сиғинар каъбалари (Олтой уч минг йил шундай муқаддас жой бўлган) ёзма ёдгорлигию Кул тигин ва Билга қоондек ўғлолари ёзиб қолдирган битик топшлари бўлган. Унда ўзгаларнинг юртини талаш, маънавиятини топташ эмас, ўз қавминин асраш, ғанимга бўйин эгмаслик, имон-эътиқодли бўлишга қатъий даъватлар битилган. Абдурауф Фитрат ўз даврининг пуктадон, ғоятда зариф зиёлиси бўлганлиги учун ҳам халқимиз тарихининг ҳали биз ўрганишга улгурмаган қираларини ҳам ёритишга интилган эди. «Турк мусикасининг бизда қолган энг бурунги ўзлари, - дейди Фитрат, - Бахши - ўзан-кўбуз сўзларидир. Бахши сўзининг бугунги маъноси эл «шоир-чолғучи»сидир. Эл орасида кўбуз ё дўнбира чалиб дostonлар ўқиб юрган махсус кишилар - «шоир-чолғучилар» бор. Биз мана шуларга бахши деймиз, ҳолбуки, ҳижрий тўққиз юзинчи мўлжалда (Навоий замонида) бу сўз уйғурча ёзган котиб маъносида ишлатилар эди. Профессор Кўприлизодининг Холақухон замонида ёзилгон «Зич илхон»дан кўчирганига кўра «бахшилар ҳар уч ойда уч кун парез тутиб ибодат қилалар на белгили емаклар ерлар» эмиш. (Фитрат мазкур парчани турк олими Муаммад Фуод Кўприлизодининг «Миллий татабулар мажмуаси»дан олган). Шу билан бирга Фитрат «Ўзан» ўғиз туркчасида бахши ўрнида қўлланилишини ва кўбуз қадим турк бахшиларининг чолғуси эканлигини таъкидлайди. У Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридаги «Кўбуз - чертиладиган уддир» сўзига асосланиб, қадим туркларнинг кўбузи бугунги кўбуздан бир қадар фарқли бўлган деган фикрини илгари суради. Бахшилар тўй, мотам каби умумий йиғинларда, ибодатларда ўрнига қараб, кўбузда қаҳрамонлик дostonлари, махтанишлар (фахрия), марсиялар ижро этишганини ёзади.

«ТЎҚҚИЗ КЎК» НИМА?

Тўққиз сўзини эшитган кишининг хотирасига даставвал тўққиз қат осмон намоён бўлади. Чунки халқимиз уч, етти, тўққиз сонларини бир қадар сирлилаштириб, илоҳийлаштирган. Ва бунга эътиқод халқ орасида жуда катта. Улуғ сўфийлардан бири, ҳақиқий сайр қилиш фикрда бўлади, деган экан. Ҳақиқатан ҳам, тафаккуримиз сарҳадларига, ўтмишимизга «сайр» қилсак, кўнгина мўъжаз воқеа-ҳодисаларга дуч келамиз. Ана шундай мўъжаз ҳодисалардан бири исломгача бўлган мусиқамиз таркибида «Тўққиз Кўк» номи билан машҳур мақомларнинг учрашидир. Фитрат «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи»да ёзади: «Усмонийли мусиқашунослардан Раиф Йактабекнинг мароғали Хўжа Абдулқодирдан («Зубдатул адвор»нинг муаллифи) кўчириб ёзганига кўра турк (ўзбек)ларда учта «усул доираси» бор эмиш.

Турклар бутун куйларни, ашулаларни шул уч «усул доираси» узра ижро қилар эмишлар. Буларга Кўклар демишлар. (Бутунги куй билан муносабати борми?)

Хитойда 360 Кўк бор эмиш. Турк хоқонининг мажлисларида бу 360 Кўкнинг ҳар бири кузда чалиниб, бир йилда тамом бўлар эмиш. Бу 360 Кўкнинг буюги, асоси - тўққиз Кўк эмиш. Буларнинг ўзлари «Улуғ Кўк», «Аслон чон», «Нуре», «Кулолу», «Кутатку», «Буристорга», «Жонтой», «Холиқсой», «Шойдоқ» эмиш. Фитрат ўз фикрини асослаш учун Алишер Навоийнинг «Мезонул-авзон»идан «Ё тўғон бирла «Улуғ» йирини туз» мисраларини олиб «Ё тўғон» исмли бир чолғу билан «Ўлук» исмли бир йир (татарча жир, бизча куй)нинг Навоий замонида борлиги англашилади. «Ўлук» йирнинг юқоридаги «Ўлук Кўк» ё унинг бир бўлаги эканида шубҳа йўқдир», - дейди. Мен мусиқашунос эмасман, аммо, менимча, Фитратнинг кузатишларида даъводан кўра ҳақиқат серобдир.

Мақсад - туркларнинг ўз бошли назариялари, ўз мусиқалари, «Тўққиз Кўк»дек мустақил мақомлари бўлган. «Кўкларнинг терандан ўрганилиши Шарқ мусиқасидан хабардор кишиларнинг саъй-ҳаракатларига боғлиқ. Бизнинг бу кунгача «Кўк»лардан беҳабарлигимиз эса «Ўзбекларда ўрганиш қўмитаси» 1926 йилда таъкидлаганидек, Турк

мусиқа назариясини биладиган «хусусиятларга воқиф
мусиқашуносларнинг йўқлигидир».

«ТУРК» ОТЛИ БИР КУЙ ҲАМ БОР ЭМИШ...

«Навоийнинг айтишига кўра, - дейди Фитрат, - «Турк» отли бир куй ҳам бор эмиш. Навоий каби туйғуси «эронизм»и билан тарбияланиб нозиклашган бу санъаткор «Турк» куйини «ғоятдин ташқари дилпазир ва руҳафзо деб махтайдир». У мазкур куйнинг муסיқамиздан Насруллоий куйининг авж қисмида борлигини ёзаркан, «жуда ёниқ, жуда таъсирли» дейди.

Ҳақиқатан ҳам, Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асарида ёзилишича, XIV-XV асрларда машҳур халқ кўшиқларининг бири «Туркий» деб аталган. Ҳазрат Навоий ҳатто шу куйга ижро этиладиган халқ кўшиғини ҳам келтириб, унинг қайси вазнга мос келишигача кўрсатган: «...туркигўйлик лақаби билан машҳурдир ва ул доғи рамали мусаммани мақсур вазнида воқеъдур, андоқ ким байт:

*Эй саодат матлаъи ул орази моҳинг сенинг,
Аҳли бийини қиблагоҳи хоки даргоҳинг санинг.
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилон».*

Кейинги давр мусиқа оламида шу нарса ҳам маълум бўлдики, халқнинг уч қисмдан иборат куйи ҳам «Турк» деб аталаркан, Фикримизга Ўзбек Совет қомусида берилган мухтасар маълумот далил бўла олади: «Турк - 1) ўтмиш мусиқа рисолаларида муайян оҳанг тизилмалари, доира усуллари. Абдурахмон Жомий ўзининг мусиқа рисоласида Турк усулларидан тўрт хилини келтирган: Туркий асли жаид, Туркий асли қадим, Туркий ҳафиф ва Туркий сариъ. Улар шаклан бир-биридан фарқ қилади. Кавкабий ва Дарвишали Чангийнинг рисолаларида Турк усулининг даври Туркий деб номланувчи хилигина келтирилган. Бошқа манбаларда Турк зарб, Туркий зарб деб ҳам аталади.

2) Уч қисмдан иборат халқ куйи. Унинг биринчи қисми Чанандоз (Насруллоий), 2-си Уфар, 3-қисми қашқарча усулида ижро этилади...

3) машхур авжлардан бири. Авжи Турк, Туркий авж деб ҳам юритилади. Шашмақом ашула йўлларида, йирик шаклдаги халқ куй ва ашулаларида кўплаб учрайди... «Туркий»нинг куй тузилиши мураккаб, у ёқимли, ўта лирик кайфиятлар бахш этади. Шашмақомда Бузрук мақомининг Насруллоҳи, Савти Сарвиноз (5 қисмли) шўъбаларида, Навонинг Савти Наво (5 қисмли), Сегоҳнинг Наврўзи Хоро, Мутилчаи Сегоҳ шўъбалари ва Фигон-1,-2, Ним чўпоний қисмлари ва бошқаларда учрайди¹. Қомусда ёзилишича, самарқандлик машхур бастакор Ҳожи Абдулазиз «Гулузорим», Каримқулбек «Каримқулбеги», Ризқи Ражабой «Овораман», «Яшасун», К.Ҳабборов «Этмасмиди» куйларини яратганда Турк авжидан унумли фойдаланганлар.

Кўринадики, Фитрат Турк мусиқасининг асослари ва Турк куйининг мавжудлиги тарихий-мусиқий асарлар асосида исботлаган. Шунинг билан бирга Турк арузи, халқ куйлари тарихини терандан ўрганар экан, юрагини ўтли армон ўртаган: «Навоийнинг юқоридаги қимматли маълумотини (яъни «Туркий» куйининг борлиги) ўқиғондан кейин «кошки шул араб арузини ёзганингиз жойида турк вази, турк мусиқаси тўғрисида китоблар ёзса эдингиз» демакдан ўзимизни сақлай олмаймиз...!» Фитратнинг бу фикрига шар эмас, ёлғиз ҳамдардликкина керак. Дарҳақиқат, Турк авжи «роятдин тапқари дилписанд ва рухафзо».

УЛУҒБЕК – МУСИҚА ОЛИМИ

Улуғ Амир Темур ўз тузукларида агар хунар-санъат ва маърифат аҳлиларидан бўлса, бундайларга салтанат корхоналаридан юмуш берилсин, деб ёзади. Тарих гувоҳки, темурий подшоларнинг аксарияти шоир, мусиқачи ёхуд шоиртаъб шахслар бўлган. Темур маърифат аҳлини бениҳоя қадрлаган. Темур ҳукмронлиги йилларида санъат аҳлини ўз давлатига қарашли ўлкалар Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистон, Хуросону Журжон, Мозандарону Сийистон, ғарбий Эрону Озарбайжон, Ироқу Арманистондан ўз саройи

¹ Ўзбек Сов т қомуси. 14 томлик. Тошкент: ЎзСЭ Бони редакцияси, 1976. 11-жилд. 364-аҳифа.

атрофига тўпланишга ҳаракат қилган. Бунинг сабабларини теран англаган Фитрат, «Темур қайси ўлкани босиб олса, - деб ёзади «Турк мусиқаси» фаслида, - ундаги буюк алломалар, катта уста, улуғ шоирлар, улкан санъаткорларни Самарқандга келтирар эди. Шу йўл билан ўзининг пойтахтини дунёнинг энг буюк шаҳри қилишга тиришар эди; «Зубдат ул-адвор», «Макосид ул-алхон» исмли мусиқа китобларини ёзган мароғали Абдулқодир «Мароғий» билан «Шарафия» исмли мусиқа китоби ёзган урумийлик Сайфиддин Абдулмўминга ўхшаган улуғ мусиқа усталари ҳам шул келтирилганлар қаторида эдилар». Мусиқашунослигимиз тарихидан маълумки, Темур даврида яшаб ижод қилган чолғувчилар ҳозирги мумтоз мусиқамизнинг такомилга буюк ҳисса қўшганлар. Фитрат Ҳофиз Дарвишани Чапғийнинг «Тухфат ул-сурур» асарида «Улуғбек мирзонинг ўзи ҳам мусиқа олимларидан саналган»ини таъкидлар экан, XIY-XV асрда яшаб ижод қилган, меърослари бизга қадар тўла етиб кетмаган мусиқа олимларининг номи ва асарларини келтиради: «Темур болалари замонида қонунчи Дарвиш Аҳмадий (Самарқанд), найчи Султон Аҳмар (Самарқанд) туркча-форсча девон билан мусиқада бир рисола эгаси бўлган. Қорақуллик Ҳисомий мусиқада бир китобча ёзган. Хоразмлик Абулвафо табиб ҳам мусиқа олими бўлган. Балхлик Мавлоно Соҳиб ўз замонасида атоқли бастакорлардан саналган шахрисабзлик Абулбарака каби кишилар етишиб мусиқамиз учун хизмат қилдилар. Нағорачи ҳам шоир бўлган қадимий, Навоийнинг мусиқа муаллими Хўжа Бурҳон, Навоийнинг тоғаси Муҳаммад Али Ғарибийлар ҳам шул замоннинг мапхур мусиқашуносларидан эдилар. «Демак, темурий ҳукмдорлар санъат маърифат аҳлини қўллаб-қувватлаган экан, биринчи навбатда улуғ боболарининг одатига амал қилганлар. Амир Темур ўз тузукларида фарзанд ва набираларига қарата «...поқ ниятли, тоза қалбли кишилар билан бирга бўлдим... Одам Атодан бошлаб Ҳотамгача, Ҳотамдан ҳозирги дамгача ўтган султонларнинг қонун ва туриш-турмушлари, қилиш-қилмишлари, айтган гапларини хотирамда сақладим ва яхши ахлоқлари ва маъқул сифатларидан намуна олиб, унга амал қилдим» дейди. Юз йилдан ортиқроқким, Темурни ҳақоратламаган бир қарич бола ҳам қолмади. Ҳақорату

тахқирлашда ким ўзарга ёстикдек «илмий» китоблар ёзилди. Темурни тахқирлаш кўшлар учун яшани манбаига, пов топишга айланди. Темурийлар даври тарихда шундай бир мураккаб ва айнаи замонда нузли бир чорраҳаки, у томонга юз бурган одам нафақат «шафқатсиз жаҳонгир»ни, балки ўз валнаҳди Халил Султоннинг жуфти ҳалоли бўла туриб Шодимулкни яширинча никоҳига олгани учун, тахт вориси бўлишдан воз кечган, оталик туйғусидан ҳам ҳақиқат ҳам адолатни баланд қўйган Темурни кўради.

ЧИҒАТОЙ МУСИҚАСИНИНГ ОЛТИН ДАВРИ

Амир Темурнинг вафотидан сўнг темурийлар ўртасида ўзаро келишмовчиликлар авж олган. XV асрнинг 40-йилларида, аниқроғи, Улуғбек ибн Шохруҳ (1447-49) ҳукмронлиги даврида ўлкада бузғунчиликлар кўпайди. Фитрат сўзлари билан айтадди, бу бузғунчиликлар «Улуғбекнинг ўлими билан патижаланди». Улуғбекнинг ўғли Абдуллатиф (1449-50) падаркушлик билан тахтни олгач, унинг шохлиги узоққа ўзилмади. «Мана шу тескарчиликдан сўнг, деб ёзади Фитрат «Турк мусиқаси» фаслида, - «ўзал санъатлар маркази Самарқанддан Ҳиротга кўчирилади. Хусайн Бойқаро ҳам Алишер Навоийнинг ҳимоялари остида чағитой (ўзбек) адабиёти, чигатой мусиқасининг «Олтин даври» Ҳиротда кўрила бошлайди. Ҳиротда Хусайн Бойқаро теғрасидаги мусиқа устодларидан сўзлаганда бошлаб Навоийдан гапиршни қадришослар юзасидан лозим, деб биламиз». Фитрат Алишер Навоийнинг санъат аҳлига ғамхўрлик қилганларини ёзаркан, улуғ бобомизнинг ўзлари ҳам мусиқа илмидан хабардор бўлганликлари ва куй басталаганликларини ички бир фахр билан таъкидлайди: «Мусиқанинг назарий-амалий ёқларида (Навоий) яхши билар эди. Бобурмирзо ўзининг машхур асарида («Бобурнома») Навоийнинг асарларини санар экан, «яна мусиқада яхши нималар боғлабтур. Яхши нақшлари ва яхши пешравлари бордур» деб, ўз замонининг негилзоҳи: (XV аср) ашула-куйларга «нақш», ашуласиз куйларга «пешрав» дер эканлар. Навоийнинг уста бир санъаткор бўлганлигини кўрсатадир». Ҳақиқатан ҳам, Алишер Навоийнинг ўзлари Хўжа Юсуф Бурҳондан мусиқа илминини

ўрганганлар. Бу ҳақда ҳазрат Навоийнинг ўзлари шундай ёзадилар: «Ҳожа Юсуф Бурҳон - «... Ва жамеи аҳли туркнинг соҳиб тарийқи эрди. Ва мусиқий илмин ҳам яхши билур эрди ва фақир мусиқий фанида анинг шоғирдимен. Кўпроқ ўз шеърита мусиқий боғлар эрди»¹. Ҳатто Ҳусайн Бойқаро ҳам мусиқий илм бобида махсус таълим кўрган подшоладандир. Оддий табибидан подшосига қадар мусиқанинг амалий-назарий томонларини билган улуснинг маърифат байроғи балеандир. Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома»сида Алишер Навоийнинг бевосита тарбиятида улғулик мартабасига эришганларни санаркан, «аҳли фазл ва аҳли хунарга Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай. Устоз Қулмуҳаммад ва Шайхи Нойи ва Ҳусайн Удийким, созда саромад эдилар, бекнинг тарбият ва тақвияти била мунча тараққий ва шуҳрат қилдилар. Устоз Бехзод ва Шоҳ Музаффар тасвирда бекнинг саъй ва эҳтимол била мундоқ машҳур маъруф бўлдилар. Мунча бинойи хайр ким ул (Навоий) қилди, кам киши мундоққа муваффақ бўлмиш бўлғай»² деб ёзади. Навоийнинг мусиқатаъблигини исботловчи кўпгина далиллар келтириш мумкин, шулардан бири, Алишер Навоийнинг Бинойдан мусиқа ўрганишни талаб қилганлигидир: «Бурушлар мусиқийдан беҳабар экандур, бу жиҳаттин Алишербек (Бинойни) таън қилур экандур. Бир йил Мирзо Марвга қинлай борганда - Алишербек ҳам борур. Бинойи Ҳирийда қолур. Ул киши мусиқа машқ қилур, ёзгача онча бўлурким, ишлар боғлар. Ёз мирзо Ҳирий келганда тавр ишлар боғлабтур, ул жумладин бир нақши (куйи) бор, нуҳрангта мавсум. Бу тўққиз рангнинг туганиши ва нақшнинг майлос ростадур»³. Бинойдек улғу шоир Алишер Навоийнинг «бир таън»и билан мусиқани ўрганибгина қолмай, куйлар ҳам басталаган экан. Демак, Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий ҳимоятлари остида чигатой (ўзбек) адабиёти ва мусиқаси ўзининг юксак бир нуқтасига кўтарилган.

¹ Навоий А. Танланган асарлар. 15 томлик. Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1966. 12-жилд. 50-бет.

² Бобур. Бобурнома. Тошкент: Юлдузча, 1989, 154-бет.

³ Ўша китоб, 162-бет.

«ҚАРИ НАВО»МИ «ҚАРИ НАВОИЙ»?»

Навоийнинг замондоши бўлган Жомийдан қолган «Нақши мулла» (Эшонларнинг хонақоҳларида ўқитиладиган бир куй - Фитрат изоҳи) бу кунгача сақланилган экан, Навоийнинг, ҳатто Бобур каби ҳар нарсани ёқтурмаган бир санъатшунос томонидан мақтанилган куйлар сақлашмадими? Бу Фитратни чуқур ўйга толдирган саволлардан бири. Ҳақиқатда мусиқий илмида ўз замонасининг энг илгор мусиқашуноси бўлган Хожидан Юсуф Бурҳоннинг «мусиқий фанида анинг шогирдимен» деган, дostonлари, насрий асарларида мусиқа ва мусиқашуносларни кўн улуглаган Навоий наҳотки куй басталамаган бўлса? Шу дарди сўроқ билан излашиб мусиқий меросимиз орасида «Қари Наво», «Қари Навоий», «Қаддий Навоий», «Навоий» номлари билан машҳур бўлган куйлар борлигини аниқлайди ва қайси бир номланиш аслигини ойдинлаштиришга ҳаракат қилади. 1925 йил Москвада чоп этилган «Хоразм мусиқа тарихчаси»да «Навоий куйи ҳақида маълумот борлиги ва шу рисоланинг ўзга бир ерида мазкур куй «Қаддий Навоий» деб ёзилганлиги учрайди. Унда ёзилишича, бу куй Хоразмда қадимдан ўзбек дуторчилари томонидан ижро этилиб, келинаётганлиги ҳам таъкидланган экан. Аммо Фитрат бу куйнинг Хоразмда басталанганлигига шубҳа билдиради: «Чунки куйнинг эскидан бери Бухорода чалиниб турганлиги ҳам маълум. Ҳатто унинг Навоий асари бўлгани ҳам сўйланмақдир. Эшитганимизга кўра Фарғонада ҳам «Қари Навоий» номли эски бир куй бор. Тошкент мусиқачилари бу куйни «Қари Наво» дейлар. Бироқ бу исм янглицидир. Улар шу «Қари Навоий» номини бузиб олганлар». Шундай қилиб, бу куйнинг Навоий томонидан басталанганлиги эҳтимоли Фитратда кучайди ва «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи» китобида «Қари Навоий» куйининг нотасини келтиради. Фитрат ўзбек классик мусиқасининг ХХ асрдаги ширларидан бўлмиш Ота Жалол билан жуда яқин маслақдош бўлган ва ўзининг таъкидича, Ота Жалол «Сегоҳ» мақомидаги «Савт» пўъбачасини 1922 йили Фитратнинг таъвиқи билан басталаган. Ҳар қалай, Шарқ мумтоз мусиқа ва мусиқашунослари, мусиқа асбоблари, адабиёту маданияти тарихини зукко билган, Самарқандда

Хорсеография ва Бухорода янги Шарқ мусиқа мактабида дарс берган Фитратнинг ўзи ҳам бирор куй басталаган, деган фикрдамиз. Бу - бугунча аҳтимол, умид...

Демак, «Қари Наво» эмас, «Қари Навоий» хўбдур.

КАВКАБИЙ ВА ЭРОН ШОҲИ ТАҲМОСИБ

• ХҲI асрда «Мусиқа ҳақида рисола» ёзган Нажмиддин Кавкабий Бухорий ўз даврининг мусикашуноси бўлиб, ўзига хос мактаб яратган санъаткор. У истеъдодли шоир ҳам бўлган, унинг қуйидаги шеърини аҳли шуаро орасида машҳурдир:

*Бул саҳифа танда руху қон эрур,
Ўнга ҳамроҳ хуш наво пинҳон эрур.
Десаларки, жонга ҳамроҳдир бу куй,
Дема ҳамроҳ, балки айнан жон эрур.*

Кавкабий куйни ёлғиз инсоннинг ҳамдари-ҳамроҳи эмас, ўзи ва ўзгалар учун «айнан жон» деб улуғлаган. Фитрат «Турк мусикаси» фаслида бу муътабар санъаткорнинг фоже ҳаёти ҳақида мухтасар бир ҳикоят келтирган: «Убайдуллахон Ҳирот шаҳрини олгандан кейин форсининг у замонда энг буюк шоири бўлган Ҳилолийни ўлдирди (ҳижрий 939). Ҳилолийнинг ўлими Эрон шоҳи Таҳмосиб шоҳ Аббос ўғлига қаттиқ таъсир қиладир. Унинг ўчини олиш учун вақт кутади. Бу фожедан уч йил кейин бизнинг мавлоно Кавкабий Убайдуллахондан рухсат олиб, зиёрат учун Машҳадга борадир. Шоҳ Таҳмосиб Кавкабийнинг келганини эшитгач, уни туттирадир-да, гўё Ҳилолийнинг қонини олган бўлиб, илмий-адабий қиймати Ҳилолийдан ҳеч кам бўлмаган бир Туркистон санъаткорини ўлдириб қўядир (Кавкабийнинг бошини Эрон шоҳига олиб келтирадилар. Гавдаси Бухорога келтирилиб, «Бозори нав»да имом Жунайд Ғаззолий мазорига кўмиладир - Фитрат изоҳи)». Бул каби фоже тақдирлар дунё тарихида, жумладан, Шарқда ҳам кўп учрайди. Надоматлар бўленим, маърифатсизлик, тахт талоши, фисқу фужур оқибатида Улуғбек Мирзо ва Мўмин Мирзодек, Кавкабий ва Машрабдек не-не улуғ зотлардан айрилмадик. Ўттиз еттинчи йилларнинг оммавий қирғини-чи? Миллатнинг тараққийси

учун чексиз хизмат қилиш, мумкин бўлган зотларнинг қатағон қилиниши бугунги маънавий-руҳий таназулга олиб келди. «Темур замонида, - деб ёзади Фитрат, - мароғалик Хўжа Абдулқодир ашдай эса ўзбеклар замонида Кавкабий шундайди». Фитрат Кавкабийларга ачинади, биз эса Фитратга...

МУСИҚАМИЗНИНГ КОМИЛ ҚАДРШУНОСИ

Мухтасар айласак, Фитратнинг 1927 йилда chop этилган «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи» китоби нафқат мусиқашуносликда, балки Туркистон маданияти тарихида улкан воқеадир. Мағрибу Машириқ ўртасида юздаги холдек жойланган Туркистон санъаткорларининг амалий ҳамда пазарий илмлари, салоҳиятларини терандан таҳлил этган бу мўътабар ёдгорлик бугун ҳам ўз қадр меҳварида турибди. Бу китобни такрор ўқийману, Фитратнинг беазир илми, баён услуби, тафаккур қудратини соғинаман. Йўқ, мен ўтмишни соғинаётганим йўқ. Аксинча, Фитратнинг рисоладек мухтасар, зариф, туркона лаҳжали асарни қачон ўқирканмиз, деб келажакни кўмсаётман, холос.

Тўғри, кейинги 60 йил оралиғида мусиқамизга оид жилд-жилд китоблар яратилди. Уларнинг илмий қамрови кенг. Аммо мен, аниқроғи, муиқамиз тарихи ҳақида битилган илмий-бадий рисоаларни кўпроқ соғинаман.

Улуғ миллатпарвар Фитрат ёлғиз драматург, шоир, адабиёт тарихининг забардаст олимигина эмас, Шарқ мусиқасининг комил қадршуниси ҳамдир.

УЧИНЧИ БЎЛИМ

ФИТРАТНИНГ «АБУЛФАЙЗХОН» ТРАГЕДИЯСИНИ ЯРАТИШДАГИ МАҲОРАТИ

Трагедиягача бўлган ўзбек драматургиясига
бир назар

Фитратнинг «Абулфайзхон» тарихий фожиаси яратилганига қадар ўзбек адабиётида бир қатор сахна асарлари ёзилиб, турли драма дасталарида сахналаштирилган эди.

Ўзбек драма жанри ва драматургияси, театрининг шаклланиш босқичлари ҳақида адабиётшунос, театршунос олимларимиз самарали ишлари амалга оширганлар¹.

Биринчи сахна асари «Ўзбек театрининг отаси» саналмиш Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Падарқуш ёки ўқимаган боланинг ҳоли» драмаси бўлиб, 1911 йилда ёзилган. «Падарқуш» 1919 йилда чоп этилиб², 1914 йилнинг 15 январида Самарқандда намойиш қилинади³. Шундан сўнг ўзбек драматургияси жонлана бориб Абдурауф Самадовнинг «Маҳрамлар»⁴, Қудратулла Нусратиллаевнинг «Тўй»⁵, Ҳожи Муин Шукрулланинг «Эски мактаб ёки янги мактаб» (1916)⁶, Абдулла Бадрийнинг «Жувонмард», «Аҳмоқ» (1915), Ҳамзанинг «Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ

¹ Қаранг: М.Раҳмонов. Ҳамза ва ўзбек театри. Тошкент: ЎзССР Давлат нашриёти, 1960; М.Раҳманов. История узбекского театра. Ташкент: Фан, 1968; Ш.Турдиев. Ўзбек-татар адабий алоқалари тарихидан. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1971, 3-сон; С.Алиев. Роль взаимосвязи литературы в становлении и развитии узбекской драматургии (первая треть XX века). Автореф. докт. дисс. Ташкент, 1972; П.А.Пестовский. Ўзбек театрининг тарихи. «Ичкилоб» журнали, 1922, №2.

² Маҳмудхўжа Бехбудий. Падарқуш ёхуд ўқимаган боланинг ҳоли. Б.Газаров ва К.Слинов титнографиси. Самарқанд, 1913 йил.

³ Қаранг: Сирожиддин Аҳмедов. Ўлимдан кўрқмаган мутафаккир. «Совет Ўзбекистони санъати» журнали, 1989 йил, 2-сон; С.Алиев. Литературные связи и узбекская драматургия. -Ташкент: Фан, 1975. С.34.

⁴ Абдурауф Самадов. Маҳрамлар. Исоҳиқия матбааси. Наманган, 1911.

⁵ Қудратулла Нусратиллаев. Тўй. Тошкент, 1914.

⁶ Ҳожи Муин Шукрулла. Эски мактаб ёки янги мактаб. Газаров матбааси. Самарқанд, 1916.

қурбонлари»(1915), «Мулла Нормухаммад домланинг куфр хатоси»(1914-1915 йиллар, комедия), Абдулла Қодирийнинг «Бахтсиз кув»(1915) каби пьесалари яратилди. Адабиётшунос Шерали Турдиев маълумотларига қараганда, Абдулла Қодирий 1916-17 йиллар орасида «Гешабой ямоқчи билан Ойниса бойвучча» номли комедия ҳам ёзган¹.

1911-1924 йиллар оралигида ёзилган ўзбек драматургларининг асарларига назар солиш ижодкорлар ўргасида сахна асарлари яратинда ижодий мусобақа бўлгандек таассурот уйғотади. Чунки Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Надаркуш» драмаси яратилгандан сўнг бири-кетини Ҳожи Муин Шукрулла, Абдурауф Самадов, Қудратулла Нусратиллаев, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Бадрий, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Абдурауф Фитратларнинг қатор сахна асарлари яратилди.

Шу йилларда Ғози Юнус ҳам драматургия соҳасида самарали фаолият кўрсатади. У Фирдавсийнинг машҳур «Шоҳнома»си сюжети асосида «Заҳҳок ва Кова» (1918) асарини яратди ва қардош халқлар драматургиясидан бир қанча асарларни ўзбек тилига таржима этди². Зулининг «Лена жаллодларининг суди», Абдулла Шоикнинг «Сўзлайтурган кўғирчоқ» (1920), А.Ҳақбердиевнинг «Хоннинг севгиси», Мирза Оға Алиевнинг «У ерда унақа, бу ерда бунақа» каби драмалари шулар жумласидандир.

Бу давр ўзбек драматургия мактабининг шаклланишини ташлаштиришга сабаб бўлган омиллардан бири жаҳон ва рус, татар, озарбайжон сахна асарларининг Туркистонда атрофлича намойиш этилиши бўлди.

Маълумки, Шекспир, Шиллер, Мольер драмалари XIX асрнинг сўнги чорагида туркий тилга таржима қилинган³. 1886 йил «Туркистон вилоятининг газети»да шундай хабар босилган: «Иқлимдаги энг баланд мусаннифларнинг кўп китоблари туркий тилларга таржима қилинди. Масалан,

¹ Турдиев Ш. Абдулла Қодирийнинг матбуотда эълон қилинмаган асарлари ҳақида. Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. Тўйлам, 3-китоб. Тошкент: Ўзғанакадашлар, 1961, 78-79-бетлар.

² Алиев А. Адабий мерос ва замонавийлик. Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983, 34-51-бетлар.

³ Қаранг: Гулямова Д. Драматургия Шекспири на узбекском языке. Автореферат на дисс.уч.етен.канд.филол.наук. Тошкент, 1971.

Шатобриан, Гюго, Мольер, Фенелон, ва Лафонтен ва ҳам Шекспир¹. Кўпгина рус драма дасталари асримиз боши ва 20-йилларда Туркистонга келиб В.Шекспирнинг «Ҳамлет», Ф.Шиллернинг «Макр ва муҳаббат», А.Чеховнинг «Ваня амаки», Н.В.Гоголнинг «Ревизор» каби сахна асарларини намойиш қилдилар². Бу томошалар ўзбек зиёлилари, драматурглари ҳаётида беиз кетмаганлиги, табиийдир.

Шу йиллардаги озарбайжон ва ўзбек драматургияси адабий алоқалари ҳам алоҳида аҳамиятга моликдир. 1911 йилда Озарбайжон театри Самарқандга келиб И.Тургеневнинг «Ким айбдор» ва Наримон Наримоновнинг «Нодиршоҳ» драмаларини сахнага олиб чиқади³. Самарқанд театр дастаси озар режиссёри Али Асқар Асқаровни ҳамкорликка таклиф этиб, 1914 йил 15 ноябрда, ҳаммаслаклик оқибатида Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Надаркуш»и ўйналади⁴.

Татар ва ўзбек театри адабий алоқалари ҳам 1910-20-йиллар ўзбек драматургияси учун катта ижобий роль ўйнади. 1911 йил март ойида татарларнинг «Сайёр» театр дастаси Ўрта Осиёда, жумладан Тошкент, Самарқанд, Андижон, Бухорода бўлиб Исҳоқ Багдашовнинг «Хўжайин ва хизматкор», Алиасгар Камолнинг «Ўйнош», А.Мунасировнинг «Эмчилар қурбони»(1915) каби асарларни ўзбек томошабинларига таништирадilar.

Демак, 1911-1924 йиллар оралиғидаги ўзбек драматургияси жаҳон ва рус, татар, озарбайжон сахна асарлари таъсирида сон жиҳатдан кўнайиб, мазмунан бойиб боради.

Абдулҳамид Чўлпоннинг бизгача етиб келмаган «Халил Фаранг», «Чўрининг исёни», «Муштумзўр», «Ўртоқ Қаршибоев», Ҳожи Муъин Шукруллонинг «Кўкнори», «Маздума хотин», «Жувонбозлик қурбони», «Қози ила мулла», Абдурауф Самедовнинг «Маҳрамлар», Нусратулла Қудратиллаевнинг «Тўй», Ҳози Юнуснинг «Саводсизлик балоси», «Илмоқ, чўмич», «Фарзанд дуоси», «Заҳҳок ва

¹ Ўша ерда.

² Алиев С. Литературные связи и узбекская драматургия. Тошкент: Фан, 1975.

³ Ўша китоб, 31-37-бетлар.

⁴ Ўша китоб, 34-бет.

Кова», Абдулла Бадрийнинг «Ўғай ота», «Саодат битди», «Жувонмарг», «Бойвачча», Абдулла Авлонийнинг «Адвокатлик осонми?», Абдулла Қодирийнинг «Бахтсиз куёв», Ҳамзанинг «Заҳарли ҳаёт», «Лошмон фожеси» каби драмалари ўз даври драматургиясининг ҳам ғоявий, ҳам жанрий хусусиятларини тўла ақс эттирувчи асарлар сирасига киради.

Бу асарлар ўзининг жанрий хусусиятига кўра социал драмадир. Чунки мазкур сахна асарларда кўпроқ социал ҳаётнинг турли манзараларини кўрамиз. Масалан, Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Надаркўш»ида 50 ёшлар орасидаги саводсиз бир бойнинг ўғли Тошмурод саводли бўлишни истамайди. Ўз даврининг маърифатпарварлик ғояларидан хабардор бўлган домла бойнинг олдига келиб Тошмуроднинг саводли бўлишга чақиради. Бой маърифатли домланинг таклифига «Ўғил меники, давлат меники, сизга нима» деб қўнол жавоб беради ва домлани таҳқирлаб ўғлига «Хайрулло! Меҳмонхонани кулфла, уйқум келди» дейди. Оқибатда Тошмурод турли қаҳвахоналарга бориб, ёмон кишиларга қўшилиб, маърифатсизлик патижа сизда, отасининг мол-дунёсини ўғирлаб, ҳатто падарини ўлдирилишига ёрдамлашади. «Надаркўш»ни Бехбудийнинг ўзи «Туркистон маъишатида олинган и б - р а т н а м о 3 парда ; манзарали, м и л л и й б и р и н - ч и ф о ж е а д у р» деб атаган бўлса-да, бу сахна асари социал драма жанрига мансубдир. Шунини ҳам таъкидлаш зарурки, 20-йилларда нашр этилган кўнгина драмаларнинг унвои-муқовасида ноширлар ёки драматург томонидан «фожеа» исмелоҳи кўп ишлатилади. Масалан, Абдурауф Фитрат 1920 йилда ёзилган «Ҳинд ихтилолчилари» драмасини ҳам «беш пардали фожеали театр» деб атайди.

Абдулла Қодирийнинг «Бахтсиз куёв»ида ҳам турмушнинг кулфатларидан зада, отадан етим қолган Солихнинг аяничли тақдирини тасвирланади¹. 25 ёшли Солихнинг амакиси Абдурахим уйлантирмоқчи. Аммо ҳаёт оғир, нул йўқ. Файзибойдан 900 ақча қарз олиб Солихни уйлантирадilar. Оқибатда, Солих қарзини ўз вақтида тўлай

¹ Абдулла Қодирий. Бахтсиз куёв. Театр рисоласи. Тошкент: Туркистон генерал-губернаторига тобе босмахонаси, 1915 йил.

олмай, Файзибой билан тузган шартномасига мувофи, «ҳовли ашёдан ажралиб», «кўчада қандоқ юра оламан, ундаш кўра ўлганим яхшироқ» деб ўзини ўлдирмоқчи бўлганда, хотини - Раҳима унинг кўлидан пичоқни тортиб олиб ўзига уради ва ҳалок бўлади. Раҳиманинг фожеали ўлими устига яна бир ўлим кўшилади - Солиҳ ҳам ўзини-ўзи пичоқлаб ўлдирди.

Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Надарқун» ва Қодирийнинг «Бахтсиз куёв»ида XIX аср охири, XX аср бошидаги Туркистондаги ижтимоий ҳаётнинг ҳаққоний тасвири чизилади. Бу икки асар шунинг учун ҳам социал драма турига мансубдир. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг «Заҳарли ҳаёт ёхуд ил қурбонлари» пьесасини ҳам шу тоифага кўнса бўлади.

Абурауф Фитратнинг ўзи ҳам «Абулфайзхон» трагедиясини яратганга қадар саккиз сахна асари яратган эди. Аммо унинг «Бегижон» беш пардали фожеаси (1916), «Мавлуди шариф», «Або Муслим» (1916), «Темур саанаси» (1918), «Ўғизхон» (1919), «Қон» (1920) каби олти драмаси бизгача етиб келмаган.

Фитратнинг 1920-24 йиллар оралиғида ёзилган «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари» (1920), «Шайтоннинг тангрига исёни» (1924) пьесалари ўз даври драматургиясининг ёрқин намуналаридандир. «Чин севиш» ва «Ҳинд ихтилолчилари» инглиз мустамлакачиларининг Шарқдаги босқинчилик сиёсатига қарши ёзилган. «XX аср боши ва инқилоб арафаларига келиб, - дейди Шерали Турдиев, - Яқин ва Ўрта Шарқ, Афғонистон, Эрон, айниқса, Ҳиндистон мавзуи М.Бехбудий, Ҳамза, Фитрат ижодида кенг ўрин ола бошлади»¹. «Чин севиш»да хиёнат ватанпарварлари Нуриддинхон, Аҳмадхон, Зулайҳо, Каримбахшхонларнинг инглиз зобитларига қарши курашлари, Раматуллахонга ўхшаш инглиз малайларининг тўлақонли образлари яратилган. Фитратнинг «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари» драмалари 20-йилларда

¹ Турдиев Ш. «Ҳинд ихтилолчилари» фожеаси ҳақида. «Шарқ юлдузи» журнаши, 1990, 4-сон, 32-бет.

Туркистоннинг турли шаҳарларида тез-тез намоён этиб турилган¹.

Аммо мазкур драмалар «Абулфайзхон», «Темур саанаси», «Ўғизхон» каби турли йилларда ноҳақ танқидга учради. Ҳамид Олимжон 1936 йилда Фитратнинг «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари»ни Туркистонда миллатчиларнинг аксилинқилобий буржуазиянинг пролетар диктатурасига қарши олиб борган кураши кескинлашган бир даврда ёзилган. Фитрат Ҳиндистонни Туркистонда туриб тасвирлайди. Шунинг учун Фитратга Ҳиндистон картинаси бир фон, бир либос бўлибгина хизмат қилади², деб вульгар социологларча талқин этди. Орадан ўттиз йил ўтгач, Фитрат ижоди Комфирқанинг XX съезидан сўнг оқланган бўлса-да, драмага муносабат ўзгармади. Т.Собиров 1968 йилда ёзган «Ўзбек совет драматургиясининг тараққиёт босқичлари» номли докторлик ишида Ҳ.Олимжон даъволарини тақрорлашдан нарига ўтолмади³.

Демак, Фитратнинг «Абулфайзхон» тарихий фожеаси яратилганга қадар ўзбек адабиётида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон, Ғози Юнус, Қудратулла Нусратиллаев, Ҳожи Мўйин Шукрулла, Абдулла Бадрий каби драматургларнинг турли социал ва тарихий мавзудаги асарлари бор эди.

XX аср боши ўзбек адабиётига кириб келган ва театрларда намоён этилган В.Шекспир, Ф.Шиллер, Н.В.Гоголь драмалари, ўзбек-татар, ўзбек-озарбайжон театрларининг адабий алоқалар, шаклланаётган миллий ўзбек драматургияси, 20-йиллардаги ижодкорлар ўртасидаги адабий мусобақа ва тарихий шароит Фитратнинг «Абулфайзхон» трагедиясининг яратилишига замин ҳозирлади.

¹ Собиров Т. Пути развития узбекской драматургии. Автореф. на соев.уч.степ.док-ра филол.наук. Ташкент: Фан, 1968.

² Ҳамид Олимжон. Мукамал асарлар тўплами. Ҳн жилдлик. 6-жилд. - Тошкент: Фан, 1982. 219-бет.

³ Собиров Т. Пути развития узбекской советской драматургии. Автореф. на соев.уч. степ.д-ра филол.наук. Ташкент: Фан, 1968.

АСАРНИНГ ЯРАТИЛИШ ТАРИХИ ВА ТАҚДИРИ

«Хар қандай асар ёзувчи дунёқарашининг ифодаси бўлиб, унда (ижодкор) воқеликка нисбатан ўз муносабатини билдиради, унга ўзича баҳо беради»¹. Дарҳақиқат, Абдурауф Фитратнинг 1924 йилда чоп этилган «Абулфайзхон» трагедияси 20-йиллар воқелигига нисбатан драматург муносабатининг юксак бадиий формасидир.

Шундай экан, «Абулфайзхон» тарихий фожасининг яратилишида қандай ижтимоий-сиёсий, маънавий, адабий жараён бўлди? Бу саволга жавоб бўлиш учун сўзни трагедия ёзилган 20-йиллар Туркистондаги умумий аҳволдан бошламоқ жоиз.

1917 йил Туркистонда совет ҳокимияти ғалаба қозонгач, бугунга қадар «босмачилик» деб ноодил баҳоланаётган, аслида, халқ миллий озодлик ҳаракати авж олди. Ватан, Миллат, Дин, Мустақиллик байроғи остидаги бу озодлик ҳаракати 1920-24 йилларда юқори бир нуктага кўтарилди. Мадаминбек, Эргаш, Охунжон, Холхўжа, Соли Маҳсум каби «босмачилик ҳаракати»нинг пешволари раҳбарлигидаги кўшинлар билан Шўро кўшинлари ўртасида қақшатқич жанглар бўлиб ўтди. Бу тўқнашувлардан маълум халқ кўп талофот кўрди. Маҳаллий аҳоли энг оғир, мураккаб, қалтис аҳволда қолди. Халқ икки йўлдан бирини танлаши керак эди: ё эски феодализм тартиботли жамиятни, ёки Шарққа эрк, озодлик ваъда қилган Совет ҳокимиятини.

«Фитрат нега Абулфайзхон тарихига мурожаат этди? XX асрнинг 20-йилларидаги шиддатли инқилобий жараён билан олинган тарихдаги сулолалар курашининг бир-бирига қандай яқинлиги бор? - деб савол қўяди адабиётшунос Бегали Қосимов. Ва ўзи бу саволга шундай жавоб беради: - Аввало, ҳар икки тарих ҳам халқимиз ҳаётидаги энг маъсулиятли, энг ҳаяжонли эди. Тўғри, бири янги турмуш байроғи остида, иккинчиси янги сулола ҳимояси йўлида. Лекин бир-бирини инкор этувчи икки ҳолат - мамлакатнинг мустақиллиги ва ҳокимият учун кураш ҳар иккиси учун ҳам хос бўлиб, уларнинг бири бирланишга улдаса, иккинчиси бўлинишни тақозо этарди. Ҳар иккиси ҳам

¹ Тимофеев Л.М. Основы теории литературы. М.: Просвещение, 1966. С.75.

жамиятнинг барча қатламларини ўзига жалб этган ва энг муҳими, ҳар иккиси ҳам кучга, зўравонликка суянган эди»¹. Иккинчидан, мамлакатни ягона большевистик гуруҳ бошариши оқибатида, якка ҳокимиятчиликнинг пайдо бўлиши, иқтисодий, маданий ҳаётнинг оғирлашуви 20-йилларда ҳаётни янада оғирлаштирди. Бундай мусибатли даврда Фитратдек ўз даврининг илғор зиёлиси воқеаларга муносабат билдирмаслиги мумкин эмас эди. Одатда, тарихнинг энг оғир, зиддият ва тўқнашувларга бой йилларида ҳал ўз ўтмишига назар солади. Кечмишин ўз замонаси билан муқоёса қилиб сабоқ чиқаради, йўл танлайди. Тарихий асарлар яратини ҳам худди ана шу йилларда олдинги ўринга чиқади. Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар», Абдулҳамид Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз», Садриддин Айнийнинг «Бухоро манғит амирлари тарихи», «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар», Ҳамзанинг «Заҳарли ҳаёт» каби асарлари ана шундай тарихий заруратнинг эҳтиёжи сифатида яратилган. Фитратнинг «Чин севипи», «Ҳинд ихтилолчилари», «Абулфайзхон» каби асарлари ҳам шу тарихий жараён маҳсулидир.

Шу йилларда Фитратнинг ижтимоий тараққиётнинг чигалликлари, сиёсатнинг «қоронғуликлари»га (Фитрат ибораси) бағишланган «Шарқ сиёсати»(1919), «Йиғла, ислом»(1920) каби ўткир публицистик мақолалари ёзилган. Фитрат айна шу - мамлакатнинг ўзига - ахлоқий-маънавий томонлардан баҳс этувчи «Бедил» фалсафий-бадний мажмуасини битди.

Жамият тараққиёти, унинг турли чигал, мураккаб босқичида тарихий асарларга айрича эҳтиёж сезилишини Фитрат терандан англади. Шунинг учун 1929 йилда ёзган «XVI аср сўнги ўзбек адабиётига бир қарап» номли мақоласида, ўтмишда сулолалар алмашинуви даврида тарих асарларига алоҳида эътибор қилинганини таъкидлаб, қуйидагиларни ёзган эди: «Бу даврда (XVI асрдан кейин, аниқроғи, Убайдуллахон замонида - И.Ф.) ўзбекча тарих адабиёти жуда бойиди. Ўлкани янги истило қилган ўзбек хонлари «Жўжи» воситаси билан «Чингизхон»га бориб етар

¹ Бегали Қосимов. Иқсон фожесалари. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафтаномаси. 1990, 6 апрель.

эдилар. Чингиз авлоди бўлмаган темурийларга кўра хонликка ўзларини ҳақли кўрар эдилар. Шу томонни очиб халқни ўзларига исиндирмак учун тарихий асарларга айрича аҳамият берилди. Рашидиддиннинг машҳур «Жомеъ ул-таворих»и, Шарафиддин Яздийнинг «Зафарнома»си фўржчадан ўзбекчага таржима қилинди. Қисқагина бир «Шайбонийнома» ёзилди. Мавлоно Абдулла ибн Али томонидан ўз замонида мавжуд матхазлар аралаштирилиб «Зуддат ул-асрор» исмли ўзбекча бир тарих ёзилди. «Тарих хоний» ва «Баҳрул асрор» каби фўржча асарлар вужудга келтирилди. Ўлкада иқтисодий-сиёсий тузум давом этди. Ҳарбийларнинг қабила бошлиқларининг талабларини, эҳтиёжларини таъмин қилув мумкин бўлмай қолди. Шунинг билан хонларнинг нуфузи камайди. Турли исёнлар майдонга чиқди, вилоятлар айрилди, хонлар ўлдирилиб сарой ўзгаришлари ясадди. Хонлик Шайбонийлар сулоласидан Аштархонийлар сулоласига ўтди (1597). Аштархонийлар замонида ўлканинг тинчсизлиги, иқтисодий тушқунлиги кучайди, сарой қашшоқланди, мамлакатда адабиётнинг, умумий нафис санъатининг ўсувига майдон қолмади»¹.

Дарҳақиқат, Фитрат айтмоқчи, ХУI асрдан сўнгги Ўрта Осиёдаги сиёсий-иқтисодий, маданий ҳаёт ўта оғир эди. Ўзаро феодал жанглар, тахт талошчилар, ҳокимият учун оға-ини бир-бирини аямаслик каби иллатлар бу даврда кўпайди. Бу каби ҳокимият талашиниш воқеалари асримиз бошига ҳам хос бўлиб, ўз даврига муносабат билдириш учун икки ўхшаш замонни муқояса қилиш драматургия қўл келди ва «Абулфайзон» тарихий вожеасига шу тариқа асос тоналди.

Агар Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар»да мавзунини узок ўтмиш, «мозийнинг энг қаро» кунларидан тапланган бўлса, Фитрат «Абулфайзон» трагедиясига аштархонийлар сулоласининг (1597-1747) инқирози ва ҳокимият тепасига манғит амирларининг (1753-1920) қатли ом воситасида келиши фожеаларини таъналади.

Шоир ва таржимон Жамол Камол трагедиянинг қандай шароитда, қай мақсадлар билан ёзилганлигига тўхталиб

¹ Фитрат. ХУI асрдан сўнгги ўзбек адабиётига умумий бир қараш. «Азанга» журнали. 8-сон.

шундай ёзган эди: «Бухорода халқ жумхурияти эндигина барпо этилган, лекин тарихдан ҳайдалган амир ҳали чегарада тиш қайраб турар, унинг қуроли тўдалари империалистик кучлар билан тил бириктириб, ёш халқ ҳокимиятига қарши жон-жаҳди билан тўхтовсиз кураш олиб бораётган давр эди. Ана шундай шароитда кенг меҳнатқашлар оммаси кўзи ўнгида амирлик тартиботини туб моҳиятини баралла фош этиш қалам аҳли олдида турган муҳим вазифалардан эди... «Абулфайзхон» мураккаб шароитда, лекин чуқур ўйлашиб, моҳирона битилган драма»¹.

Афсуски, «Абулфайзхон»нинг яратилиш тарихига оид Фитратнинг ўз хогиралари, ёзишмаларига бугунгача эга эмасмиз. Шунинг учун гипотеза тарзида, трагедиянинг яратилишга сабаб бўлиши мумкин бўлган айрим бир мулоҳозаларни қайд этамиз.

«Абулфайзхон»нинг дунёга келишига боис бўлган, ижодий роль ўйнаган сабаблардан бири Фитратнинг жаҳон ва турк, рус, татар, озарбайжон драматурглари ижоди билан таниш бўлганлиги, дейиш мумкин.

В.Шекспир, Ф.Шиллер, Н.В.Гоголь, А.П.Чехов, Х.Жовид, Н.Наримонов каби драматурглarning асарлари 1911-24 йиллар оралиғида бир неча бор, рус, татар, озарбайжон драма дасталари томонидан, Туркистоннинг марказий шаҳарларида намойиш этилган². (В.Шекспирнинг «Ҳамлет» ва «Макбет» трагедияларининг «Абулфайзхон»га таъсири масаласи I бобнинг «Шекспир ва Фитрат» фаслида махсус ўрганилади).

Маълумки, XX аср озарбайжон адабиётининг йирик вакили Ҳусайн Жовид (1882-1944) ўзининг «Оқсоқ Темур», «Сиевуп», «Хайём» тарихий драмалари, «Иблис», «Шайх Санъон» каби трагедиялари билан машҳур. Шунинг билан бир қаторда Наримон Наримоновнинг «Нодиршоҳ» тарихий шесаси ҳам озар адабиётининг энг сара намуналари саналади.

¹ Жамол Камол. «Абулфайзхон» - тўнғич тарихий драма. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989 йил 14 апрель.

² Алиев С. Литературные связи и узбекская драматургия. Ташкент: Фан, 1975.

Хусайн Жовиднинг «Рамзи»(1913), «Иблис», «Шайх Санъон» трагедияси, Н.Наримоновнинг «Нодиршоҳ» пьесаси 1913, 1920, 1924 йилларда озар актёрлари томонидан ўзбек томошабинига намойиш этилган¹. Ўз даврининг забардаст драматурги бўлган Фитрат бу каби тарихий воқеа - аср бошида қардош халқлар драма дастасининг репертуарига қизиқмаслиги мумкинми? Наримон Наримоновнинг «Ленин ва Шарқ» (1924) асарининг Фитрат томонидан таржима этилганлиги, унинг озарбайжон адабиёти билан яқиндаш таниш бўлган, дегувчи даъвомизни қувватлайди. Адабиётшунос С.Алиев тўғри қайд этганидек, «айтиш жоизки, Х.Жовид ва Фитрат ижоди ўртасида умумий ўхшашликлар мавжуд: гоъвий-эстетик қарашларда мураккаблик ва зиддият, йирик тарихий шахслар образи яратишга интилиш»².

«Абулфайзхон»нинг қисмати. 1910-йиллар ўзбек адабиётида Фитратнинг «Абулфайзхон» трагедиясининг яратилиши, Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», Абдулҳамид Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романлари каби катта воқеадир. Аммо мамлакатда сталинча сиёсатнинг пайдо бўлиб ҳукм суриши (1927-53) «Абулфайзхон»дек умуминсоний дардларга йўғрилган, фалсафий ва бадий қудратга бой асарни адабиёт майдонидан «четга сурди». Унинг кенг ва илмий ҳолис ўрганилишига йўл бермади. Бунинг бош сабабларидан бири, 20-30- йилларда вульгар социологик, пролеткультчи-рашчи адабий концепцияларнинг пайдо бўлишидир. Бу даврда ишчи синфи деҳқон ва зиёлиларга қарши қўйилди. РАПШ ва ЎзАППчиларнинг фикрича, пролетар адабиётини фақат ишчи синфининг ўзи яратармиш, «Назарий чалқаш, амалий жиҳатдан зарарли» бўлган бундай синфий муносабатларнинг касри Фитратнинг «Абулфайзхон» тарихий фожеасига ҳам уриши, табиий ҳол эди.

Фитрат томонидан ёзилган «Ўзбек адабиёти намуналари»(1927) китобининг тақдири шундай кечди. Ж.Бойбўлатов ўтмиш адабиётга нисбатан вульгар социологик, қўюл муносабатда бўлиб «ахлат» деб атади ва

¹ Ўша ерда, 31-37-бетлар.

² Ўша ерда, 81-бет.

Фитратни мутасаввуфлик, пантуркистик, панисломистликда ноҳақ айблади¹. Шундан сўнг Фитратнинг драматик асарлари ҳам «Қора рўйхатлар»га туша бошлади. Ҳамид Олимжон «Фитратнинг адабий ижоди ҳақида» номли мақоласида «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари»ни «миллатчилик»да айбларкан, «Абулфайзхон»ни «халқ оммасининг етакчи кучи - деҳқонлар, касиблар тасвирланмаган», «хонликка қарши реал куч Фитрат қаламида учрамайди» каби синфийлик таъсиридаги «тахлили» билан адолатсиз айблади.

Фитрат ижоди 1956 йилда расман оқлангандан кейин ҳам «Абулфайзхон»га синфийлик «кўз ойнаги»дан қараш ўзгармади. Фақат адабиётшунос: Аҳмад Алиевгина, турғунлик йилларида, мазкур асар ҳақида ижобий фикр айтишга журъат этди (1983 йил)².

Демак, Фитратнинг «Абулфайзхон» тарихий фожеасининг яратилишига 1920-йиллар ижтимоий-сиёсий вазиятнинг кескинлашгани;

- Туркистонда халқ миллий озодлик курашининг авж олиши;

- икки ўт оралиғида қолган халққа тарих сабоғи орқали қайси йўлни танлаш кераклиги, амирлик истибодининг тарихан инқирозга маҳкумлиги;

- куч, зўравонлик, босқинчиликка асосланган тузумнинг моҳиятини очиб бериш сабаб бўлиб, ХУШ аср воқеалари бир воситадир.

«Абулфайзхон»нинг қисмати эса, Фитрат Ҳаёл тилидан башорат қилганидек, «фазилатлик билимларнинг қўл, қанотларини узиб ташлаган, инжу тизгунчи адибларнинг қаламларини ўчоқ суиқусига айлантирган» сталинизмнинг машғум оқибатлари билан бевосита болиқдир.

¹ Фитрат. Ёпишмаган гўжжакалар. (Ўртоқ Бойбўлатовга очиқ хат). «Ёшлик» журнали. 1990. 5-сон.

² Аҳмад Алиев. Адабий мерос ва замонавийлик. Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1983.

«АБУЛФАЙЗХОН»НИНГ ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИ

Фитратнинг «Абулфайзхон» тарихий фожеасининг ўрганилишини шартли иккига ажратиш мумкин:

а) «Абулфайзхон»ни «миллатчилик», «пантуркистлик», «панисломистлик» ғоялари билан суғорилган, халқ оmmasи вакиллари етакчи куч сифатида тасвирланмаган, деб сифий, вульгар социологик муносабатда бўлганлар (Ҳ.Олимжон, Т.Собиров, С.Алиев ва бошқалар);

б) «Абулфайзхон»га ижобий, илмий ҳолис баҳо берганлар (Б.Қосимов, Э.Каримов, А.Алиев, Жамол Камол ва бошқалар).

Абдурауф Фитрат ҳаёти ва ижодига бағишланган дастлабки, айни замонда энг қалтис, вульгар социологларча, сифийлик «кўз ойнаги»ни тақиб ёзилган мақола Ҳамид Олимжоннинг «Фитратнинг адабий ижоди ҳақида» деб номланган ишидир (1936). Ҳ.Олимжон Фитратнинг «Сайёҳи ҳинди», «Мунозара», «Бедил» каби насрий асарлари, «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари», «Шайтоннинг тангрига исёни», «Арслон» ва «Абулфайзхон» пьесаларини таҳлил қиларкан, бу асарларни бошдан-оёқ пантуркизм, панисломизм, миллатчиликда айблайди: «Фитрат инқилобий туркистонни ёвузликлар макони сифатида унга (Шарққа - И.Ғ.) қарши кўяди», «у миллатчилик адабиётининг бошида туриб раҳбарлик қилди», «Фитрат пантуркизм, панисломизм мафкураси билан ёнади», «Фитрат романтик эди. Романтик эди. Бу, табиий, реакцион романтизмдир», «Фитрат ижодида чуқур бир бадбинлик ётади... каби ўнлаб «ёрлиқлар» ёпиштиради¹.

Ҳамид Олимжон «Абулфайзхон» таҳлилига ҳам кенг тўхталиб, Бухоро хонлари тарихидан олиб ёзилган асар эканини қайд этгач, хонликка қарши курашувчи «бир куч» тополмайди. «Абулфайзхон»да, - дейди у, - Фитрат, хонлик саройини, унинг ичидаги опозицияларни, унинг ичидаги жаллодлик, фитна ва ўч олишларни кўрсатмакчи, хонлик саройининг чегараланган муҳитини кўрсатмоқчи бўлган.

¹ Қаранг: Ҳамид Олимжон. Фитратнинг адабий ижоди ҳақида. «Совет адабиёти» журнали, 1936, 4-5-сонлар; Ҳ.Олимжон. ТАТ. Ўн жилдик. 6-жилд. -Тошкент: Фан, 1982, 205-242-бетлар.

Лекин бу хонлик талашлари, хонлик ва тахт ваҳшийликларининг бутун офат ва фалокатларини йилларча ўз елкасида кўтариб ўтган кенг омма Фитрат асарида қатнашмоқдан ҳуқуқсиз қолган. Фитратнинг ёзувига кўра, бу тахт ва хонлик талашларидан фақат шу тахт атрофида юрганларгина жабр кўради. Драмада хонлар, шоҳлар, амалдорлар, хўжалар, эшонлар, жаллодлар қатнашадилар. Лекин Бухоро хонлигининг тушроғидаги мингларча ҳақиқий эзилганларнинг бирорта вакили кўрсатилмайди»¹. Трагедиянинг жанрий хусусияти, талаби шундан иборатки, унда бирорта ҳам ортиқча ҳаракат, персонаж бўлмаслиги керак. Ҳолбуки, Фитрат «Абулфайзхон»га, Ҳамид Олимжон айтмоқчи, «офат ва фалокатларни йилларча ўз елкасида кўтариб ўтган кенг омма»ни ёки бўлмаса, унинг икки, уч вакилини воқеалар ичига олиб кириши мумкин эди. Аммо у пайтда асарни бутунлай бошқача сюжетда, композицияда тасвирланга тўғри келарди. Трагедияда воқеалар кўпайиб, персонажлар сони ортдики трагик конфликтни кучли бериш имконияти, табиийки, камаяди. Шунинг учун Фитрат, биринчи навбатда, асарнинг тарихий воқеликни реал, бадийй картинаси эканлигини назарда тутиб, бирор ортиқча персонаж олиб кирмади ва омманинг хонга қарши нафрати, исёнини ҳаёлнинг фишалдаги сўзлари билан ифода этди. Ҳаёлнинг Раҳим бий тимсолидаги феодал жамиятга, х о н л а р г а қарата айтган «Э й, қ о п - қ о р а с а о д а т с е н с а н» сўзлари бир шахс ёки Бухоро хонлигидаги маҳаллий аҳоли чегарасидан чиқиб, умуминсоний муносабатни, қахр-ғазаб ифода этади. Ҳ.Олимжон нафақат «халқ оммасининг етакчи роли» кўрсатилмаганини, балки «Абулфайзхон»да тасвирланган воқеа, характерларни ҳам бузиб, ғалати талқин этади. «Хонликнинг бир қисми, Фитратнинг тасвирига кўра, - деб ёзади у, - Абулфайзхоннинг бу (ўз яқинлари, қариндош уруғларини шубҳага берилиб ўлдириши - И.Ф.) террористик сиёсатига қарши чиқади. Бу гуруҳнинг бошида Ҳаким бий оталиқ ва унинг ўғли Раҳимбий турадилар. Абулфайзхон билан мустақил равишда курашиб ғалаба қилишга кўзи етмаган Ҳаким бий Бухорога босиб келаятган Эрон шоҳи

¹ Ушн ерда, 233-бет.

Подиршоҳнинг паноҳига сиғинади»¹. Тескара талқин. Трагедияда Ҳаким бий Абулфайзоннинг террористик сиёсатига қарши курашмайди, балки ўз манфаати, шахсияти йўлида Ватанни сотади. Ҳаким бий Подиршоҳнинг «паноҳига сиғинади» эмас, юртига бостириб келаётган ёғийга Бухоро тахти, сиёсатининг, армиясининг заиф томонларини «изҳор этади».

«Фитрат «Абулфайзон»ни ёзиш билан, - деб давом этади Ҳамид Олимжон, - хонлик ва тахтни юзага келтирган жамиятни, эксплуататор синфларни йўқотиш масаласини қўймайди(?). У абстракт олин... тахтга қаршидир»². «...Чунки хонликка, эксплуатация дунёсига қарши бўлган реал кучлар Фитрат дунёга қарашининг чегараланган қобиғига сиғмайди»³. Бу таҳлилдан кўра, таҳқирга яқинроқ. Бутун куч, зўравонлик, қатли омга асосланган тузумнинг авра-астарини очиб берган «Абулфайзон» трагедияси, асоссиз, «хонлик ва тахтни юзага келтирган жамиятни, эксплуататор синфларни йўқотиш масаласини қўймайди» деб ноҳақ айбланади.

Драманинг бош фалсафий ғояси, аҳамиятига кўра баҳо бериш ўрнига, тор синфий манфаатлар нуқтаи назаридан келиб чиқиб баҳолаш 30-йиллар адабий танқидчилигидаги ёмон иллат эди. Бундай муносабат адабиётни йўналишларини, бадий методни бир хиллаштириш (унификация), бадий асар имкониятларини чеклаб қўйишга (регламентация) олиб келди. Фитратнинг ижоди, айниқса, «Абулфайзон» трагедияси ўткинчи ақидалар, муваққат мезонлар, юқори танкилотлар кўрсатмаларидаги «ҳақиқатлар»га таяниб ёзилмагани учун ҳам бугунга қадар ўқувчи, томошабин ва адабиётшунослар диққатини ўзига тортаётир.

Адабиётшунос Турсун Собиров 1968 йилда ёзган «Ўзбек совет драматургиясининг тараққиёт босқичлари» номли ишида «Фитрат драматургиясига билдирилган муносабатни ҳозирги давр тадқиқотчилиги нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқиш ва объектив баҳолашни таъминлаш эҳтиёжи

¹ Ўша ерда. 232-бет.

² Ўша ерда. 235-бет.

³ Ўша ерда. 235-бет.

туғилляпти, деса-да. 30-йиллардаги вульгар социологик, синфий муносабатларга хос даъвои яна бир бор такрорлашдан нарига ўтмайди: «Бухоро хонларининг ўзаро тахт-талонлари, шу муносабат билан юзага келадиган тўқнашулар, - деб ёзади Т.Собиров, - акс эттирилса ҳам («Абулфайзхон»да, демоқчи - И.Г.) лекин омманинг - меҳнаткашларнинг хонлар зулмига қарши кураши ўз ифодасини топмади»¹.

«Фитрат ўтмишни тасвирлашда субъективликка йўл қўйди, - деб ёзади филология фанлари доктори С.Алиев «Абулфайзхон» ҳақида, - пьесанинг ғояси ҳам аниқ эмас. Биринчи планда Абулфайзхон ва унинг яқинлари, меҳнаткаш халқ ҳаёти эса сояда қолиб кетган»². Драматург эмас, аксинча, адабиётшунос С.Алиев субъективликка йўл қўйди ва аниқ ғоя асосида, пухта ўйланиб яратилган «Абулфайзхон»да ғоя аниқ эмас, дейди.

С.Алиев Фитратнинг «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари» драмаларининг саҳнага қўйилиши тарихи билан боғлиқ кўпгина қимматли маълумотлар берса-да, «Абулфайзхон» трагедиясига муносабатда ўзидан олдинги (Ҳ.Олимжон, Т.Собиров) қарашларни такрорлайди, холос.

Аҳмад Алиев «Адабий мерос ва замонавийлик» китобида Фитрат драматургиясининг ўзига хос хусусиятларига тўхталади. «Абулфайзхон»нинг ғояси, образлар дунёси, Хаёл рамзий образига яширилган драматургнинг фалсафий қарашларини бир қадар ойдинлаштиришга ҳаракат қилади. Фитратнинг «сарой ичидаги зиддиятларни, хон ва унинг яқинлари ўртасидаги қонли курашларни, таназзулни усталик билан» кўрсатганини таъкидлайди³. Аммо А.Алиев Фитратнинг тарихий драмаларига муносабатда хатога йўл қўйди. «Бизнингча, - деб ёзади, - Фитрат драматургиясида тарихий мавзуларга икки хил ёндашиш кўзга ташланади. Баъзи асарларида Фитрат ўтмишни идеаллаштиради («Або Муслим», «Темур сағанаси», «Ўғизхон» кўзда тутилмоқда -

¹ Собиров Т. Пути развития узбекской советской драматургии. Автореф. на соиск.уч.степ.д-ра филол.наук. -Ташкент: Фан, 1968.

² Алиев С. Литературные связи и узбекская драматургия. Т.: Фан, 1975. С.108.

³ Алиев А. Адабий мерос ва замонавийлик. Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1983, 79-90-бетлар.

И.Ф.). Реакцион-романтик драматург (?) сифатида ўтмиши хаёлида тиклаб, уларнинг руҳидан мадад сўрайди»¹.

А.Алиевнинг бу фикри, биринчидан, ғайриилмий, хато, иккинчидан, Фитратнинг «Або Муслим», «Ўғизхон»ни йўқолиб етиб келмаган бўлса, «Темур сағанаси»дан айрим бир парчаларгина етиб келган, холос. «Темур сағанаси»нинг бизгача етиб келган озгина матнининг ғояси ҳам «реакцион-романтик» эмас, инсоннинг ёвуз кучлар олдидаги ички изтироблари, муножотидан иборат руҳий картинадир. Асарнинг тўла матнини кўрмай туриб айтилган ҳар қандай фикр чала, ҳақиқат эмас.

Адабиётшунос Э.Каримов «Абулфайзхон»нинг «Шарқ юлдузи» (1989,1-сон) журналида чоп этилган муносабати билан ёзган сўз бошисида асарнинг тарихий, бадий қимматига, Фитратнинг тарихий ҳужжатларни пухта ўрганиб трагедия яратганига тўхталади. «Ижтимоий психоанализ ва бадий ифода кучига кўра, - деб ёзади у, - Абдурауф Фитрат трагедияси йигирманчи йиллар ўзбек адабиётида яратилган энг яхши асарлардандир»². Олим драматургнинг Абулфайзхон образини зўр маҳорат билан яратганлигини алоҳида айд эгади: «Абулфайзхон образи ёрқин индивидуал белгиларга эга бўса-да, унда барча золим хонлар - Мусулмонқул, Худоёрхон, Асфандиёр, Олимхон кабиларга хос типологик ижтимоий моҳият мужассамлашган»³.

Шоир ва таржимон Жамол Камол «Абулфайзхон» - тўнғич тарихий драма» номли мақоласида Фитратнинг тарихий ҳақиқатни бузмай тасвирлагани, тарихий шахслар образини яратишда тарих ҳақиқатларидан чекинмаганлигини ва айни пайтда бу трагедия ўзбек драматургияси шаклланаётган бир даврда ёзилганлигига қарамай, ҳозирга қадар ҳам энг мукаммал бадий, фалсафий қудратга эга асар эканлигини таъкидлайди. Асарнинг бош ғоясига тўхталиб, «хукмдорлар алмашинади, лекин амирлик тартиботи, унинг моҳияти ўзгармайди, мустабиллигича

¹ Ўша ерда, 78-бет.

² Каримов Э. «Абулфайзхон» тарихий фожаси ҳақида. «Шарқ юлдузи» журнали. 1989, 1-сон, 81-бет.

³ Ўша ерда, 81-бет.

қолавереди, бирдан-бир йўл - «эскини таниб» ўша тартиблардан батамом воз кечишди»¹, - деб ҳақли эътироф этади.

Бегали Қосимов трагедиянинг Қарши театрида сахналаштирилиши муносабати билан ёзган «Инсон фожасалари» тақризида асарнинг яратилиш тарихи ва замонавийлиги масаласига асосий эътиборни қаратади. «Фитрат учун ХУШ аср Бухоросида юз берган воқеалар шунчаки маълумот учун эмас, маърифат учун ҳам керак эди. У зулм ва зўравонлик эл-юрт учун фақат моддий талофот, жисмоний азоб-уқубат эмас, ўнглаб бўлмас маънавий жароҳат ҳам келтиришини кўрсатиб берди. Шу тариқа адиб инқилобий воқеалардан узоқ туюлган Абулфайзхон фожасини замонасига хизмат қилдирди»².

Санъатшунос М.Раҳмонов «Фитрат драмалари» номли мақоласида, драматургнинг сахна асари яратилдаги маҳорати, давр руҳини бера олиши, айниқса, «Абулфайзхон» трагедиясининг ҳар бир образи мукамил, тўлақонли чиққанлигини эътироф этади³.

Р.Мустафоқулов «Ўзбек адабиётида трагедия жанрининг тараққиёти» номли номзодлик диссертациясида «Абулфайзхон»нинг жанрий хусусиятларига муносабат билдиради. У Абулфайзхон образи устида кўп тўхталиб, жумладан, шундай деб ёзади: «Абулфайзхон кучли, мукамил, ўз мақсадларини амалга ошириш йўлида қўрқмас курашчи(?) сифатида тасвирланмаган... Бунинг бош сабаби муаллиф томонидан тарихий фактлардан ҳаддан ортиқ кўчирма (копирование) олишди»⁴. Р.Мустафоқулов Абулфайзхон образини трагик бўлиши учун қандайдир қаҳрамонлик қилиши кераклигидай ноодил талаблар қўяди. Ҳолбуки, Абулфайзхон ўз шубҳалари, заифликлари, мақсади билан трагикдир.

¹ Жамол Камол. «Абулфайзхон» - тўнғич тарихий драма. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989, 14 апрель.

² Қосимов Б. Инсон фожасалари. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1990, 6 апрель.

³ Раҳимов М. Фитрат драмалари. «Санъат» журнали, 1990 йил.

⁴ Мустафоқулов Р. Развитие жанра трагедии в узбекской драматургии. Дисс. канд.филол. наук. Ташкент, 1990.

«Абулфайзхон» трагедиясининг ўрганилиш тарихидан ойдинлашадикки, асар ҳанузга қадар ўзининг илмий, ҳаққоний баҳосини олгани йўқ. Трагедия 30-йилларда вольгар социологларча танқидга учраган бўлса, Фитрат ижоди расман оқлангандан кейинги (1956-85) йилларда ҳам синфийлик нуқтаи назаридан талқин этилди, «қатағонга учради». Собиқ Комфирқанинг апрель (1985) пленумидан сўнг «Абулфайзхон» ҳақида илтиқ муносабатлар пайдо бўла бошлади. Асарнинг ижтимоий ҳаётдаги, адабий ҳаракатдаги ўрни, айрим бир бадий қирралари адабиётшунос, санъатшунос, шоир ва драматургларимиз томонидан эътироф этилди, холос.

«Абулфайзхон»нинг ХХ аср ўзбек адабиётининг 20-йилларида тугган тарихий ўрни, роли, тарихий воқеликши қай даража ҳаққоний ёритганлиги, Фитратнинг тарих ва тарихий шахслар образини идрок этиши ва унинг бадий талқини, асарнинг ғоявий концепцияси ва образлар дунёси ҳали тўлиқ, илмий ўрганилгани йўқ.

«АБУЛФАЙЗХОН» - ТРАГЕДИЯ

Агар А.С.Пушкиннинг «Борис Годунов»и Россия тарихидаги энг мураккаб, қонли воқсаларни ёритса, Фитратнинг «Абулфайзхон» трагедиясида аштархонийлар сулоласининг (1597-1747) сўнгги вакили Абулфайзхон даври (1711-1747) Бухоро ўлкасининг фўжеавий аҳволи тасвирланади.

Ўз укаси Убайдуллахонни турли фитналар воситасида қатл эттириб, Абулфайзхон Бухоро тахтини эгаллайди, Тахт учун шубҳа ва таъқиб васвасасига берилиб, ўз яқинлари, ҳатто қариндош-уруғларини қиришдан, зиндонбанд этишдан қайтмайди. У ўзининг 37 йиллик ҳукмронлик даврида Бухоронинг қапчадан-қапча бегуноҳ фарзандларининг қонини тўқади. Оқибатда, мамлакат ичкарисиди ўзаро фсодал урушлар, фиску фужур урчиб, низолар кескин кўнайиб Бухоро ўлкаси бутунлай вайронагарчиликка юз тутади.

Мамлакатнинг ички ихтилофларидан Абулфайзхон ҳокимиятининг кучсизлашганлигини сезган, ўта маккор Эрон ҳокими Нодиршоҳ бундай «қулай» вазиятдан фойдаланиб,

Бухоронинг ўзидан Ҳаким бий ва унинг ўғли Раҳимхондек айғоқчи топиб, ўлкага бир неча хужум қилади. Натижада, Бухоро тобе, вассал бир ўлкага айланади.

Ўзининг шубҳаю вассаларига ўралиб, яқинларини қирғин қилиш билан қобилига ўралиб қолган Абулфайзхон Эрон босқинчиларига қарши куч тўплай олмади. Элимизча айтганда, бирлашини ўрнига ҳокимиятни тўрт томонга тортиш бошланиб кетади.

Драматург Абулфайзхон образини тасвирларкан, унинг бундай ҳолатга тушини, қотиллик устига қотиллик қилиб ёвуз бир кучга айланиб боришини зўр психологик таҳлил воситасида ишонарли тасвирлайди.

Абулфайзхон замонида қотилликлар, сиёсий бошбошдоқликларнинг бош сабаби деб Фитрат феодал истибод жамияти системаси ва унинг мафкурасини бадиий талқинлар орқали кўрсатади.

Адабиётшунос Э.Каримов тўғри қайд этганидек, «Абулфайзхоннинг асосиз қатллари ундаги қандайдир ҳайвоний шафқатсизлик билан боғлиқ эмас, у ҳатто юмшоқ табиатли, қатъиятсиз, иродасиз киши. Феодал ҳокимиятнинг ғайринисоний моҳияти уни қонхўр ва қаттолга айлантиради»¹.

«Ҳоқонимизга маълумдирким, - дейди Абулфайзхоннинг падиш маслаҳатчиси Ўлфат, - подшоҳлик қон билан суғорилатурган бир ёғочдир. Қон оқиб турмагон ерда бу ёғочнинг қуриб қолиши аниқдир»². Ўлфатнинг бу сўзлари Абулфайзхон ҳокимияти ва ҳаётининг шиорига айланган.

Лалалоқибат, қотиллик, куч воситасида тахтни эгаллаган Абулфайзхон Раҳимхон томонидан ўлдирилади. Абулфайзхон ўз қилмишларининг қурбон и бўлади. Бу, В.Г.Белинский айтмоқчи, трагедия учун хос бўлган, тақдирнинг шубҳасиз қурбон талаб қилинидир.

Трагедия жанрининг ўзига хос хусусияти шундаки, воқеалар ривожини шубҳасиз қурбон талаб қилиниди. Бироқ, фожиа-ўлим билан тугатилик

¹ Каримов Э. «Абулфайзхон» тарихий фожиае ҳақида. «Шарқ юлдузи», 1989, 1-сон, 81-бет.

² Фитрат. Абулфайзхон. «Шарқ юлдузи», 1989, 1-сон (бундан кейинги мисоллар мазкур нашрдан олинди).

трагедиянинг бош хусусияти эмас. Бунда қахрамоннинг ўлими зиддиятларнинг кескинлигидан, мурасасиз кураш жараёнидан, характерларнинг бир-бирига қаршилигидан келиб чиқади. «Абулфайзхон»даги конфликт ҳам ана шундай кескин, чуқур ва келиштириб бўлмайдиган трагик характерга эга. Абулфайзхон салтанатининг инқирози ва ҳалокатининг бош сабаби ҳам уни ижтимоий тараққиётнинг ўзи инкор қилганлигида. Демак, замоннинг ўзи бу ҳокимиятни ҳам, унинг сардорларини ҳам йўққа чиқармоқда (ўлимга маҳкум этмоқда!). Бироқ, Абулфайзхоннинг ўлими фақат салтанатнинг иштиҳоси билан боғлиқ эмас. Бу ўлимнинг сабабларидан биридир, холос. Айни пайтда ҳукмдор қалбидаги кескин кураш, ички зиддият, ундаги кўрқув, ожизлик, ваҳима ўлимни келтириб чиқармоқда. Белинский таъбири билан айтганда: «Трагедия мазмунининг моҳияти ва ўсиши қахрамоннинг ўз-ўзи билан ички курашувидир»¹. Драматург Абулфайзхоннинг ўз-ўзи билан курашуви жараёнини шундай тасвирлайди:

Хон. (ёлғуз) Шул тирикликдан-да бездирдилар мени (туриб юради). Бир душманимни қони қуримойин яна биттаси чиқиб қоладир. Бу Иброҳим ахлоқ ҳам мени тинч қўймайтурғондек кўринадир. Қачонгача ўлдираман буларни! Ортиқ ҳеч кимнинг менга ишончи қолмади... Буларнинг ўзи йўлга келиб, менга душманлик қилмоқни ташласа, нима бўлур! Йўқ,... йўқ. Буларнинг ўзи йўлга келмайдир. Ўлдираман, ўлдираман. Дунёда битта душманим қолмагонча, қон тўкаман. Улфатнинг сўзи тўғри. Подшоҳлик қон билан суғорилатургон бир оғочдир».

Салтанатнинг ҳалокати хон ўлимни тезлаштиради. Агарда ҳокимияти яшайверганида ҳам ички кураш Абулфайзхонни, шубҳасиз, ҳалокатга олиб борган бўлурди.

Лекин асар хоннинг ўлими билангина тугамайди. Шоҳлик, феодал жамият мафкураси Абулфайзхоннинг 15 яшар ўғли Абдулмўминхоннинг ҳам бошини еди. Қотилликлар, қон тўкишлар узлуксиз давом этади. Муаллиф бу билан ҳокимият раҳбарлари, сулолалар ўзгарса-да феодал

¹ Белинский В.Г. Танланган асарлар. Тошкент: ЎзССР Давлат нашриёти, 1955, 149-бет.

мафкура, кучга асосланган тузумнинг моҳияти ўзгармаслиги гоёсини илгари суради.

«Агарда қон, ўликлар, ханжар, захар трагедиянинг одатдаги сифатлари бўлмаса ҳам, - дейди В.Г.Белинский, - лекин унинг оқибати ҳар вақт қалбнинг энг қимматли умидларининг емирилини, бутун бир ҳаёт саодатининг йўқоливидир»¹. «Абулфайзхон»да қирғинлар, босқинчиликлар, фиску фужур оқибатида «бутун бир ҳаёт саодатининг йўқолганлиги» Хаёл рамзий (шартли) образи тилидан айтилади:

«Х а ё л (тахтта қараб). Эй қора куч, эй қуриб кетгур тахт! Ҳеч гуноҳи бўлмагон болалардан, тоғ каби йигитлардан милёнлари сен учун қурбон бўлиб кетарлар. Инсонлар томонидан яратилган мингларча тангрининг - энг бузуқбоши, энг шуми! Эй, қоп-қора саодат сенсан..»

Воқеалар пардадан пардага шиддатли авж олиб борган сари, Абулфайзхоннинг характери ва ижтимоий вазият конфликтни ўткирлаштириб боради. Энди бундай конфликтнинг олдини олиш мумкин эмас, у ҳалокатга маҳкум этади. Абулфайзхон уч томондан эзилади: биринчидан, ноҳақ қатл этилганларнинг хаёли, иккинчидан, мустабид сиёсатга кўниқолмаган сарой аҳлларининг порозилиги оқибатидаги шубҳакорлик, учинчидан, қаршидан қандайдир «сирли» қайтган Нодиршоҳ яна Бухоро устига кўпини тортиб, Амударёдан ўтган. Ҳаким бий бошчилигидаги бир ҳовуч пухратнараст, ҳокимиятнарастлар Нодиршоҳ билан тил бириктириб, Абулфайзхонни тахтига ҳамла қилаётир. Конфликт кескинлашиб, воқсалар ва характерларни ҳалокатга олиб боради. Чунки «конфликт - драманинг диалектикаси, қарама-қаршиликлар бирлиги ва курашидир»². Абдурауф Фитрат «Абулфайзхон»да трагик воқсаларни олдиндан пухта ўйланган, аниқ хотимага қараб ҳаракатлантиради ва қаҳрамонларнинг қалб, характери ана шу ҳаракатларда очила боради. Трагедияда композиция чуқур ўйланган, пишяқ, воқсалар ҳаяжонли ва кўрқинчли, бир занжирга тизилган, мангикан бир саҳна иккинчисини

¹ Ўша ерда, 196-бет.

² Владимирова С. Драматург и современность. М.-Л., 1962. -С.75.

тўлдириб боради, драматик тўқнашувлар, кольязияга бой. интрига кучли ва оригинал.

Лекин Фитратнинг «Абулфайзхон» тарихий фожасини трагедия жанрининг талабларига тўла жавоб бера олмайди, дегувчилар ҳам бўлди.

Адабиётшунос Р.Мустафоқулов «Ўзбек адабиётида трагедия жанрининг тараққиёти» деб номланган кандидатлик диссертациясида юқоридаги даъвони илгари суриб, ёзди: «Бизнингча, бу асарда («Абулфайзхон»да демоқчи - И.Ғ.) муаллифнинг драматург сифатидаги маҳорати сўнгги нуқтагача(?) намён бўлмаган: хусусан, характерларни группалай билмаслик (?), сюжет занжирининг йўқлиги (?) ва коллизиянинг силлиқ, аста-секин ривожланиши (?) асарнинг трагедия намунаси бўлишига халақит берган»¹.

Бу даъвонинг туғилишига асосий сабаб Р.Мустафоқулов «Абулфайзхон»ни чуқур ва атрофлича таҳлил қилмаслигида ва трагедиянинг мураккаб фалсафий моҳиятига юзак қараганлигидадир. У «характерларни группалай билмаслик» деганда нимани кўзда тутаётганлиги ноаниқ, балки ижобий образларни бир қолига, салбийлар ва мураккаб деб шартли аталгувчи образларни тонфага ажратишни кўзда тутгандир. Ҳолбуки, Фитрат «Абулфайзхон»да ҳар бир характернинг ўзига хослик томонларини персонажларнинг ички, руҳий дунёсини лчнш билан кўрсатади. Шунинг учун Нодиршоҳ Абулфайзхонга, Улфат Ҳаким бийга, Ризоқули Давлатга ўхшамайди. «Сюжет занжирининг йўқлиги» ҳам асоссиз. Фитрат трагедия учун зарур шарҳлардан бири бўлган воқеаларни бир-бирига маҳорат билан уйғунлаштиради, Аристотель, айтмоқчи, яхлитлигини таъминлайди.

«Абулфайзхон, - деб фикрида давом этади Р.Мустафоқулов, кучли, мукамал, ўз мақсадларини амалга ошириш йўлида (ёвуз мақсадиними? - И.Ғ.) кўркмас курашчи сифатида тасвирланмаган, бу ҳол трагедия жанри учун характерлидир.

Бунинг бош сабаби - муаллиф томонидан тарихий фактлардан ҳаддан ортиқ нусха олиш (копирование),

¹ Мустафоқулов Р. Развитие жанра трагедии в узбекской драматургии. Дисс. на соиск.уч.степ.канд.филол.н. Ташкент, 1990, С.54-55.

воқеаларни, жумладан, қаҳрамонларни қандай бўлса шундайлигича тасвирлашдир.

Тарихий ҳақиқат бадий ҳақиқат даражасига кўтарилмайди. Пьеса финалида у (Абулфайзхон - И.Ф.) оддий, бўш, майда бўлиб қолади...

Шунинг учун Фитратнинг юқорида айтил ўтилган асарлари («Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари», «Абулфайзхон» - И.Ф.) трагедия яратиш йўлидаги б и р у р и н и ш, т а ж р и б а сифатида қаралмоқда¹.

Р.Мустафоқулов Абулфайзхон образини «Кўркмас курашчи сифатида тасвирланмаган» деган даъвоси трагедия жанр хусусиятлари, спецификасини ҳисобга олмаслик оқибатидир. Трагедиянинг бош қаҳрамони, албатта, «кўркмас» «курашчи», «кучли» бўлиши шарт эмас. «Баъзан коллизия, инсоннинг табиати билан тақдир унга белгиланган ўрин муносиб эмаслиги натижасида, инсоннинг сохта вазиятидан иборат бўлиши мумкин»². Трагедия инсон ҳаётидаги энг қалтис, энг шиддатли, ҳалокатли ҳолатларга эътибор берар экан (Изат Султон) бу «ҳалокатли», «қалтис» вазиятни фақат «кучли», «кўркмас курашчи» яратмайди. Абулфайзхонга ўхшаш иродасиз, қатъиятсиз, шубҳачи ва лекин қаттол шахслар ҳам яратиши мумкин.

«Тарихий фактлардан ҳаддан ортиқ кўчирма олиш»га келсак, Фитрат тарихий ҳужжатлардан шундай маҳорат билан фойдалана олганки, ҳатто юз саҳифага сиғиши мумкин бўлган ўтмишнинг реал воқеаларини бир гапда, гоҳ бир абзацда, гоҳ персонажларнинг монолог, диалоглари воситасида санъаткорларча тасвирлаган. Масалан, Абулфайзхоннинг ўз акасини ўлдирганлиги воқеаси хоннинг ўз оғзидан чиққан «акамни ўлдирдим» - бир жумла билан ифодаланган. Ҳолбуки, Абулфайзхоннинг акаси Убайдуллохонни ўлдириш воқеалари Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдуллонома»си, Абдурахмон Толевнинг

¹ Ўша ерда, 55-бет.

² Беловский В.Г. Тиланган асар. Тошкент: ЎзССР Давлат нашриёти, 1955, 196-бет.

«Абулфайзхон тарихи»да юзлаб саҳифаларни ташкил қилади¹.

Фитратнинг «Абулфайзхон»ини Р.Мустафоқулов ўзбек адабиётида «трагедия яратиш йўлидаги бир уришиш, тажриба» деб, мазкур жанрнинг биринчи мукамал намунаси сифатида Мақсул Шайхзоданинг «Жалолиддин»ини (1944) кўрсатади. Ўрни келганда шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, М.Шайхзоданинг «Мирзо Улугбек» трагедиясидаги Пири Зиндоний билан «Абулфайзхон»даги Иброҳимбий образлари ўрта та муштараклик бор. Иброҳимбийнинг тўғрисиўлиги, журъатини ўн йиллаб зиндон азоби енголмаган бўлса, Пири Зиндонийнинг адолатпарвар, ҳақиқатгўйлигини қирқ йиллик ҳибс буколмайди.

Демак, Фитратнинг «Абулфайзхон»и XX асрнинг 20-йилларида ўзбек адабиётида яратилган биринчи миллий трагедиядир.

ШЕКСПИР ВА ФИТРАТ

Услуб - бадиий асарнинг оҳанги, руҳий дунё яратиш, образларни таҳлил ва талқин қилиш усули, санъаткорнинг воқеликка қандай қонцессия билан муносабатда бўлиши, бадиий ифодаланганда, ижодкорнинг қиёфасидир.

Фитрат «Абулфайзхон» тарихий фожеасини яратганда қандай асарлардан таъсирланди, ўрганди? Аввало, адабий таъсир масаласи бошқотирма (кроссворд) даражасида мураккаб ҳодиса. Иккинчидан, сахна асарларида адабий таъсирни ёлғиз бошқа пьесалардан излаш ҳам бир томонлама фикрлаш, махдудликка олиб боради. Чунки адабий таъсир насрий асардан шешърийга, акси, драматикдан насрийга ё акси ҳам бўлиши мумкин. Ёинки драманинг шаклий (композиция, ремарка, кўриниш-парда ва ҳ.қ.) томонларига таяниб ҳам адабий таъсирни қатъий белгилаш мумкин эмас.

Абулфайзхондаги воқеаларнинг кескин, шиддатли тус олиши, руҳий изтироб ва қиёфаларнинг яратилишида

¹ Қаранг: Мир Муҳаммад Бухари. Убайдулла-наме. Перевод с перс.-тадж.с. примечаниями А.А.Семсенова. Ташкент, 1957; Абдурахман-и Талиъ. Истории Абулфейз-хана. Ташкент: Изд.АН УзССР, 1959.

Фитратнинг Шарқ классик адабиётини теран билиши, албатта қўл келган. Чунки Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъан сайёр», «Садди Искандарий» руҳий картина яратишнинг классик намунасидир.

Биз бир мисол тариқида Фитратнинг «Абулфайзхон» трагедиясини драманинг Гомери (Белинский) Вильям Шекспирнинг «Ҳамлет» ва «Макбет» асарлари билан қиёсий ўргандик.

Маълумки, инглиз драматургининг ўзбекчага таржима қилинган биринчи асари «Ҳамлет» бўлиб, 1934 йилда Абдулҳамид Чўлпон томонидан амалга оширилган эди. Ундан сўнг «Отелло» (Ғ.Ғулом таржимасида, 1940), «Ромео ва Жульетта» (М.Шайхзода, 1949) драмалари ўзбек ўқувчисининг маънавий бойлигига айланди.

«Абулфайзхон» яратилган даврда бу таржималар йўқ эди. Лекин ўзбек матбуотида В.Шекспир асарларининг номи XIX асрнинг сўнгги чорагида учрайди¹. XX асрнинг бошларида рус, татар, озарбайжон драма дасталари томонидан ҳам Вильям Шекспирнинг «Ҳамлет», «Отелло» трагедияларидан айрим парчалар намойиш этилган. Фитрат бу томошаларда бўлиб таъсирланган бўлиши мумкин деган гипотезаларни ҳам илгари суриш мумкин.

Лекин бизнинг қиёсий ўрганишимизга асос бўлган нарсаси - Фитратнинг рус тилини пухта билиши. Чунки Шекспир асарлари рус тилига ХУХ асрдан бошлаб ўтирилган.

Қайд қилиш жоизки, бугунга қадар биз кўришга улгурган Фитратнинг илмий, адабий, биографик асарларида Фитратнинг Шекспирга муносабати ҳақидаги факт ва қайдлар учрамайди.

«ҲАМЛЕТ» ВА «АБУЛФАЙЗХОН». Вильям Шекспирнинг «Ҳамлет»и билан Фитратнинг «Абулфайзхон» трагедияси ўртасидаги яқинлик қахрамонларнинг руҳий изтироб чекишлари, психологиясида кўпроқ намоён бўлади.

Даняя қироли Клавдий ўз акаси - Ҳамлетнинг отасини ўлдириб унинг ўрнида ҳокимиятни эгаллаган. Бу ҳам етмай, Клавдий, орадан 20 кун ўтмай, Ҳамлетнинг онасига уйланиб

¹ Гулямова Д. Драматургия Шекспира на узбекской языке. Автореферат канд. филол.н. Ташкент, 1971.

олган. Ҳамлет бу воқеаларнинг ичида «Қандайдир сирлилик» борлигини аввал гумон қилиб юради. Отасининг арвоҳи унга бор ҳақиқатни, яъни отаси амакиси томонидан ўлдирилганини айтгач, Ҳамлет арвоҳнинг сўзларини эшитиб «балки иблисдир» деган шубҳага боради. Актёрлардан отасининг ўлими воқеасини ижро этишларини сўраб, ўз амакиси - Дания қироли Клавдийни зимдан кузатгач, арвоҳнинг сўзлари чин бир ҳақиқатлигига ишонади ва «Дания-зиндон» деб қичқиради...

Ҳамлет отаси ҳақидаги бор ҳақиқатни англагач руҳий изтироб дарёсида ғарқ бўлади. Унинг кўзига Клавдий ва тахти «ўнг тўрваси» бўлиб кўринади, «Ифлос ҳамма ёқ». Мулозим Марсел тили билан айтганда, «Дания давлатида қандайдир чириш бор». Шекспир трагедиясидаги Арвоҳ билан Ҳамлетнинг мулоқот-диалоги Фитратнинг «Абулфайзхон»даги Хаёл (Сиёвушнинг руҳи) ва Раҳим бийнинг мунозарасини эслатади. Ҳамлет Арвоҳнинг ҳақ сўзларини эшитиб гумонларидан халос бўлса, Хаёл 15 яшар Абулфайзхоннинг ўғли Абдулмўминни ўлдириб тахтни эгаллаган Раҳим бийнинг юзига феодал жамиятнинг барча жирканчликларини ғазаб ва нафрат ила тўкиб солади.

Ҳамлетдаги Арвоҳнинг сўзлари бир шахсга қаратилган бўлса, «Абулфайзхон»да Хаёл айтаётган аччиқ ва кескин ҳақиқат ижтимоий воқеа даражасига кўтарилиб, янада чуқурроқ, умумбашарий моҳият касб этади.

Лекин икки асардаги ўзаро фарқ Ҳамлет ва Раҳим бий ўртасида: Ҳамлет Арвоҳ сўзлаган ҳақиқатни излаб юрган эди, қонхўр Раҳим бий эса бу ҳақиқатга мутлақо қарши. Ҳамлет Арвоҳнинг сўзларини жон-дили билан тинглайди, Раҳим бий Хаёлнинг сўзларидан кўрқиб, қалтирайди - тескари пропорция. Лекин ҳолат бир: инсон билан Арвоҳ (Ҳамлет отасининг руҳи, инсон билан Хаёл (беғуноҳ қатл этилган Сиёвушнинг руҳи)).

Арвоҳ ва Хаёлнинг сўзларини қиёслайлик:

АРВОҲ (Ҳамлетга). Энди Ҳамлет, қулоқ сол, гап тарқалдики, -

*Гўё менш, боғчада ухлаганимда
Илон чақиб ўлдирган. Дания аҳли
Бу сохта афсонага алданиб кетди.
Энди билгин, эй меннинг олийбот ўғлим.*

*Илон - оташ қотили, - бугун бемалол -
Унинг тожин кийибдир...*

...
*Сен ўзингни оташга ўғил деб билсанг
Дания шоҳларининг ётоқхонаси -
Уйнашларга бўлмасин бир ишратхона!¹*

Мазкур парчадаги Арвоҳнинг сўзлари Ҳамлетга қаратилган, шахсий ва унга Ҳамлет амал қилади. «Абулфайзхон»даги Хаёлнинг сўзларидаги ҳақиқат умумбашарий. У Раҳимбий тимсолидаги қотиллик, куч, зўравонликка асосланган тузумнинг башарасини очади ва тарихан инқирозга юз тутиши муқаррарлигини рўй-рост очиб-сочади. Айни пайтда яқинлик бор: «Ҳамлет»да ҳам қотилликлар тахт учун, «Абулфайзхон»да ҳам:

Х А Ё Л. ... Эй қора куч, эй куриб кеттур тахт! Ҳеч гуноҳи бўлмаган болалардан, тор каби йигитлардан милёнчалари сен учун қурбон бўлиб кетарлар. Инсонлар томонидан яратилгон мингларча тангрининг - энг бузуқбоши, энг шуми! Эй, қоп-қора саодат сенсан. Остингда қолгонларни эзгуси бир фалокат юки бўлгонинг каби, устинга чиққонларнинг борлиқларини ёндиргувчи бир олов тепасидирсан!»

Булардан ташқари, иккала трагедия рамзий-фалсафий яқун топади. Шекспирда Ҳамлет ва унинг отаси, қотил - амакиси Клавдий, Ҳамлетнинг онаси, севгилиси Офелия, Полоний ва унинг ўғли Лаэрт, хуллас, б о ш қ а ҳ р а м о н л а р ў л и м г а м а ҳ к у м. Бу билан буюк инглиз драматурги эзгулик ва ёвузликнинг абадий курашини юксак бадииятда кўрсатди.

Фитратнинг «Абулфайзхон»ида ҳам тахт, ҳокимият учун курашганлар - драма воқеалари бошланмасдан олдин Убайдуллахон ўз укаси Абулфайзхон кишилари томонидан ўлдиртирилган, Фарҳод оталиқнинг боши олинган, сўнгра Абулфайзхоннинг ўзи Раҳим бий тарафидан қатл этилган, сўнг 15 ёшли Абдулмўминхон, Нодиршоҳ... Фитрат

¹ В.Шекспир. Танланган асарлар. 5 жилдлик. 3-жилд. Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983, 48-50-бетлар. (Кейинги мисоллар ҳам мазкур напрдан олинади).

«Абулфайзхон» трагедиясида истибод жамияти мафкураси билан умуминсоний қарашлар ўртасидаги эзгулик ва ёвузлик курашини санъаткорона тасвирлай олган.

Эҳгимол, Фитрат Хаёл рамзий образини яратишда «Ҳамлет»даги Арвоҳдан таъсирлангандир.

Фитратнинг «Абулфайзхон»и билан Шекспир асарлари ўртасидаги яқинлик, адабий таъсир «Макбет» трагедиясида янада ойдинроқ намоён бўлади.

«МАКБЕТ» ВА «АБУЛФАЙЗХОН». Бу икки трагедия ўртасида ҳам ғоявий-филсафий, ҳам қаҳрамонлар психологияси яратишда муштараклик бор. Иккала асар ҳам ёвузлик воситасида тикланган ҳокимиятнинг инқирозга юз тутиши тарихий зарурат деган ғоя асосида ёзилган. Абулфайзхон турли ҳийла-найранг, қотиллик орқасидан Бухоро тахтини эгаллаган, шубҳа, қўрқув васвасасида ўз яқинлари, лашкарбошилари, сарой аъёнларини қотилига айлана боради. Қон устига қон, таъқиб устига таъқиб, жабр-зулим зўраяди. Абулфайзхоннинг эътиқодича, «бутун жанжалларни ўлим битиради». Бухоро ўлкаси бутунлай сиёсий-иқтисодий инқирозга юз тутиб, Нодиршоҳга тобе юртга айланади. Дўш-иниратга берилган хон мамлакатни оир ҳалокатдан қутқаришга қодир эмас, иродасиз, қатъиятсиз. У Фарҳод оталиқ ва Иброҳим иноқларнинг ҳақ сўзлари, танбеҳларидан заррача хулоса қилмай, «отаси асраб олган ўзининг содиқ қуллари» Улфат ва Давлатнинг кўлида бутунлай қўғирчоққа айланган.

Шекспирнинг Макбети ҳам Шотландия қироли Дунканни ўлдириб (ўз кўли билан) бу қотилликни Дунканнинг икки эшиқбонига тўнкаб, уларнинг кўлига ханжар тутқазиб ва қонга белаб, ўз қилмишини яшириш учун эшиқбонларни ўз қиличи билан бурдалайди. Бир қотиллик устига иккинчи қотиллик. Макбет Шотландия қироллигини эгаллагач, ўз қотилликларини ўйлаб гумон ва шубҳа, қўрқув ва саросимага туша бошлайди. «Омонатдур бошимдаги тож» деркан, эртами-кечми ўз қилмишига яраша жазо олиши мумкинлигини эртаю кеч ўйлаб, руҳий изтироб чекади. Тахти учун шубҳага берилиб Дунканнинг лашкарбошиси Банкони ҳам ўлдиртиради. Бу қатллар билан ҳам унинг юраги тинчимади, чунки Банконинг ўғли Фленс унинг тазйиқини сезиб, қочиб улгурган эди.

Кўринадик, Макбет билан Абулфайзхон характерининг, қилмишларининг моҳиятида, шубҳаларида яқинлик бор. Иккаласи ҳам ҳокимият васвасасида қотил га айлана боради ва иккаласи ҳам ёвузлик тимсоли.

Макбет томонидан Шотландия қироли Дункан ўлдирилгач, асар қаҳрамонларидан бири Росс «табиатга хилоф. Э воҳ, давлатпарастлик» деб, хийла Макбетнинг манфур башарасини очгандек бўлади.

«Макбет» ва «Абулфайзхон»даги ғоя, руҳий тасвирларнинг муштараклигини аниқ мисоллардан янада теранроқ англаш мумкин:

Шекспир Макбетнинг қотилга айланиб бориш жараёни, унга Леди Макбетнинг ёвузликка ундовчи «таъсири»ни атрофлича ёритган. «У (Леди Макбет - И.Ф.), - деб ёзганди В.Г.Белинский, - виждоннинг сўнги сасларини ўчиради, ёмонлик қилиш учун унинг (Макбетнинг - И.Ф.) жасоратини намуна қилиб, унда қалбаки уятчанлик туғдиради ва уни ёмонликка қатъий равишда унд айди»¹. Фитрат трагедиясида эса Абулфайзхон виждонининг сўнги сасини унинг ўз надими Улфат ўчира боради:

Х О Н (сўзини кесиб). Бас... еган тузалари кўр қилсин уни... (Фарҳод оталиқ назарда тутилаётир - И.Ф.). Қимни тушроқдан кўтариб, курсига чиқарсак, тезгина бошимизга чиқмоқчи бўладир.

У Л Ф А Т. Хоқони олам! Унларни яна тушроққа қайтармоқ сизнинг кўлингиздадир».

Леди Макбет эрига унинг мардликларини намуна қилган бўлса, Улфат Абулфайзхоннинг «оламнинг хоқони» эканлигини «намуна» қилиб, хонни қотилликка ундайди. Улфатнинг бу унданлари» зое кетмайди:

Х О Н. Яхшиким, буларнинг ўлими ўз қўлимиздадир. Йўқса оз замонда бизни эшак қилиб минмак истайлар!

¹ В.Г.Белинский. Танланган асарлар. Тошкент: Ўздавишпр, 1955, 150-бет.

У Л Ф А Т. Хоқонимизга маълумдирким, попоҳлик қон билан суғорилатурган бир ёғочдир. Қон оқиб турмағон ерда б у ё г о ч н и н г қ у р и б қ о л и ш и а н и қ д и р.

Х О Н (Улфатга). Тур ўрингдан, тез кет. Беш дақиқадан кейин Фарход оталиқ бошини келтирасан. Қандай истасанг, шундай ишла!

Абулфайзхон иродасининг бўшлиғи, қатъиятсизлигини «теран» билган Улфат қотилликларни хоннинг характеридаги ана шу заифликлар воситасида амалга оширади. Леди Макбетга ўхшаш Улфат қотилликка фақат замин тайёрлайди. Абулфайзхон ўз характери, иродасидан келиб чиқиб қатлларни ижро этади. Чунки Абулфайзхон ва Улфатнинг моҳияти битта: бири феодализм жамият мафкурасининг хон тимсолидаги, иккинчиси хоннинг падишаси маслаҳатчиси рамзидаги моҳияти, холос.

Ана шундай «Қотилликка ундаш операцияси»да Леди Макбет ва Улфатнинг яқинлик томонлари яққол кўринади.

Банконинг ўлдирилганлигини Макбет зиёфатдан чиқиб эшитилади. У базмга қайтиб киргач, ўзининг ўринида Банконинг арвоҳини кўра бошлайди. Мулозимлар Макбетни ўтиришга таклиф этадилар. У ўтирмайди. Макбет ўз ўринида Банконинг арвоҳини кураверади. У «менга ўрин йўқ-ку» деб даврадагиларни таажжубга қолдиради. Арвоҳ ёлғиз Макбетнинг кўзига кўринади, зиёфатдагилар бундан бохабар. Шу ўринда Макбетнинг табиатан қотил эмаслиги, унинг заррача бўлса-да виждони борлиги кўринади. Лекин унинг сўнги виждонини Леди Макбет ўчирган. Аслида эса, Макбетни бундай аянчли вазиятга ўзи мансуб ижтимоий жамият мафкураси туширган.

«Абулфайзхон»да ҳам худди шунга ўхшаш хоннинг рухий, виждон кийноқлари содир бўлади. Абулфайзхон ўз қотилликларидан бебади. Лекин ноҳақ қатлларни тўхтатишга унинг иродаси етмайди, қолаверса, шубҳалари йўл бермайди:

Х О Н (Ёлғуз). Шул тирикликдан-да бездирдилар мени. (Туриб юради). Бир душманнинг қони қуримойин яна биттаси чиқиб қоладир. Бу Иброҳим аҳмоқ ҳам мени тинч қўймайтурсондек кўринади. Қачонгача ўлдираман бунларни! Ортуқ ҳеч кимнинг менга ишончи қолмади... Бунларнинг ўзи йўлга келиб, менга душманлик қилмоқни

ташласа, нима бўлар! Йўқ... йўқ. Буларнинг ўзи йўлга келмайдир. Ўлдураман. Ўлдураман. Дунёда битта душманим қолмагонча қон тўкаман. Улфатнинг сўзи тўғри. Подшоҳлик қон билан суғорилатурғон бир ёғочдир».

«Макбет»да: (Макбет Банконинг арвоҳидан кўрқиб, сескашиб) Арвоҳга қарата:

*Эркак зоти қодир ишга қодирман мен ҳам.
Бошқа қай бир қисфада кўринма, майли
Журдония йўлбарсими, ёвуз каркидон,
Россиядан келган пахмоқ айиқ бўлиб ё -
Чўчимасдим, қилт этмасди бирор томирим.*

.....
*Биз бемормиз ўша тирик юрар экан то,
Фақат унинг қатли билан тоғурмиз даво.*

Макбет учун «журдония йўлбарсими, ёвуз каркидон», ё бўлмаса «Россиядан келган пахмоқ айиқ»ни енгил, виждон азоби ҳокимият учун гумон-шубҳаларни енгилдан кўра минг марта осон. Лекин Макбет учун ўз ичидаги ёв - тахт, шухрат ўтини ўчириш қийин. Макбет ўз қилмишларини ўйларкан, кўрқиб, тиграб, виждон азобидан эзилади:

М а к б е т:

*Кечалари ваҳим босиб чиққандан кўра,
Олам аро робитайи занжир узилиб,
Чок-чокидан сўкилмасми ҳар икки дунё.
На кўнглимда кўрқинч-кўрқинч хаёлларга ҳад,
На руҳимда дилхун-дилхун азобларга чек...*

Л е д и М а к б е т:

*Жоним, тинчлан, чехранг бир оз равнан айлаким,
Меҳмонларни шоду хуррам кутишинг лозим»¹.*

«Абулфайзхон»да:

Х О Н. Улфат, мен бу ишлардан бездим. Бу одамларнинг биттаси ҳам менга тўғри қарамайдур. Фарҳод оталиқ ёмонлик қилди. Ҳақим иноқнинг қилгон ишларини кўриб турибсан, Иброҳимни одам деб ўйласам, бу ҳам бузукқа ўхшайдир. Қон тўкмакдан-да бездим. Акамни ўлдирдим. Кўп дўстларимни ўлдирдим. Мени бир ота каби асрагон Фарҳод оталиқни бошини оёқлар остида кўрдим

¹ Ўша ерда, 221 бет.

(Кўзларини тутиб) Уф... кўзларим қонга тўлди. Кечалари ухлай олмайман. Кўзларимни юмгоч, бутун ўлганлар, ўлдирганларим мени айлантуриб олалар, сараланиб ёнимдан ўталар. Мени кўрқуталар, менга кулалар!..

У Л Ф А Т. Хоқоним, буларни ўйламангиз. Ўлуқларни эсингиздан чиқарингиз. Ётоққа киргач, Куръондан бир оят ўқуб ётингиз. Булар ҳаммаси ўткундур. Яқинда душманларингизни битирармиз. Ҳозир эмди, бошқа ишларимизни кўрайлик.

Диалогдан кўринадики, Абдулфайзхон ўз виждонининг таъйиқига учрайди, руҳий изтироб гирдобига фарқ бўлади. Гуноҳларини эслаб «Уфф...» дея оғир тин оларкан, ўз қилмишларидан эзилади. Хон жисмонан тирик бўлса-да, маънан ўлимга маҳкумлигини сезади. У ҳар кеч кўзини юмгач, ўзи истамаса ҳам, виждони олдида қайта-қайта таъйиққа маҳкум. Абулфайзхоннинг қатллари оз эмас, 37 йил! (1711-1747).

Юқоридаги қиссалашда нафақат Макбет ва Абулфайзхоннинг руҳий, виждон азоблари, балки Улфат ва Леди Макбетнинг хатти-ҳаракатлари, «Қотиллика ундовчи бурчлари» ҳам бир-бирига монаид.

Макбет ўз қилмишлари олдида азобланиб Леди Макбетга кўнглини очса, у «жоним, тинчлан, чехранг бир оз равшан айлаким. Меҳмонларни шоду хуррам кутишинг лозим» дейди. Абулфайзхон виждон қийноқларидан Улфатга кўнглини бўшатса, у «Хоқоним, буларни ўйламангиз, ўлуқларни эсингиздан чиқарингиз... Булар ҳаммаси ўткундур» деб хонни «осойишталикка» чақиради. Леди Макбет «жоним» деб эркаланиб гапирса, Улфат «хоқоним» дея хонни кўкларга кўтариб гапирди.

Лекин Улфат Леди Макбетга қараганда яна ўн чандон айёрроқ. У Абулфайзхонни оғир вазиятдан чиқаришга ҳаракат қиларкан, бир лаҳза ҳам «Қотиллика ундовчи» назифасини эсидан чиқармайди: «Булар бариси ўткундур. Яқинда душманларингизни битирамиз».

«Макбет»даги яна бир виждон азоби картинаси «Абулфайзхондаги хоннинг тушдаги қийноқлари билан жуда яқин.

*Макбет ўз ўрнида Банконинг арвоҳини кўргач:
«Йўқ, беҳуда бари. Мени фоти этолмайсан,*

*Қонга ботган сочларинингги силайверма күй»¹ -
деб, кўз олдида Банконинг қонли сочларини кўргандай
бўлади. Макбет кўрқади, сесканади, ваҳимага тушади:
«Йўқол! Даф бўл! Қайтиб яна қора ерга кир!
Қонинг қотган, илгинг ич суякларингда.
Менга киирик қоқмай боққан кўзларинг-басир»²*

Фитратнинг «Абулфайзхон» трагедиясида бундай кўрқинчли, мураккаб рухий ҳолат-виждон қийноқлари ва тахт васвасаси картинаси миллий колорит билан бойитилиб, янада чуқурлаштирилади. Шекспир Макбетнинг бу ҳолатини зиёфат саҳнасида гавдалантирса, Фитрат трагедиясида мазкур ҳолат Абулфайзхоннинг тушида содир бўлади. Бу виждон қийноқларини ишонарли чиқиши учун «Хусайний» куйининг чалиниб тугани билан хон туш кўриши эшизоди берилди. Бу куйининг трагедияга олиб кирилиши ҳам рухий ҳолатларни тасвирлашда жуда қўл келган. Чунки Шарқ классик куйларида халқнинг минг йиллик дарди андуҳи, ҳасрат надоматлари тўла мужассам толган. Абулфайзхоннинг шу лаҳзадаги қийноқлари «Хусайний» куйи билан ҳамоҳангдек.

Абулфайзхон «чолғу секинлаб биттадан сўнг» уйқуга кетаркан туш кўради:

Х О Н (Тушинда). Акам... Печун келди...
(бўғдурулғони, арқон бўйнида тақилғони ҳолда чиройлик бир хотиннинг хаёли келар). Йўқол, кет. (Хотин хаёли хонни бўғардек, унга қараб юрар. Хон талваса қилар). Кет.. Кет..! (Бир йингит хаёли Фарҳод оталиқнинг бошини олиб келар. Хонга яқинлашар) Йўқол... келма... (Хаёл чекилар. Ундан сўнг учала хаёл биргалашиб, хонга хужум қиларлар. Хон кучли талваса билан қичқирар). Вой... Урма! (Ўз товушидан уйғониб, ирғиб турар. Товушни эшитган Давлат тўқсабо бир шамдончани кўтариб, югуриб кирар)...

... Булар бу дунёда ҳам менга қарши бирлашганга ўхшайлар, мени тинч қўймайлар, чоғи!

Макбет «Қасос-интиқом биз ўзимиз қуйган захар тўла косани ўзимизга тутар» деб ўз қотилликлари туфайли азобларини умрининг охиригача тортишга маҳкум

¹ Ўша ерди, 229-бет.

² Ўша ерди, 232-бет.

этилганлигини ўзи тан олиб, иқрор бўлган бўлса. Абулфайзхон «Бунлар у дунёда ҳам менига қарши бирилашганга ўхшайлар, мени тиш қўймайлар, чоғи!» деб ўз қилмишларига иқрор бўлаётди.

Демак, Вильям Шекспир драмаларидаги кескин вазият яратиш, қаҳрамонларнинг ички руҳий оламини чуқур очиш, шахслар қалбида кечаётган трагик коллизияни ҳаяжонли тасвирлаш каби хусусиятларни Фитратнинг «Абулфайзхон»да ҳам кузатиш мумкин.

Фитратнинг «Абулфайзхон» трагедияси шунчаки адабий таъсир, воқеа, ҳолат ёки характерларнинг ўхшашлиги доирасида қолмади. Драматург Вильям Шекспир анъаналарини янги бир босқичга кўтарди. Ҳақиқий санъат асарининг қудрати, яшовчанлиги ҳам шундаки. Орадан қанча давр ўтмасин, ҳар бир ўқувчи, томошабин, тадқиқотчи унинг янги маъно, туйғу қирраларини, фалсафий моҳиятини оча боради.

ТАРИХИЙ ВОҚЕАЛАР ВА БАДИИЙ ТАЛҚИН

Тарихий ҳужжатдан - трагедияга

Драматург турли тарихий давр, таълимот ва тақдирларни, бир-бири билан боғлайди. Агар китобхон томошабин ё тадқиқотчи асарда тасвирланган воқеалардан хабардор эмас экан, трагедиянинг асл моҳиятини инкишоф этолмайди.

Фитратнинг «Абулфайзхон» тарихий воқеасини теран тушуномқ учун ҳам драматург англаган ҳақиқатлар, қаранслар ва ўтмиш воқеаларидан хабардор бўлмоқ лозим. Улуғ рус ёзувчиси Константин Паустовский Пётр I даврига оид тарихий-илмий тадқиқотларни синчиклаб ўрганиб чиқиб, ҳеч бири Алексей Толстойнинг романидек ёрқин тасаввур ва маълумот беролмаслигини алоҳида таъкидлаган эди¹.

Фитрат «Абулфайзхон» трагедиясида ХУШ аср Бухоро хошонидаги социал-сиёсий, ғоявий, психологик конфликтларни кўрсатиш учун жуда кўп одамлар тақдирида

¹ Қаранг: «Вопросы литературы» журнали. 1965, 9-сон, 58-бет.

ёвуз роль ўйнаган аштархонийлар сулоласининг инқирозга юз тутиши ва манғитларнинг зўравонлик билан ҳокимиятни эгаллашлари воқеаларини тасвирлайди. Чунки бу давр драматург учун ўз ғоясини илгари суришга катта имкониятлар беради. Аштархонийлар замонидаги (1597-1747) тарихий ҳалокатлар, феодал жанжаллар, ноҳақ қатллар, Фитрат «Абулфайзхон»да айтмоқчи, зўрлик кучга асосланган тузумнинг тарихан инқирозини тасвирлаш учун энг муносиб восита.

«Трагедия санъатнинг юксак формаси сифатида шунчаки тузилмайди, - дейди Максимилиан Волошин, - балки бирор-бир натижа билан тугалланади. У қайта ишланган элик миф асосида вужудга келади. Трагедияни томоша қиладиган томошабин олдиндан унинг қаҳрамонларини номидан билмоғи ва уларда ўз ирқининг (миллатининг) асосий характерини кўрмоғи лозим. У қаҳрамонларнинг ички кураши, тақдирининг фоже ҳолати ва ҳалокати билан таниш бўлмоғи шарт»¹. Дарҳақиқат, Фитрат ўз трагедиясига тарих чорраҳасидаги шундай кескин бурилишларга бой, шиддатли воқеаларга сабаб бўлган Абулфайзхон, Нодиршоҳ, Раҳим бий даврини таъналаркан, Волошин айтмоқчи, феодал истибод жамияти «тақдирининг фожеали ҳолати ва ҳалокати» ҳақида ўзбек томошабини бир қадар хабардор эди.

Фитрат шунинг учун халқнинг тақдирида муҳим роль ўйнаган, трагедия концепцияси учун хизмат қиладиган воқеаларни танлади. Драматургнинг бош мақсади фожеаларни, аниқроғи, тарихий воқеа, шахслар ҳаётини хронологик тарзда кўрсатиш бўлмагани учун, трагик коллизияга бой, энг характерли воқеаларнигина сюжет учун белгилади ва пухта ўйлаб композиция яратди. Трагедияда композиция яратилиши алоҳида аҳамиятга молик. Чунки композиция драматургнинг фожеалар марказини, унинг ривожини ва хотимасини белгилаш учун энг муҳимдир.

Фитратнинг «Абулфайзхон»и реал воқеалар асосида ёзилган экан, драматург бу тарихий воқеаларни қандай ва қайси манбаларга таяниб яратди?

¹ Волошин М. Лики гворчества. — Л.: Наука, 1989. С.363.

XVIII аср тарих илмига оид кўпгина манбалар бизгача етиб келган. Жумладан, Абулфайзхон, Нодиршоҳ, Раҳим бий, Ҳаким бий, Мир Вафо Карманағий, Ризоқули каби Фитрат трагедиясининг қахрамонлари бўлмиш тарихий шахслар ҳаётига оид ҳужжатлар ҳам бор.

Фитратнинг қайси тарихий манбадан, қандай принцип асосида воқеаларни танлагани масаласини ойдинлантириш учун, аввало шу асарлар ҳақида мухтасар маълумот бермоқ жоиз.

«Абулфайзхон» трагедиясига асос бўлган тарихий манбалардан бири, бизнингча, Мир Вафо Карманағийнинг «Тухфайи хоний» асаридир¹. Мир Вафо Карманағийнинг ўз «Абулфайзхон»даги қахрамонлардан бири. Фитрат трагедияда қатнашувчи кимсаларни қайд қиларкан, Мир Вафони «Тухфайи хоний» деган Раҳимхон тарихини ёзган киши, Ҳаким бийнинг одами. 50-60 ёшларида» деб таништиради.

«Тухфайи хоний»ни тўлиқ исми Муҳаммад Вафо ибн Муҳаммад Зоҳир Карманағий бўлган шахс Олимбек ибн Ниёзқулибек эшон билан ҳамкорликда ёзган². Бу тарихий асар «Раҳимхон тарихи» деб ҳам юритилади. Унда 1722-1782 йиллар Бухоро ўлкасининг ижтимоий-сиёсий, социал-иқтисодий ҳаётига оид жуда қимматли маълумотлар келтирилади. Фитрат Абулфайзхон ҳаётининг сўнгигига доир, Раҳимхоннинг тахтни эгаллаш воқеасига оид кўпгина фактларни мазкур асардан олган. Нодиршоҳнинг аввал Қаршига, сўнгра Бухорога тажовуз қилиши билан боғлиқ воқеалар ҳам батафсил ёритилган, дейиш мумкин.

Иккинчи бир манба, Муҳаммад Юсуф Мушшийнинг «Муқимхон тарихи»³дир. Бу китобда аштархонийлар даври Бухоро хонлигининг 1601-1702 йиллар воқеалари, Субхонқулихоннинг вафотигача бўлган давр ҳақида маълумот берилади. Асар кириш ва уч бўлимдан иборат. Биринчи бобда Урта Осиёда шайбонийлар даври сиёсий-иқтисодий ҳаётга оид воқеалар баён қилинса, иккинчи

¹ Ахмедов М.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. Ташкент: Фан, 1985. с. 114-126.

² Уша ерда, 114-бет.

³ Мухаммад Юсуф Мушши. Муқим-ханская истори. Ташкент: Изд.АН УзССР, 1956.

қисмда Бухоро хонларининг Балх, Туркия, Эрон, Ҳиндистон билан муносабатлари, учинчидан, Бухоро хонларининг (аштархонийларнинг) Термиз, Ҳисор билан ўзаро уруш, низолари ёритилади.

Айтиш мумкинки, «Муқимхон тарихи» Фитрат учун, аштархонийларни инқирозга олиб келган асосий сабабни кўрсатувчи «қонли гувоҳ вазифасини ўтаган. Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдуллонома»си¹ бевосита Абулфайзхон тарихи билан боғлиқ. Бу Фитратнинг эътиборини торғимаслиги мумкин эмас. Чунки унда Абулфайзхоннинг акаси Убайдуллохоннинг 1703-1711 йилларда Бухородаги ҳукмронлик қилиш воқеалари ўз ифодасини топган. Мир Муҳаммад Амир Бухорий Убайдуллохоннинг туғилишидан, токим умрининг тугашигача (1711,15 март) батафсил ҳикоя қилади. Бу асар XVIII аср Бухоро хонлари, халқи ҳаётини ўрганиш учун қимматлидир. Трагедиядаги Убайдуллохоннинг ўз укаси Абулфайзхон томонидан ўлдирилиб тахтга чиқиш воқеалари «Убайдуллонома»дан олинган.

Диққатни ўзига жалб этадиган тарихий асарлардан яна бири Абдурахмон Толеънинг «Абулфайзхон тарихи»дир². «Абулфайзхон тарихи» мангикан Мир Муҳаммад Амир Бухорий «Убайдуллонома»сининг давомидир. Унда Абулфайзхоннинг Бухоро тахтини эгаллашидан (1711) бошлаб, токим 1924 йилгача бўлган ҳаёти, ўлканинг умумий аҳволи ўз аксини топган. Бу тарих китобчасидан маълум бўладики, Абулфайзхон ҳукмронлик йилларидан ҳақиқатдан ҳам феодал урушлар, низолар ҳаддан ошиб кетган. Бухоро хонлиги билан Самарқанд, Миёнқўл, Қарши, Шаҳрисабз, Термиз ўртасида тез-тез можаролар, қонли тўқнашувлар бўлиб турган.

Аммо Абдурахмон Толеънинг «Абулфайзхон тарихи» Фитрат трагедиясининг номи билан узвий боғлиқ бўлса-да, бу асар драматург учун асосий манба вазифасини ўтамайди.

¹ Мир Муҳаммад Амин Бухори. Убайдулла-наме. Тошкент: Изд.АН УзССР, 1957

² Абдурахмин-и Толеъ. История Абулфайз-хана. Тошкент: Изд. АН УзССР, 1959.

Чунки «Абулфайзхон»да хон даврининг 1735-1747 йиллари кўпроқ олинган.

Иккинчидан, Абдурахмон Толетнинг ўзи Абулфайзхонга яқин киши бўлган¹ ва табиийки, тарихий воқеаларни тасвирлашда бир томонламаликка йўл қўяди. Абулфайзхон замонида Бухоро ўлкаси қанчалик вайронагарчиликка юз тутмасин, Абдурахмон Толет бунинг сабабини фақат бошқалардан, сарой аъёнларининг Абулфайзхонни кўролмасликларидан деб билади. Абулфайзхонни «ҳазрати олийлари», «адолатпарвар хон», «буюк хон», «марҳаматли хон» деб кўкларга кўтариб асоссиз мақтайди².

Асарининг ёзилиш услуби оғир. Тарихий воқеалар ўта муболага билан баён этилади, гоҳо Абулфайзхон ва унинг яқинларига шеърлар бағишланади. Масалан, тарихда сотқинлиги мунофиқлиги билан маълум ва машҳур Муҳаммад Ҳакимни «ўз даврининг Рустами, тож-тахт ҳимоячиси эди» деб кўкларга кўтаради³.

XVIII аср тарихчиси Муҳаммад Козимнинг «Нодиршоҳнинг жаҳонгирлик тарихи»⁴ ҳам «Абулфайзхон» трагедиясини яратишда Фитрат учун асосий манбалардан бири бўлганлиги, табиий. Нодиршоҳнинг шахсий лашкарнависи бўлган Муҳаммад Козим ўз китобида жаҳонгирнинг Эрон, Кавказорти, Ўрта Осиё, Ҳиндистондаги юришлари, шахсий характери ва халққа, лашкарларига муносабатини атрофлича ёритади.

Лекин унутмаслик лозимки, Муҳаммад Козим ҳам Нодиршоҳга яқин бўлганлиги сабабли тарихий воқеаларни ёритишда бир томонламаликка йўл қўяди. Нодиршоҳнинг боқинчилик юришларини ҳам ошириб мақтайди.

Бу тарихий манбанинг характерли томони шундаки, «Абулфайзхон»да тасвирланган Нодиршоҳнинг Қаршига юриши (1737), Ризоқулининг 20 минг аскар билан қарши

¹ Қаранг: Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. Ташкент: Фан, С.93-95.

² Абдурахман-и Талет. История Абулфейз-хана. Ташкент: Изд.АН УзССР, 1959, С.27-90.

³ Ўша ерда, 30-50-бетлар.

⁴ Муҳаммад Козим. Нама-йи аламара-йи Нодир. (Мироукратная Падирова китаби). Том 1, изд. Текста и предисловие П.Д.Миклухо-Маклая. М., 1960; Том 1. М., 1965; Том 3. М., 1966.

хужумини яхши ташкил этолмай орқага қайтганлиги, бу чекинчишининг сабаблари (Абулфайзхон ўз шартномачеси бўлмиш Хоразм хони Эбурсини ёрдамга чақиргани) батафсил ҳикоя қилинади.

Трагедиянинг учинчи шарҳасида тасвирланган «Ҳози обод»даги Подиршоҳ ва Абулфайзхон учрашуви ҳам Муҳаммад Козимнинг мазкур асарига таяниб яратилган. (Ишнинг «тарихий воқеалар тасвири» фаслида тарихий факт ва бадиий тўқима қиёслани орқали махсус ўрганилади).

Бу каби тарихий манбалар қаторига Аҳмад Донишнинг «Бухоро манғит амирлари тарихи»ни ва ХУШ асрда яратилган адабий асарларни ҳам қўшини мумкин.

Масалан, ХУШ асрда яшаган Равнақ Подиршоҳнинг боқинчилигини нафрат билан тасвирлаб, уни Туркистонда ўша йилларда (1740-50) тарқалган вабо касалига ўхшатган эди:

*Ҳар печа минг қон тўкурсан тиги-бедоднинг била,
Эй, ажал, йўқ сен каби бир қотили жаллод ҳам»¹.*

Роқим эса:

Дариго, олам аҳлини сарбасар ноошино кўрдим,

Мурувватлиғ не бою, не фақирю, не гядо кўрдим, -

деб ёзган эди². Адабиёт тарихидан шу нарса ҳам маълумки, Абулфайзхонга атаб шеърлар битганлар ҳам бўлган. «Бу эшон (Муҳаммад Тоҳир эшон Хоразмий - И.Ф.) Эрон шоҳи Подирга Бухоро вилоятининг тақдирини икки қўллаб тошшириб қўйган Абулфайзхонга мадҳиялар тўқиди. Унинг ота-боболарини мақтади, уларни идеаллаштириб кўрсатди... Равнақ Бухоро хонлари Муҳаммад Раҳим манғит (1747-1758), Дониёлбий оталиқ (1758-1785). Амир Шоҳмурод (1785-1800), Хива ҳукмдорлари Муҳаммад Амин иноқ (1770-1791) унинг укаси Фозил Муҳаммадларга атаб қасидалар ёзган»³.

Ўзбек классик адабиёти тарихини чуқур билган, Аҳмад Нессавийдан тортиб Маншраб, Турди ижодигача бўлган давр

¹ Абдулмасев В.А. Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи китоб. Тошкент: Ўқитувчи, 1980. 113-бет.

² Ўша ерда, 113-бет.

³ Ўша ерда, 110 (14-бетлар).

ҳақида жуда кўп ишлар ёзган Фитрат учун бу адабий ҳодисалар таниш бўлганлиги, табиий.

Демак, Фитрат «Абулфайзхон» трагедиясини яратинда Муҳаммад Юсуф Муншийнинг «Муқимхон тарихи», Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдуллонома», Абдурахмон Толъининг «Абулфайзхон тарихи», Муҳаммад Қозимнинг «Нодиршоҳнинг жаҳонгирлик китоби», Мир Вафо Кармапағийнинг «Тухфайи хоний», Аҳмад Донишнинг «Манғит амирлари тарихи» ва XVIII асрда яратилган бадий асарлардан кенг фойдаланган.

Фитрат тарихий ҳужжатлар асосида ўтмиш ҳақиқатини бадий ҳақиқат даражасига кўтарган. Юқорида саналган тарихий асарлардаги жамики воқеаларни эмас, трагедия концепциясига хос бўлган энг кескин, ҳаяжонли ва ҳалокатлиларинигина асар сюжетига киритган. Табиийки, бундай пайтда тарихий ҳақиқатдан бир қадар чекиниш ҳам бўлади. «Трагедиячи ўз қаҳрамонини маълум тарихий вазиятда кўрсатишни истайди. Тарих унга вазият беради. Агар бу вазиятдаги тарихий қаҳрамон трагедиянинг идеясига мувофиқ келмаса, уни ўзгача ўзгартиришга у тўла ҳуқуқлидир»¹.

Мисол учун: Фитрат «Абулфайзхон» трагедиясининг учинчи пардасида Нодиршоҳ билан хоннинг учрашувларини тасвирлайди. Асардаги бу учрашув Абулфайзхон ҳукмдорлигининг туғанидан бир йил олдин (1746) бўлган қилиб кўрсатилади. (Фитрат трагедиянинг эслатмасида «учинчи пардалар билан тўртинчи, бешинчи пардалар орасида бир йил замон ўтадир» деган). Ҳолбуки, мазкур тарихий учрашув Муҳаммад Қозимнинг «Нодиршоҳнинг жаҳонгирлик китоби»да ёзилишича 1740 йилда бўлиб ўтган: «Нодиршоҳ Абулфайзхон билан Бухорога яқин Чорбакр мавзёида учрашди... Бу учрашув Хоразм юриши йўлида бўлган эди (1740)»². Фитрат бу воқеани 1746 йилда бўлгандек тасвирлайди. Чунки драматург учун бу учрашувнинг моҳияти зарур ва трагедиянинг гоёси мазкур шартноманинг оқибати: Абулфайзхонни бутунлай Ҳакимхон қўлида қўғирчоққа айлангани, кескин низолар, феодал

¹ Беллский В.Г. Танланган асарлар. Тошкент: Ўздавишпр, 1955.

² Уша ерда, 254а-255а, 263б бараклар.

жанглр тус олиши билан Бухорода трагедия воқеаларнинг кучайиши, қарама-қаршиликларнинг юксак бир чўққига чиқишини талаб қилади.

Тарихий хужжатлардаги фактларнинг Фитрат трагедиясида оз бўлса ҳам ўзгаришга учраши (уларнинг асосий моҳияти сақланиб қолгани), трагик ҳаракатнинг олдиндан аниқ бўлган ҳогимага қараб ҳаракатланиши билан боғлиқ. Чунки трагик коллизиянинг характери воқеалари бир қадар сунъий равишда бўлса ҳам ҳалокатли нуқтага олиб келиши тақозо этади.

Фитрат «Абулфайзхон»да тарихий хужжатлардаги ҳақиқатлардан чекинмайди ва айни замонда ул фактларнинг қули ҳам бўлиб қолмайди. У асарда илгари сурилган зулм салтанатининг инқирози ғоясини исботлаш учун ижодий фантазиясига ҳам эрк беради. Лекин бу «эркинлик» тарихий ҳақиқатни янада бўрттирса бўрттирадики, асло унга қарши бормайди. Трагедиянинг умуминсоний қадрияти, фалсафийлигини таъмин этади.

Фитратнинг трагедияси, Константин Паустовский айтмоқчи, Абулфайзхон даври ҳақида, ХУШ аср тарихий-илмий манбаларига қараганда янада ёрқин таассурот қолдиради. Бунинг бош сабаби, драматургнинг тарихий хужжатларнинг синчиклаб ўрганиб, уларни тарихий тараққиёт мезонлари билан ўлчаб, тарих ва тарихий ҳақиқат қонунларига содиқ қолганлигидадир.

ТАРИХИЙ ВОҚЕАЛАРНИНГ БАДИИЙ ТАСВИРИ

«Мен шундай хулосага келдим, - деб ёзган эди кўшгина тарихий асарлар муаллифи В.Ян, - авторнинг ижодий тафаккурига, унинг фантазиясига жуда катта эркинлик берилиши лозим; фақат бу тафаккур ва фантазия илмий-тарихий тадқиқотнинг аниқ фактларига маҳкам таянган бўлсин»¹.

Фитрат «Абулфайзхон» трагедиясини яратишда тарихий хужжат ва ҳақиқатларнинг қайси бирига содиқ қолди? Қайси бир «илмий-тарихий тадқиқот»нинг фактларидан

¹ Қаранг: «Вопросы литературы» журнали, 1965, 9-сон, 48-бет.

чекинди? Қайси бирини ўз ижодий концепциясидан келиб чиқиб ўзгартирди?

«Тарихий драманинг ҳар қандай жанрида, - дейди В.Волкенштейн, - биз тарихий ҳақиқатдан (аниқликдан) чекинишни кўрамиз. Тарихан синфий муносабатларни ҳаққоний ёритишга интилган драматург тасодифий, характерли бўлмаган фактларни ташлаб кетади ва шу маънода унинг драмаси тарихий хроника ҳужжатларининг ҳар бир ҳарфига қараганда ҳақиқатга яқиндир»¹.

Дарҳақиқат, Фитрат ҳам «Абулфайзхон»да XVIII аср аштархонийлар ва манғитлар ҳаётига оид кўпгина характерли бўлмаган воқеа, фактларни ташлаб кетади. Трагедия учун хос энг кескин, ҳалокатли, катта ижтимоий-сиёсий тўнтаришларга бой воқеаларинигина танлайди. Ўзи фожеали саналган бу воқеаларга ижодкорнинг бой фантазияси кўшилиб, аниқ хотимага - давр, юя ёки қаҳрамонни ҳалокатга элтувчи трагик коллизия, изтиробли руҳий ҳолатлар, қўрқинчли саҳналар яратилади.

«Йўқсул ўлкасининг тарихидан олинган беш пардали фожеа» - «Абулфайзхон» трагедиясининг эслатмасида Фитрат «бундаги воқеаларда биринчи парда билан иккинчи парда орасида етти йил, иккинчи, учинчи пардалар билан тўртинчи, бешинчи пардалар орасида бир йил замон ўтгандир. Шунинг учун кимсаларнинг ёшларини ёзганда қирқ-эллик, олтмиш-етмиш деб ўн йиллик очиқлик қолдирилди», деб воқеалар тарихига аниқлик киритади. Трагедиядаги фожеалар Нодиршоҳ ўлими ва Раҳим бийнинг тахтга чиқиши (1747)ни ҳисобга олсак, энг кескин воқеалар 1737-1747 йиллар оралиғида кечган дейиш мумкин.

Трагедия Абулфайзхоннинг Бухоро аркидаги қабул маросими билан бошланади. Хоннинг уйи «шоҳона тўшалиб безатилган, ўртада осилган муҳташам «Чил чироғ»нинг бутун шамлари ёниб турадир... «Улфат хўжа сарой, Мир Вафо ва қози Низом шатранж ўйнайдилар. Уларнинг ўртасида қандайдир ётсирашга ўхшаш, «нимадир» бор. Абулфайзхон «ичкари уйлардан жуда оғир босиб» чиққандан сўнг, Улфатдан шатранж ўйишида «ким кучли!» деб сўрайди.

¹ Волкенштейн В. Драматургия. М.: изд. Советсатель, 1960. С.147-148.

Абулфайзхоннинг трагедия воқеалари бошланишидаги биринчи сўзи «куч» билан бошланади.

Абулфайзхон қози Низомдан Фарҳод оталиқнинг хабарини сўрагач, у:

Қ О З И Н И З О М. Бордим, кўрушдим, сўйладим: Сиз хоқонимизнинг энг ишончли қуллари бўласиз. Хоқонимизнинг муборак миждоғларига ёқмайтурғон ишлар қилар экансиз. Эрон кўшини Қаршидан қайтгондан сўнгра, сизнинг юриш-туришингиз бошқача бўлгон экан, дедим.

Х О Н. Эрон кўшунини Қаршидан қайтаргон ёлғуз сен эмассен, демадингизми?!

Бу диалогдан маълум бўладики, биринчи парда 1739-40 йил воқеалари билан бошланаётир. Чунки тарихдан Эрон кўшини билан қарши ўртасидаги урушнинг 1740 йилда бўлганлиги маълум. Қози Низом билан Абулфайзхоннинг хаяжонли диалоги давом этаркан, бу воқеалар янада конкретлашиб, ойдинлашиб бораверади:

Қ О З И Н И З О М. Оталиқ дейларким, Эрон кўшунини тупроғимиздан биз чиқармадик, ўзи чиқди.

Х О Н. Нима... Ўзим чиқди?!

Қ О З И Н И З О М. Оталиқ кулишгиз шундай дейлар. Эроннинг - дейлар - янги тўп, милтиқлар билан яроқланган кўшуни бизнинг кўшунимизни буза олгон бўлса ҳам, ўзбекнинг ботурлигини билғони учун хуркуб тура эди. Бизга ёрдам учун Хива кўшунининг ҳам Бухорогача келганини эшитгач, бутун кўрқди, усталик билан урушни ётқузди-да, қайтиб кетди. Бу ишда меним-да, Ҳаким бей ипоқнингда ойрича хизматимиз: Хива кўшуни Бухорога келганча урушни узатиб турмоқ бўлди. Мен Эрон кўшунини қайтардим, деб катталиқ қилмоғоним каби хонимиздан ёшурунгина Нодир шохға элчилар юбориб, хабарлашиб-да турмадим.

Фитратнинг тарихий фактларини жуда пухта ўрганганлиги шундан ҳам маълум бўладики, юқоридаги қози Низом тилидан сўзланган воқеалар ҳақиқатдан ҳам содир бўлган: «Амударёнинг чап қирғоқ бўйларидаги илгариги ўзбек ерларининг кўпчилигини эгаллаб, Ризоқули отасининг (Нодиршоҳнинг - И.Ф.) фармони билан дарё кечиб ўтди ва 12 мишг кишилик отряд билан Қаршига юрди. Қаршида ўтирган Муҳаммад Ҳаким бий эронликларнинг яқинлашиб

келаётганлигини эшитиб шаҳарга мағит ва бошқа қабилалардан тузилган отрядни олиб кирди ҳамда шаҳар ва унинг атрофидаги барча аҳолини душманни баргараф қилишга сафарбар этди. Ризоқули аҳолидан барча дон запасларини тортиб олиш мақсадида, аввал, Қаршига ёндош турган районларга отряд юборишни буюрди ва шундан кейин шаҳарни қамал қилишга киришди»¹. Кўринадики, Фитрат трагедияга тарихий ҳақиқатнинг айнан ўзини олиб кираётир. Лекин бу фактнинг ўзини шунчаки хронологик тарзда эмас, ҳаётий зиддиятлар, шахслар қилмиши ва тақдирини кўрсатиш, қози Низом, Улфат, Мир Вафо, Абулфайзхоннинг бир-бирига ўхшамайдиган руҳий ҳолатларни тасвирлаш воситасида. Трагедиядаги тугун худди шу ердан бошланади. Абулфайзхон ўз қўл остидаги лашкарбошилари ўзига бўйсунмасликларини кўргач, ғазабга минади, қутуради. Шу ондаёқ унинг қон қуйилган кўзларига «ўзини ота каби асрагон Фарҳод оталиқ» балодек кўринади ва Улфатга «тур жойингдан, тез кет. Ёш дақиқадан кейин Фарҳод оталиқ бошини келтурасан. Қандай истасанг, шундай ишла» деб буюради. Абулфайзхоннинг ҳалокатга бошловчи характерининг қирралари унинг дастлабки сўзлариданоқ шомён бўла боради.

Қози Низом томонидан Абулфайзхонга айтилган Фарҳод оталиқнинг «бизга ёрдам учун Хива қўшунининг ҳам Бухорогача келганини эшитгач, (Ризоқули) бутун кўрқди, усталик билан урушни ётқуздида, қайтиб кетди» сўзлари бугун бир юз саҳифа қилиб ёзса бўладиган тарихий реал воқеанинг моҳиятини англатади. Бу воқеа 1740 йилда бўлган эди: «Ризоқули аскарларининг сони Бухоро аскарларига қараганда тўрт марта кам бўлишига қарамай, эронлиларнинг ўт сочар қуроли енгил фольонет артиллериясининг устунлиги туфайли, жанг эронлилар фойдасига ҳал бўлди. Бухоро армияси тартибсиз ҳолда қоча бошлади. Абулфайз билан оталиқ (Муҳаммад Ҳаким - И.Ф.) зўрға Қаршининг ичига кириб бекиниб олдилар. Ризоқули Қаршини қуршаб олиб, унинг деворлари остида қамал

¹ Ўзбекистон тарихи. I том, I-китоб. Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1956. 460-461-бетлар.

машиналари - олиб келиб ўрилатди. Лекин ўн беш кунлик қамалдан кейин, Бухоро территориясига жуда катта қўшин билан янги душман, яъни бухороликларнинг иттифоқчиси бўлган Хива хони Илбарс келаётгани тўғрисида хабарни эшитиб, Ризоқули Абулфайз билан сул тузишга ва отасининг армиясига бориб қўшилш учун Амударёнинг нариги томонига кетишга шошилди. Абулфайз Муҳаммад Ҳакимни қаршида қолдириб, ўзи пойтахтга қайтиб кетди. Илбарс эса ўзининг иттифоқчиси (Абулфайзхон - И.Ф.) эронлилар билан сулх тузганини эшитиб, Хивага қайтиб кетди»¹. Савол туғлиши табиий: Фитрат трагедияда нима учун Абулфайзхон ва Ризоқули ўртасидаги сулх воқеасини четлаб ўтди?

Биринчидан, драматург асарни тарихий хронологияга айланиб қолишдек ҳавфдан сақлаб қолган бўлса, иккинчидан, ҳали Абулфайзхон ўз салтанатининг тўла таназулини англаб етгани йўқ эди. Асарнинг бош ғояси зулмга асосланган ҳар қандай тузумнинг тарихий ҳалокатини кўрсатиш бўлгани учун ва бу воқеа феодал жамият тимсолига айланган Абулфайзхон характерини очишда унчалик катта аҳамиятга молик эмас. Шунинг учун Фитрат трагедияга Абулфайзхон ва Нодиршоҳ ўртасидаги сулх саҳнасини олиб кирди? Асар композициясига бу тарихий воқеани шундай теран ўйлаб жойлашгирдики, ҳар бир эпизод ўзидан кейинги кўриниш билан табиий боғланиши учун монелик қилмасин. Айни пайтда, ўзидан кейинги фожеалар ривожини учун замин тайёрлаши зарур ва Абулфайзхон образини эволюциясининг энг характерли қирраларини кўрсатиш керак эди.

Абулфайзхон Фарҳод оталиқнинг ўрнига янги киши сайлаш учун Мир Вафо, қози Низом билан маслаҳатланганда, Мир Вафо томонидан Ҳаким бийнинг номзоди кўрсатилса ҳам, унинг Эрон шоҳига элчилар юборгани тўғрисидаги хабар хонга аён бўлгани сабаб, Иброҳим ишоқни оталиқ лавозимига кўтарган эди. Бу, табиийки, Ҳаким бийнинг нафсониятига тегади. Ва бу воқеа конфликтнинг авж олишига сабаб бўлади.

¹ Ўша манба, 160-161-бетлар.

Мир Вафо Ҳаким бийнинг уйига яширин келгач, қандай қилиб Абулфайзхонни қулатиш масаласи кўрилади. Ҳакимбей шериклари Дониёлбий, Мир Вафо, Тоғайқулибийларга ўз одамини (ўғли - Раҳимхонни) Нодиршоҳнинг фикрини билмоқ учун юборганини айтгач, Дониёлбий «хондан сўрадингизми?» деб сўрайди. Ҳаким бий эса «Хоннинг оталиғи бўла туриб, шунча ишни ўзим қила олмайманми?» дея жавоб беради. Ҳаким бийнинг бу сўзларидан унинг Абулфайзхон давридаги мавқеи жуда баланд эканлиги англашилади. Тарихан, ҳақиқатдан шундай эдимиз?

«Манғит қабиласидан чиққан Муҳаммад Ҳаким бий, - дейилади тарих китобларида, - Абулфайзхондан пойтахтнинг оталиғи унвонини олиб, ҳамма оталиқларнинг бошлиғи ва иродасиз хон (Абулфайзхон - И.Ф.) вақтида ҳукмрон ҳоким бўлиб қолди. Унинг ҳукмронлиғи ўзбек боёнларининг умумий норозилигига сабаб бўлди. Хоннинг обрў-эътибори тамомила тушиб кетди»¹. Драматург тарихий кечмишнинг шунчаки баёни билан чекланмайди, уни драматизмга бой ишончли сахналарда, Бухоро ўлкасининг тақдири учун кўрқинч ва ҳаяжонга тўла бир тарзда ифодалайди. Фожеаларнинг содир бўлиш сабаб ва оқибатларини атрофлича очиб боради.

Фитрат Мир Вафонинг тилидан «Ари ўзининг ўйин-кулгиси берилган, ичиб ётгон эди» деркан, ашгархонийлар сулоласининг емирилиш сабабларини айш-ишратнинг ҳаддан ортиқлигида кўради. Тарихий ҳақиқат ҳам буни исботлайди «Абулфайз эртадан-кечгача ичкиликбозлик қилар ва ўз саройида бузуқлик ишларини авж олдиран эди. Вилоятлар ва айрим туманларнинг ҳокимлари, тепаларидан ҳақиқатдан назорат йўқлигини билиб, ўзларини мустақил тутар эдилар»².

Ана шу назоратсизлик натижасида Бухоро ўлкасида бузгунчилик авж олиб, мамлакат ўз ичидан емирила бошлади. Буни ўз вақтида англаган Нодиршоҳ бу «имкониётни» қўлдан бой бермади. Фитратнинг драматург

¹ Ўша ерда, 459-бет.

² Ўзбекистон тарихи. 1 жилд. 1-китоб. Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1956. 459-бет.

сифатидаги маҳорати шундаки, у бир сўз ёки жумла, гап воситасида бутун бир, катта тўнтариларга сабаб бўлган тарихий воқеаларга урғу беради.

Нодиршоҳнинг олдига хуфия кетган Ҳаким бийнинг ўғли Раҳим тўқсабо Эрон шоҳи билан учрашиб, Бухородаги фожеавий аҳвол ва унинг заиф томонларини бутун тафсилотлари билан айтиб, хурсанд бўлиб қайтади. Бу ҳам тарихий факт: «Шоҳ (Нодиршоҳ кўзда тутилаётир - И.Ғ.) Муҳаммад Раҳимни жуда яхши кутиб олди ва қароргоҳида қолдирди»¹.

Раҳим тўқсабони Нодиршоҳ олдига бориб, Бухоро ўлкасининг бутун «сирлари»ни айтиб қайтиши саҳнасини Фитрат шунчаки трагедияга олиб кирмаган. Манфаат, пон-пухрат, бойлик йўлида ўз юрти Бухорони Нодирга «тақдим этишга» тайёр Раҳим тўқсабо эртага Абулфайзхон ва унинг 15 яшар ўғли Абдулмўминни ўлдириб ҳокимиятни эгаллайди. Сотқин, палид бир кимса - бутун бир манфитлар сулоласининг бошланишига сабаб бўлади ва юртни бошқаради. Бу воқеанинг ўзи трагедия ичидаги яна бир трагедия!

Абулфайзхон қанчалик пасткаш, шубҳачи, қонхўр, қатъиятсиз бўлмасин, Эрон қўшинига қарши курашини учун, ўз душмани бўлса ҳам, Ҳаким бийни бирлашишга чақиради. Абулфайзхоннинг бу ҳаракати ўз тахти, манфаати учун бўлса ҳам, бир қадар прогрессивдир.

Эрон шоҳи билан хуфия боғланиб Ҳаким бийнинг ўз юртини душманга «икки қўллаб тутқазини» ҳам тарихий факт: «Пойтахтга келгандан кейин оталиқ (Ҳаким бий - И.Ғ.) хон ҳузурига боришни ўзи учун хавфли деб билиб, Мир Араб мадрасасига тушди ва мадрасанинг тевақат-атрофида қуролли қоровуллар кўйди. Унинг фармони билан барчча бозорлар, кўчалар ва масжидларга юборилган жарчилар, шоҳ армиясининг (Нодирнинг - И.Ғ.) яқинлашиб келиши муносабати билан кимда-ким шахсий ва мулкний хавфсизликка тааллуқли бирон масалани ҳал қилмоқчи бўлса, оталиқ ҳузурига бораверсин, оталиқдан тегиниш жавоб олади, деб жар солиб ҳаммани бу ҳақда огоҳлантирдилар. Халқ Мири Араб мадрасасига ёпирилиб

¹ Ўша ерда. 460-бет.

кела бошлади. Оталиқнинг бу қилган иши уни шаҳар аҳолиси орасида обрўсини оширган бўлса, лекин сарой аҳдлари ва зодагонлар оталиқни х о и н л и к д а а й б л а д и л а р»¹. «Оталиқни хон (Абулфайзхон - И.Ф.) ҳузурига чақириб, кейин умумий куч билан халқни кўзғатиб, бидъатчи шиитларга (эрончиларга) қарши чиқмоқ учун ҳаракат қилиб кўрилди. Лекин Муҳаммад Ҳаким хон олдига бормади. Шундан кейин Абулфайзнинг ўзи оталиқ олдига, Мири Араб мадрасасига борадиган бўлди ва Муҳаммад Ҳаким хон олдига салом бериш учун чиққанда уни ушлаб олиб ўлдиришга қарор қилинди. Лекин оталиқ ўз навкарларига мулозим ва сипоҳийлари билан бирга мадрасага яқинлашиб келаётган хонга қарши ўт очишни буюрди. Абулфайзхон қаттиқ саросима ичида саройга қайтиб кетди, энди унга Нодиршоҳга таслим бўлишдан бошқа ҳеч илож қолмаган эди»².

Фитрат бу тарихий воқеани, трагедиянинг иккинчи пардасида шундай тасвирлайди: (Улфат Абулфайзхондан Ҳаким бийга элчи бўлиб келгач)

Ҳ А К И М Б И Й. Келтирингиз (Улфатни, демоқчи - И.Ф.). (Раҳим тўқсабо югуриб чиқар. Ҳаким бий юриб сўзлар). Яна шунини юборди. Орамизни бузгон одам Улфат бўлганини била туриб, яна шундай қилади. Шу ақл билан хон бўлиб турмоқ истайдир. (Раҳим тўқсабо Улфатни келтирар, Улфат салом берар). Нечун келдингиз?!

У Л Ф А Т. Мени хон юбордилар. Буюрдиларким, бориб оталиққа айтингиз биз муборакнома ёзиб, у кишини ёнимизга чақирдик, келмадилар. Ўзимиз уйларига бориб кўришмак учун чиқдик, одамлари бизни милтиқ билан қарши олдилар. Бунинг сабаби нима? Эрон кўшунини боса кела турибдур, унга қарши нима қилмоқчи бўлсак келганимиз қилармиз. Оталиқ бизга келгаш берарларми. йўқми?!

Ҳ А К И М Б И Й. Биз бу ўлканинг яхшилигидан бошқа нарса истамаймиз. Нодир шоҳга қарши чиқиб урушмоқ учун кучимиз йўқдир. Хоннинг буйруқлари Арқдан Мирарабгача юрмайдир. Эрон кўшинини билан қандай урушарлар?!

¹ Ўша ерда, 461-462-бетлар.

² Ўша ерда, 462-бет.

У Л Ф А Т. Бек, сўзингиз тўғри. Кўйингиз, хон келсунлар. Мана шу сўзларингизни ўларига айтингиз!

Ҳ А К И М Б И Й. Хон ҳам келмасунлар. Биз ҳам бормаймиз. Бориб айтинг, мен билан кенгашмоқчи бўлсалар, тўппа-тўғри жўйборга бориб Хўжа Калоннинг уйларига кўнсулар, элнинг катталарини чақурсунлар. Мен ҳам борармен, шунда кенгашармиз.

Диалогдан кўринадики, драматург тарихий фактлардан чекинмай тасвирлаётир. Аммо бу тасвир оддий баёнчилик, воқеанавислик эмас, юксак драматизмга йўғрилган, Ҳаким бий, Улфат, Раҳим тўқсабо, Подиршоҳ, Абулфайзхонларнинг башараларини турли бадий приёмлар, қочирқлар, образли ўхшатишлар билан очмоқда. Абулфайзхон даври ва унинг ҳокимиятининг бутунлай ичидаги қирғашлигини Ҳаким бийнинг бир сўзи томошабин кўз ўнгида кўзгудек тутади: «Хоннинг буйруқлари Арқдан Мирарабгача юрмийдир». Демак, Абулфайзхон отигагина, кўтирчоқдек Бухоро тахтида турибди.

Трагедияда Ҳаким бий Улфатга қарата шундай дейди: «... мен билан кенгашмоқчи бўлсалар, тўппа-тўғри Жўйборга бориб Хўжа Калоннинг уйларига кўнсулар, элнинг катталарини чақурсунлар. Мен ҳам борармен, шунда кенгашармиз». Ҳаким бий ва Бухоро ўлкасининг катталари билан Абулфайзхон тарихда, ҳақиқатдан ҳам Жуборда учрашиб, «маслаҳатлашиб» олишгани рост. Аммо Абулфайзхон ва Ҳаким бийнинг Жўйбордаги учрашувлари трагедияга олиб кирилмаган. Ҳаким бий тилидан эслатилади, холос. Бу трагедиянинг камчилиги эмас, аксинча ютуғидир. Чунки Ҳаким бий билан Абулфайзхоннинг муносабатларидан томошабиннинг кўз олдида уларнинг гапланадиган гапларининг ўзи қолмаганлиги аён бўлиб қолган. Яна бу икки душмани бир-бири билан ураштиришга ҳожат йўқ. Иккинчидан, трагедия жанрининг ўзига хосликларидан биттаси, Аристотель айтмоқчи, яхлитлик масаласидир. «Яхлит нарса ибтидоси, ўртаси, интиҳоси бўлган нарсадир»¹. Агар драматург барча тарихий воқеаларни асарга олиб кираман

¹ Аристотель. Поэтика. -Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. 19-бет.

деса, ҳажман кенгайиш баробарида, композицияни, марказни бир жойга тайин этиш қийинлашади. Ҳалокатли хотимага қараб бораётган фожевий ҳаракатларнинг «бони, ўртаси, «интиҳосини» таъминлаш, табиийки, оғир кечади.

Трагедиянинг учинчи пардасида Нодиршоҳ билан Абулфайзхон, Ҳаким бий, қози Низом, Улфатларнинг сулҳ учун учрашганлари тасвирланган. «Бухорога яқин Ғози обод қишлоғига қўнғон Эрон кўшини орасида Нодир шоҳнинг чодери, дабдабали безанган». Бу учрашув ҳам факт: «Мансабдор сарой аҳллари билан бирга Абулфайзхон шоҳнинг олдига Талли поч дарвозасидан йўлга чиқди. Унинг кетидан, Намозгоҳ дарвозасидан ўша ёққа қараб навкарлар билан бирга оталиқ ҳам жўнади. Оталиқни аҳолини турли табақаларига мансуб вакиллар кузатиб борар эди. У йўлнинг ярмида хонга етиб олиб унга кўшилди. Шу билан бирга, хоннинг хиёнаткор оталиқ билан учрашуви жами қоида-тартибларга мувофиқ бир тарзда ўтди. Яъни, оталиқ хон олдида мулозимат билан кўл қовуштириб турди, хон ҳам ўз навбатида оталиққа эътибор ва шафқат билан қаради. Шундан кейин хон билан оталиқ биргалашиб (Нодиршоҳ олдига - И.Ғ.) бордилар»¹.

Учинчи парда Нодиршоҳ билан ўғли Ризоқули ўртасидаги «юрт босиб олиш қонун-қоидаларига бағишланган» диалог билан бошланади. Бу сахнадо Ризоқулининг кўриниши тасодифий эмас, балки бевосита иккинчи пардадаги воқеаларнинг мантиқий давомидир. Нодиршоҳ Абулфайзхонни ўз душмани бўлишига қарамай, илиқ кутиб олади. Ҳатто ўғлига, «сен хонни кўргач, отдан кўниб яёв бор. Қучоқлашиб кўруш, йўлдошларига ҳам ҳурмат кўрсат» деб тайинлади. Нодирнинг ўзи эса Абулфайзхон билан эски қадрдондек, хоннинг ҳурматини жойига қўйиб кўришади. Аслида шундай бўлганмиди? Асардаги бу эпизодни реал тарихий факт билан чоғиштирайлик:

Н О Д И Р Ш О Ҳ. Келсунлар, (Ризоқулихон чиқар, шоҳ тахтдан энар, эшиккача юргоч, Абулфайзхон, Ҳаким бий, Хўжа Калон, Алиқулихон келарлар). Абулфайзхон билан Нодиршоҳ қучоқлашиб кўрушурлар. Нодир шоҳ

¹ Ўзбекистон тарихи. I жилдлик. I жилд. Тошкент: ЎзФА, 1956, 462-бет.

Абулфайзхоннинг қўлтиғидан олиб, тахтга чиқарар. Ўзи ҳам тахтга чиқар, ҳаммалари ўтирарлар. Шоҳ билан хон ҳолаҳвол сўрашиб, жойларидан туриб, б и р - б и р л а р и г а қ у л л у қ - л а б, боз ўтурарлар.

Н О Д И Р Ш О Х (қўноқларига). Б у х о р о и ш а р и ф н и н г у л уғ л а р и, х у ш к е л д и н г и з ! (Ҳаммалари туриб қуллуқ қилалар).

Тарих китобларида бу воқеа уйидагичча баён этилган: «Абулфайзхон Нодир билан Бухоро яқинида, Зарафшон дарёси бўйида Чор Бакр деган жойда учрашдилар. Нодир Абулфайзхонга илтифот билан муомала қилди, унинг ҳуқуқини таниди. Хон шоҳ ҳузурда 12 кун бўлгандан кейин Бухорога қайтиб келди»¹.

Кўришадикки, ХУШ асрнинг реал воқеаси Фитрат томонидан кўп ўзгаришларга учрамай асарнинг тарихий талнчи бўлиб хизмат қилмоқда. Тарих асарларида Абулфайзхон билан Нодир шоҳнинг учрашган жой Чор Бакр дейилса, трагедияда «Ғози обод» дейилган. Бу учрашув жойини алмаштириш ёки чалкаштириш эмас, аксинча, унга янада аниқлик киритиш мақсадида қилинган. Фитратнинг ўзи бухоролик бўлгани учун вилоятнинг туманларидаги кўпгина қишлоқларни яхши билган. «Чор Бакр» аслида қишлоқнинг номи эмас, Ғози обод қишлоғида жойланган тарихий обида (масжид)нинг номидир.

Нодир шоҳ Абулфайзхон билан сулҳ тузаркан, Бухоро тахтини яна қайтадан хоннинг ўзига «тортиқ» қилади. Нодир шоҳнинг бу фавқулодда ҳаракати мантйққа зиддек туюлади. Бухоро тахтини ўз ўзига олиб беришни истоган шоҳ, қўли биланд кела туриб яна қайтиб Абулфайзхонга ҳокимиятни қолдирсин?! Аслида бу Нодир шоҳнинг ҳийласи эди. Нодир шоҳ Абулфайзхонга Бухоро тахтини «Қайтадан» «инъом» қиларкан, унинг Ҳаким бийга айтган гаплари ва оталиққа берган катта ҳуқуқи хонни кегусида «бир кўғирчоқ каби» бўлиб қолишини кўрсатади. Фитрат бу эпизодни тўқиб чиқараётгани йўқ, асар ғоясидан келиб чиқиб тарихнинг шундай бир нуқтасини топганки, Абулфайзхон ва Нодиршоҳ

¹ Қаринг: Муҳаммад Қозим. Нама-йи аламара-йи Надирия. («Мирзоқуранишоҳия Надирия китоби»). Том 2. -М., 1965. С.262; Ўзбекистон тарихи. 1 жилдик. 1 китоб. -Тошкент: АН ЎзССР, 1956. 462-463-бетлар.

характерларининг «бутун дунёси» шу воқеада янада чуқурроқ инкишоф этилади.

«Абулфайзхон»даги Нодир шоҳнинг сўзлари билан тарихий манбалардаги фактларни муқояса қилайлик:

Н О Д И Р Ш О Ҳ... Менга тортиқ қилганингиз Бухоро тахтини ўзининг эгаси бўлган Абулфайзхонга қайтадан бағишлайман. (Хон билан ҳаммалари туриб қуллуқ қилалар. Ўлканинг бутун ишларини бошқариб турмоқни Ҳаким бий оталиққа топширдим. (Оталиқ туриб қуллуқ қилар). **Б а р ч а н г и з ш у н и н г с ў з и д а н ч и қ м а н г и з.** Мен сизнинг ўлкада тўрт-беш кун тураман.

Тарихий манбада: «Умуман, ХУШ асрнинг биринчи ярмида Бухоро хонлиги ғоят қийин ҳолатни бошидан кечирди. Патижада, у Эрон подшоси Нодиршоҳ қўл остидаги мамлакатга айланди. **Н о д и р ш о ҳ Б у х о р о н и б о ш қ а р и ш н и ў з о д а м и бў л г а н о т а л и қ М у ҳ а м м а д Ҳ а к и м г а т о п ш и р д и**»¹.

Трагедияда тарихий воқеалар шу қадар лўнда, ихчам ва айни замонда тушунарли қилиб ифодаланганки, Нодир шоҳ тарихини ёзган Муҳаммад Козим мазкур саҳна воқеаларига юзлаб қоғозларни сарфлаган².

Нодир шоҳ ҳокимиятнинг ишон-ихтиёрини Ҳаким бий оталиққа топшираркан, Абулфайзхонга жарима сифатида кўшинига «озуқасини тайёрлаб бермак»ни буюради. Бу ҳам ўтмишда бўлган реал воқеа: «Нодир шоҳ оталиққа шох армияси учун нақд пулга 200 минг эппакка ортилган бугдой ва бошқа ем-хашак етказиб беришни топширган эди»³.

Драматург тарихий воқеалар гирдобида ўралиб, қолиб кетмайди. Балки ҳар бир тарих ҳақиқатини бадий ҳақиқатга айлантиришга, ҳар бир воқеада катта ижтимоий-сиёсий, ахлоқий хулосалар чиқаришга, қахрамонларнинг қалб драматизмлари, ўз-ўзлари ва бир-бирлари ўргасидаги қарама-қаршилиқни, руҳий изтиробларни чизинини унутмайди. Ҳар бир тарихий фактни ўз фантазияси билан

¹ Ўзбекистон тарихи. Академик И.Мўминов таҳрири остида. -Тошкент: Фан, 1974. 128-бет.

² Ўша ерда, 201-280-бетлар.

³ Ўша ерда, 462-бет.

бойитиб унинг жонли, ишонарли, трагик коллизияга бой қилиб тасвирлайди. Воқеалар бир занжирга тизилиб аниқ гоё - мустабид тузумнинг авра-астарини очишга хизмат қилади.

Юқоридаги кузатишлардан келиб чиқиб, Фитратнинг «Абулфайзхон» трагедиясини яратишда тарихий факт ва воқеалардан фойдаланишини қуйидагичча тасниф қилиш мумкин:

1. Тарихий ҳужжатларда қандай бўлса, шундайлигича, айнан тасвирланган воқеалар (Ризоқулининг Қаршига юриши, Мир Араб мадрасасидаги Абулфайзхон ва Ҳаким бий навкарларининг тўқнашуви, Раҳим бийнинг Нодирпоҳ билан хуфиёна учрашуви, Абулфайзхоннинг ўлими ва ҳ.к.).

2. Содир бўлган ўрни, санаси ўзгартирилса да, моҳияти сақланган воқеалар (Фарҳод оталиқнинг ўлими, Иброҳим бийнинг оталиқ этиб сайланиши, Ҳаким бийнинг ҳовлисидаги хуфиёна маслаҳат, Ғози ободдаги Нодир поҳ билан Абулфайзхоннинг учрашуви, Абдулмўминхоннинг ўлими ва ҳ.к.).

Демак, Фитрат ўтмиш воқеаларининг оддий баёнчиси эмас, тарихий ҳақиқатни бадий ҳақиқат меҳварига кўтара олган, XX аср ўзбек адабиётининг йирик драматургидир.

«АБУЛФАЙЗХОН»НИНГ ОБРАЗЛАР ДУНЁСИ ВА ФАЛСАФИЙ КОНЦЕПЦИЯСИ

Тарихий шахслар образи

Тарих математик қонушларга ўхшаш аниқ сана, факт ва рақамлар билан иш қўради. Лекин унинг математик формулалардан фарқи, ҳар бир воқеа-ҳодиса, шахсга махтум бир нуқтаи назардан, мавжуд муҳит ёки жамиятдан, қандай мақсад билан ёндашуви ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Тарих воқеа ва шахсларга баҳо беришда адабиёт билан эгизак, доимо бири иккинчисини тўлдириб, бойитиб, аниқлик киритиб, аини замонда диалектика қонушлари мезонида баҳолаб боради.

Тарих ҳар бир воқеани қисқа, аниқ, лўнда қилиб ифодаласа, адабиёт мазкур ўтмиш воқеаларидан улкан ижтимоий, фалсафий, ахлоқий хулосаларни юксак бадиийликда ифодалайди.

Фитратнинг «Абулфайзхон» тарихий фожеаси ҳам ХУШ аср Бухоро кечмиши фожеаларидан сабоқ чиқариш мақсадида, аниқ тарихий манба ва фактларнинг қайта ишланган, юксак фалсафий, умумбашарий ғояларни ўз ичига олган трагедиядир.

Асар яратилган 20-йиллар ўзбек реалистик адабиёти тарихий шахс образини яратишда бой тажрибага эга эмас эди. Фақатгина классик адабиётда Алишер Навоийнинг Сади Искандарий, Хусрав, Фурқатнинг Суворов каби тарихий шахс образлари бор бўлса-да, улар кўпроқ романтик услубда тасвир этилгандир.

Садриддин Лйнийнинг «Бухоро жаллодлари», «Бухоро инқилоби тарихи чун материаллар», Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар»идаги тарихий шахслар образи эса Фитратнинг «Абулфайзхон» трагедияси билан деярли бир даврда яратилган.

Шулардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Фитратнинг «Абулфайзхон»и ўзбек реалистик адабиётида тарихий шахс образи яратишдаги дастлабки, ва аини замонда жиддий қадамдир.

Бугунги ўзбек адабиёти ва адабиётшунослигида тарихий шахс образини яратиш, уни талқин қилиш ва ўзига хос критерийларини белгилашда анча ишлар амалга оширилган¹.

Бадиий асарда образ яратиш жараёни энг мураккаб ва оғир. Трагедиянинг образлар системаси билан реал шахслар талқинининг боғлиқ бўлиши зарурий шартлардан бири. Асар концепциясига бўйсунishi натижасида тарихий шахс, табиийки ўзгаришларга учрайди. Лекин у реал тарихий воқеалардан гоҳида чекинса-да, ҳаётийликдан узоқ бўлмаслиги керак. Драматург айрим бир фактлардан узоқлансада, ҳаёт қонуниятларидан чекинмайди.

Тарихий шахс фаолияти, характери, биографиясига оид фактлар, ҳар бир қаҳрамон дунёқаранидаги эволюция, психология, фалсафийлик, тарихий-сиёсий томонларнинг қандай бўлиши ва бир-бири билан боғланиб бош гоё учун йўналтириш ижодқордан катта билим ва тажриба, маҳорат талаб қилади. Трагедия воқеалари пардадан пардага, эпизоддан эпизодга ривожланиб борган сари унга мос вазият, сахна, танлаш, олдинги манзараларни қайтармаслик асарнинг мукамал чиқиши учун асосий шартлардан бири.

Фитратнинг трагедияга аштархонийлар сулоласининг сўнгги ва маъғитларнинг бошланиши даврини таълашнинг яна бир ўзига хос томони шундаки, 20-йилларда бадиий ижодда ҳали ҳеч ким бу тарихга муносабат билдиргани йўқ эди.

Фитрат «Абулфайзхон»да тарихий шахслар галерелси яратди: аштархонийларнинг сўнгги ҳукмдори, бош қаҳрамон Абулфайзхон, Нодиршоҳ, Абулфайзхоннинг оталиғи

¹ Қаранг: Нурмухаммедова З. Проблема создания характера исторической личности. Автореф. канд.дисс.филол.н. –Ташкент, 1974; Файзиов Б. Историческая действительность и художественный вымысел в романе Айбека «Навои». Дисс. на соиск.уч.степ.канд.филол.н. Ташкент: 1968; Муродов Г. Исторический факт и художественный вымысел. Дисс.на соиск.уч.степ.канд.филол.н. Ташкент, 1988; Панченко С.Д. Образ Алишера Навои в узбекской советской литературе. Автореф.канд.дисс. филол.н. Самарканд, 1964; Архангельская А.К. Проблема конкретной исторической личности в узбекской советской прозе. Дисс.на соиск.уч.ст.канд.филол.н. Ташкент, 1977; Зайниддинова А.Б. Изображение характера и обстоятельств в узбекской историческом романе 70-х годов. Дисс.на соиск.уч.ст.канд.филол.н. Ташкент, 1981 и бошқалар.

Муҳаммад Ҳаким (асарда Ҳаким бий) манғитлар сулоласининг асосчиси Раҳимхон (асарда Раҳим тўқсабо), Раҳимхон тарихини ёзган муаррих, «Тухфайи хоний» муаллифи Мир Вафо Карманғанӣ, Эрон шоҳининг ўғли Ризоқули шулар жумласидандир.

Фитрат тарихий шахслар ҳаёти, курашининг йилма-йил хронологиясини эмас, умумий аҳамиятта эга, энг муҳим (переломнўе) воқеаларни тавлади. Шу воқеалар ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, ахлоқий, маънавий-руҳий томондан драматургни кўпроқ қизиқтирди.

Драматург «Абулфайзхонда феодал истибод жамиятининг ғайриинсоний моҳиятини реал воқеалар ва шахслар тақдирида кўрсатди. Абулфайзхон макру ҳийла, қотиллик билан ҳокимиятни ўз акаси Убайдуллодан тортиб олган. иродасиз, қатъиятсиз, Улфат ва Давлатларининг қўлида «Кўғирчоққа айланган» бир хон; Нодиршоҳ ўта айёр, ўз ишининг устаси, талбиркор; хоннинг оталиғи Ҳаким бий маккор, ўз мақсади йўлида ҳеч нарсага, ҳатто Ватани аямайдиганлардан; Мир Вафо вазиятга қараб ўзгарувчан. манфаатпараст, Ризоқули отасининг айёрликда «таълимини» олган; Раҳим кўрчи отаси Ҳаким бийдан ҳам ҳийласи баланд, ҳар қандай палидликдан қайтмайдиغانлардан, хуллас, ҳар бир тарихий шахс ўзи бир дунё.

Фитрат бу тарихий шахсларнинг характерини яратишда, воқеалар ичига олиб киришда реал фактлар, манба ва ҳужжатлардаги ҳақиқатларга таянади, ХУШ аср амирлик тартиботи моҳиятидан келиб чиқиб, ҳар бир шахсни индивидуал тасвирлайди.

«Абулфайзхон»даги ҳар бир тарихий шахс образининг умумий ва хусусий, ўзига хос томонларини белгиламак учун, уларни алоҳида-алоҳида ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Абулфайзхон. Бу тарихий шахсининг трагедиядаги талқинини таҳлил этишдан олдин, унинг ўзи ва даври ҳақида мухтасар маълумотга эга бўлмоқ жоиз. «Кўчманчи ўзбек қабилаларининг бошлиқлари томонидан тахтта ўтқазилган аштархонийлар замонида феодал тарқоқлик яна ҳам кучайди... Аштархонийлар ҳам Жўжихон ва Шайбонийхон наслдан бўлиб, Астархон (Аштархон)да ҳукмронлик қилган. Астрахон Россия томонидан олинган

(1554) уларнинг бир қисми Бухорога қочиб келган эди»¹.

«...Турли исёнлар майдонга чиқди (Шайбонийларнинг сўнги даврида - И.Ф.), вилоятлар айрилди, хонлар ўлдрилиб, сарой ўзгаришлари ясалди. Хонлик шайбонийлар сулоласидан аштархонийлар сулоласига ўтди (1597). Аштархонийлар замонида ўлканинг тинчсизлиги, тартибсизлиги, иқтисодий тушкунлиги кучайди, сарой қашшоқланди, мамлакатда адабиётнинг, умуман нафис санъатнинг ўсувига майдон қолмади... Аштархонийларнинг сўнги ҳукмдори бўлган Абулфайзхон замонида Фарғона ҳам айрилади бошлади. Ҳукумат Абулфайзхондан манғит сулоласига ўтгандан кейин Фарғона ўзбек ҳукумати кучая бошлади. Мана шундай қилиб, ўзбек ўлкаси уч мустақил ва рақиб марказга айрилди»².

«Филипп Ефремовнинг айтишига қараганда, қандайдир хўжа Хивада Беконич-Черкескийнинг ҳарбий отрядидан 100 кишининг ҳаётини сақлаб қолади ва уларни япиринча Бухорога Абулфайзхонга юборади. Абулфайзхон ғоят хурсанд бўлиб, ўз қалъаси(арк)ни қўриқлашни уларга топширди... Хон шулар сиз (рус сипохийлариси - И.Ф.) ҳеч қаёққа бормас, уларга қаттиқ ишонар эди»³.

«Убайдуллохонга қарши фитна уюштирилди. Натижада хон 1711 йилда ўлдирилди, унинг саройи эса талон тарож қилинди. Тахтга Убайдулланинг укаси Абулфайзхон (1711-1747) ўтирди. У тез орада ёқ амирлар қўғирчоқ бўлиб қолди»⁴.

Юқоридаги Абулфайзхон ҳаётига оид манбалар авторига, унинг Пётр I га Хонқули Тўнчибошини 1717

¹ Аҳмедов Б. Ҳофиз Ташш Бухорийнинг «Абдуллонома»сига сўз боши. Абдуллонома. 1-жилд. Тошкент: Фан, 1966, 26-бет.

² Фитрат. XVI асрдан сўнги ўзбек адабиётига умумий бир қараш. «Аланга» журнали, 8-сон, 1929, 6-8-бетлар.

³ Абдурашмов М.А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI Первой половине XIX века. Ташкент: Фан, 1970. С.240.

⁴ Ўзбекистон ССР тарихи. 1 жилд. 1-китоб. Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1956, 458-бет.

йилда элчи қилиб юборганлиги¹, Пётрдан швед қизлари сўраттиргани², Пётр Хонқули Тўнчибонига (у асли рус кишиси бўлиб, ХУП асрнинг охирида асир тушган ва Убайдуллохон саройида хизмат қилган. Абулфайзхон уни янада ишончли киши қилиб олган. Асл номи Андрей Родиков - И.Ф.) «рус армиясининг полковниги» ҳарбий даражасини берганлиги³, майда феодал жанжалларнинг кўпайиши, сарой ичидаги фиску-фужур, бир-бирини ўлдириб амал, ҳокимият талашишлар⁴ каби жуда кўп тарихий ҳақиқатлар етди келган.

Бу воқеаларнинг ҳаммасини драматург асарга олиб кираман ва уларга Абулфайзхоннинг муносабатини ёритаман деса, ўз ғоявий ниятидан чалғиши, трагедия ҳажман «семириши» натижасида марказни тайинлаш қийинлашарди. Шунинг учун Фитрат тарихий шахс Абулфайзхоннинг образини яратишда, унинг энг трагик воқеаларни келтириб чиқариши билан боғлиқ тарих фактларини танлади.

Тарихий манбаларда фақат воқеалар, қирғинлар, юрт босиб олишларнинг аниқ санаси, дақиқалари ўз аксини тошган. Тўғри, Абулфайзхон ва Нодирпўх, Ҳаким бий ва Мир Вафо, Раҳим бий ва Ризоқулилар характерининг қайсидир бир қирраси мавжуд тарихий ҳужжатларда учрайди, лекин бу уларнинг мукамал характерини белгилай олмайди, унга бир туртки, асос бўлади, холос. Шунинг учун Фитрат бадиий асар спецификасидан келиб чиқиб, ҳар бир тарихий шахс образини яратаркан, унинг ўз асл моҳиятини сақлаб қолган ҳолда уларни тишиклаштиради. Ҳар бир образга юкланган тарихий, ижтимоий, сиёсий, психологик, ахлоқий ғоянинг географик чегарасини ва таъсир доирасини кенгайтиради.

Абулфайзхон тахтни эгаллаш йўлида ўз акаси Убайдуллохонни ўлдиртирган. Унинг қотилликлари трагедия

¹ Содиков Х. Петербурглик Бухоро элчиси... «Бухоро ҳақиқати» газетаси, 1989, 14 октябрь.

² Ўша ерда.

³ Содиков Х. Петербурглик Бухоро элчиси. «Бухоро ҳақиқати» газетаси, 1989, 14 октябрь.

⁴ Қарағ: Абдурахман-и Толей. История Абулфея-хана. Ташкент: Изд.АН УзССР, 1959; Ахмад Доини. История машаикей динистии. Душанбе: Доини, 1967.

бошланмасдан олдин содир бўлган. Хон бўлгунига қадар Абулфайз кўнгина фитналарга «рахнамолик» қилган. Куч, қатллар билан ҳокимиятни эгаллагач, «Қон тўкиш билан ҳокимиятни бошқариш мумкин» деган ақида унинг «ғоя»сига айланган. У ўзининг надим маслаҳатчиси Улфат томонидан айтилган «нодшоҳлик қон билан сугорилган бир ёғочдир. Қон оқиб турмаган ерда бу ёғочнинг қуриб қолиши аниқдир» деган сўзларини ўзига байроқ қилиб олган. Хуллас, феодал жамият системаси ва мафкураси унинг инсоний қиёфасини йўқотиб, бир қонхўр йиртқич ҳолига солади.

Абулфайзхон мустақил фикрлаш қобилиятидан махрум. У Улфат ва Давлатдан ўзга ҳеч кимга ишонмади. Бу икки разил шахс хонни «ўз ноғораларига хоҳлаганларича ўйната оладилар». Абулфайзхон кун сайин, лаҳза сайин шубҳанинг қулига айлана боради. Ҳаттоки, қон тўкишлар ҳам унинг жонига тегади, бундай хунрезликлардан безган пайтлари ҳам бўлади: «Бир душманимни қони қуримайин, яна биттаси чиқиб қоладир. Бу Иброҳим аҳмоқ ҳам мени тинч қўймай тургандек кўринади. Қачонгача ўлдираман буларни...».

Адабиётшунос Э.Каримов тўғри таъкидлаганидек, «Абулфайзхоннинг асоссиз қатллари ундаги қандайдир ҳайвоний шафқатсизлик билан боғлиқ эмас. У ҳатто юмшоқ табиатли, қатъиятсиз, продасиз киши. Феодал ҳокимиятнинг ғайриинсоний моҳияти уни қонхўр ва қаттолга айлантиради»¹.

Абулфайзхон қози Низомдан Ҳаким бийнинг Нодир шоҳга одам юбориб хоинлик қилганини эшитгач, воқеалар табиатига кўра, хон бу сотқинликнинг тафсилотларини суриштириши керак эди. Йўқ, у яна гапни ўз шубҳалари, шахсий ккелишмовчиликлари устига буриб (Бухоро ўлкасига Эрон қўшинлари ҳамла қилиб турганда-я!) беғуноҳ, ҳақсўзли Фарҳод оталиққа бир нафратини тўкиб солади: «Ул менга дўст бўлса, нега букунгача қизини юбормайди?!» Бир томонда мамлакатнинг тақдири хавф-хатарда, иккинчи томонда Бухоронинг «сардори» ўз айши, манфаати билан банд.

¹ Каримов Э. «Абулфайзхон» тарихий драмаси ҳақида. «Шарқ юлдузи» журнали, 1989. 1-сон. 81-бет.

Абулфайзхон учун тожу тахтни асрашнинг ягона йўли - ўлим. У ҳар қандай келишмовчиликларни, «бутун жанжалларни ўлим битиради» деган ўз эътиқоди билан яшайди. Мана у ёлғиз қолганда қандай ўйлайди:

Х О Н. (Ёлғуз) Шул тирикликдан-да бездирдилар мени. (Туриб юрар)... ортиқ ҳеч кимнинг менга ишончи қолмади... Бунларнинг ўзи йўлга кириб душманлик қилмоқни ташласа, нима бўлур! Йўқ... йўқ. Бунларнинг ўзи йўлга келмайдир. Ўлдураман, ўлдураман. Дунёда битта душманим қолмоғонча, қон тўкаман. Улфатнинг сўзи тўғри. Подшоҳлик қон билан суғорилатургон бир ёғочдир...

Абулфайзхон Бухоро туманларида содир бўлаётган турли кўзғолонларни ўзининг ноодил сиёсатидан эмас, балки эл бошлиқлари бўлган бекларнинг унга садоқатсизликларида кўради. Аммо бу «садоқатсизлик»нинг сабабларини изламайди, аксинча, қатағонга куч беради. Хопнинг ўз сўзлари бу фикрни тасдиқлайди: «Бухорода эл бошлиқлари бўлмагонда, мен тинчгина хонлик сура олар эдим, меним бутун қайуларим шулардандир». Абулфайзхоннинг мана шу ғояси, характери воситасидаги ҳадсиз қон тўкишга асосланган қилмиши айнан трагедия учун мос. Чунки Абулфайзхоннинг қилмишлари катта тўнтарилшларга, келишмовчиликларга, турли кескин ва шиддатли зиддиятларга сабаб бўлади.

Айтиш мумкинки, Фитрат трагедияда Абулфайзхон образини яратаркан тарихий ҳақиқатга содиқ қолади. У тарих ва тарихий шахснинг родини тўғри англайди. Абулфайзхон образини юксак социал-психологик умумлашма даражасига кўтаради. Драматург бадийий тўқимага эрк бераркан, тарихий фактлардан чекинмайди. Балки бадийий тўқималар воситасида тарихий воқеаларнинг ижтимоий, социал сабабларини очади.

Нодир шоҳ. «Абулфайзхон»нинг бош концепцияси - зўравонликка асосланган ҳар қандай тузумнинг инқирозга маҳкумлигини ифодаловчи образлардан бири тарихий шахс - Нодир шоҳдир. Нодир шоҳ ҳақида тарихий манбалар шундай маълумот беради: «Машиҳадда пўстинчининг ўғли бўлган Нодир туркманларнинг афшар қабиласига маисуб бўлиб, ёшлигидан уни ўзига ўғил қилиб олган Абиверд (ҳозирги Туркманистоннинг жанубида) афшарлари

бошлиғининг қизига уйланди. Афшардлар билан курдларга суюниб, Нодир аштархонийлар, хивалилар ва туркманларга қарши муваффақият билан жанг олиб боради. Шоҳ Тахмосин II (1702-1731) Хуросонга келганда, Нодир унинг хузурига келиб, ўз ихтиёрини батамом унга топширади. Кейинги беш йил давомида шоҳ қўшинлари Нодир бошчилигида Тахмосин II нинг Эроннинг шарқи ва жанубидаги барча душманлари устидан ғалаба қозонади. Тахмосин II ўлдирилгандан кейин, 1736 йилда Сафавийларнинг сўнггиси бўлган Аббос III ни (1731-36) Эрон тахтидан қулатиб Нодир тахтга ўтиради¹. Туркманлардан чиққан Нодир аштархонийлар хонадони билан қариндош бўлиб олди: Абулфайзхоннинг бир қизига хоннинг ўзи, яна бирига жияни уйланди. Бироқ Нодир Бухоро маъмурлари ва аҳолиси билан фақатгина Муҳаммад Ҳаким орқали алоқа қилди, чунки шоҳ унга тамомида ишонар эди².

Муҳаммад Козимнинг «Нодирнинг жаҳонгирлик китоби»даги шоҳнинг «фазилатлари»дан ташқари, унинг Ўрта Осиё халқи учун қилган кўп ёвузликлари ҳам етиб келган. Шулардан бири, Самарқанддаги Амур Темурнинг қabri Гўри Амирини Нодир шоҳ томонидан тузишга уринилгани воқеасидир. Нодир шоҳ Амур Темур гўри устидаги моҳтоб, қимматбаҳо тошни Эронга олиб кетганлиги тарихий ҳақиқат³.

Улуғ шахсларнинг гўрини бузиб, руҳини безовта қилишдан қайтмаган Нодиршоҳнинг Бухоро ўлкасига етказган талофотини тасаввур қилиш қийин эмас.

Фитрат ўз асарига етакчи қахрамонлардан бири сифатида Нодир шоҳни танлайди. У ўта айёр, ўзга юртларни босиш, бойликлар тўплаш ишқи билан яшайди. Нодир шоҳ Абулфайзхоннинг душмани, Ҳаким бий ва Раҳим тўқсабоннинг дўсти.

Нодир ўз душманлари билан қандай муомала қилиш, уларни ўз тузоғига илинтириш, ўзга юртлардан «тиллар»

¹ Ўзбекистон тарихи. Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1956, 460-бет.

² Уша срдя, 462-бет.

³ Березников Е. Амир Темур: Руҳини безовта қилманг. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1990, 5 октябрь.

топишда устаси фаранг. Нодир шоҳнинг ўгли қаршига юриш қилганда, Ризоқули ўз кучининг Абулфайзхон қўшинларидан кўнлигини билса-да, чекинади. Бу чекиниш урушларда катта тажриба орттирган Нодир шоҳнинг маслаҳати билан бўлган эди. Бу воқеани эшитган Хива хони Илбурс, иттифоқчиси Абулфайзхоннинг «Кўли баланд» келганини кўриб, қайтиб кетади.

Қарши жангида Абулфайзхон билан келишмай юрган Ҳаким бий оталиқ Нодиршоҳнинг хизматига кириб, ўгли Раҳим кўрчини унинг хизматига хуфиёна юбориб туради. Раҳим кўрчи Бухоро ўлкасининг бутун воқсалари, сарой ичидаги ўзаро низолар, халқ кўзғолонларининг кучаяётганлиги ва ҳ.к.ларни Нодиршоҳга «ўз вақтида» етказиб туради.

Фитрат Нодиршоҳнинг Бухорога юришларини тасвирлар экан, тарихий фактлардан чекинмайди. Трагедияда тасвирланган Нодиршоҳнинг Бухорога ҳужуми, ҳақиқатан ҳам 1740 йилда бўлган. У Нодиршоҳнинг характерини бадий воситалар ёрдамида ишонарли чиза бориб, трагедияга мос вазиятлар яратади ва бу фожеабон сахналарга Нодирни «олиб киради». Масалан, Нодиршоҳнинг «юрт талаш дипломатиясини» кўрсатиш эпизодида шоҳнинг бутун характери, эътиқоди намоён бўлади: (Нодир шоҳ душманларини ўз оёғи билан келаяётганини Ризоқулидан эшитгач)

Н О Д И Р И Ш О Ҳ. Кўрдингми, ўғлим... ҳар ўлкани урушиб олмоқ сиёсат эмас. Уруш чораларнинг энг сўнгисидир. Бир ўлкани олмоқ учун, энг яхши чора - шу ўлканинг ўзиндан дўстлар топмоқ, шуларни ишлатмақдир. Сен Қаршидаги урушда тўхтамасан эдинг, у вақт Бухорога кўмак учун Хива кўшуни етиб келар эди. Иш қийинлашиб қолар эди. Қаршидан қайтгонингдан бу кунгача биз тиришдик. Ҳаким бийни кўлга олдик. Унинг кўли билан Бухорони Хивадан узоқлаштирдик. Бухоро бу кун бизники. Эрта Хивани ҳам ёлғузгина ёқалаб, бўғушимиз қулай бўлади.

Кўринадики, Нодир шоҳ Абулфайзхонга ўхшаш қатъиятсиз, жаҳлдор эмас, ўз зарарига хондек ноҳақ қатълар ҳам қилмайди. Ўта «мулойим, ширинсухан», босиқ, жиддий ва айни пайтда муғомбир Нодир шоҳ ақлли. Фақат

у ақлини босқинчиликка сарфлайди, ишнинг кўзини билади. У ўзидаги ана шундай «фазилатларни» ўғлида кўришни истайди. Нодир шоҳ нафақат ўғли, балки кўшин бошиқларига ҳам бу «хислатлар»ни юқишини хоҳлайди:

Н О Д И Р Ш О Ҳ. (Ризокули билан Алиқулига). Сиз ҳам чиқиб хонни қарни олингиз. Ўғлум, сен хонни кўргач, отдан кўниб яёв бор, қучоқлаб кўруш, йўлдошларига ҳам ҳурмат кўрсат.

Нодир шоҳнинг кичкинагина бир «маслаҳати» орқали драматург, унинг мураккаб психологияси, ички оламини чизаётир.

Нодир шоҳ шунчалар доноки, Ҳаким бий унинг хизматига киргач, оталиқнинг орзу қилган энг улуг мақсади нима эканлигини олдиндан билади. Мирзо Маҳди Ҳаким бийнинг хизматлари кўп мукофотларга муносиблигини сўзларкан, шоҳ «Бухоро хонлигини ўғлига бершимизни истайдир» дейди. Шоҳ бунга ҳам рози. Лекин ишнинг «Қалғиси» бир томони бор:

Н О Д И Р Ш О Ҳ. Биз ҳам бунга қарни эмасмиз, бироқ шу кун буни қилиш тўғри эмас. Эл аро шовқин соладир. Сиз Ҳаким бий билан суйлашингиз. Бухоро хонлигини ўғлига берармиз. Бироқ сўнгароқ бўлсин. Хива масаласини битирганимиздан сўнг бўлсин. Бу кунги энг ярарлик сиёсат, Абулфайзхонни мамнун қилиб қайтармоқдир.

Нодир шоҳ ҳар бир қадамда, дақиқада, «энг ярарлик сиёсат» ахтариб, ўйлаб топади. У ҳар қандай воқеанинг оқибати нима билан тугашигача ўйлайди ва уни англай олади. Абулфайзхон эса шоҳнинг бутунлай тескарисин: шонқалоқ, жаҳддор, қатъиятсиз, шубҳачи ва ҳ.к. шахсий, мустақил фикрга эга эмас.

Аслини олганда, Нодир шоҳ образи Абулфайзхондан кўра бир неча марта кўпроқ зўравонликка асоеланган тузумнинг моҳиятини очади. Агар Абулфайзхон айп-ниратга берилиб, шубҳалар васвасасида тахт учун қотилликлар қилса, ҳокимиятни анархияга олиб келса, Нодир шоҳ уйдан ҳам ҳавфли. У ўз ўлкасидаги мавқеи билан чекланмайди, айп-нират, тахтдан қониқмайди. Бировларнинг Вағани, эрки, молини талашни ўзига

«фазилят» санайди. Ўзга юртларни истило қилиш унинг «санъати»га айланган.

Абулфайзхон ва Нодир шоҳ образлари шундай бир кўринмас занжирдек бир-бирига боғлиқки, улар асардаги трагик воқеалар ривожланиб борган сари, бир-бирини тўлдириб боради. Бу икки тарихий шахс образи Фитрат томонидан психологик далиллаш усулида чуқур ўйланиб яратилган.

Нодиршоҳ Бухоро ўлкасини тинч йўл билан олиб, унинг тутуруқсиз амалдорларига илтифотчи шундай ўрнига қўйиб муомала қиладики, ўқувчи ёки томошабиннинг кўз ўнгига энди унинг сирли илтифотлари остидаги ҳақиқатлар ойдинлаша боради. Нодир шоҳ юртни бошқаролмай, Бухорони не кўргуликларга солиб, ўз олдига келган кўноқлар - Абулфайзхон, Хўжа Калон, Ҳаким бий, Улфатларни «Бухоройи шарифнинг улуғлари, хуш келдингиз» деб кутиб олади. Ўз юртини душман қўлига икки қўллаб топшираётган Бухоронинг «улуғлари» Нодир шоҳга «туриб куллуқ қилалар». Шоҳнинг кимлигини англаб бораётган томошабин ундан нафрати оша борган сари, Нодир шоҳнинг «илтифотлари» куюқлаша боради. Томошабини нафрат, ғазаб, трагедияга ҳос бўлган қайғу эгаллаш бошлайди. Шу билан Фитрат Абулфайзхон, Улфат, Ҳаким бий, қози Низом, Хўжа Калонларнинг мазкур кўрқоқлик хатти-ҳаракатларини ижтимоий воқеа даражасига кўтариб, трагик ҳолат яратади. Абулфайзхон ва унинг манфур шерикларининг мақсади битта, у ҳам бўлса, юрт, миллат нима бўлса-бўлсин, мансаб, шон-шухрат, мол-дунё уларни тарк этмасин.

Хуллас, Нодир шоҳ образи «Абулфайзхон»да энг мукаммал чиққан тарихий шахслар сирасига киради.

Ҳаким бий. Асли тўлиқ номи Муҳаммад Ҳаким бўлган бу тарихий шахс Бухоро тақдирида ўзининг сотқинликлари билан ёмон из қолдирганлардан.

Ҳаким бий Нодир шоҳдек айёр, гап остидаги гапши, ҳар бир ишнинг натижасини олдиқдан пухта режалаштириб иш кўргувчи зот. Унинг ўз манфаати, мансаб ва шухрати учун олиб борган «кескин ва жиддий кураши» ўз Ватанини душман - Нодир шоҳ қўлига топшириш ва ўғлини амир қилиб кўтариш билан яқунланади.

Ҳаким бий образи Улфат, Нодир шоҳ, Абулфайзхон каби феодал жамият мафкурасини ўзида тўла мужассам этган. Драматург унинг ўз сўзлари билан ўз ички дунёси, яшаш аъмоли, характери ни тасвирлайди:

Ҳ А К И М Б И Й. (Том устидан кўринган минорга қараб). Ўлум миноридир бу! Бунинг кўланкасида яшагонлар ўлимдан қўрқмайдлар. Бу узун «минор» охиратнинг энг қисқа йўли бўлиб қолди. Минор «Чил духтарон», Канахона, Обхона, зиндон... ўлум... буларнинг ҳеч биттасинда мени йўлимдан қайтарорлик куч йўқдир. Ётоқ ўлуми-да, ўлум, зиндон ўлумида, ўлимдир. Икковиндан-да, қўрқмом. Абулфайзхоннинг хонлиги Нодир шоҳнинг оёқлари жон бераётқанда, ўз улупимизни олмақ керак. Шуни олармиз.

Драматург Ҳаким бийнинг ўз сўзлари билан унинг «филсафаси», характери ни очса, иккинчи томондан, Бухородаги анархиянинг аҳволи ва оқибатларини, шу жамиятнинг бевосита аъзоси бўлган (оталиқ!) Ҳаким бий тилидан иқроп қилаётир.

Трагедияда Ҳаким бий ўз манфур ниятига эришди. Мана, у асарнинг учинчи пардасида, Бухоро атоёнларининг Нодир шоҳ билан сулҳ тузиш эшизодида қандай мулоҳазақор, коса осгидаги ним косани пайқаш хусусиятларини намоён этади. (Улфат Нодир шоҳ олдиға бош эгиб келган Абулфайзхонни кўкка кўтариб таъриф қилғач):

Ҳ А К И М Б И Й. (Улфат хўжасаройнинг бу сўзларини ёқтирмайтургондан, тез сўзға киришар). Хоқонимизнинг асил ҳам улуг бир хоқон бўлганлари шаҳаншоҳ ҳазратларига белгулидир. Кенг ўлкаларни олиб, бошқармоқ учун дунёға ора-сира онгли, кучли қахрамонлар келадирлар. Биз унларға «Соҳибқирон» деймиз. Бундай қахрамонларнинг йўлларини тутмоқ истаганлар эзилиб қолурлар. Мана бизнинг замонимизда етишган соҳибқирон, сиз шаҳаншоҳ ҳазратларидирсиз. Сиз каби буюк соҳибқиронларнинг олдиға дўст бўлиб келмак ҳамда ўзини нундай олийжаноб подшоҳнинг ихтиёриға топширмоқдан хонимиз кўшдан-кўп мамнундирлар.

Шу ўринда Ҳаким бий билан Улфат образининг икки қутб эканлиги яққол сезилади. Улфатни Абулфайзхонни қотилликка бошлаш, фисқу фужурни урчитишда айблаимиз.

Лекин Улфат ўзининг шу номарғуб хислатлари билан ҳам Ҳаким бийнинг олдида бир қадар юксакроқ. Улфат Нодир шоҳнинг олдида Абулфайзхонни ёқлаб гашириб ўз «садоқатида содиқ» қолса, шу билан баробар, хонни «ҳеч кимни юртини олмоқчи бўлмайллар» деб мақтаб, Нодир шоҳга ўз муносабатини билдиради ҳамда «чақиб олади». Улфат Абулфайзхонни ҳимоя қилиб, ўз манфаати йўлида бўлса ҳам, босқинчиликни қоралаётган экан, Ҳаким бий унинг акси.

Ҳаким бий ўз она-кўрини босқинчи Нодир шоҳга тошпириш билан чекланмай, шоҳни «соҳибқирон», «буюк», «қахрамон» дея мақтайди. Ор-номуссиялигини, тубан ва манфаатпарастлигини уятсизларча «фахр» билан ошкор этади. Бу трагедиядаги драматизмни янада юксакликка кўтариш учун хизмат қилади.

Адабиётшунос Бегали Қосимов Ҳаким бийни ҳақли равишда Мамуд ялавочга ўхшатган эди: «Муҳаммад Ҳакимхон саройдаги мавқеига қаноат қилмай, хиёнатга ўтди. Мовароуннахрни қоралаб келаётган Нодир шоҳ хизматига кириб, унинг номидан элчи бўлиб келади. 1216-1217 йилларда Хоразмлик Маҳмуд Яловочнинг ишhini қилади»¹.

Ҳақиқатдан шундай бўлган эдими? Фитратнинг «Абулфайзхон»и - Ҳаким бий билан тарихий шахс Муҳаммад Ҳакимнинг ўртасида қандай фарқ бор?

Муаммад Ҳаким ҳақида, биз кўришга улгурган, тарихий манбалар деярли бир хил: унинг ниҳоятда шухратпараст, Бухоронинг тақдирида ёвуз роль ўйнаган, юртни Нодир шоҳга сотган мунофиқ тарада тасвирлайди. Фақатгина «Абулфайзхон тарихи»ни ёзган, хоннинг ўз кишиси бўлган Абдурахмон Толеъгина уни кўкларга кўтариб мақтайди, холос. Лекин Абдурахмон Толеънинг саройга яқин бир муаррихлигини ва унинг асари трагедия қамраб олган 1738-1747-йиллар воқеаларини акс эттирмаганини назарда тутсак, (Абдурахмон Толеънинг асарида Абулфайзхоннинг 1711-24 йиллар ҳастига оид воқеалар баён қилинган) масала ойдинлашади.

¹ Қосимов Б. Инсон фожасалари. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталиги. 1990, 6 апрель.

Мухаммад Ҳаким 45 ёшида оталиқ лавозимига эришган¹. «Ўзбекистон тарихи»да ёзилишича, «манғит қабиласидан чиққан Мухаммад Ҳаким бий Абулфайзхондан пойтахтнинг оталиғи унводини олиб, ҳамма оталиқларнинг бошлиғи ва иродасиз хон (Абулфайзхон - И.Ф.) вақтида ҳукмрон ҳоким бўлиб олди. Унинг ҳукмронлиғи ўзбек боёнларининг умумий порозилиғига сабабчи бўлди. Хоннинг обрў-эътибори тамомила тушиб кетди»².

Тарихий фактлардан хулоса чиқариб шунни айтиш керакки. Фитрат Ҳаким бий образини яратаркан, биринчидан тарих ҳақиқатига содиқ қолди, иккинчидан, оталиқнинг биографиясига оид кўнгина тарихий ҳужжатлардаги фактларни баддий қайта ишлаб, унинг қилмишига мувофиқ характерини яратди. Ҳаким бийни ўз юртини Нодир шохга хиёнаткорона сотишининг социал-ижтимоий сабабларини, ХУШ аср тарихий воқеаларининг мантиғидан келиб чиқиб ҳаққоний, ишончли саҳналар, драматизмга бой манзараларда тасвирланади. Унинг жирканч қиёфаси ва ғояси орқали истибод салтанатининг фожеаларини кўрсата олди.

Раҳим бий. Ҳаким бий оталиқ 1743 йилда вафот этгандан сўнг, Раҳим бий ҳокимиятни ўз кўлига олди. Бухорода Чингиз ёки Ўғизхон авлодидан бўлмаган кишини хон кўтариш мумкин бўлмагани учун, Абулфайзхоннинг ўғли Абдулмўминхонни отига хон кўтариб, жамики ишларни ўзи бошқариб турди. Бунга ҳам қаноат қилмай, у куни сайин хон кўтарилиш орзуси билан янади. Чингиз удумини бузиб, оқсоқол ва дин пешволаридан фотиҳа олиб, ўзини хон кўтарди. Унинг бу гайри ишларига қарши ўз вақтида Абулфайзхон билан ҳам курашган Иброҳим бий оталиқ аччиқ сўзлар айтади. Раҳим бий ҳам худди Абулфайзхон каби куч билан ҳокимиятни эгаллади. Раҳим бий тахтни эгаллагач, қотиллик ва зўравонликни Абулфайзхондан ҳам ўн ҳисса оширди. Лекин Абулфайзхоннинг тахт эгаллаши билан Раҳим бийнинг ҳокимият тепасига келишларида иккинчи бир томон ҳам бор: Агар Абулфайзхон ўз акасини

¹ Абдурахман-и Талей. Итстория Абулфейз-хана. Ташкент: Изд.АН УзССР, 1959. С.67.

² Ўзбекистон тарихи. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1956. 459-бет.

Ўлдиртириб тахтга эришган бўлса, Раҳим бий ҳам қотиллик, ҳам она юртини Эрон подшоеси Нодиршоҳга сотиб, унинг воситасида ҳокимиятни қўлга олди. Феодал жамиятнинг мафкурасини очиш учун бу муҳим нуқта.

Драматург ҳам бу «муҳим нуқта»ни янада чуурроқ, ўқ илдилари билан кўрсатиш учун асарга Раҳим бий ва Абулфайзхоннинг ҳибсдаги учрашуви воқеасини олиб киради. Буни икки сулоланинг моҳиятган бир эканини очувчи учрашув, деса бўлади. Абулфайзхон аштархонийлар сулоласининг тимсоли, Раҳим бий пойдевори қатллари билан тикланаётган манғитларнинг рамзи:

Х О Н. Отагиз менга оталиқ эди. Бобонгиз мени тахтга ўтқузуб, оталиқ бўлди. Ўзингизни Эрондан келгач, бот оталиқ қилдим. Бутун ҳукумат ишларини сизга топширдим. Яна Нодир шоҳнинг ўюнларига берилиб, мени қаматдингиз! Нодир шоҳ олдида мен билан сизнинг нима ойирмамиз бор? Бу кун мени туширган экан, эрта сизни ҳам тушурмасми?!

Р А Ҳ И М Ё И Й. Хон ҳазрат! Дунёда ҳар ким ўз кучига арабгина ўрун тутадир. Бу тирикликнинг энг ўткур буйруғидурким: бунга бўйсунмагонларнинг дунёдин чиқиб кетишлари лозим бўладир. Сиз, Бухорони идора қиларлик куч кўрсата олмадингиз. Давлатимизнинг буюк-буюк теракларини ўз қўлингиз билан йиқита бердингиз, бутун ишни менга эмас, бир «аҳмоқ, муғомбил» бўлгон Улфатга топширдингиз. Тахтдан тушганингизнинг сабаби шулдир...

Драматург изтироб ва ҳаяжонга, кўрқув ва қайғуга тўла саналар, воқеалар гирдобиди Раҳим бийнинг асл қиёфаси - манфурилигини оча боради. Унинг-чун куч дунёнинг таянчи. Буни тан олмаганлар «дунёдан чиқиб кетишлари лозим».

Трагедиядаги воқеалар авж олиб, қарама-қаршиликлар келиштириб бўлмас бир нуқта - ҳалокатга қараб ҳаракатланаркан, Раҳим бийнинг ҳам ички дунёси саҳнадан-саҳнага янада ёрқинроқ очилиб боради. Фитрат асарининг финал воқеалари рўй берадиган саҳнани ремаркада шундай тасвирлайди: «Саҳнанинг тўрида қоронғу бир зиндон. («Чил духтарон» зиндони) Улфат хўжа сарой, Давлат тўқсабо билан яна икки-уч бекнинг ўлуқлари осилгон, ўтқузуб бўғдурулгон, қонга бўялиб ётгон бир ҳолда турадир. Четда

қора мой чироғи тутуилар сочиб, ёнмоқда. Бир оздап кейин Раҳим бий ёлғуз келар...».

Бундай кўркинчли, ҳаяжонли, қайғули ҳолат Раҳим бийнинг қалбидаги инсоний туйғуларни жунбушга келтиради, у ҳам тахт, шон-шухрат ғамидан бир лаҳза халос бўлиб, ўликлар тақдиридан хулоса чиқарар деб томошабин кутади. Лекин Раҳим бий осилган, бўғдирилганларга қараб заррача инсоний қайғурмайди, балки ўликларга ҳам нафратини сочиб, ўзининг ёвуз мақсадларига эришаётганидан ички бир ғурур сезади. Ҳолбуки, осиллиқ турган Давлат ва Улфат аслида Раҳим бийнинг эмас, ўз қилмишларининг қурбони бўлдилар. Эрта-индин шу кун Раҳим бийнинг бошига тушмаслигига ким кафолат беради. Йўқ, Раҳим бий бундай инсоний тушунчаларни бу маҳал ҳаёлига ҳам келтирмайди. Чунки у тахтни эгаллаган, куч қўлида. Улфат ва Давлат кучсиз бўлганлари учун, Раҳим бийнинг эътиқодича, осилиб «дунёдан чииб кетишлари» табиий. Мана Раҳим бий «бир оёғини тахтнинг босқичига қўюб, тиззасига таяниб сўйлар»: (ўликларга қараб)

РАҲИМ БИЙ. Йўлимизнинг ози қолди. Манзилга эриша ёздик. Абулфайзхон кетди. Унинг ёқлағонларнинг-да руҳларига фотиҳа ўқиб келдим. Эмди ким қолди? Чумчуқ каби кичкина бир хон! Шундай (қўли билан кўрсатиб) оласан, иккаласини узиб ташлайсан!.. Руҳинг шод бўлғой, отам, сен битирмагап ишни мен битирдим. Йўқ, буларнинг ҳаммаси сен эккан уруқларнинг мевасидир. Сен менга йўл кўрсатмас эдинг, сен Нодир шоҳ билан дўстлашиб, мени унга юбормас эдинг, бу ишлар бўлмас эди. Бўлғонда ҳам, жуда қийинлик билан бўлар эди.

Раҳим бийнинг бу сўзлари драматург айтмоқчи бўлган ғоянинг ўзагидир. Куч ва зўравонлик, босқинчилик ва ҳийла найранг ғалабасини дунёнинг ўзаги, моҳияти, деб англаган Раҳим бий, Абулфайзхон, Нодир шоҳ, Ҳақим бийлар бу очунда адолат, ҳақиқат, эзгу ниятлар борлигини унутганлар. Улар учун ишоннинг эрки, юрти, қадри ярим чақага ҳам арзимамайди. Шунинг учун Раҳим бий отасини руҳини яхши, савоб ишлар билан эмас, айнан ўликлар билан «шод» қилади. Чунки отаси ҳам бу дунёда фақат ўлимгина мақсадларимизни амалга оширишга, тахтни эгаллашга йўл очади, деган ақрда билан яшаган ва ота-ўғил Эрон шоҳи

Нодирга топинган эдилар. Отасидан хиёнатни, ёвузликни мерос қилиб олган Раҳим бий, энди Абулфайзхондан ҳам, отаси Ҳаким бийдан ҳам баттар қутиради. Ушинг-чун Абулфайзхоннинг ўғли Абдулмўмин «чумчуқ каби кичкина бир хон». Қатлларга кўзи қотган кишигина, шунчалар бағри тош, ёвуз бўлиши мумкин.

Демак, Раҳим бий ҳам Абулфайзхон, Нодир шох, Ҳаким бий каби ёвузлик тимсолига айланган. Тарихий зарурат эса, ёвузлик, кучга таянган ҳар қаандай системани йўққа чиқаради.

Мир Вафо. «Раҳимхон тарихи»ни ёзган бу муаррихнинг тўлиқ исми Муҳаммад Вафо ибн Муҳаммад Зоҳир Карманагий. Мир Муҳаммад Амир Бухорийнинг «Убайдуллонома»сида ёзилишича, Мир Вафо («Абулфайзхон»да шундай) Убайдуллахон замонида (1703-1711) хоннинг китобдори (библиотекачиси) бўлган¹.

Тарих фанлари доктори, профессор Бўрибой Аҳмедов Мир Вафо Абулфайзхон даврида ҳам шу вазифада ишлаган бўлса керак, деган фикрни айтади².

Мир Вафо «Тухфайи хоний»да манғитлар сулоласига асос солган Муҳаммад Раҳим билан боғлиқ тарихий, хронологик маълумотлар беради. Абулфайзхоннинг почор аҳволи, Аркда ички низоларнинг кучайганлиги ва Раҳимхоннинг Эрон шоҳи Нодир билан ҳамкорлик илиб, алалоқибат, Бухоро тахтини «ғолибларча» эгаллагани хусусидаги фактлар қимматлидир³.

Мир Вафонинг ўз шахси ҳақида деярли маълумотлар учрамайди. Фитрат «Абулфайзхон»да уни иккиюзламачи, мунофиқ, қайси томон кучли келса шунга оғадиган қилиб тасвирларкан, бизнингча, драматург куйидаги мантқиқ асосида масалага ёндопган:

- Мир Вафо (Карманагий) «Раҳимхон тарихи» («Тухфайи хоний» ҳам дейилади) китобида Муҳаммад Раҳимни кўкларга кўтариб мақтайди;

¹ Мир Муҳаммад Амин Бухори. Убайдуллонаме. Ташкент: АН УзССР, 1957. С.94.

² Аҳмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. Ташкент: Фан, 1985. С.114.

³ Уша ерда, 114-120-бетлар.

Абулфайзхоннинг қатъиятсиз, ночор аҳволини кўрсатиш баробарида Нодир шоҳнинг босқинчилик юришини ижобий баҳолаб, Муҳаммад Раҳимнинг Эрон шоҳи ҳамкорлигида тахтни эгаллашини «буюк галаба» деб билади.

Демак, Мир Вафо (Карманалий) «Тухфайи хоний»да ХҮШ аср Раҳимхон, Абулфайзхон тарихи билан боғлиқ масалаларга реал баҳо бермайди. Нодирнинг босқинчилик юришининг моҳиятини очмайди. Шундан келиб чиқиб, Фитрат унинг Бухоронинг сиёсий-иқтисодий, маънавий таназулга юз тутишига сабаб бўлганлардан бири сифатида билади ва «Абулфайзхон»да Ҳаким бийнинг киписи, мунофиқ бир шахс сифатида талқин этади. Драматургнинг бундай талқинига юқорида татқиқлаган сабабларимиз асос бўла олади.

Мир Вафонинг Ҳаким бийнинг киписи эмаслигини исботловчи эпизодларни драматург маҳорат билан тасвирлайди. Қарни урушидан кейин Ҳаким бий Нодир шоҳга одам юбориб, ўзининг шоҳга «садоқатини изҳор қилгач», унинг бу хиёнатни Фарҳод оталиқ томонидан аччиқ киноялар билан қози Низом тилидан Абулфайзхонга етказилади. Абулфайзхон Фарҳод оталиқнинг «шаккоклик қилгани, «тузини ушитиб» хоннинг айтганидан чиққани ва қизини хонга тортиқ қилмагани учун уни бошини олдиртираркан, янги оталиқ тайинлаш масаласи чиқиб қолади:

Х О Н. Энди кимни оталиқ қилишимиз керак, сиз, нуни айттингиз, бошқа гапларни қўя бериңиз!

Қ О З И Н И З О М. Тангри хоқонимизга эсонлик бергай, ўзлари яхши биладилар.

М И Р В А Ф О. Ҳазратим, албатта яхшироқ биладилар. Манғитлардан Ҳаким бий иноқ, қалмоқлардан Жиянқули бий, кенагаслардан Иброҳим бий қуллари бор.

Х О Н. Жиянқул бўлмайдир. Ҳаким бий билан Иброҳим кенагасдан биттасини кўярмиз.

Қ О З И Н И З О М. Тўхта, домулло. (Мир Вафога қараб - И.Ф.) Меним ёшимда ҳар кун махтаб турғонинг Ҳаким бий иноқ, Нодир шоҳ билан нечун хабарлашадур?!

М И Р В А Ф О. Бу сўз тўғри бўлмаса керак...

Юқоридаги эпизоддан Мир Вафонинг мунофиқлиги намоён бўлади. У Ҳаким бийнинг Эрон шоҳи билан алоқаси

борлиги, Бухорога хиёнат қилаётганини билиб туриб, яна хоннинг олдида уни ёқлайди.

Шундай қилиб, Арк ичидаги барча «сир»лар Мир Вафо воситасида «Қалъа деворларини ёриб чиқиб», Ҳаким бий ва Раҳим бийга, улар орқали Бухорога ёғийлик қилиб, талаш учун келаётган Эрон шоҳи Нодирга стказилиб турилади.

Тарихий шаҳс Мир Вафо трагедияда воқеаларни бири-бири билан боғлаш, қаҳрамонлар ўртасидаги трагик конфликтнинг авж олиши учун бир занжир вазифасини ўтатиш баробарида, ёвузликка асосланган жамиятнинг башарасини очишда драматургнинг ғоясини ойдинлаштирган образлардан бири.

Иброҳим бий. Трагедияда энг ёрқин чиққан тарихий шахслардан бири. Иброҳим бий аввал Абулфайзхоннинг иноғи¹, сўнгра оталиғи². Иброҳим бий асарда адолат учун курашчи, исёнкор шаҳс сифатида тасвирланган. Ўзининг тахти, шубҳаю васвасаси билан ғарқ бўлиб халқининг хонавайрон бўлишига, таланиши ва тоғталишига йўл қўйиб берган, айни-ишратта, қотилликка муккасидан кетган Абулфайзхонга қарши Иброҳим бий курашади.

Фарҳод оталиқнинг боши олингач, унинг ўрнига кимин тайинлаш масаласи кетганда, Мир Вафо аввал Ҳаким бий, қалмоқлардан Жиянқули бий, кенағаслардан Иброҳим бийларни таклиф этади. Хон Ҳаким бийнинг Эрон шоҳи билан алоқаси борлиги, «Жиянқули бўлмайдир» дегач, Иброҳим бийни оталиқ мансабига тайинлайдилар. Иброҳим бий фаҳм фаросатли, журъатли бўлгани учун бундай «улуғ мукофот»ни рад этади. Чунки у Абулфайзхон характерининг ярамаслиklarини чуқур билади. Шу боис Абулфайзхонни юзига тик қараб, исёнкорона бир ружда унинг

¹ Иноқ - Бухоро амирлигидаги юқори мансаблардан бири. Амирликнинг 2 та иноғи бўлган: Иноқ калон (улуғ иноқ), иноқ хурд (кичик). Қаранг: Х.Ю.Бекмуҳаммедов. Тарих терминлари изоҳли дуати. Тошкент: Ўқитувчи, 1978, 73-бет.

² Оталиқ - хоннинг бош кенашчиси, олий сарой мансабдорларидан бири. Қаранг: Ўша ерда, 14-бет; Профессор Семёнов «оталиқ» сўзини «ота мақомидаги киши, Бухорода энг улуғ ушвон. Амирликнинг охириги куиларигача ўз манқенин йўқотмаган» деб изоҳлайди. Қаранг: Муҳаммад Юсуф Муиний. Муқим-ханская история. Ташкент: Изд.АН УзССР, 1956. С.259.

қилминиларини юзига солади: (Хон Иброҳим бийга оталиқ мансабини тортиқ қилгач)

И Б Р О Ҳ И М Б И Й. Ҳазратимга арзим бор.

Х О Н. Айт!

И Б Р О Ҳ И М Б И Й. Оталиқ ўрни жуда катта ўрун, мен уни бажара олмайман.

Х О Н. Нега бажара олмайсан, унинг нимаси бор?!

И Б Р О Ҳ И М Б И Й. Фарҳод оталиқ каби, ўткур бир одамнинг бажара олмагани бир ишни мен қандай бажарарман?!

Х О Н. Нимаси бор, нимани бажара олмайсан?!

И Б Р О Ҳ И М Б И Й. Хоқонимизни рози қилмоқ жуда қийин иш бўлиб қолгон.

Х О Н. Нима деганинг бу?!

И Б Р О Ҳ И М Б И Й. Шу Улфат билан Давлатни рози қилмасам, сиз қувонмайсиз, бу иккисини рози қилмоқда мумкин эмасдир.

Х О Н. Девона бўлдингми?!

И Б Р О Ҳ И М Б И Й. Девона эмас, тўғримап, тўғрилиқнинг девоналикдан ёмонроқ натижалар берганини биламан. Яна тўғрилиқдан айрила олмайман, хоқоним. Шу икки одам бўлмағонда, сиз Фарҳод оталиқни йўқ қилмоқ фикрига тушмас эдингиз.

Х О Н (қизгин). Сўзни узатма, қабул эт! (қози Низом билан Раҳим кўрчи кўзлари билан уни қабул этарга тиришарлар).

И Б Р О Ҳ И М Б И Й. Буйруғингизни қайтармоқ кўлимдан келмайди, қабул этаман. Бироқ бир кун менинг ҳам ўлимимига ҳукм чиқарарсиз, хоқоним!

Бу диалог Иброҳим бийнинг ўз давридаги фожеаларнинг сабабини англаганлиги, қўрқмаслигини кўрсатса, Абулфайзонни бировнинг одил фикрини ҳатто тинглашни истамай, яна жаҳл, шубҳага берилиши, Улфат ва Давлатлар қўлида қўғирчоққа айланганини ёрқин кўрсатади.

«Абулфайзон тарихи»ни ёзган Абдурахмон Толев 1721-22 йиллар воқеаларини баён қилар экан, Иброҳим бий билан Абулфайзон ўртасида келиштириб бўлмайдиган қарама-қаршиликлар пайдо бўлганлигини ёзиб, шундай дейди: «Хуфтан намози яқинлашганда олий ҳазрат

(Абулфайзхон - И.Ф.) томонидан шаҳардан чиқариб юбрилган Иброҳим оталиқ ва Хўжақули девонбеги шаҳар анъаналарига ва урф-одатларига риоя қилмай, руҳсатсиз шаҳарга қайтдилар... Иброҳим оталиқ Регистон майдонига келиб саройга яқинлашгач «дарвозани очинглар, мен олий ҳазратга хизмат юзасидан келдим (арз қилмоқчиман, демоқчи - И.Ф.). Давлат ишлари тўғрисида у билан маслаҳатлашмоқчиман» деди. Ақлли дарвозабон «Бу сарой (Арк - И.Ф.) яхши фазилатли, обрўли кишиларнинг юраги сингари қаттиқ беркитилган, ҳеч кимга ўз сирларини ошкор қилмайди. Дарвозанинг калити Абулфайзхоннинг чўнтақларида», деб уни қайтарди. Оталиқ порозилик билдиради, лекин тўпчибони ўз сўзидан қайтмай, дарвозани очмади. Бир исёнкор киши Иброҳим оталиққа дарвоза олдида ўтин қалаб ёқишни маслаҳат берди...»¹

Абдурахмон Толеъ Иброҳим бий оталиқ ҳақида ёза туриб, бир жойда уни «сахийликда тенгсиз эди»² дейди ва Фарҳод оталиқнинг қасоси учун Аvez тўқсабо ва қоплон ошиқ оға боши билан бирлашиб 1722-23-йилларда Абулфайзхонга қарши бир печа бор юриш қилганини айтади: «Улар (Аваз тўқсабо ва қоплон эшик оға боши - И.Ф.) Иброҳимга шундай дедилар: «Биз Фарҳод бий қони учун ўч олмоқчи бўлиб юрган даврда хон хизматкорлари ўзларидан кетаяптилар. Бу ишда сен ҳам биз билан бирга бўлишинг ккерак». У (Иброҳим бий оталиқ - И.Ф.) ўз болаларининг қони, акаси ва қариндошлари учун ўч олишни ният қилиб уларга кўшилди ва улар Самарқандга келдилар (Шаҳрисабздан - И.Ф.) Абдулкарим ҳам уларга кўшилди»³.

Кўринадики, Абулфайзхон ва Иброҳим бий оталиқ ўртасида ҳақиқатан ҳам ихтилофлар бўлган. Улар бир неча марта тўқнашганлар. Шунинг учун Фитрат «Абулфайзхон» трагедиясида Иброҳим бийни адолат курашчиси, халқнинг тарафдори қилиб кўрсатишга ҳуқуқли эди.

Асарда Абулфайзхон Иброҳим бийни зиндонбанд қилади. У зиндонда, захда бир неча йил ётгач, кўздан қолиб

¹ Абдурахман-и Толеъ. История Абулфайз-хана. Ташкент: Изд.АН УзССР, 1959. С.45.

² Уша ерда, 42-бет.

³ Уша ерда, 68-бет.

кўп қийноқларга дучор этилади. Лекин унинг иродасини на Абулфайзхоннинг йиртқичларча таҳқири, на зиндон бука олади. Иброҳим бий оталиқ, ўзи айтмоқчи, «тўғрилиқнинг девоналикдан ёмонроқ натижалар берганини» билса ҳам, ҳақиқаттўйлигидан қайтмайди.

Раҳим бий Абулфайзхонни ўлдириб, унинг ўрнига 15 яшар ўғли Абдулмўминхонни отигагина хон кўтаргач, ўзи эртаю кеч тахт ишқида ёнади. Чингизхон ва Ўғизхон акюдидан бўлмаган кишини Бухорога хон кўтармаслик удуми борлиги Раҳим бийнинг Абдулмўминни тезда ўлдириб ўрнини эгаллашига халақит берар эди. Раҳим бий элнинг улугларини ўз олдига чақириб, улардан фотиҳа олиб, хонлик удумини бузиб бўлса-да, тахтни эгаллашчун халқ тарафдори, кўркмас шахс, элнинг меҳрини қозонган Иброҳим бийнинг мавқеян ва обрўйидан фойдаланмоқчи бўлади. Лекин зиндон азоблари эътиқодидан қайтаролмаган Иброҳим бий Раҳим бийнинг бу таклифини рад этади. У хонга ялиниш, уни адолатсизларча қўллаш, иккиюзламачилик қилишдан кўра яна зиндонни афзал кўради. Мана, Иброҳим бийнинг букилмас иродасини драматург қандай тасвирлайди:

Р А Ҳ И М Б И Й. Оталиқ амак, мени қутламайсизми?

И Б Р О Ҳ И М Б И Й. Сизни нега қутлай эканман жияним?

Р А Ҳ И М Б И Й. Дўшманингизни ўлдурдим (Ўтурар).

И Б Р О Ҳ И М Б И Й. Сиз ўлдирмаганда, ўзи ўлмасми эди?

Р А Ҳ И М Б И Й. Шундай экан, сиз нега унга ёғиқиб шунча урушдингиз?

И Б Р О Ҳ И М Б И Й. У элга ёмонлик қилди. Юртни талади, ҳукумат ишларига қарамадию Кеча-қундаз чоғир ичиб ётди. Мен унинг шул ишларига қарши бўлуб урушдим.

Р А Ҳ И М Б И Й. Мен нима қилдим?!

И Б Р О Ҳ И М Б И Й. Сиз бу ишларни ўзингиз учун қиласиз-ку, чоғи!

Р А Ҳ И М Б И Й. Қайдан билдингиз?!

И Б Р О Ҳ И М Б И Й. Раҳматли отангизнинг Нодир ноҳ этагига ёнишқонини билар эдим. Сиз ҳам шоҳга

бордингиз. Унинг кўшунини келтурдингиз. Абулфайзхонни ўлдиргандан сўнгра, бутун ишни ўз қўлингизга олиб турибсиз.

Р А Ҳ И М Б И Й. Абдумўмин тўрани хон кўтарганимиздан хабарингиз йўқми, амак?

И Б Р О Ҳ И М Б И Й. Абдумўмин тўра ўн беш яшар бир бола. Уни хон кўтардингиз нима, кўтармадингиз нима!

Р А Ҳ И М Б И Й. Сиз бўлгонда нима қилар эдингиз?!

И Б Р О Ҳ И М Б И Й. Мен бўлгонда, Абулфайзхонни туширгач, қурилтой чақирар эдим. Янги хон билан унинг оталигини эл бошлиқларининг кенгашлари билан белгилар эдим.

Раҳим бий Иброҳим бийга қанчалик «юмшюк», «хурматини ўз жойига қўйиб» муомала қилмасин, оталиқни эътиқодидан қайтара олмайди:

Р А Ҳ И М Б И Й. Мана эл бошлиқларидан биттаси сиз. Элингиз кенагас; Бухоронинг тубчак, буюк бир эли. Келингиз, бундай маъносиз сўзларни қуйингиз, биргалашиб, кенгашиб ишлайлик. Абдумўминхонни ҳукуматини бириктирайлик.

И Б Р О Ҳ И М Б И Й. Мен жуда яхши биламан, сиз шу кун-эрта Абдумўминни ҳам отасининг орқасига юбориб, тахтини оларсиз. Жияним, мен Абулфайзхон билан урушдим, чунки ул ҳақсиалик қилгон эди. Сиз бу кун ундан ортиқ ҳақсизлик қила турибсиз. Кўзим бўлса эди, эртадан бошлаб, сиз билан ҳам урушар эдим. Нима қилайким, кўзим йўқ. Ҳай, сиз-ку, Бухоро тахтини оларсиз. Абдумўминни ўлдирарсиз, бироқ шуни билиб қўйингизким: бу тахт сизнинг болаларингизга юкмағусидир.

Иброҳим бийнинг бу **и с ё н к о р** монологи зўравонлик, феодал, айғоқчиликка асосланган тузумнинг ниқобини йиртиб, авра-астарини титади ва трагедияда драматург айтмоқчи бўлган ғояни яна бир бадийий юксакликка кўтаради.

Раҳим бийнинг ўзини хон таклифига Иброҳим бий кўнмагач, Охун, қози Низом ва Дониёл бийга ўхшаш иккиюзламачи, манфаатпараст, асли хурофотга ботиб ўзларини «дин ҳомийлари» деб юргувчилар унга «оқ фотиҳа» берадилар. Уларнинг бу мунофиқликларининг гувоҳи бўлиб

турган Иброҳим бий бутун ғазабини уларга тўкиб соларкан. шундай дейди:

И Б Р О Ҳ И М Б И Й. Раҳматли Ражабхон билан бирлашиб, Абулфайзхонга қарши урушгонимизда, шундай кенгашган эдикким: Бухорога бориб кирсак, бутун муллоларни бир мадрасага солиб ўт қўямиз-да, ҳаммасини ёндирамиз. Элимизни бузиб, расво қилгон шунлар. Бунлар. динингизни тузатамиз, деб дунёни мурдор қилдилар.

Иброҳим бийни бу ўтли, ҳасрат ва надомат; ғазаб тўла сўзларидан қози Низом гўё «ҳақоратланган» бўлиб «нима қилдик биз?!» деб яна бир бор уятсизланар экан, оталиқ унинг бапшарасини кўзгуда аке этгандек очади:

И Б Р О Ҳ И М Б И Й. Туна кун Абулфайзхонни «сояйи худо» деб оёқларини ўпмагон эдингизми? Абулфайзхон хотунлар билан ичишиб ётгон бир кечанинг эргасин-да, унинг олдига келиб, «Бу кеча тушимда пайғамбарни кўрдим, сизни сўраб юбордилар» деб, чопон кийганингизни унутдингизми?! Туно кун сизга чопон берган сояйи худонинг ўлимига бир куп фатво берасиз, ҳеч уёлмайсизми? Тушингизда Абулфайзхонни сўрагон пайғамбар, яна бир йўла тушингизга кириб, уни сўрасалар, нима дейсиз? Булар оз эмиш каби Чингизхоннинг ёсоғни ҳам йўқ қилмоқчи бўласизми?

Д О Н И Ё Л Б И Й. Оталиқ ака, шариатнинг ҳукми шу экан-да.

И Б Р О Ҳ И М Б И Й. Мен шариат-мариатни билмайман. Ишингизни тўғриламоқчи бўлсангиз, қурултой чақирасиз. Бунларни сўзи ярим чақага арзимайдир.

Иброҳим бийнинг сўзлари бутун истибдод жамиятига қаратилган, исёнкорлик руҳига тўла айбномадек янграйди. Иброҳим бийнинг Раҳим бий, Абулфайзхон, Нодир шох. Ҳаким бий, қози Низом, Дониёл бий, Охунларга қарата айтганларини бугунги замон нуқтаи назаридан эмас, ўз даври - ХУШ аср кишининг сўзлари деб тушунсак ҳам, исёнкорлик ва ёвузликка таянган салтанатни фош этиш руҳи кучаяди, камаймайди.

Тарихий шахслар образининг таҳлилидан келиб чиқиб, қуйидагича хулосага келдик:

- Фитрат «Абулфайзхон»даги тарихий шахслар характери яратишда реал фактлар ва мўтабар маъбаларга таянган;

- Тасвирланган воқеа ва шахслар ҳаракати ишонарли, шубҳа уйғотмайди;

- Мавжуд тарихий материаллар хронологиялигича қолиб кетмай, бадий қайга ишланган;

- Тарихий воқеа, шахслар талини фалсафий теранлик билан умумлаштирилиб, трагедиянинг бош ғоясига биришади.

- Тарихий шахслар психологияси атрофлича, чуқур кўрсатилган, хатти-ҳаракат, ҳолатлар ишонарли, ҳаяжонли, қайғули.

- Тарихий шахслар образи бадий характер даражасига ўсиб чиққан.

БАДИЙ ТЎҚИМА ОБРАЗЛАР

Фитрат «Абулфайзхон»ни яратар экан, трагедия жанрига мос тарихий воқеалар, шахслар ташлади. Аммо бу воқеа ва тарихий шахслар ҳаёти, курашини бир-бири билан боғлаб турувчи, асардаги аниқ трагик хотимага томон ҳаракатланувчи конфликтнинг ўсиб, юксак бир ҳалокат ёқасига боришини табиий, мантиқан тўғри ва ишонарли вазиятда кўрсатиш учун драматург ижодий фантазиясини ишга солади.

Манхур немис маърифатпарвари Г.Э.Лессинг ижодкорнинг бу ҳуқуқи ҳақида шундай деган эди: «Санъаткор учун фақат характерларгина муқаддасдир, энг кўп кучни шунга бериши, уларни энг ёрқин картиналарда тасвирлаб бериши лозим. Санъаткорнинг ўзи томонидан кўшини мумкин бўлган (тарихий воқеаларга - И.Г.) нарса фақат мана шу бўлади»¹. Дарҳақиқат, Фитрат тарихий асарларга санъаткорнинг ўзи кўшини мумкин бўлган бадий тўқима образлар яратишдан маҳорат билан фойдаланди.

«Абулфайзхон» трагедиясида Улфат, Давлат, Йўлдош, Эргаш, Қурбонгул каби тўқима образлар яратилган. Бу тўқима образларнинг ҳар бири аниқ бир мақсадни

¹ Лессинг Г.Э. Гамбургская драматургия. М.-Л.: Изд.Академии, 1936. С.92.

ифодалаш, воқеаларни боғлаш, драматик коллизияни кучайтириш, тарихий шахслар характерининг муҳим қирраларини очиш, давр, муҳит ҳақидаги тушунчаларни ойдинлаштириш ниятида асарга олиб кирилади.

Абулфайзхоннинг надим маслаҳатчиси Улфат ва Давлатларнинг номи, ХУШ асрда яратилган тарихий манбаларда учрайди. Табиийки, бу тўқима образ тарихдаги реал шахс Улфат ва Давлат эмасмикан, деган ҳақли савол туғилади.

Тарихий фактлар шунинг кўрсатадики, Фитратнинг «Абулфайзхон»идаги Улфат ва Давлат тарихдаги реал шахс эмас, ўша давр, ижтимоий тузум моҳиятини очини учун ижодкор томонидан олиб киришган тўқима образдир.

«Икки хўжага (Хўжа Ниҳол ва Хўжа Давлат - И.Ф.), - деб ёзади «Абулфайзхон тарихи» муаллифи Абдурахмон Толеъ, - Маккага ҳажга боришга руҳсат берилди. Уларнинг орқасидан хўжа Жавшан махфий жосус юбориб, уларни ўлдирлини буюрди. Соф дин ҳомийси бўлган икки хўжа Қоракўлда ўлдирилди... Уларнинг жасадини Абу Хафс (Кабири Бухорий и И.Ф.) мазорида дафн этилди»¹.

«Ўз даврининг машҳур кишиси бўлган хўжа Давлат тасаввуф йўлига кирди...»².

ХУШ асрда яратилган тарихий манбадаги фактлардан кўришадикки, «Абулфайзхон тарихи»да тилга олинаётган хўжа Давлат соф дин ҳомийси, «тасаввуф йўлига кирган» ориф бир шахс бўлган. Фитрат асаридagi Давлат тўқсабо хоннинг яқин хизматчиларидан, Улфат каби Абулфайзхонни ёмонликларга бошловчи бир манфур киши. Демак, Фитратнинг Давлат образи соф бадий тўқима, дейишимизга асос бор.

Абдурахмон Толеъ «Абулфайзхон тарихи»да Улфат деган шахс ҳақида гапириб, уни «улуғ хўжа», «инсофли хўжа» деб таърифлайди³. Фитратнинг «Абулфайзхон»идаги Улфат эса энг ёвуз, қотилликларга хонни ундовчи, айёр бир тарзда кўрсатилган. Айтиш мумкинки, Улфат образи асарга

¹ Абдурахман-и Толеъ. Историю Абулфайз-хана. Тошкент: АН ЎзССР, 1956. С.36.

² Ўша ерда, 36-бет.

³ Ўша ерда, 70-76-бетлар.

Абулфайзхоннинг бутун оламини ёрқинроқ, психологик далиллар асосида кўрсатиш учун олиб кирилган соф тўқимадир.

«Абулфайзхон» тарихий фожеасидаги қози Низом, Мир Вафо, ва Улфатларнинг шатранж ўйнаб турган эпизодлари, хоннинг Фарход оталиқнинг бошни олдирагандан сўнгги оталиқ бошини «томоша» қилиб ёввойиларча кулиши ва руҳий изтироблари, «Хусайний» куйининг чалиниб хоннинг уйқуга кетиши ва туш кўриши, Ҳақим бийнинг Бухор минорига қараб айтганлари, Эргаш ва Йўлдошнинг қаландар кийимини кийиб (Ҳақим бий одами сифатида) Арkning ички сирларини ўрганиб қайтишлари, Нодир шоҳ билан ўғлининг диалоги, Қурбоғулнинг ҳибсдаги Абулфайзхонга қараб ўйлаганлари, Абулфайзхон болаларини қучоқлаб турганда «Бебокча» куйининг чалиниши каби эпизодлар бадий тўқима воситасида яратилган. Бу бадий тўқималар фақат давр руҳини бериш, воқеаларнинг ривожини таъминлаш учунгина эмас, айрим бир психологик моментлар яратини, ҳаёт ҳақиқатини теранроқ кўрсатишга ёрдам беради. Воқеа ва характерларнинг моҳиятини чуқур очади.

Ҳар бир бадий тўқима образ, эпизод, манзара трагедиянинг поэтик талаблари асосида киритилган. Тарихий шахсларнинг ички дунёси, мафкураси бу образлар ёрдамида бош ғояга бирикадилар.

Масалан, Улфат тўқима образи. У Абулфайзхоннинг надим маслаҳатчиси, мунофиқ, хуллас, ёвузлик тимсоли. Абулфайзхоннинг ички дунёси ва хон образида кўзда тутилган истибдод жамияти мафкураси, фалсафасини ишончли, психологик асослаб кўрсатиш учун Улфатнинг трагедия композициясига киритилиши катта ютуқдир.

Абулфайзхон туғма қотил эмас. У ўз қилмишларидан: қотилликлари, ноҳақ зулм-зўрликларидан гоҳида эзилади, пушаймон қилади. Аммо орадан бир-икки дақиқа ўтмай хон яна аслига - қотиллиги ва қатағончилигига қайтади. Улфат тўқима образи Абулфайзхонни ана шундай аҳволга туширган феодализм жамияти муҳити эканлигини далилловчи ҳамдир.

Улфат Абулфайзхоннинг иродасиз, жувратсиз, ўта шубҳачилигидан фойдаланиб, ўзининг ҳар бир ҳаракати билан хонни қотилликка қатъий ундайди. Масалан, хон

Фарҳод оталиқдан «чин сўзлари» учун норози бўлиб, жаҳл отига мишиб турганда, Улфат олов устига мой сепгандек уни яна шав беради:

Х О Н (Қози Низомнинг сўзини кесиб). Бас... еган тузлари кўр этсин уни... Кимни тупроқдан кўтариб, курсига чиқарсак, тезгина бошимизга чиқмоқчи бўладир.

У Л Ф А Т. Хоқони олам! Унларни яна тупроққа қайтармоқ сизнинг қўлингиздадир.

Улфат ўта муғомбир, айёр, у шунинг учун Абулфайзхонни эгаллаб турган маргабасини пеш қилиб, гўё дунё «Қўлингиздадир» дегандек, қотилликка ундайди. Улфат Абулфайзхон характери­нинг шундай заиф жойларини топиб, нишонга олдики, ўзининг қон талаб қилувчи «ўқ»лари хатосиз «нишон»га тегади. Мана, хон Улфатнинг юқоридаги сўзларидан кейин қандай тез «реакция» беради:

Х О Н. Яхшиким, бунларнинг ўлими қўлимиздадир. Йўқса оз замонда бизни эшак қилиб минмак истайлар!

У Л Ф А Т. Хоқонимизга маълумдурким, подшоҳлик қон билан суғорилатурғон бир ёғочдир. Қон оқиб турмаган ерда бу ёғочнинг қуруб қолиши аниқдир.

Х О Н (Улфатга) Тур жойингдан, тез кет. Беш дақиқадан кейин Фарҳод оталиқ бошини келтурасан. Қандай истасанг, шундай ишла. (Улфат қуллуқлаб чиқар) Мен тинчгина турайин деб акамни ўлдирдим. Эмди бир-икки бузукбош чиқиб, меним тинчлигимни бузмоқ истайдир! Қўяман сизни!

Улфатнинг сўзлари хонни энди тамоман йиртқичга айлан­тирган. Уни бу йўлдан ҳеч ким қайтара олмайди. Буни хоннинг ўзи «тинчгина турой деб акамни ўлдирдим» дейиши билан бир қадар англа­тмоқда. Абулфайзхон айтмоқчи, ҳали бу Фарҳод оталиқми, «мени тинчимни» бузадиган, ўз акамини аямаганман, «Қўяман сизни!».

Абулфайзхонни бир оз бўлса-да жаҳлдан тушармиқан, деган мақсадда қози Низом шундай «аҳтиёткор» сўзлар айтади:

Қ О З И Н И З О М. Хоқони олам! Оталиқ эски бир қўлингиздир. Кичкинагина бир эркалик қилғони учун уни ўлдирмоқ нечун бўлар экан?

Х О Н (қозининг сўзини эшитмагандек бир оз ўйлонгандан кейин) Фарҳод оталиқни эски бир қулимни дедингиз?!

Қ О З И Н И З О М. Ҳазратим каромат қилдилар.

Х О Н. Фарҳод оталиқ «Хитой қишқоқ»нинг бошлиғидир, билмайсизми?

Қ О З И Н И З О М. Ҳазратим яхши биладилар.

Х О Н. Эл бошлиғи бўлгон бекларим менга қул бўлмайлар, унлар ўз элларига таяниб туташ менга ёмонлик қилмоқчи бўлалар.

Қ О З И Н И З О М. Т а в б а қ и л д и м!

Агар қози Низом «тавба» қилмасдан яна бир-икки оғиз хонга тўғри сўз қотганда ўзини ҳам Фарҳод оталиқ жойида кўриши мумкин эди. Чунки Улфатнинг қотилликка бошловчи, «илҳомлангирувчи» «унларни яна тушроққа қайтармоқ сизнинг кўлингиздадир» дейиши, Абулфайзхонни тамоман ўлим юҳосига аллаачонлар айлангириб бўлганди.

Улфат образининг яна бир ўзига хос томони шундаки, у Абулфайзхонни энг оғир вазиятда ҳам ташлаб кетмайди. Улфатнинг трагедия аввалида Абулфайзхонга қилган тилёғламачилиги ва хушомадини кўрган томошабин, хондан бирор таъмаси бўлса керак, ё мансаб, ё бойлик, хуллас, нимадир манфаатдорлик бор, деб ўйлайди. Тўғри, Улфатнинг хонга яқинлиги унга жуда кўп имкониятлар яратади. У моддий тўқ, дегани-деган. Аммо Улфат булар билан ҳам қониқмайди. У бир дам бўлса-да ўз «вазифаси» қотилликка бошлашни унутмайди.

Абулфайзхон тахтдан ағдарилгач, Раҳим бий уни Аркнинг ичида қамаб қўяди. Хон кўп руҳий изтироблар чекиб, болалари ва хотинининг тинчини ўйлаб кўн эзилади. Бир маҳал қамоқнинг «бир пучмоғиндан деворнинг тешилгани сезиладир. Кесак, тушроқлар тўкила берар... Девор қаттароқ очилгач, узун соқолли бир киши» Улфат пайдо бўлади. Хон ҳайрон. Ўз жонини хавф остига қўйиб, (Абулфайзхон тахтдан тушган бўлса ҳам!) Улфат хонга «Қулингизман, хоқоним!» дея унга садоқатини яна бир бор исботлайди. Улфатнинг «Қулингизман» дейишидан кўринадики, у қотиллик тимсолига айланган Абулфайзхон мафкурасининг ҳақиқий қули!

Улфат Абулфайзхонни қочинга ундайди, хон болаларини ўйлаб кўнмайди, у яна хонни қистайверади. Хон кўнмайди. Улфат ҳарчанд қилмасин Абулфайзхонни кўндиролмайди. Шу маҳал жаллодлар етиб келиб хонни тилка-пора қилгандан сўнг, Улфат яширинган жойидан чиқиб келиб, Абулфайзхоннинг киссасидан мухрини оларкан «юраксиз хон, қочмади, ўлди» дейди. Улфатнинг мақсади фақат мухр бўлгани, у бундан хурсанд бўлган, ё бўлмаса Абулфайзхонни ўзи ўлдириб (хон ҳибсада ёлғиз эди) бунга эришарди. Йўқ, Улфат ўз «хоқони» - зўравонлик тузумининг хони Абулфайзхонга содиқ. У ўлдирилгандан сўнггина, мухрини олади.

Давлат тўқима образи ҳам худди Улфатдек характерга эга. Лекин Давлат трагедияда кўп кўзга ташланмайди. Биринчи пардада Абулфайзхон ўз сўзи билан Давлатни Улфатдан қолишмаслигини, ўзига содиқликларини кўкак кўтариб мақтаркан, шундай дейди:

Х О Н. Бухорода эл бошлиқлари бўлмағонда, мен тинчгина хонлик сура олар эдим. Меним бутун қайғуларим шунлардандир. Отам сотиб олган Улфат билан Давлат, кўрингиз-чи, мен чизгон чизикдан чиқадиларми?!

Ёки:

Х О Н. Мана шул Давлат билан Улфат каби ўнта одамим бўлса эди. Бутун Бухорони тинчгина сақлар эдим: ишнинг йўлларини билалар, теран тушиналар. Ёмонлик, ёғиликни эса сира ўйламоёлар.

Улфат ва Давлат тўқима образлари «Абулфайзхон»га юкланган ижтимоий, фалсафий ғояни янада чуқурроқ англашилишида катта роль ўйнайдилар. Чунки Улфат ва Давлат Абулфайзхонни «теран тушиналар». Хоннинг «чизган чизигидан» чиқмайдилар. Трагедия воқеа-фожесаларининг авж бир нуқтага кўтарилишидан, Абулфайзхон ўз қилмишлари боис боши берк йўл - ўлим ҳолатига келиб қолгач, ёрқинроқ англашиладики, нафақат Улфат ва Давлат, балки хоннинг ўзи уларнинг «чизигидан чиқмагани» учун ҳалокатга маҳкум этилади.

Қози Низом ва Дошиёл бий, Хўжа Калон ва Охун, қаландар Нўлдон ва Эргаш, Тоғойқул бек каби тўқима образлар ҳам асарнинг бош концепциясининг кучли, тушунарли чигишида катта аҳамиятга молик.

Ҳаким бий оталиқнинг одамлари бўлмиш Йўлдош ва Эргаш образлари Абулфайзхон саройининг аҳволи, ички келишмовчиликлари ва ҳалокат ёқасига келиб қолганлигини яна ёрқинроқ ифода этадилар. Шунинг баробарида Ҳаким бийнинг жосуси бўлиб, оталиқнинг Эрон кўшинини Бухорога тезроқ кириб келиши учун «тинмай» саъй-ҳаракат қилувчи мунофиқ ҳамдирлар.

Ҳаким бийнинг уйида унинг яқинлари тўпланишиб, ўртадан Абулфайзхонни кўтариш масаласи кўриляётганда «икки қаландар товуши гелар Ҳаммалари тинглайлар. Қаландар товушлари»:

*Дунё, дунё, сен дунё-е,
Кимга вафо қиларсан, эй!
Дунё, дунё, сен дунё-е,
Дунё, сен тез юрарсан!
Дунё, дунё...*

Қаландарларнинг бу тизмаларни ўқиши тасодифан эмас. Драматург қаландарлар тилида бу дунёнинг ўткинчилиги, мол-давлат, мансаб-мартаба ҳеч кимга абадий насиб қилмаслигини таъкидлаб, «кимга вафо қиларсан, эй!» деркан, Ҳаким бий ва унинг ҳамтовоқларини оддийгина ҳаёт мантигини тушунмасликларидан киноя аралаш кулади. Қаландарлар кейинги мисраларни айтаркан, уларнинг шеъри айнан Ҳаким бий тоифасидаги кимсаларга қаратилгани аниқ бўлади:

*Эли каён сурарсан!
Дунё, дунё...
Кўн тез юрма, бир оз тур!
Дунё, дунё...
Йўлингни бир қараб кўр!
Дунё, дунё...*

Мана, драматургнинг санъаткорона Ҳаким бий, Абулфайзхон, Нодир шоҳ, Раҳим бий, Мир Вафо каби шухрат, мансаб, тахт учун ўз элини қурбон қилиб бўлса-да, эришишга жазм этганларга, зўравонларга муносабати.

Қаландар «Эли каён сурарсан!» деркан, Ҳаким бийларнинг халқни боши берк кўчага, ҳалокат томонга сураётганига ишора қилаёттир. Бу шеърнинг Ҳаким бийнинг жосуслари Эргаш ва Йўлдош томонидан айтилиши -

масаланинг ташиқи томони. Улар қаландарларгагина хос бу тизимларни ўзларининг жосуслик мақсадларидан келиб чиқиб «шунчаки ёдлаган»лар. Айни пайтда Эргаш ва Йўлдошларнинг «Қаландарона» шеърлари, биринчи навбатда, ўзларига ҳам тегишли.

Фитрат «Дунё... Дунё...» деб беҳудага ўн икки марта такрорлаётгани йўқ. Бу такрор Ҳаким бийларга қаратилган айбномадек янграйди. Гуё, «эй тахт учун элни қонга, юртни душман оёқ остига итараётганлар, «Йўлингга бир қараб кўр!» у томони ҳалокат!» дегандек.

Трагедиядаги ғоянинг чуқур очилишига «хизмат» қилган Қурбонгул тўқима образидир. Қурбонгул Абулфайзхоннинг оддий хизматкори. Абулфазхон Раҳим бий томонидан қамалгач, Қурбонгулнинг хонга «арслоним» дейишидан билса бўладики, унинг хондан ёши катта. Қурбонгул хошликнинг «юраги» бўлиши Арк ичининг кўп йиллик «тарихи»дан хабардор. Қурбонгул Абулфайзхонни 1711 йилда ўз акасини ўлдиртириб тахтни эгаллашидан бошлаб, Раҳимхон томонидан қамаб қўйилганигача бўлган 36 йиллик хоннинг қилмишларидан хабардор, унга гувоҳ. Шунинг учун Абулфайзхонни қамалганини кўргач ичида феодал истибдод жамиятининг бу кирдикорларидан нафратланади:

Қ У Р Б О Н Г У Л (Ёлғуз). Ухлайдир...
(Абулфайзхонга қараб - И.Ғ.) шўрим қурсин, дунёнинг
қора чизиқларини ўқумоқ учунми келдим мен! Худонинг
сояси, деб подшоҳларнинг уйига сиғиндим. Буида
кўрганларимни ҳеч кўз кўрмасин. Меним шунча
йиғлашларимга қарамай, шул хон акасини ўлдурди. Унинг
тахтига чиқди. Кармана бегини бола-чақалари билан тутиб,
келтуриб қамади. Сўнгра битта-битта ҳаммасини бўғдуриб,
қудуққа ташлатди. Бу кун эса ўзини Раҳим бий қамаб
қўйибдир. Эрта, албитта ўлдирар. Бунинг жойида ўзи «сояйи
худо» бўлур. Бир-икки йилдан кейин яна биттаси чиқар.
Уни ҳам сағанага жўнатиб «сояйи худолик»ни ўзи олар.
Бизда бу қора кунларнинг қайғуси қоладир...

Қурбонгулнинг бу монологи Абулфайзхон салтанати ва у мансуб сулоланинг қилмишларини авра-астаригача очиб ташлайди. Нафақат Абулфайзхоннинг, балки манғитлар сулоласининг бошловчиси Раҳим бий ва ундан кейин келгувчи яна бир «сояйи худо»ларнинг қилмиши ҳам

Абулфайзхондан ортса ортадики, асло камаймайди. Бу зўравонлик ва жосусликка асосланган тузумнинг «темир қонуши»дир.

«Абулфайзхон»даги тўқима образларнинг ҳар бири конкрет тарихий шахс ёки тарихий воқеанинг моҳиятини чуқурлаштириш ва ёритиш, фалсафий-ижтимоий томонларини инкишоф этишида муҳим роль ўйнайди. Улфат ва Давлат Абулфайзхон характерининг, ўз қилмишларининг қурбони бўлишини кўрсатади, Дониёл бий, қози Низом, Йўлдош ва Эргаш қаламдар ҳаким бий образининг фалсафий моҳиятини тарафлаштиради. Ҳусайнхон ва Аҳмадхон Подир шоҳ характерининг барча қирраларини очишида хизмат қилса, Қурбонгул бутун трагедиядаги фоживий воқеаларнинг «ўқ» илдизини топиб, очиб бергандек бўлади.

Фитрат ҳар бир тўқима образга, тарихий шахслар каби, аниқ фалсафий, ижтимоий, ахлоқий юк юклайди. Шулардан келиб чиқиб, «Абулфайзхон»даги тўқима образлар ҳақида қуйидагича хулосага келамиз:

- Ҳар бир тўқима образ ўзининг ижтимоий, ахлоқий, фалсафий моҳиятига эга;

- Улар тарихий воқеалар моҳияти ва шахсларнинг характерини янада чуқур очиш, руҳий дунёсини кўрсатиш учун лупа вазифасини ўтайди;

- Тўқима образларнинг ҳаракати ипонарли, шубҳа уйғотмайди.

- Ҳар бир тўқима образ, тарихий шахслар каби ўзича мустақил, бир-бирини такрорламайдиган ҳаракат қилсаларда, асарнинг бош концепциясига бирлашадилар.

РАМЗИЙ ОБРАЗЛАР

Рамз - бирор фикр, ғоя, ҳодиса ёхуд предметни бошқа шунга ўхшаш воқеа-ҳодиса, предмет орқали тасвирлаш демак. Рамз ёхуд рамзий образлар фикрнинг, тасвирнинг таъсирчанлиги ва фалсафийлигини оширади, китобхон ёки томошабинни фикрланга ундайди.

Рамзий образларнинг яна бир ўзига хос аҳамияти, кичик шакл орқали катта мазмунни ифодалаш имкониятига эгалигидир.

«Абулфайзхон» трагедиясининг финалида Раҳим бий билан Хаёл (Сиёвушнинг руҳи) рамзий образининг ҳаяжонли ва кўрқинчли диалоги берилади. Ўқувчи ёки томошабин бу манзарани кўриши билан бсихтиёр асарнинг Шарқ ва ғарб адабийи анъаналари руҳида ёзилганини кўнглидан кечира бошлайди.

Трагедияда Хаёл реал шахслар билан тўншадан-тўғри мулоқотга кираркан, аввалида, ҳар қандай кишига ғайриоддий туюлиши, табиий.

Раҳим бий билан Хаёлнинг исёнкорона мунозарасини тушунмоқ учун Шарқ ва ғарбнинг узоқ тарихга эга диний, адабий, фалсафий тажрибаларидан хабардор бўлиш керак.

Тўғри биз Шарқ адабий анъаналарида кўпроқ Шайтон, Пари, Ҳин, Дев, Ялмоғиз кампир каби образларни кўрамиз. Ғарб адабиётида кўпроқ Иблис (Масалан, И.Гётенинг «Фауст»ида, М.Булгаковнинг «Уста ва Маргарита»сида Сеҳргар Волаңд каби). Лекин бу шартли, рамзий образларнинг кўпчилиги (Паридан бошқа) кўп ҳолларда ёвузлик тимсоли бўлиб келади.

Шарқ халқлари адабий меросини тарап билган, Ғарб адабиётидан бохабар Абдурауф Фитрат учун бу адабий анъаналар бегона эмас эди. Шунинг учун Фитрат «Абулфайзхон» тарихий фожеасига Хаёл рамзий образини олиб кирди.

Трагедияга Хаёл рамзий (тўқима) образини киритилишига адабиётшунослар икки хил муносабатда бўлдилар: А.Алиев, Э.Каримов, Б.Қосимов, Ж.Камол Хаёл рамзий образини «Абулфайзхон»даги ролин ижобий баҳоласалар, Ҳамид Олимжон, салбий муносабат билдиради.

«Сиёвуш образи, - деб ёзади Э.Каримов, - пьесанинг ғоявий йўналишининг тугунишида катта роль ўйнайди ва асарнинг бадиийлигига, фалсафийлигига янада куч-қувват қўнади. Психологик тасвири чуқурлаштиради.

Абулфайзхонга қарши исён кўтарган ва у билан бутун умр курашган Иброҳим бий оталиқ образи Сиёвуш образига мазмун-моҳияти билан яқин»¹.

¹ Каримов Э. «Абулфайзхон» тарихий драмаси ҳақида. «Шарқ юлдузи», 1989, 1-сон, 82-бет.

Жамол Камол Хаёлнинг асардаги энг ёрқин чиққан рамзий образ эканлигини таъкидлаб, ёзади: «Сиёвуш (Хаёл демоқчи - И.Ф.) эндигина соҳиби тахт бўлган манғит ҳукмдори устидан тарих ҳукмини ўқийди. Унинг муҳокамалари катта умумлашма даражасига кўтарилиб, уларда тож-тахт, якка шахс ҳукмронлигига суянувчи амирлик тартиботининг бутун қабоҳати очиб ташланади»¹.

Адабиётшунос Б.Қосимов ва А.Алиевлар ҳам Хаёл образини энг муваффақиятли чиққан, асарнинг бош ғоясини очишда муҳим роль ўйнашини қайд этадилар².

Ҳамид Олимжон Хаёл образини бутунлай оёғини осмондан қилиб талқин этади: «...Хонликка қарши курашнинг чин, ҳақиқий маъносини ташиган бир куч Фитрат қаламида учрамайди. У бундай қаҳрамонни хаёлот дунёсидан ахтаради ва асарининг охирида хонликнинг салбий томонларини танқид қилувчи бир хаёл пайдо бўлади.

Эҳтимол, ўқувчилар, Фитрат Хаёл образини берип билан шу эзилган деҳқонлар оммасининг вакилини кўзда тутгандир, деб ўйларлар. У ҳолда бизнинг олдимизга яна бир мунча саволлар келиб тушади. Фитратнинг бу қаҳрамонини Хаёл сифатида киргизишга мажбур қилган сабаб нима?»³.

Аввало, Фитрат ХҮШ аср қонли воқеалари, ғожеаларига умуминсоний муносабатлар мантиғидан келиб чиқиб Хаёл рамзий образи орқали баҳо беради. Воқеликка ўз муносабатини билдираркан, зулмга асосланган ҳар қандай ҳокимиятнинг тапазулга юз тутиши тарихан муқаррар эканлигини исботлаб, Афросиёб манғитларгача, аниқроғи, Раҳим бийгача бўлган мустабидликнинг ярамасликларини фош қилади.

«Абулфайзхон»нинг бош концепцияси ва фалсафасини томошабинни олдига ойнадек намойиш қиладиган образларнинг энг кучлиси ҳам Хаёл, дейиш мумкин.

¹ Жамол Камол. «Абулфайзхон» - тўнғич тарихий драма. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталиғи. 1989, 14 апрель.

² Қаранг: Қосимов Б. Инсон ғожеалари. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1990, 6 апрель; Алиев А. Адабий мерос ва замонавийлик. Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983, 84-90-бетлар.

³ Олимжон Ҳ. Мукаммал асарлар тўплами. 10 томлик. 6-том. Тошкент: Фан, 1982, 233-бет.

Хаёл трагедияда шундай вазиятда пайдо бўлади: Абулфайзоннинг 15 ёшли ўғли Абдумўмин Раҳим бий томонидан заҳарланган, бир неча дақиқадан сўнг Раҳим бий расмий тарзда тахтни эгаллаши аниқ. Раҳим бий Абулфайзонни ўлдиргани камлик қилганидек, Иброҳим бий айтмоқчи, «ҳали бир бола» бўлган Абдумўминзонни ҳам қотилига айланди. Ҳали қўлларининг қони қуримай Раҳим бий янги сулолага асос солиб (!) ҳокимиятни эгаллайди. Пойдевори қон, қотиллик, фисқу фужур билан тикланаётган манғитлар одамизодга, аниқроғи, Бухоро халқига қандай эзгуликлар қилиши мумкин? Мана, драматург айтмоқчи бўлган ғоянинг бир учи!

Фитрат Раҳим бийни бутун ички дунёсини очиб кўрсатиш учун энг кўрқинчли ва қайғули вазият яратади ва психологик далиллаш воситасида янги хоннинг характеришни чизиб беради. Раҳимбийнинг ҳар бир ҳаракатидан характеришининг муҳим бир қирраси очилади.

Абдумўминхон жон талвасасида. Ҳали кўп нарсага ақли етмаган бола ўлими олдидан ҳам мустағабларнинг асл қиёфасини тўлиқ идрок қилолмайди. У ўзини заҳарланга жузъат этган Раҳим бийдек ёвзудан нажот кутади:

А Б Д У МЎ М И Н Х О Н (Икки кўли билан кўкрагини тутиб, буруладир). Вой ёндим. (Ялинар) Бек бобожон, бу нима эди? Ёндим.

Р А Ҳ И М Б И Й. Жим турингиз, ҳеч нарса қилмайдир.

Абдумўминхоннинг инсоний изтироблари олдида Раҳим бий жонсиз бир ҳайкал. У ўз инсоний қиёфасини йўқотиб ҳатто ваҳший ҳайвон қилмайдиган ёвзулик қилмоқда. Жон бераётган бола эса, ҳамон унинг шафқатига муҳтож. У шафқат эмас, тахтни, отаси Ҳаким бий учун олган қасослари ва етмаган орзуларига етажаги билан фарқ. Бола эса унинг инсонийлиги бир дақиқа бўлса-да ёдига тушар, ҳеч бўлмаса мендек гўдакнинг даҳшатли ўлими олдида ранги оқариб юрагида нимадир уйғонар деб кутади. Раҳим бий шу он инсон зотига мансублигини унутган. Шунинг учун Абдумўминхонга «Жим турингиз, ҳеч нарса қилмайди» деб айтади.

Бу драматизмга бой ҳолат давом этаркан Абдумўминхон сўнги нафаси қолгандагина Раҳим бийнинг ҳақиқий

башарасини танийди. Шунгача ундан нимадир кутади. Лекин ўша «нимадир» - инсонга хос шафқатни кўрмагач бор овози билан «Жаллод» деркан, бу 15 ёшли боланинг бутун зулм ва зўравонлик дунёсига қарата айтган ягона ҳукмдек янграйди:

А Б Д У М Ў М И Н Х О Н (Чидай олмай). Вой ёндим... Бир оз сув берингиз! (Абдумўминхоннинг кўзлари олайиб, юзи бузила бошлар). Ёндим. Бир оз сув берингиз! (қусмоқ қистаганда, тахтдан юмаланиб, тубанга тушар. Раҳим бийнинг сингирлари бузилар, кучли бир виждон азобига учраган каби, деворга таяниб, кўзларини Абдумўминга тикиб қотиб қолар. Қусиб, толпиниб, қийналиб ётган Абдумўминхон бирдан бошини кўтарар) Ж А Л Л О Д! (Раҳим бий с е с к а н а р) Мени ҳам ўлдирдингми?! (Яна йиқилиб толпина-толпина жон берар. Кўк гумбулар, қаттиқ бир ел эсиб, шамларни ўчирар. Шу тобда тахтнинг бир четиндан, йигирма ёшар эронли бир афт - бир хаёл чиқар. Сочи орқага қайтарилиб, бўйни тўғрисида кесилган, боши яланг, эгнида кафан, оғир юриб Раҳим бийнинг қаршисига бориб турар. Раҳим бий жуда кўркуб, қаттиқ титрар).

«Абулфайзхон»даги сўнги бу эпизодни трагедиянинг ядроси дейиш мумкин. Абдумўминхоннинг фожеали ўлими олдидаги бу монологи Фитратнинг ўзига хос психологик таҳлил устаси эканлигини яна бир бор кўрсатади. Абдумўминхоннинг монологигадаги ҳар бир сўз, жумла яхлит бир трагик картина: аввал «Вой ёндим...» бир оз сув берингиз!» деса, шу дақиқанинг ўзида «кўзлари олайиб, юзи бузила бошлар». Бу фожеавий ҳолатни тасаввур қилишнинг ўзи азоб. Ҳолбуки, Раҳимбий уни «тамошо қилгандек» кузатиб туради. Яна Абдумўминхон «Ёндим. Бир оз сув берингиз!» деб такрорлайди. Бу шунчаки такрор эмас, фожеавий ҳолатнинг нақадар даҳшатини очувчи ҳайқирикдир. Абдумўминхон қусмоқ бўлиб, тахтдан қулаб тушади. Даҳшат устига яна даҳшат... Изтироб, қайғу.

Абдумўминхон бир сўзни айтиш учун бор кучини тўплаб «Жаллод» деркан, шундан кейингина Раҳимбийн илк сесканади. Балки одамлиги ёдига тушади. Абдумўминхоннинг ўлими воқеасидан кўрқиб Раҳимбийдан олдин сесканган томошабин, Раҳимбийнинг сесканганини

кўргач, бирдан эътиборини унга қаратади. Раҳимбий «сескангач» орадан икки дақиқа ўтмай «кўк гумбуллар». Бу ҳам етмагайдек «Қаттиқ бир ел эсиб шамларни ўтирар». Бу даҳшатли воқеалар қолиплан усулидек бир-бирининг ичидан ўсиб чиқиб, бир-бирини тўлдириб умумий ғоя томон табиий ҳаракатланиб бораверади.

Шарқ анъана, урф-одатларидан хабардор томошабин шамнинг бирданига ўчишига беътибор қарамайди. Чунки элимизда шам - ҳаёт, умр рамзи. Табобатда соғлиқ, тириклик рамзи!

Шу боис шарқда томошабин ё китобхон шамол эсиб шамларнинг ўсишидан янги маъно қирраларини кашф этишга киришади. Шам билан боғлиқ рамзийликни ҳали тунуниб, охиригача етмасдан «шу тобда тахтнинг бир четиндан, йигирма яшар бир афт - ҳаёл чиқар. Сочни орқага қайтарилиб, бўйни тўғрисида кесилган, боши яланг, эгишда кафан, оғир юриб Раҳим бийнинг қарписига бориб турар».

Шу ўринда шам, ёруғлик билан боғлиқ трагедиянинг фалсафий ғояларини ўзида мужассам қилган ички, кўринмас бир заъжирнинг «учи ва охири» тошилгандек бўлади. Трагедиянинг қандай бошланиб, хотимада қандай тугаши трагик конфликтнинг ўзига хос характеридан битгаси. Масалан, буюк инглиз драматурги Вильям Шекспирнинг «Ҳамлет»ида воқеалар ярим тунда бошланиб, тун ярмидан оққандаги воқеалар билан тугайди. Бунда ўзига хос шекспирона маҳорат, услуб, фалсафа ва шартлилик кўзга таълашади.

Фитратнинг мазкур трагедияси ҳам ана шундай сирлиликка эга. «Абулфайзхон»даги воқеалар «чил чироғ»нинг бутун шамлари ёниб турган, ташқарида чолғунинг овози эшитилиб тинаётган бир лаҳзада бошланади. Трагедия охирида Абдумўминхон ўлдирилгач, «Қаттиқ бир ел эсиб, шамларни ўтирар». Трагедиянинг бошида ёниб турган «мухташам» шам (ёруғлик, элимизча эзгулик!) конфликт ҳалокатга етаглагач, асар охирида ўчади. Бундай «сирли», бир қарашда оддий туюлган рамзийлик, ёруғлик ва қоронғулик ҳақидаги фалсафий қарашларга туташади. Драматург айтмоқчи, бошида эзгулик оз бўлса-да, куёш олдидан «бир шам»дек кўринган бўлса, хонларнинг тахт талаши, ҳақ-ҳисобсиз қон тўкиши,

экан. 15 ёшли Абдумўмин ва 20 ёшли Сиёвуш ҳаёт чечаклари очилмай бевақт сўнган, икки бир-бирига Ухшаш тақдир эгаларидир. Шунинг учун Сиёвуш руҳи - Хаёлнинг жасад устида пайдо бўлиши ва Раҳим хонга қарата «қўп мишг йиллик» ғазабини исёнкорона тўкиб сочишида мағтиқий, фалсафий боғлиқлик бор.

Мана, Раҳимбий билан Хаёл (Сиёвуш руҳи):

РАҲИМБИЙ. (Бўғуқ). Бу ким?.. Ким бу? (Хаёл қўли билан имлагач, парда очилиб, ўлуклар турғон бояғи зиндон кўринур).

ХАЁЛ. (Оғир товуш билан бир фореца назм ўқур)

Сурати адли Хисравон ин аст. (Зиндонни кўрсатур)

(Шоҳларнинг «адолати» шундайдир)

Зулм дар олами ғараз дин аст.

Ўз манфаати-чун зулм-диндайдир)

Ожизонро диҳанд ғутга би хун.

(Ўликларни кўрсатур)

(Ожизларни қонга берайдилар)

То шавад хилвати ҳавас гулун.

(Ўзлари хилватга гулайдилар)

Адл ин ранг тухми раъфат кош.

(Адолат саодат тухмин экан)

В-ой агар зулм тег мебар дошт.

(Зулм тиглар ила жонларни тикар)

Хаёл тилидан айтилаётган Мирза Абдулқодир Бедилнинг тизимлари тасодифан танланмаган.

Маълумки, Шарқ классикларининг мероси ўзининг пурмаънолиги, ботиний ва зоҳирий маъно ифодалашу билан жозибалидир. Айниқса, «маънилар отаси» Мирзо Бедилнинг шеърлари классиклар ичида ҳам ўзининг сирли маъно ва фалсафаси билан юксак бир ўринда туради.

Трагедияда Хаёл рамзий образи тилидан айтилаётган мазкур мисралар, асар ғояси ва фалсафасининг географик чегарасини янада кенгайтиради, чуқурлаштиради.

Хаёл Раҳимбийга қарата зиндонни кўрсатиб «Шоҳларнинг адолати зулмдир», шоҳларнинг ўз манфаатлари учун «зулм - диндайдир», деркан, бутун инсониятни зулм ва зўрлик, шафқатсизлик ва эрксизлик ўчоғи - истибод тузумдан огоҳ этаётир.

Раҳимбий Хаёлнинг бирдан пайдо бўлиб, бундай аччиқ ҳақиқатга ийғрилган сўзларини эшитгаркан, талвасага тушади. Бу фақат кўрқувдан эмас. Унинг рагида занг босган инсоний туйғулари бир лаҳза кўз очгандек бўлади. Бу билан драматург катта ижтимоий ғояни илгари суради: Раҳим бий ҳам онданан бир махлуқ, қотиб бўлиб туғилгани йўқ. Уни мавжуд муҳит, ижтимоий-сиёсий вазият ана шундай фожией аҳволга солган.

Ўзида умумбашарий ғояларни мужассам эттирган Хаёл, «хонлиқнинг салбий томонлари» таъқиқ қилувчигина (Х.Олимжон) эмас, бутун амирлик тартиботи, қолаверса, жамияти зулм ва зўрлик-ла пойдевори тикланган ва тикланаётган жамиятларнинг авра-астарини титиб отаргувчи, исёнкор руҳли, зўравонликка қарши мурасасиз курашувчи улғу, қудратли кучдир:

РАҲИМ БИЙ. Ким бу?...

ХАЁЛ. (тахтта қараб) Эй қора куч, эй қуриб кетгур тахт! Ҳеч гуноҳи бўлмаган болалардан, тоғ каби йиғитлардан милёнчалари сен учун қурбон бўлуб кетарлар. Инсонлар томонидан яратилгон мингларча тангрининг - энг бузуқбоши, энг шуми! Эй, қоп-қора саодат сенсан. Остингда қолгонларни эзгуси бир фалокат юки бўлгонинг каби, устингда чиққонларнинг борлиқларини ёндиргувчи бир олов тенасидирсан!

РАҲИМ БИЙ. Ким бу?! (кўрқа-кўрқа икки одим илгари босиб, бир нарса сўрамоқчи бўлар. Хаёл сўйлагач, яна кўрқуб, кейинга айтар).

ХАЁЛ. Сен фазилатлик билимларнинг қўл, қанотларини узуб тангладинг. Инжу тизгувчи адибларнинг қаламларини ўчоқ сунурғусига айлантурдинг. Ота пичоғи билан болаларни бўғизладинг. Бола ханжари билан оталарни йиқитдинг. Дўстларни бўғуштирдинг, ўртоқларни уруштирдинг, даланинг эркини, шаҳарнинг тинчини, эрларнинг ғайратини, хотунларнинг исматини талатдинг. Отамдан қочиб, ўзинга сийғиғоним ҳолда уёлмайн бошимни кесдирган Афросиёбингдан мана шу кимсасиз болани оғулаб, йиқитқон Раҳим хонинггача мингларча йиртқич хонларни сен яратдинг, сен яшатдинг. Эй, инсоннинг душман тангриси, ачонгача бу онгсизлар тўдасини ўзингга - ҳам топиндуруб, ҳам қурбон қиларсан?! Эй, бойқушлар қафаси, бундай дев

интихолик ҳайвонларнинг қўли билан қачонгача дунёларни бир-бирига уруб турасан?! Тинчлик сақламоқ баҳонаси билан милёнларча инсон кўмасини чуқурдан-чуқурга юмалатмоғининг замони ханузгача битмадими?!

Хаёлнинг исёнкор монологи жаллод замон - истибодда қарата айтилаётган лаънат ва надомат, қаҳр ва ғазаб, жирканишдангина иборат эмас. Балки Хаёл рамзий образи бу истибод, зулм ва зўрлик, қотилликлардан қутилиш йўлини ҳам кўрсатаётир: «Инсонлик дунёси эсини бир жойга тўплаб, ўз ишига ўзи эга бўлганча, сен ҳам, сенинг кабиларнинг ҳам ихтиёрингиздадир. Истаганингизча ҳукм сура оларсиз.

Шулардан келиб чиқиб, Хаёл (Сиёвуш руҳи) рамзий образи ҳақида қуйидаги хулосаларни айтиш мумкин:

- Хаёл рамзий образи ўзига юкланган ғоявий, фалсафий ниғтни тўла оқлайди. Уни трагедия бош ғоясининг ядроси, дейиш мумкин;

- Хаёл образи орқали истибод жамиятининг моҳияти очилиши баробарида, зулм, қотиллик қилгувчилар Абулфайзхон, Нодир шоҳ, Ҳаким бий, айниқса, Раҳим бийларнинг руҳий олами, психологияси чуқур тасвирланади;

- Хаёлнинг сўзлари ўз даври моҳиятини тўғри акс эттиради.

- Унинг пайдо бўлиши, ҳаракатлари ишонarli, ҳияжонли.

- Хаёл ўзича мустақил, трагедиянинг бошқа қаҳрамонларига ўхшамайди. Драматург бу образни жуда юксак бадний чўққига кўтара олган.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
БИРИНЧИ БЎЛИМ	
Фитратшунослик	8
Хорижий фитратшуносликка бир назар	71
ИККИНЧИ БЎЛИМ	
Арслон. Тарих бағридаги мусибат	81
Айни йигит ёшида хазон	84
Кексаликми, жоҳиллик?	89
Шахссизлик фожеаси	94
Босқинчилик — разолат. Эрк қайғуси.	109
«Бўлиб ташлаб ҳукмронлик қилавер»	100
Эркинликнинг қонли йўли	117
Эрк ихтилолчилари. Ҳинд мавзуи - қадимий	120
Нуриддиннинг муножоти	127
«Қоп-қоронғи кечанинг-да тонги бордир»	131
Сўз - сийрат, сўз - қиёфа	136
«Сиёсий ишларнинг қоронғи ерлари...»	144
Хурофот - бош фожиа	149
Ғаройиб «рўзалар»	150
Ғожиалар занжири	157
Уч нуқта - ҳолат-характер	158
Миллий психологик қиёфа	160
Фитрат драмаларининг тили хусусида	173
Фитрат драмаларининг саҳнага кўйилиш саналари	183
Фитрат ва шарқ мусиқаси. «Шашмақом» хайратлари	184
Шарқ мусиқаси	187
«Рок» ҳиндча «мақом» демакдир».	188
«Най уни бир дилкаш наво».	189
Турк мусиқаси	190
«Тўққиз кўк» нима?	193
«Турк» отли бир куй ҳам бор эмиш...»	194
Улугбек — мусиқа олими	195
Чигатоё мусиқасининг олтин даври	197
«Ғари наво»ми «Ғари навоий»?	199
Кавкабий ва эрон шоҳи таҳмосиб	200
Мусиқамизнинг комил қадршуноси	201

УЧИНЧИ БЎЛИМ

Фитратнинг «Абулфайзхон» трагедиясининг яратишдаги маҳорати.	202
Трагедиягача бўлган ўзбек драматургиясига бир назар	
Асарнинг яратилиш тарихи ва тақдири	208
«Абулфайзхон»нинг ўрганилиш тарихи	214
«Абулфайзхон» - трагедия	220
Шекспир ва Фитрат	226
Тарихий воқеалар ва бадиий талқин. Тарихий ҳужжатдан — трагедияга	236
Тарихий воқеаларнинг бадиий тасвири	243
«Абулфайзхон»нинг образлар дунёси ва фалсафий концепцияси. Тарихий шахслар образи	256
Бадиий тўқима образлар	280
Рамзий образлар	288

Монография Бухоро давлат университетининг илмий-техник кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

Муҳаррир: М.Содиқова

Нашриёт рақами: М-24 Босишга рухсат этилди 12.04.05. Қоғоз бичими 60x84 $\frac{1}{16}$ Офсет босма. Офсет қоғоз. Ҳисоб-нашриёт Т. 15 шартли босма т. 20,2. 43-буюртма. 1000 нусхада. Келишилган нархда.

ЎзР ФА «Фан» нашриёти: 700047, Тошкент, академик Я.Ғуломов кўчаси, 70.

Босмахона манзили: Фан ва технологиялар марказининг босмахонасида чоп этилди. Тошкент ш., Олмазор кўчаси, 171-уй.